

NAZIROV BAXTIYOR
SAFAROVICH
QADIMGI VA O'RTA ASRLAR
DAVRI XALQARO
MUNOSABATLAR TARIXI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
DENOY TADBIRKODLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH

**QADIMGI VA O'RTA ASRLAR DAVRI
XALQARO MUNOSABATLAR TARIXI**

(darslik)

*(Oliy o'quv yurtlari 70220301-Tarix magistratura mutaxassisligi
magistrantlari uchun darslik)*

Termiz - 2025

~1~

or yo'nalishlarini
orlash jarayonini
ahamiyatga ega.
aklashadigan boy
o'quv qo'llanma
ar davri xalqaro
ilg'or ta'lim
akomillashtirish

biyalash davlat
inlash borasida
nazkur sohada
i tarzda e'tirof
a ta'kidlangan
darkor. Ta'lim
liklarini o'quv

magistrantlari
tarixi» o'quv
xronologik
ya'ni buyuk
davlatlararo
a hodisalar

da xalqaro
rivojlanish
usiyatlarni,
rning ko'p
ar uchun

Nazirov Baxtiyor Safarovich.

Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi. Darslik. – "Bekshox print servis" nashriyoti. – Termiz: 2025. – 425 bet.

Oliy o'quv yurtlari 70220301-Tarix magistratura mutaxassisligi magistrantlari uchun mo'ljallangan ushbu «Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi» darsligi qadimgi va o'rta asrlar davrida davlatlararo siyosiy va diplomatik aloqalarning shakllanishi va rivojlanishi tarixini qamrab olgan. Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining «Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi»da ilgari surilgan talablarga mos ravishda tayyorlangan.

Mazkur darslik mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umume'tirof etilgan natijalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgari o'quv adabiyotlaridan farq qiladi. Darslik oqrali kitobxon qadimgi va o'rta asrlar davrida xalqaro munosabatlarning o'ziga xos tomonlarini hamda rivojlanib borish tendensiyalarini bilib olishi mumkin.

This textbook, intended for master's students in the 70220301-History specialty at higher educational institutions, covers the history of the formation and development of interstate political and diplomatic relations during ancient and medieval times. It has been prepared in accordance with the requirements outlined in the "Concept of Creating a New Generation of Educational Literature for Higher and Secondary Specialized Vocational Education" proposed by the Ministry of Higher Education, Science, and Innovations of the Republic of Uzbekistan.

This textbook differs from previous educational materials by incorporating universally recognized research findings from the years of independence and by integrating innovations into the educational process. Through this textbook, readers can learn about the unique aspects and evolving trends of international relations during ancient and medieval periods.

Этот учебник, предназначенный для магистрантов по специальности 70220301-История в высших учебных заведениях, охватывает историю формирования и развития межгосударственных политических и дипломатических отношений в древние и средние века. Он подготовлен в соответствии с требованиями, изложенными в "Концепции создания нового поколения учебной литературы для высшего и среднего специального, профессионального образования", предложенной Министерством высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан.

Этот учебник отличается от предыдущих учебных материалов тем, что он включает в себя общепризнанные результаты исследований за годы независимости и интегрирует инновации в образовательный процесс. С помощью этого учебника читатели могут узнать о уникальных аспектах и развивающихся тенденциях международных отношений в древние и средние века.

Taqrizchilar: **T.R.Pardayev** – Termiz davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori (DSc).

A.X.Mengliboyev – Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. (2025-yil 14-apreldagi "136"-sonli buyruq)

"Bekshox print servis" nashriyoti, 2025

KIRISH

Mamlakatimizda oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilashda zamonaviy bilimga ega yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini yanada takomillashtirish, oliy ta'lim sifatini tubdan oshirish muhim ahamiyatga ega. Shu bois yoshlarimizni istiqbol g'oyalari ruhida tarbiyalashga ko'maklashadigan boy tariximizni, ma'naviy qadriyatlarimizni aks ettiradigan zamonaviy o'quv qo'llanma va darsliklar katta o'rin tutadi. Bu borada Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixini o'rganishga xolis, haqqoniy yondashib, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda, bu fanni o'qitish uslubiyatini takomillashtirish o'z dolzarbligi bilan ajralib turadi.

Yurtimizda yuksak bilimli, ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ilm-fan taraqqiyotini ta'minlash borasida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning mohiyati va mazkur sohada erishilgan yutuqlar hozirgi kunda xalqaro hamjamiyat tomonidan haqli tarzda e'tirof etilmoqda. Shubhasiz, yangi avlod o'quv adabiyotlari ham yuqorida ta'kidlangan mulohazalarga hamohang ravishda zamonaviy talablarga javob berishi darkor. Ta'lim tizimini sifat jihatidan takomillashuvi uchun, eng avvalo ilm-fan yangiliklarini o'quv jarayoniga tatbiq etish lozim.

Ushbu darslik 70220301-Tarix magistratura mutaxassisligi magistrantlari uchun o'tiladigan «Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi» o'quv fani yuzasidan yaratilgan. Mazkur fan tarixshunoslikda qabul qilingan xronologik davriy chegaraga asosan, qadimgi davrdan boshlab yangi davrga qadar, ya'ni buyuk geografik kashfiyotlar amalga oshirilgan XVI asrga qadar bo'lgan davrda davlatlararo munosabatlar hamda xalqaro ahamiyatga molik bo'lgan boshqa voqea hodisalar tarixini yoritib beradi.

Ushbu darslik orqali kitobxon qadimgi va o'rta asrlar davrida xalqaro munosabatlarda ro'y bergan muhim voqealar va jarayonlarni, tarixiy rivojlanish davomida turli mamlakatlar va mintaqalarga xos bo'lgan xususiyatlarni, dunyoning turli chekkalarida ro'y bergan voqealar va jarayonlarning ko'p hollarda o'zaro bog'liqligini, tarixiy rivojlanishning barcha mamlakatlar uchun

umumiy qonuniyatlar mavjudligini tushunib yetadi. Unda mazkur davrda xalqaro munosabatlar tizmining shakllanishi va taraqqiyotini tarixiy tahlili bayon etilgan bo'lib, xalqaro aloqalar va diplomatiya instituti va tashkilotlari paydo bo'lishi va uning qadimgi va o'rta asrlar davridagi takomillashuvi, jahon miqyosida birinchi marta tuzilgan xalqaro shartnoma, davlatlararo munosabatlarning rivojlanishi, qadimgi va o'rta asrlar davrida jahon xalqlarining hayotida har bir siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga siyosatchilarning, diplomatlarning va davlat boshliqlarining munosabati kabi masalalar yoritib berilgan.

Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi fan dasturi (sillabusi) asosida 70220301-Tarix magistratura mutaxassisligi magistrantlari e'tiboriga havola etilayotgan mazkur darslik qadimgi davrdan boshlab yangi davrga qadar, ya'ni buyuk geografik kashfiyotlar amalga oshirilgan XVI asrga qadar bo'lgan davrda davlatlararo siyosiy va diplomatik aloqalar tarixini qamrab olgan. Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining «Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi»da ilgari surilgan talablarga mos ravishda tayyorlangan.

Mazkur darslik mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umume'tirof etilgan natijalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgari o'quv adabiyotlaridan farq qiladi. Darslik oqrali kitobxon qadimgi va o'rta asrlar davrida xalqaro munosabatlarning o'ziga xos tomonlarini hamda rivojlanib borish tendensiyalarini bilib olishi mumkin.

Har bir mavzuning boshida tayanch tushunchalar, oxirida esa savol va topshiriqlar berildi. Kitobning oxirida glossariy bayon etilgan.

Darslik yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar mualliflar tomonidan minnatdorchilik bilan qabul qilinadi.

I BO'LIM. QADIMGI DAVR XALQARO MUNOSABATLAR TARIXI (miloddan avvalgi III ming yillikdan – milodiy IV asrgacha)

1-MAVZU. KIRISH. QADIMGI MISR DIPLOMATIYASI

Reja:

- 1.1. Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tushunchalari. Fanning maqsad va vazifalari.
- 1.2. Giksoslar hukmronligi davida Misr.
- 1.3. Tell-el-Amarn diplomatik arxivi.
- 1.4. Anxesenpaamunning maktubi.
- 1.5. Ramzes II va Xattusilis III o'rtasidagi tinchlik shartnomasi.

Tayanch tushunchalar: *giksoslar, nomlar, papirus, mixxat, loy taxtachalar, fir'avn, «xapiru», «provinsiyolar», «rabisu», «birodar», min, sufolaviy nikohlar, choparlar va elchilar, Avaris, «Kamosning birinchi yodgorlik toshi», «Vestkar papirusi», «Kamosning ikkinchi yodgorlik toshi», «sa-gaz», «xapiru», «rabisu», «maxar» (chopar), «Suppiluliumas faoliyati».*

1.1. Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tushunchalari. Fanning maqsad va vazifalari.

Davlatlararo siyosiy va diplomatik aloqalar bu – insoniyatning tarixiy taraqqiyoti asosini tashkil etuvchi xususiyatlardan biridir. Diplomatiya tushunchasi magistrantlarda, o'zaro va davlatlararo nosabatlarni anglatadi. Mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga har tomonlama integratsiyasini chuqurlashtirish, xalqaro munosabatlarda davlatimiz ishtirokini ta'minlashni maqsad qilgan holda, qadimgi va o'rta asrlar davrida davlatlarning tashqi siyosati va diplomatik aloqalarini yanada chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

Diplomatiyada dolzarb masalalarni horijiy mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini tarixiy nuqtai nazardan o'rganmasdan turib hal etib bo'lmaydi. Xalqaro munosabatlar tarixini mukammal darajada bilmoq insoniyat

sivilizasiyasining yutuqlaridan va tajribasidan to'la bahramand qiladi, umuminsoniy qadriyatlarni anglab yetishga ko'maklashadi va dunyo miqyosida sohaga oid mavjud bo'lgan muammolarning tarixiy ildizlarini izlab topishga imkoniyat yaratadi. Xalqaro munosabatlar tarixi bo'yicha chuqur bilimlarga ega bo'lish, qadimgi va o'rta asrlar davrida dunyo mamlakatlarining diplomatiyasi va tashqi siyosati borasidagi magistrantlarning dunyoqarashini kengaytirish yo'lidagi eng samarali vosita sifatida ahamiyatlidir. Qolaversa, mamlakatimiz hamkorlik qilayotgan davlatlarning rivojlanish darajasini, xalqlarning mentaliteti, urf-odatlarini, madaniyatini tushunib yetish uchun ham Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi fanining beqiyos ahamiyatini tan olish kerak. Dunyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va etnik evolyusiyasining asosiy bosqichlari hamda yo'nalishlari haqida magistrantlarga har tomonlama bilimlar berish, yutuqlaridan va tajribasidan to'la bahramand bo'lish, umuminsoniy qadriyatlarni anglab yetishga ko'maklashish va dunyo miqyosida xalqaro munosabatlarda mavjud bo'lgan muammolarning tarixiy ildizlarini izlab topish kabi dolzarb masalalarni o'rganadi.

Hozirgi kunda jahon siyosatida ro'y berayotgan keng qamrovli va murakkab jarayonlarni to'liq anglab etish uchun xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixiga oid bilimlarga ega bo'lish zarur. Shu nuqtai nazardan, mazkur fan qadimgi va o'rta asrlar tarixi davrdagi xalqaro munosabatlar va diplomatiyaga oid tarixiy jarayonlarni tahlil etishga yordam beradi.

Qadimgi va o'rta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi fanining maqsadi – Qadimgi davrdan to XVI asrga qadar bo'lgan davrda davlatlararo siyosiy va diplomatik aloqalar tarixini chuqur tahlil qilgan holda qadimgi va o'rta asrlar davrida xalqaro munosabatlarning o'ziga xos tomonlarini va ushbu davrda sodir bo'lgan jahon miqyosidagi va mintaqaviy miqyosdagi voqea-hodisalar tarixini bugungi kunda tutgan o'rni va ahamiyatini yoritib berishdir. Shuningdek, magistrantlarda xalqaro munosabatlarni o'zining xususiy qonuniyatlari asosida rivojlangan mustaqil tarixiy voqelik ekanligi haqida bilim va ko'nikma hosil qilishdan iborat. Mazkur fanning vazifasi esa – Qadimgi va o'rta asrlar davri

xalqaro munosabatlar tarixi fanining nazariyasini chuqur o'rgatish, mazkur davrida xalqaro munosabatlarda ro'y bergan muhim voqealar va jarayonlarni yoritib berish, tarixiy rivojlanish davomida turli mamlakatlar va mintaqalarga xos bo'lgan xususiyatlarni ochib berish, dunyoning turli chekkalarida ro'y bergan voqealar va jarayonlarning ko'p hollarda o'zaro bog'liqligini magistrantlarga tushuntirish, tarixiy rivojlanishning barcha mamlakatlar uchun umumiy qonuniyatlarni mavjudligini namoyon qilish va boshqalardan iborat.

Ma'lumki, iqtisodiy asosi qulchilik munosabatlarini o'z ichiga olgan qadimgi dunyoda diplomatiya davlatlarning tashqi siyosatga doir masalalarini hal etuvchi muhim omilga aylangan. Quldorlik tuzumi taraqqiyotdan to'xtab qolmagan. U bosqichma-bosqich bir nechta jarayonlarni boshdan kechirgan.

Urug'-qabilaviy munosabatlardan butkul qutilib ulgurmagan ilk quldorlik jamiyatlari Qadimgi Misr, Ossuriya, Xett podsholigi, Qadimgi Xitoy, Qadimgi Hindiston kabi davlatlarning shakllanishiga muhim turtki berdi. Ushbu diniyharbiy boshqaruvga asoslangan davlatlarning tashqi siyosati asosan bosqinchilik xarakteriga ega edi. Yangi yerlarni bosib olish, qullar va chorva mollarini qo'lga kiritish, boyliklarni talash maqsadida tez-tez urushlar sodir bo'lar edi. Bunday urushlar xalqaro masalalarni hal etishning yagona yo'li hisoblangan.

Quldorlik tuzumining asta-sekin mustahkamlanib borishi bilan davlatlar o'rtasida diplomatik munosabatlarga ehtiyoj sezilgan. Qadimgi Sharqning yirik hukmdorlari ba'zi o'zaro masalalarni diplomatik yo'l bilan hal etishga alohida e'tibor qarata boshlaganlar. Shu davrda «nikoh diplomatiyasi» xalqaro munosabatlarda o'z o'rniga ega bo'lib bordi. Lekin bosqinchilik urushlari Qadimgi Sharq dunyosida xalqaro masalalarga yechim topishda asosiy vosita bo'lib qolavergan.

Tovar-pul munosabatlariga asoslanuvchi rivojlangan quldorlik jamiyatlari – Qadimgi Yunoniston va Rimda xalqaro munosabatlar hamda diplomatiya yangi bosqichga qadam qo'ygan. O'z yerlarini kengaytirish, qullarni qo'lga kiritish, bozorlarga egalik qilish maqsadida tashqi siyosat olib boruvchi ushbu davlatlar o'z maqsadlariga erishishi yo'lida ittifoqlar tuzganlar, turli siyosiy diplomatik o'yinlarni amalga oshirganlar. Bunday diplomatik jarayonlar ayniqsa, Yunon-Eron, Rim –

Karfagen munosabatlarida yaqqol namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin.

Yunon-Rim jamiyatida zamonaviy elchilikning dastlabki kurtaklari shakllangan, diplomatik munosabatlarni tartibga soluvchi alohida davlat tashkilotlari vujudga kelgan, professional diplomatlar yetishib chiqqan, diplomatiya oid bilimlar takomillashib borgan. Elchilarning daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan, ularning huquq va majburiyatlarini ifodalovchi dastlabki qonun hujjatlari yaratilgan. Yunon-Eron, Peleponess, Puni urushlari davomida nafaqat harbiy kuch-qudrat, shuningdek, diplomatiya ham urushlar taqdirini hal qiluvchi muhim kuchga aylanganligi yaqqol ko'zga tashlandi. Ayniqsa, Rim diplomatiyasiga oid bilim va tajribalar asosida o'rta asrlar so'ngida zamonaviy diplomatiya shakllangan. Xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi yangi me'yorlar, tamoyillar, qonun hujjatlari ishlab chiqilgan. «Bo'lib tashla va hukmronlik qil» deb nomlangan Rim tamoyili keyingi davrlarda ham eskirmagan holda dunyoga hukmronlikni da'vo qiluvchi yirik davlatlarning asosiy tamoyiliga aylangan.

1.2. Giksoslar hukmronligi davrida Misr.

Qadimgi Misr siyosiy hayotidagi diplomatiyaning roli borasida asosan giksoslar hukmronligi va undan keyingi Yangi podsholik davrida oid ma'lumotlar saqlanib qolganligini e'tirof etish darkor.

Misrda giksoslar hukmronligi, taxminan XVIII asr oxiridan to XVI asrning dastlabki o'n yilligigacha, ya'ni 100 yildan ortiqroq davom etgan. Bu shunday davr ediki, Misr hukmdorlarining asosiy qismi osiyoliklar, asosan semitlar yoki amoriylardan bo'lib, uzoq vaqtlar davomida ular Falastindan Nil havzasiga kirib kelishgan va Misrda hokimiyatni o'z qo'lida ushlab turishgan. Misrdagi an'anaviy tarixnavislik bu osiyolik kelgindilar sardorlarini XV va XVI giksoslar sulolasi fir'avnlari deb atashadi.

O'rta podsholikning poytaxti bo'lgan Avarisni o'z siyosiy markaziga aylantirgan giksos hukmdorlar, huddi, Misr fir'avnlari singari butun Nil vodiysida, to Elefantingacha o'z hukmini o'tkazishdi. Aynan shu davrda Mirsning Osiyo xalqlari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari anchayin kengaygan. Giksoslar hukmronligi

davrida Mirsda ilm-fan taraqqiy qildi, Apopi fir'avnligining 33-yilida matematikaga oid mashhur «Rind papirusi» yaratildi. Undan tashqari giksoslar sulolasi davrida xalq ertaklari to'plami bo'lgan «Vestkar papirusi» yaratilgan. Giksoslar davrida Nil vodiysi aholisi otlar va aravalar bilan birinchi marta tanishdi.

Uzoq vaqtlar davomida giksoslar tomonidan Misrda o'rnatilgan siyosiy tizim viloyat yoki nomlarni qoniqtirib kelgan. Mahalliy amaldorlar mahalliy ishlarda o'z muxtoriyatiga ega bo'lib, oldingi davrlardagi Misrda bo'lgan siyosiy markazlashtirishdan qo'rqardi. Giksoslar hukmronligining oxiriga kelganda Nil vodiysining janubida, Fiva nomida mahalliy hukmdorlar birmuncha kuchaya boshladi. Janubiy Misrda ular giksoslardan mustaqillikka erishishga muvaffaq bo'lib, o'zlarini fir'avnlari deb e'lon qilishdi. Bu sulola Misrda XVII fir'avnlari sulolasi bo'lib, Sekenenra III va ayniqsa Kamos davrida Misrdan giksoslarni quvib chiqarish harakati kuchaydi. Aynan ana shu kurash davri haqidagi ma'lumotlar Ramessidlar davrida Fivadagi xattotlar maktabining o'quvchisi tomonidan giksoslar quvib tugatilganidan bir necha asrlar o'tib, iyeroglif yozuvida yozilgan, Britaniya muzeyida Salle I papirusi nomi bilan saqlanayotgan ertakda saqlanib qolgan.

Qattiq shikastlangan va to'liq yetib kelmagan ushbu ertakning asosiy mazmunida Apopining Sekenenra bilan muzokaralari aks etgan. Ushbu muzokaralarning oxiri nima bilan tugaganligi noma'lum. Faqat bir narsa ma'lumki, Sekenenra jangda halok bo'lgan. Aftidan u giksoslar bilan bo'lgan urushlarning birida halok bo'lgan. Buni uning mumiyolangan jasadi tasdiqlaydi.

Kamosning giksoslarga qarshi kurashi haqida asosiy ma'lumotlar arxeologik manbalarda saqlanib qolgan. 1908-yilda Fiva nekropolida, ya'ni Hukmdorlar vodiysida XVII sulolaning talon-taroj qilingan qabridan 2 ta taxtacha topilgan. Ularning «Karnarvon taxtachasi №1» deb ataluvchi yirikroq taxtachaning old tomonida Kamosning giksoslar hukmdori Apopi bilan kurashi haqida hikoya qilingan. Ushbu taxtacha Kamosning g'alabasi sharafiga ishlangan bir yodgorlik toshining nusxasi bo'lib chiqdi. Karnakdan topilgan mazkur yodgorlik toshining ikki bo'laki iyeroglif yozuvlardagi matnlarni o'zida saqlab qolgan. Unda yuqoridagi taxtachadagi voqealar aynan keltirilib o'tilgan. Ushbu yodgorlik toshini shartli

ravishda «Kamosning birinchi yodgorlik toshi» deb nomlandi. Chunki, keyinroq Kamos bilan bog'liq ikkinchi yodgorlik toshi ham topilgan.

«Karnarvon taxtachasi №1» ning yuz tomonidagi matnda Kamosning mustahkam Pershakni qamal qilishi hikoya qilingan. Kamosning Apopiga qarshi harbiy kompaniyasining davomi haqidagi ma'lumotlar tasodifan topilgan «Kamosning ikkinchi yodgorlik toshi»da o'z aksini topgan. Ushbu tosh 1954-yili 9-iyulda Karnakdagi restavratsiya davrida arxeolog M.Xammad tomonidan Fiva hukmdori, «Aunning birinchi kohini» Pinodjemning haykali tagidagi poydevordan topilgan. Ushbu toshdagi iyeroglif yozuvlarda Kamosning oldingi ikki manbalaridagi tilga olingan kurashi o'z aksini topgan. «Kamosning ikkinchi yodgorlik toshi»da 38 qatordan iborat iyeroglif matn yaxshi saqlanib qolgan. Aftidan ikki yodgorlik toshi ham qachonlardir Karnakda bir qatorda turgan va Kamosning Apopiga qarshi kurashi qayd etilgan. Matn Kamosning Apopiga murojaati bilan boshlanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan va keltirilgan Salle I ertak papirusi, «Karnarvon taxtachasi №1»ning yuz tomonidagi matn va «Kamosning ikkinchi yodgorlik toshi»dagi matnlar orqali Misrda XVII Fiva fir'avnlari sulolasi vakillari — Sekenenra va Kamosning giksoslar hukmdori Apopiga qarshi ozodlik kurashi davridagi murakkab siyosiy vaziyat haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Ushbu kurashda diplomatik yozishmalar, elchilar yuborish, ittifoqlar va kelishuvlar, shuningdek sulolaviy nikohlar tuzish katta rol o'ynagan. Garchi Salle I papirusida ertaklik mazmuni ustunlik qilsada, ammo unda Apopining Sekenenraga qarshi birinchi urushiga bahona topishga harakat qilganlikda ayblanadi. Unda keltirilishicha, Sekenera Apopining oliy hokimiyatini tan olgan va unga tovon to'lab turgan, giksos hukmdori tomonidan «og'zaki bildirishlar»ni yetkazish uchun yuborilgan elchilar bo'lsa Apopining Fiva nomidagi vaziyatni nazorat qilishga harakat qilganligidan dalolat beradi. Apopi va uning ajdodi bo'lgan giksos hukmdori Xiananing Fiva va butun Yuqori Misr ustidan oliy hokimiyat o'rnatganligini Gebelendan topilgan Xiana nomli granit toshi tasdiqlaydi. Misrda giksoslar hukmronligi davrida qaror topgan davlat tuzilishi Avarislik giksos oliy hukmdorlar va ko'p sonli mayda mahalliy qaram bo'lgan hukmdorlar o'rtasida shartnomalar va sulolaviy nikohlar tuzishga imkon

bergan. Huddi shunday munosabatlar Avaris va Fiva o'rtasida ham bo'lgan. Masalan, Fiva nekropolidagi XVIII sulola fir'avni Amenxotep I ning qabridan alebastr guldori bo'lagida Apopi va uning qizi Xerit ismlari saqlanib qolgan. Bu nomlar buzilmagan holda saqlanganligidan kelib chiqsak, aftidan mazkur guldori Apopining Fivaga yuborgan qandaydir bir elchiligidan berib yuborilgan sovg'a bo'lgan degan xulosa kelish imkonini beradi. Deltada shuningdek, Fiva malikasi Tanining Apopi nomi tushirilgan haykali topilgan, bu ular o'rtasida aftidan nikoh bo'lgan degan xulosani beradi. Har ikki holatda sulolaviy nikoh bo'lganligini o'zida aks ettirgan.

«Karnarvon taxtachasi № I» ga ko'ra Yuqori va O'rta Misr to Germopol janubidagi Kusa shahrigacha bevosita giksoslar hukmi ostida bo'lgan, Kusadan to Elifantingacha bo'lgan Yuqori Misr giksoslar oliy hokimiyatini tan olgan Fivaning XVII sulolasi fir'avnlari ixtiyorida, Elefantindan janubdagi yerlar bo'lsa Kushit podsholigiga tegishli bo'lib, ular aftidan Avarislik giksos hukmdorlari bilan do'stlik munosabatlarida bo'lgan bo'lsa kerak. Giksoslar hukmi ostida bo'lgan hududlar o'zida ko'p sonli mayda misrlik hukmdorlarni, nomarxlarni birlashtirgan bo'lib, ular giksoslarga tobe edilar. Kamos giksoslarga tobe bo'lgan va Apopiga sodiq bo'lgan normarxlardan biri, Neferus shahri hukmdori, Pepining o'g'li Teti bilan jang olib borishga to'g'ri kelgan.

Kamos va Apopi davrida giksoslar hamda fivalik fir'avnlari o'rtasida erishilgan kelishuvda shartnoma shartlariga amal qilish va xo'jalikka oid masalalar aks etgan edi. Faqat giksoslarning odatdagi hukmronligida qolish sharti bilan Fivaning Osiyo va Finikiya bilan iqtisodiy aloqalar o'rnatishi belgilangan bo'lib, ushbu mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar Kamos uchun flot qurishida zarur yog'och mahsulotlarini olishi imkoniyatini bergan. «Kamosning ikkinchi yodgorlik toshi»ga ko'ra, Apopining qandaydir bir taklifiga Kamosning javobi keltirilgan bo'lib, Apopi Kamosga Yuqori Misr ustidan hukmronligini kafolatlaydi. Lekin, mavjud sharoitdagi ahvoldan kelib chiqib, Yamos (Yaxmos) hissiyotli jumalalarda Avarisning og'ir ahvoldaligini va o'zining harbiy muvaffaqiyatlarini keltirib o'tadi.

Shunga ko'ra, aftidan Kamos Apopining unga bo'ysinuvchi Yuqori Misr

hukmdori bo'lish talabi rad qilgan. Chunki u shundoq ham o'z hududining cheklanmagan egasi bo'lgan, Avaris bo'lsa bunday taklif berish uchun juda ham arzimaydigan ahvolda bo'lgan.

Ushbu hujjatdagi yana bir holat diplomatik munosabatlar tarixida muhim o'ringa ega. Unda keltirilishicha, Kamos mustaqil Kushitlar davlatiga yuborilgan Apopi elchilarini ushlab olgan. Elchi olib ketayotgan hukmdor maktubida Apopi kushit hukmdorini umumiy dushmanga qarshi birgalikda kurash boshlashga chaqiradi. Undan tashqari, maktubda Kamos tomonidan boshlangan harbiy harakatlar noqonuniyligi keltiriladi va Kamos bu bilan Apopi o'rtasida imzolangan qandaydir «status quo» haqidagi kelishuvni buzayotgandek tasvirlanadi. Maktubdan ma'lum bo'lishicha, Apopining kushitlar podsholigi bilan diplomatik munosabatlari doimiy va odatdagi xarakterni namoyon etgan. Apopi kushit hukmdorini kichikligini ta'kidlab, o'zining kichik o'g'li deb ataydi hamda undan taxtga o'tirishi haqidagi xabarni giksoslik do'stiga yetkazmaganligidan noliydi. Kamos qo'lga olingan maktubni Avarisga qaytarib yuboradi. Kamosning ushbu oliyjanoblik xatti-harakatini tushuntirish juda qiyin; balki elchilarning hayoti daxlsiz hisoblangandir yoki bo'lmasam, Kamos bu harakatlari bilan Apopini uning Fiva fir'avniga qarshi uyushtirmoqchi bo'lgan ittifoqchiligi muvaffaqiyatsiz tugaganligini bildirib qo'ymoqchi bo'lgandir.

Hujjatlardan ma'lumki, Kamosga Avarisni egallash va giksoslarni Misrdan quvib chiqarish nasib qilmadi. Bu ishni uning ukasi, XVIII sulola asoschisi fir'avn Yaxmos I amalga oshirdi. Yaxmos Avarisni qamal qilib, uni egallaydi, osiyolik-giksoslarni Misrdan quvib chiqarishdan tashqari, Falastinda ham ta'qib etdi. Uch yillik qamaldan keyin u yerdagi giksoslarning tayanch shahri bo'lgan Sharuxen egallandi, muvaffaqiyatlar davom ettirilib, Falastin Misr ta'siri ostiga olindi. Shu tariqa Misr tarixida yangi davr — Yangi podsholik davri boshlandi.

1.3. Tell el-Amarn diplomatik arxivi.

Yangi podsholiking birinchi yarmi davriga oid Misr diplomatiyasining umumiy mazmunini Tell el-Amarn arxividagi xatlar o'zida ochib beradi. Mazkur

arxiv o'zida «Tell el-Amarn xatlari» nomi bilan atalgan turli mazmundagi mil.avv. XIV asrga oid xatlarni o'zida jamlagan. Misrda, Nilning sharqiy sohili bo'ylab Qohiradan janubga 312 km masofada deyarli kimsasiz bo'lgan yevropaliklar tomonidan El-Amarn yoki Tell el-Amarn deb ataluvchi joyda 1887-yilda mahalliy dehqon tomonidan topilgan. Bu joyda bir vaqtlar Yangi podsholikning fir'avnlardan biri bo'lgan Amenxotep IV (Exnaton)ning poytaxti bo'lmish Axetaton («Aton garizonti») qad ko'targan bo'lib, to bizning kunimizgacha uning xarobalari saqlanib qolgan. Shu xarobalarda o'z chorvasini o'tlatish uchun yaylov sifatida foydalangan mahalliy dehqon bu yerdan 300 ga yaqin mixxatli loyi taxtachalarni topib oladi. Bu xabar tezda xazina izlovchilargacha yetib bordi. Natijada mixxatli loyi taxtachalar ko'plab antikvar buyumlarni yig'uvchilarga sotib yuborildi. Bugungi kunda dunyoning eng mashhur muzeylarida ushbu arxivga oid bo'lgan jami 400 dan ortiq mixxatli loyi taxtachalarga tushurilgan xatlar saqlanib qolmoqda.

Tell el-Amarn arxivining deyarli ko'pchilik xatlarida Amenxotep III va Amenxotep IVga Bobildan, Mitannidan, Ossuriyadan, Xettlar podsholigidan, Arsav o'lkasidan va Kipr orolidan (Alashiya) va ko'plab Misrga tobe etilgan Falastin, Suriya, Finikiyadagi shahar-davlatlar tomonidan yuborilgan akkad tilida mixxatli yozuvda yozilgan diplomatik xarakterdagi taxtachalardan iborat xatlardir. Ushbu xatlardan beshtasi (№13, 14, 22, 25, 120) o'zida osiyolik hukmdorlarning fir'avnga yuborgan yoki fir'avn tomonidan Misrga do'stona munosabatlarda bo'lgan Osiyo monarxlaridan qabul qilib olingan sovg'alarning inventar ro'yxatini aks ettirgan. Arxivdagi juda ko'plab xatlar Osiyo davlatlaridan kelib tushgan va yana kam sonli maktublar (nusxalar, qoramalar (chernoviklar), yuborilmagan maktublar) Osiyoga yuborish uchun mo'ljallangan. Bu oxirgi maktublarni hammasi fir'avn nomidan yozilgan. Ulardan uchitasi Bobil podshoh nomiga, bittasi - Arsavlar podshosiga, oltitasi Misrga tobe bo'lgan Suriya, Falastin va Finikiyadagi qaram hukmdorlar nomiga bitilgan.

Tell el-Amarn arxivida saqlanib qolgan xatlarning katta qismi Misr fir'avnining oliy hokimiyatini tan olgan Osiyo hukmdorlari tomonidan yuborilgan. Beshta maktub ayollar nomiga yuborilgan. Misrga keltirilgan xatlarning aksariyat

mualliflari bevosita fir'avnga murojaat qilishgan. Mitanni hukmdori Tushrattaning maktubi Amenxotep III ning bevasi, Amenxotep IV ning onasi malika Teyya nomiga bitilgan. Ayrim maktublar turli ijtimoiy darajadagi shaxslarga yuborilgan bo'lib, ulardan besh yoki oltitasi yuqori martabada turuvchi misrlik amaldorlar nomiga bitilgan.

Arxivdagi ayrim xatlar mazmunidan ular ko'proq misrlik xattotlarni o'rgatish uchun foydalanganliklarni ko'rsatadi. Misrlik xattotlar mixxatli yozuvlarda turli syujetlarni mashq sifatida loy taxtachalarga yozdirishgan.

Oftobda quritilgan kvadrat shakldagi mazkur taxtachalar turli kattalikda bo'lib, taxtachalardagi yozuv xarakteri Yangi Bobil mixxatini eslatadi. Ammo ular orasida bobil, falastin va misr mixxat stillarini ham uchratish mumkin. Uchta maktubdan tashqari (№ 24, 31, 32) barchasi Amenxotep III va Amenxotep IV davrida Yaqin Sharq mamlakatlarining xalqaro tili bo'lgan akkad tilida bitilgan.

Tell el-Amarn arxividagi maktublarda aks etgan tarixiy davrda Misr Yaqin Sharqdagi eng qudratli davlatlardan biri edi. Maktublardagi ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, o'sha vaqlar Misrga tenglasha oladigan davlatlardan biri dastlab Yevfratning yuqorisida joylashgan Mitanni va kassitlar Bobili bo'lgan. Keyinroq Ossuriyaning ta'siri kuchayib, u Bobil va Mitannidan mustaqil siyosat yuritishga va xalqaro munosabatlar tizimida ular bilan teng pog'onada bo'lishga harakat qila boshladi. Amenxotep IV davtida Kichik Osiyoda xetlar davlati kuchaya boshladi, Suppiluliumas hukmronligi davriga kelganda Misrning eng havfli raqibiga aylandi. Uning bosqinchilik yurishi natijasida Mitanni davlati barham topdi va Suriyadagi fir'avnlarni mulklarini birin-ketin bosib ola boshladi. Suppiluliumasning bosqinchilik yurishlari natijasida Old Osiyoda Misr gegimonligiga chek qo'yildi. Ichki siyosat va diniy islohotlar bilan o'ralashib qolgan Amenxotep IV faol tashqi siyosat yurita olmadi. Murakkab ijtimoiy va siyosiy kurashlar, xetlar bosqinchiligi, «sa-gaz» yoki «xapiru» deb ataluvchi kishilarning bostirib kelishi, Osiyo hukmdorlarining isyonlari Amenxotep IV hukmronligining so'nggiga kelganda Misrning Falastin, Suriya, Finikiya ustidan hukmronligi susayishiga olib keldi. Osiyodagi fir'avnga sodiq bo'lgan ayrim mahalliy hukmdorlar ko'plab maktublar

yo'llab, ularning mulkini himoya qilish uchun Misr harbiy otryadlarini yuborishni so'ragan.

Umuman ko'rib o'tilayotgan davrda Misrning Osiyodagi mulklarini shartli ravishda «provinsiyalar» deb ataluvchi uchta katta hududga bo'lish mumkin. Bular Amurru, Upe va Xanan bo'lib, bu «provinsiyalar» misrlik noiblar tomonidan idora etilgan, ular Tell el-Amarn arxivida akkad tilida «rabisu» atamasi bilan qo'llanilgan. Amurruning tarkibiga Shimoliy Suriya va Finikiya hududi kirgan bo'lib, markazi Smira edi. Upe bo'lsa Janubiy Suriya va Iordaniya hududlarini birlashtirgan va «rabisu» qarorgohi Kumida joylashgan edi. Markazi G'azoda bo'lgan uchinchi «provinsiya» bo'lgan Xanan Falastin hududini qamrab olgan.

Misrga qaram bo'lgan shahar-davlatlar hukmdorlari u yoki bu «provinsiyaga» va unga mos ravishda «rabisu»ga bo'ysingan. Fir'avnning roziligisiz «rabisu»lar o'z hududlaridan tashqaridagi ishlarga aralasha olmaganlar. Arxiv xatlarida «rabisu» atamasi bilan nafaqat «provinsiyalar» noiblari, balki diplomatik elchilar ham tushunilgan.

Amenxotep III va Amenxotep IV hukmronligi davri haqida «Qadimgi dunyo tarixi» fanida yetarlicha ma'lumotlar berib o'tilganligi bois, faqatgina asosiy e'tiborni uning diplomatik tomoniga qaratishni joiz topdik. Bir-biriga teng bo'lgan ikki qudratli davlat boshliqlarining o'zaro, shuningdek Misrga qaram bo'lgan hududlar hukmdorlari bilan fir'avnning o'rtasidagi yozishmalarda ma'lum bir qoidalarga amal qilinganligi Tell el-Amarn arxividagi maktublarda saqlanib qolgan. O'zaro do'stona munosabat o'rnatgan va teng darajada bo'lgan hukmdorlar bir-birlarini maktublarda «birodarlar» deb tilga olishadi. Nisbatan ta'siri baland bo'lgan yoki yoshi kattaroq bo'lgan hukmdorga murojaat qilishda ko'pincha «ota» tushunchasini qo'llab, o'zlarini «o'g'il» sifatida keltirishgan. Qaram bo'lgan mahalliy hukmdorlar bo'lsa fir'avnga «xo'jayin» deb murojaat qilishgan va o'zlarini bu maktublarda «qul», «xizmatchi» deb tilga olganlar. Murojaat va tabriklarda aniq bir qoidalarga rioya qilish holatlari mavjud bo'lgan. Masalan, o'zaro do'stona munosabatda bo'lgan va teng pog'onadagi hukmdor shu darajadan kelib chiqib murojaat qilgan. Masalan, Amenxotep III ning Bobil hukmdori Kadashman-Elilga

maktubida quyidagi jumlar keltiriladi: «Nibmuaria, buyuk hukmdor, Misr hukmdori, sening akang shunday gapiradi. Men yaxshiman. Sening uying, xotinlaring, farzandlaring, xizmatkorlaring, otlaring va aravalarining yaxshi bo'lishini tilayman. Sening yerlaring markazi ham gullab-yashnasin. Mening uyim, xotinim, farzandlarim, xizmatkorlarim, otlarim, aravalarim, harbiylarim va yerlarimning markazi ham yaxshi».

Misr fir'avnlari o'z tobeligini izhor qilgan mahalliy hukmdorlarning yuborgan maktublari umuman boshqacha mazmunni kasb etgan. Masalan, Beritlik Ammunir fir'avnga quyidagicha murojaat bilan maktubini boshlagan: «Sening xizmatkoring, hukmdorning xizmatkori va uning ikki oyog'ining changi va u bosadigan tuprog'i bo'lgan Beritlik kishi bo'lgan Ammunira shunday so'zlaydi: «Mening hukmdorimning, mening xo'jayinimning, mening xudolarimning oyoqlariga osmondagi Quyoshga yetti marta nafaqat qornim bilan balkim, yelkam bilan ta'zim qilaman». Shu kabi mazmunda boshlanuvchi maktublarni Tell el-Amarn arxivida ko'plab uchratish mumkin. Ta'kidlash kerakki, ayrim holatlarda maktublarda keltirilgan laganbardorlik formulalaridagi isyonkor mahalliy qaram hukmdorlar fir'avn noiblarining sergakligini so'ndirishga intilganligi ifodalangan va bu bilan Misrga qarshi bo'lgan yovuz niyatlarini amalga oshirishni ulardan yashirishga harakat qilgan. Bunga sixemlik Labayining fir'avnga yuborgan maktubida misol bo'la oladi. U o'z maktubida agar fir'avn uning xotinining qo'lini so'rsa, uni berishga, agarda ko'ksiga hanjar tiqishni buyursa, buni xursandchilik bilan qilishini ma'lum qilgan edi. Arxivdagi maktublarning ko'pchiligida «Hukmdor meni shaharni boshqarish uchun tayinlagan» mazmunidagi odatiy formulaga tez-tez duch kellish mumkin. Biror bir shaharni boshqarishga tayin etilgan qaram hukmdorlarning fir'avnga yuborgan maktublaridagi laganbardorlik va hushomadgo'ylik ba'zan haqiqiy shart-sharoitdan kelib chiqqanligini e'tirof etish kerak. Gap shundaki, Osiyodagi u yoki bu viloyatni bosib olar ekan, fir'avnlari ularga qarshi chiqqan hukmdorlarni yoki yo'q qilgan yo bo'lmasa xotin va bola-chaqalarini asirlikka olib haydab ketishgan, ularning o'rniga yo o'g'illari yoki mahalliy hukmdor sulolaga mansub bo'lmagan kishini boshqaruvchi sifatida qo'yib ketgan. O'z-o'zidan bunday

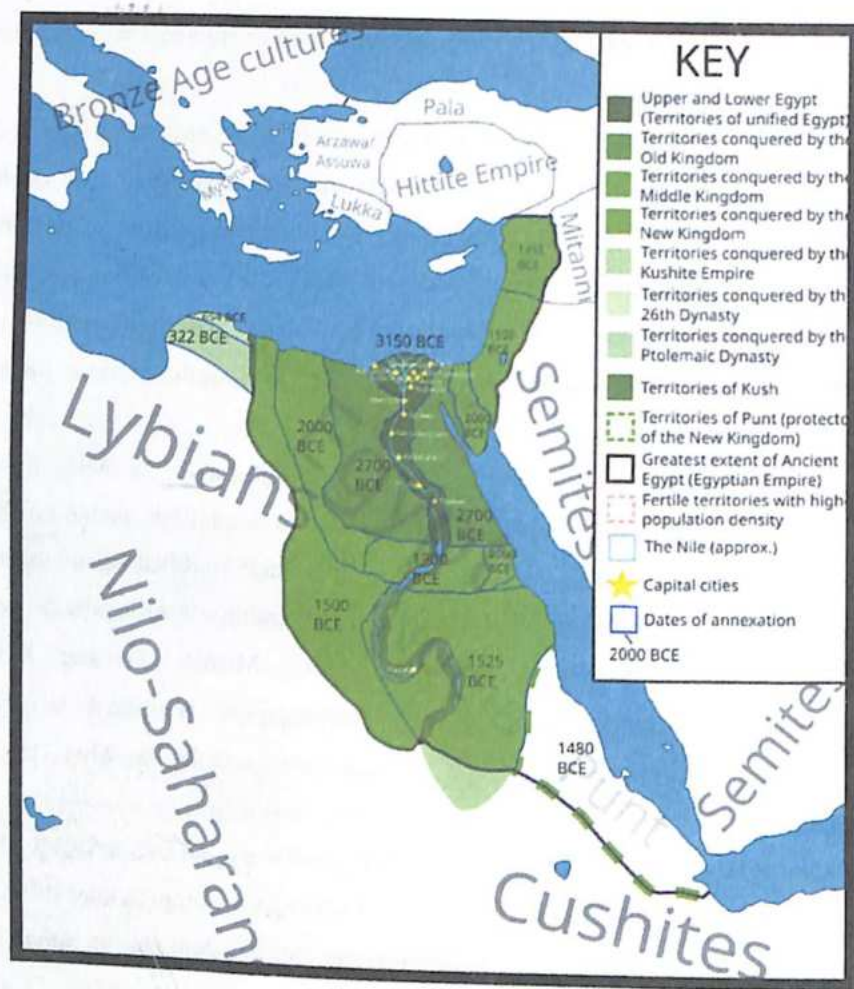
mansabdorlar fir'avn tomonidan qo'yilganiga uchun ham uning xizmatkoriga aylanib qolgan.

Qaram hukmdorlar o'zlarining o'rniga fir'avn tomonidan yangidan tayinlanishida, hatto Misrda yangi hukmdor taxt tepasiga kelganda alohida qoidaga asoslangan sodiqlik qasamyodini ichishi talab etilgan. Bunda qasam ichuvchining boshiga moy surtilgan. Tutmos III ning yodgorlik toshlaridan birida fir'avnga Kadesh va unga ittifoqchi bo'lgan barcha shaharlarning hukmdorlari sodiqlik qasamyodini ichayotganlik holati tasvirlangan. Amenxotep II davrida Kadesh hukmdori yana bir marta sodiqlik qasamini ichgan.

Mahalliy hukmdorlarni qaramlikda va itoatda tutib turish va Misr ta'sirini o'sha joylarda mustahkamlash vositalaridan biri sifatida tutqunlikda ushlab turishdan keng foydalanilgan. Misrda kichikligidayoq olib-ketib tarbiyalangan mahalliy hukmdorlarning farzandlari otasining o'limidan so'ng uning o'rnini egallash uchun yuborilgan. Qaram hukmdorlarning farzandlari Misrda Fivadagi Karnak yaqinidagi manzilgohda saqlangan. Tabiiyki, Misr madaniyati ta'sirida katta bo'lgan osiyolik hukmdorning bolalari vaqti kelgach o'z vatanlarida Misr ta'sirini yoyuvchilarga aylangan.

Choparlar va xabarchilar. Tell el-Amarn arxividagi maktublarning katta qismi Misrga, Amenxotep III va Amenxotep VI saroyiga turli topshiriqlar bilan Old Osiyodagi davlatlar va boshqa shahar-davlatlardan alohida choparlar va xabarchilar tomonidan keltirilgan. Faqatgina kam sonli xatlarni fir'avnlari tomonidan Osiyoga yuborilgan maktublarning nusxalari yoki qandaydir sabab bilan yuborilmay maktublarning asl nusxalarini tashkil qiladi.

Arxivdagi maktublarda tilga olingan choparlar va elchilarni ikki toifaga bo'lish mumkin. Bular alohida ishonchli vakil — ular orqali fir'avnlari Ikki daryo oralig'i, Kichik Osiyo va Kipr orolidagi mustaqil davlatlar hukmdorlari bilan aloqalarni olib borishgan; fir'avn ma'muriyati Misrga tobe bo'lgan Suriya, Finikiya va Falastin hududidagi boshqa mahalliy bilan munosabatlarda foydalanilgan.

1.1. Qadimgi Misr xaritasi

Misr fir'avnlarning alohida choparlaridan Osiyodagi qator davlatlar bilan normal munosabatlarda foydalanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Har holda mil.avv. II ming yillikning boshlariga oid ma'lumotlarda bu haqida xabarlar saqlanib qolgan. Misrda giksoslar hukmronligi davrida bu kategoriyadagi choparlar faoliyati keng taraqqiy eta boshladi. Yangi podsholik davriga kelganda Misr fir'avnlarning Osiyodagi keng bosqinchilik yurishlari natijasida alohida elchilarning faoliyatiga e'tibor kengaydi. Old Osiyo hududida Misr qo'shinlarining harakati choparlar va

xabar tashuvchilarning yuborilishini faollashtirib yubordi. Bunday choparlar yelkasiga matn tushirilgan loy taxtachalarni osib olgan holda harakat qilishgan.

Fir'avn tomonidan Osiyoga yuborilgan choparlar arxiv maktublarida ba'zan akkad tilida «rabisu» atamasi bilan qo'llanilgan. Misr tilidagi matnlarda bo'lsa «hukmdor elchilari», ba'zan xanaanchadagi «maxar» (chopar) tarzida ishlatilgan. Bular ishonchli shaxslar bo'lib, ular orqali fir'avn muhim xabarlarni yoki topshiriqlarni (og'zaki yoki yozma tarzda) Osiyodagi uchta «provinsiya» noiblari va qaram hukmdorlar bilan birga misr saroyi do'stona munosabatlarni o'rnatgan mustaqil podsholiklarga yuborgan. Fir'avn va osiyolik hukmdorlarning har bir chopar u yuborilgan mamlakatni, odatlarini, madaniyatini, yo'llarini, geografik xususiyatlarini bilishi lozim bo'lgan. U albatta mohir diplomat va jangchi bo'lishi talab etilgan. Ba'zi holatlarda u o'zi yuborilgan mamlakat tilini bilgan, aks holda unga tarjimon hamrohlik qilgan.

Osiyo mamlakatlaridan Misr fir'avni saroyiga tashrif buyurgan choparlarning maqomi va funksiyasi ularning kim va qanday darajadagi hukmdor tomonidan yuborilayotganligiga bog'liq bo'lgan. Misol uchun qaram mahalliy hukmdorlar o'z maktublarida o'zlarining sadoqatli ekanligidan tashqari, mamlakatdagi ahvoldan xabardor qilgan, qo'shni hukmdorlar ustidan shikoyat qilib, fir'avn va shaxsiy dushmanlarga qarshi kurashish uchun harbiy yordam yuborishni so'ragan.

Misr qudratiga teng bo'lgan darajadagi va do'stona munosabatlarda bo'lgan mustaqil davlat hukmdorlari o'z choparlariga, ular ba'zan yuqori saroy amaldorlari bo'lgan, Misr hukmdor saroyi bilan muhim muzokaralar o'tkazish, fir'avnga mo'ljallangan sovg'a karvonini kuzatib borish, biror-bir tantana munosabati bilan yoki sog'lig'ining yaxshilanishi munosabati bilan fir'avnga tabrik yetkazish, o'z qizlarini fir'avn xaramiga yetkazish kabi vazifalarni topshirgan.

Mustaqil Osiyo davlati hukmdorlari choparlariga Misrda va aksincha fir'avn choparlarining shu davlatlardagi choparlariga munosabat o'sha davrda hukm surgan tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqqan. Ko'p hollarda bunday choparlar alohida e'tibor berilishiga da'vo qilib chiqqanlar. Ta'kidlash kerakki, begona mamlakatdagi elchilarning ahvoli haqida Tell el-Amarn arxivdagi ko'plab maktublarda ma'lumotlar

bo'lsada, ammo ularning ahvoli hamma vaqt ham beqaror bo'lmagan.

Amenxotep III va Amenxotep IV, undan nisbatan keyingi davrlarda ham choparlarning shaxsiy daxlsizligi, ularning o'sha paytlardayoq da'vo qilib chiqqan diplomatik immuniteti haqidagi tushunchalar hali xalqaro huquqiy munosabatlarda umumqabul qilingan me'yorlar emas edi, shuning uchun u yoki bu hukmdor saroyiga yetib kelgan choparlar shu joy egasining to'liq hukmi ostida bo'lgan. Qandaydir bir chigallik, masalan arzimas sovg'alarni berib hukmdorni ranjitgudek bo'lsa, har bir hukmdor o'z saroyida istalgan choparlarni noma'lum muddatgacha asir sitatida ushlab qolishi yoki hatto uni o'ldirishi mumkin bo'lgan. Ossuriya hukmdori Ashshuruballit I Amenxotep IVga o'z choparini yuborishda quyidagilarni yozib o'tadi: «Seni ko'rish uchun yuborgan mening choparimni chin ko'ngildan qabul qil. U seni ko'rsin va ortiga qaytsin. Sening va sening mamlakatingning istagini u bilsin va shundan so'ng ortiga qaytsin».

Arxiv maktublarida choparlarni ushlab qolmaslikni so'rash holatlari juda ko'p uchraydi. Mitanni hukmdori Tushrattarining Amenxotep III ga yuborgan maktubida bu haqida quyidagilar keltiriladi: «Mening birodarim (fir'avn nazarda tutilmoqda) mening elchilarimni unga bergan maktubni keltirishi uchun tezda qaytarib yubor».

Amenxotep IVning taxtga kelishi bilan Mitanni va Misr o'rtasidagi munosabatlarga sovuqlik tushdi. Mitanni hukmdori Tushratta fir'avnning taxtga o'tirganligi to'g'risidagi xabarni yetkazishda yuborgan arzimas sovg'alardan ranjishi oqibatida misrlik chopar Xamashshinini ushlab qoladi va Amenxotep IV nomiga ta'nali maktub yo'llaydi. Tez orada Misrdan fir'avnning Mane ismli chopari yana qo'shimcha sovg'alar keltiradi, ammo Tushratta bu sovg'alarni ham yetarli deb hisoblamaydi va Misrga Xamashshinni o'zining Pirizzi va Pupri ismli choparlari bilan qo'shib yuboradi, Maneni bo'lsa o'z elchilari qaytib kelishgunicha ushlab qoladi.

Agar mustaqil va do'stona davlatlar hukmdorlarning choparlari turli xil noqulay shart-sharoitlar tufayli o'zlari yuborilgan o'lkada ushlab qolingan bo'lsa, Falastin, Suriya va Finikiyadagi qaram davlat boshliqlarining choparlariga munosabat

umuman boshqacha edi. Maktublarning birida Misrning eng sadoqatlilardan bo'lgan Bibla hukmdori Rib-Addi qaltis paytda Misrga, Amenxotep IV saroyiga chopar yuborib, yordam uchun u yerda bir necha oylardan buyon ushlab turilgan o'g'lini yuborishni so'raydi: «Qara! Shaharning (Bibla) yarmi Abdi-Ashirti o'g'illari qo'lida (Rib-Addining dushmani), yarmi mening xo'jayinimnikidir (ya'ni fir'avnniki)... shundan keyin men o'z o'g'limni hukmdor saroyiga yubordim. ...Beritga kelgandan so'ng u to'rt oydirki hukmdor yuzini ko'rmayapti (ya'ni uchrashmagan)».

Choparlarning hayotiga nafaqat ular yuborilgan mamlakat saroylarida havf tug'dirilgan, balki yo'llarda ham ularni doimiy xatarlar kutib turgan, yo'l davomida ular talanishi, ushlanishi va hatto o'ldirilishi mumkin edi. Shuning uchun choparlarda ba'zan ilova maktublari bo'lib, unda choparni yuborayotgan hukmdorlar u o'tayotgan yo'ldagi mamlakat hukmdoridan ularni ushlamasligini va ularning belgilangan joylarga yetib borishlariga qarshilik ko'rsatmasliklarini so'ragan.

Falastin, Suriya va Finikiyadagi Misrga qaram bo'lgan hukmdorlar fir'avn choparlariga har qanday yordamni ko'rsatishi va ularning barcha ko'rsatmalarini bajarishlari lozim bo'lgan. Misr ta'siri ostidagi hududlarda fir'avn choparlarining faoliyatiga qarshilik ko'rsatish og'ir jinoyat hisoblangan. Fir'avn ularni o'ziga sodiqlik darajasidan va choparlarning keltirgan xabarlaridan kelib chiqib hukm chiqargan. Fir'avn choparlarining eng muhim vazifalaridan biri Misrning Osiyodagi mulklaridan yuboriladigan soliqlarni tashkillashtirish bo'lgan. Fir'avnning o'z choparlari orqali o'ziga tobe hukmdorlarga yuborgan vazifalari turli xil bo'lgan.

Shunday qilib, Tell el-Amarn arxividagi maktublarga ko'ra javobgarlik vazifalarini bajaruvchi alohida ishonchli shaxslar singari choparlarning ham vakolatlari katta bo'lgan. Garchi Amenxotep III va Amenxotep IV davrida hukmdor kelgan turli mamlakat elchiliklari munosabatlarida ma'lum bir qoidalar amal qilgan bo'lsada, ammo elchilarning hayotiy daxlsizligi tushunchasi hali qaror topmagan edi. Shuning uchun ham choparlarning boshqa davlatdagi ahvoli oddiy bo'lmagan, turli xil shart-sharoitlarga bog'liq bo'lib, ba'zan u fojiaiy tugagan.

Sulolaviy nikohlar. Misr fir'avnlari, xususan Amenxotep III va Amenxotep

IV davrida Old Osiyodagi qator mustaqil davlatlar bilan o'rnatilgan do'stona munosabatlar zahirida sulolaviy nikohlar yo'lga qo'yilgan edi. Masalan, Tell el-Amarn arxivdagi maktublarda Amenxotep III ning Bobil hukmdori Kadashman-Ellilni singlisiga o'ylanganligi va uning oxirgi taqdiri noma'lumligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Kadashman-Ellil o'z maktubidan birida Amenxotep III dan o'z qizini unga xotinlikka bermaganlikdan nolib o'tadi, o'zining hammaslak birodaridan o'z qizini u kabi ayamasligini ta'kidlaydi. Darhaqiqat, Kadashman-Ellil o'z so'zida turib, Misrga Bobil malikasini yuboradi. Shu tariqa Amenxotep IV haramida Burnu-Buriashning qizi paydo bo'ladi.

Arxiv maktublari orasida Amenxotep III ning Mitanni hukmdori bo'lgan Tushrattaning qizi — Taduxepega uylanishi bilan bog'liq yozishmalar saqlanib qolgan. Misrning Mitanni bilan sulolaviy nikohlari garchi bir tomonlama bo'lsada, ammo u ancha qadimiy va mustahkam bo'lgan. Masalan, Tutmos IV Mitanni hukmdori Artamadning qiziga uylangan edi. Amenxotep III bo'lsa Mitannining yana bir hukmdori Shuttamaning qizi Giluxepga hukmronligining o'ninchi yilida, Tushrattaning qizi bo'lgan Taduxepega o'ttiz oltinchi yilida uylangan. Tushrattaning Amenxotep III ga yozgan o'z qizining nikohi bilan bog'liq maktublarida fir'avndan doimiy ravishda qimmatbaho sovg'alar, birinchi navbatda oltinni ko'proq yuborishni so'raganligini kuzatish mumkin. Nikoh muzokaralari tugagandan keyin Taduxepe Misrga katta hurmat va qimmatbaho zeb-ziynat bilan yetib keladi. Ammo, tez orada Amenxotep III vafot etadi. Mitannilik yosh malika Amenxotep IV haramiga o'tkaziladi.

Agar Amenxotep III ning Mitanni malikasi Taduxepega uylanishi uzundan-uzoq muzokaralarni va sovg'a almashinuvlarini talab etgan bo'lsa, Misr fir'avnlarning Osiyodagi qaram davlat hukmdorlari bilan shu mazmundagi munosabatlarida bunday rasmiyatchilik kuzatilmaydi. Amenxotep III o'ziga tobe bo'lgan Ammiaga quyidagi mazmundagi maktubni yo'llagan: «Misr hukmdoridan Ammia hukmdoriga. ... O'z qizingni o'z hukmdoringga, ya'ni xo'jayiningga va yana 25 ta yaxshi qul, kumush, arava hamda yaxshi otlardan iborat sovg'a bilan yubor». Bunda talab qilish mazmuni ustun mavqega egaligini kuzatish mumkin.

Qadimgi davlatlarning aksariyatida bo'lgani singari, Misrda Amenxotep III va Amenxotep IV lar hukmronligi davrida sulolaviy nikohlarning tuzilishi davlat siyosati yo'lida qilingan amallardan biri bo'lib, u birinchi navbatda ikki qudratli davlat o'rtasida do'stona munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan.

Sovg'alar. O'lponlar. Misrning Old Osiyodagi mustaqil qudratli davlatlar bilan hamda tobe mamlakatlar bilan munosabatlarida turli voqealar sabab vaqti-vaqti bilan qimmatbaho sovg'a-salomlar yuborish amaliyoti mavjud bo'lgan. Qaram hukmdorlar yuborgan sovg'alar o'lpon tarzida qabul qilingan. To'g'ri, tobe hukmdorlar muntazam ravishda o'lpon to'lab turishgan. Agar o'lpon kelmagudek bo'lsa, bu isyon sifatida baholangan, agarda sovg'alar yuborilmagudek bo'lsa, bu bilan o'sha davlat hukmdoriga nisbatan nodo'stona munosabatini bildirayotganlikka tenglashtirilgan.

Misrda yog'ochga, metallarga, chorvaga, bezak buyumlari va qulga ehtiyoj kuchli bo'lib, ularni o'sha zamonda sust rivojlangan tashqi savdo orqali qoplab bo'lmasdi. Ushbu ehtiyoj harbiy bosqinchilik, egallangan hududlardan o'lpon va sovg'alar olish orqali qoplangan.

Misrga qaram bo'lgan osiyolik hukmdorlar o'lpondan tashqari muntazam tarzda fir'avnga sovg'alar yuborib turishi lozim edi. O'z navbatida mustaqil va qudratli davlat hukmdorlari fir'avnga qimmatbaho sovg'alar yuborish bilan birga undan ham shunday sovg'alar, birinchi navbatda oltin va qora daraxt yuborishini hohlagan. Tell el-Amarn maktublarida Osiyoning mustaqil davlatlari hukmdorlari fir'avndan iloji boricha ko'proq oltin yuborishni so'raganligiga duch kelish mumkin edi.

O'rtadagi sovg'a-salomlar almashish, sovg'a karvonlarining talanishi holatlari natijasida sovg'alar belgilangan hukmdorgacha yetib borishi qiyin bo'lgan. Bobil hukmdori Burnu-Buriash Amenxotep IV ga quyidagi mazmundagi maktubni yuborgan: «Choparlar yo'lning olisligini va suv ta'minoti qiyinligini aytganligi bois men sen akamga 4 mina¹ ajoyib lyapis-lojuvard va 5 juft arg'umoq jo'natmoqdaman.

¹ Qadimgi Yunoniston va Yaqin Sharqda og'irlik o'lchovi. 1 Fors minasi – 420 gramga, Geradot bergan ma'lumotga ko'ra 341,20 gramga teng bo'lgan. 1 mina o'rtacha yarim kilogramga teng bo'lgan.

Agar ob-havo yaxshi bo'lsa mening akam qanday sovg'a istasa, shunday qimmatbaho sovg'alarni yo'boraman. Mening akam mening ishimga foydali bo'lishi uchun imkoni boricha ko'proq oltin yuborsin. Buni mulozimlarga ishonmasin. Bu oltinni uning ko'zi ko'rsin va akamning o'zi muhrlasin va yuborsin. Oldingi jo'natilgan oltinni mening akamning o'zi ko'rmaganligi bois, uni mulozimlar muhrlagan va menga yuborgan; 40 mina hajmdagi oltin deb yuborilgandan menga ushbu hajmda yetib kelmadi. Men sening huzuringga yuborgan chopar Shalmuning karvoni ikki marta talandi. Biriavaza (Damashq hukmdori) bir karvonni, boshqa karvonni sening yeringning hukmdori Pamaxu taladi, qaysiki, u sening yeringdan o'zingga o'lpon to'laydi. Mening akam ushbu holatga hukm chiqarsin. Shalmuga uning badali va talofatlari to'lab berilsin».

Hukmdorlar o'rtasida sovg'a-salom yuborishda ta'magirlik Burna-Buriash va Amenxotep IV o'rtasidagi yozishmalarda doimiy mavzulardan biri hisoblanadi. Ya'ni, Bobil hukmdori fir'avnni sovg'alar yubormayotganligi uchun ham unga arzigulik sovg'a yubormayapman deb keltiradi. Bir so'z bilan aytganda, yuborilgan har bir qimmatbaho sovg'a-salomlar uchun ana shunday sovg'a-salomlarni olishni hohlashgan. Agarda kelmaydigan bo'lsa, ochiqdan-ochiq ta'na qilib chiqishgan. Shu mazmundagi yozishmalar Amenxotep III va Amenxotep IV lar bilan Mitanni hukmdori Tushratta o'rtasida kuzatiladi.

Tell el-Amarn arxivida Misrning Kipr oroli bilan aloqalar bo'lganligini tasdiqlovchi yozishmalar saqlanib qolgan. Kipr orolidagi davlat hukmdorining Amenxotep IV nomiga yuborgan maktubida nima uchun u, ya'ni fir'avn nishonlagan muqaddas bayramda o'z choparining ishtirok etmaganligini oqlashga harakat qiladi. Uning bu harakatlaridan jahli chiqmasligini fir'avndan so'ragan Kipr hukmdori, qimmatbaho sovg'alar bilan chopar yuborishligini o'z maktubida ma'lum qiladi.

Kipr hukmdori Misr fir'avniga asal jo'natib turgan. Davlatda avj olgan o'lat kasalligi tufayli bir safar oz miqdorda asal jo'natganligini asoslashga harakat qilgan Kipr hukmdori o'z navbatida fir'avndan qimmatbaho sovg'alarni kutgan. Ushbu sovg'alar almashinuvi savdo munosabatlari doirasida amalga oshganligini aytish qiyin. Har holda bu holat ikki do'stona mamlakat boshliqlari o'rtasidagi sovg'a

almashinuvga ko'proq yaqin turadi.

Misrning Kipr bilan munosabatlar xarakteriga ko'ra, turli-tuman, doimiy va muntazam ravishda amalga olib borilgan bo'lsada, ammo ba'zida ular o'rtasida bahsli holatlar ham uchrab turgan. Xususan, Kipr hukmdori Amenxotep IV ga yuborgan nomalardan birida Misrda vafot etgan Kipr hukmdorining amaldori haqida so'z boradi: «Alashiyalik odam Misrda vafot etdi, uning mol-mulki sening tuprog'ingda qolib ketdi, lekin bolasi va xotini mening tuprog'imdadir. Bas shunday ekan, mening akam mening choparimning qo'liga Alashiya aholisi uchun sovg'alar to'plasin va uni bersin». Bir vaqtlar qandaydir bir sabab bilan Kipr hukmdorining tamkarlari (savdo agentlari) ushlanib qolgandi, ularni himoya qilishga shaxsan Kipr hukmdorining o'zi va uning oliy martabali amaldori «rabisu» kirishgan. Misr fir'avniga murojaat qilib: «Mening akam, mening choparlarimni tezda ortiga qaytar, chunki sening sihat-salomatliging haqida eshitishim kerak. Bu odamlar — mening tamkarlarimdir. Mening akam va ularni tezda ortiga qaytar».

Sog'a va birinchi navbatda oltin yuborishni Amenxotep IV dan Xett hukmdori Suppiluliumus va uning o'g'li Zikar ham so'raydi. Xususan, Zikar o'z maktubida Amenxotep IV ni katta, o'z otasining ham xo'jayini deb murojaat qiladi.

Misrdan Ikki daryo oralig'iga boruvchi karvon yo'lida joylashgan davlatlar hukmdorlari ushbu karvonlarning o'tib ketishlarini ta'minlashi kerak bo'lgan. Falastin va Suriyaning qaram hukmdorlari ba'zan o'zlari o'lpon bilan birga Misrga karvon yuborishgan. Bu haqida ko'plab arxiv maktublarida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Misr fir'avni bilan teng darajada bo'lgan mustagil hukmdorlar bilan sovg'a almashinuv va qaram hukmdorlar tomonidan Misrga yuboriladigan o'lponlar yuborilganligini ko'rib o'tdik. U yoki bu holat ham xalqaro siyosat bilan uzviy bog'liq edi.

Axborot manbalari. Tell el-Amarn arxividagi maktublarni tahlil qilish natijasida shunday xulosaga kelindiki, fir'avnni alohida ishongan shaxslari, ularning ayrimlari «Rechena kabi mamlakatidagi Yuqori Misr hukmdorining ko'zi, Quyi Misr hukmdorining qulog'i» nomli rasmiy unvon sohibi bo'lganlar, Osiyo davlatlaridagi vaziyatni sinchikovlik bilan kuzatib borishgan. Ko'p hollarda ular

Misrning Osiyo mulklariga qandaydir mahfiy topshiriq bilan yuborilgan choparlar edi. Fir'avning ko'ngilli ayg'oqchilari vazifasini unga qaram bo'lgan hukmdorlar o'tagan, ular Misr hukmdorini qo'shnilarining dushmanlik harakatlaridan boxabar qilib turishgan. Ba'zan fir'avnlar hech qanday rasmiy maqomga ega bo'lmagan kishilardan ham ayg'oqchilik ma'lumotlarini olib turishgan. Ana shunday mansabi ko'rsatilmagan qandaydir Katixubishupa ismli kishi o'z maktubida fir'avnga Mitanni hukmdorining ot-aravalari harakat boshlagani haqida maktub yuboradi. Bibla hukmdori Rib-Addi ham o'z maktubida fir'avnni Mitanni hukmdorining Bibla va Simiraga qarshi dushmanlik harakati haqida xabar yetkazadi. (Uning ma'lumotga ko'ra, mitannilik qo'shin orasida yuzaga kelgan suv taqchilligi bu yurish muvaffaqiyat qozonmasligiga sabab bo'lgan. Boshqa maktubida bo'lsa fir'avnga: «Aziru o'zining ukalari bilan Damashqqa kelib tushgan. Ularni qo'lga olish uchun kamonchilarni yubor», - deb xabar yuboradi. Rib-Addi Misrning yana bir dushmani bo'lgan Abdi-Ashirti o'g'illari haqida ham ma'lumot yetkazadi: «Abdi-Ashirti o'g'illari hukmdorning (ya'ni, fir'avning) otlari va aravalarini egallab olishdi. Ular hukmdorga qarshi dushmanlik so'zlarini gapirishdi va men ularni hukmdorga yozib yubordim»).

Shunday qilib, yuqoridagi vaziyatlardan kelib chiqqan holda Tell el-Amarn arxividagi ma'lumotlar o'sha vaqtlarda xalqaro munosabatlar tizimida ayg'oqchilik bilan birga qo'shni dushman kayfiyatidagi davlatlarning xatti-harakatlarining sinchkovlik bilan kuzatilib borilganligini tasdiqlaydi. Ma'lumki, davlatlarning xatti-harakatlari ularning qanday siyosiy maqsadlarni ko'zlayotganligini oshkor etadi. Bu esa o'z-o'zidan diplomatik kurash usullarini avj oldirishni taqozo etgan.

Shunday qilib, Tell el-Amarn arxivdagi maktublar mil.avv. XIV asrdagi Misrning xalqaro munosabatlar tizimidagi ishtiroki va diplomatiyasi haqida boy ma'lumot beradi.

1.4. Anxesenpaamunning maktubi.

Misr diplomatiyasi tarixida Tutanxamon Anxesenpaamunning xett hukmdori Suppiluliumasga yuborgan ikki maktubi alohida ahamiyatlidir. Ushbu maktublarda ko'proq diplomatik xarakter namoyon bo'lib, ularda Misr malikasiga Xett

podshosining o'g'illaridan biriga turmush o'rtoq uchun yuborishni so'ragan.

Amenxotep IV ning qizi va Tutanxamonning xotini bo'lgan Anxesenpaamun o'n yetti-o'n sakkiz yoshidayoq o'zining kuchli xarakter egasi ekanligini namoyish etgan edi. Farzandsiz bo'lgan malika taxtni boshqaga qoldirishni va to'g'rirog'i boshqa malika soyasida qolib ketishni istamas edi, shu boisdan favqulotda muhim qadamni tashladi, ya'ni Misrning eng havfli dushmani bo'lgan Xett davlati hukmdori Suppilulimmasga o'z o'g'lini turmush o'rtoqlikka berishni va u orqali uni fir'avn qilish maqsadida ekanligini bildiradi. Bu haqidagi taxtacha xettlarning qadimgi poytaxti Xattusas o'rnidagi Bogazgoyada topilgan xett taxtachalari arxivi orasida bo'lgan. Bu ikki maktub haqidagi ma'lumotlar «Suppiluliumas faoliyati» nomli xett tarixiy xronikasida ham saqlanib qolgan. Ushbu xronikaga kirmagan Mursilis II ning «O'lat davridagi ibodat» nomli ikkinchi bir xronikada Anxesenpaamunga tavsiya qilingan xett shahzodasi Sannansasning misrliklar tomonidan o'ldirilishi haqida hikoya qilingan.

Xronikadagi ma'lumotlarning oxirgi qismi shikastlangan. Shunday bo'lsada, muzokaralar samarali tugaganligi va bu yerda Xett hamda Misr o'rtasida qandaydir bir tinchlik shartnomasi imzolanganligi, Suppiluliumas oxir-oqibat o'z o'g'lini Misrga yuborishga qaror qilganligini qiyinchilik bilan tushunib yetish mumkin. Xat so'nggida Sannansasning o'ldirilishidan otasi qayg'uga tushganligi holati keltiriladi. Shu tariqa Anxesenpaamunning istak-xohishi barbod bo'ladi.

Xett shahzodasining kim tomonidan o'ldirilganligi noma'lum. Uning o'limidan so'ng Suriyadagi harbiy harakatlar qaytadan yangi kuch bilan boshlanib ketdi. Suppiluliumasning o'g'li Arnuvandas boshchiligidagi xettlar otryadi yana Amka mamlakatiga bostirib kiradi. Misr qo'shiniga qo'mondonlik qilgan Xoremxeb xettning yurishini to'xtatishga erishdi. Keyinroq xettlar tomonidan asir olingan Misrlik qo'shin orasida o'lat tarqaladi. Bundan Suppiluliumasning o'zi ham vafot etadi. Shundan uch yil o'tib, Xoremxeb Misrdagi Eyya hokimiyatini ag'darib, Misr taxtiga ega chiqdi. Anxesenpaamunning oxirgi taqdiri noma'lum. Uning XVIII sulola fir'avnlarini davom ettirish rejasi amalga oshmay qoldi. Farzandsiz bo'lgan Xoremxebning uzoq yillik hukmronligidan keyin Misrda taxt tepasiga harbiylar

Misrning Osiyo mulklariga qandaydir mahfiy topshiriq bilan yuborilgan choparlar edi. Fir'avning ko'ngilli ayg'oqchilari vazifasini unga qaram bo'lgan hukmdorlar o'tagan, ular Misr hukmdorini qo'shnilarining dushmanlik harakatlaridan boxabar qilib turishgan. Ba'zan fir'avnlr hech qanday rasmiy maqomga ega bo'lmagan kishilardan ham ayg'oqchilik ma'lumotlarini olib turishgan. Ana shunday mansabi ko'rsatilmagan qandaydir Katixubishupa ismli kishi o'z maktubida fir'avnga Mitanni hukmdorining ot-aravalari harakat boshlagani haqida maktub yuboradi. Bibla hukmdori Rib-Addi ham o'z maktubida fir'avnni Mitanni hukmdorining Bibla va Simiraga qarshi dushmanlik harakati haqida xabar yetkazadi. (Uning ma'lumotga ko'ra, mitannilik qo'shin orasida yuzaga kelgan suv taqchilligi bu yurish muvaffaqiyat qozonmasligiga sabab bo'lgan. Boshqa maktubida bo'lsa fir'avnga: «Aziru o'zining ukalari bilan Damashqqa kelib tushgan. Ularni qo'lga olish uchun kamonchilarni yubor, - deb xabar yuboradi. Rib-Addi Misrning yana bir dushmani bo'lgan Abdi-Ashirti o'g'illari haqida ham ma'lumot yetkazadi: «Abdi-Ashirti o'g'illari hukmdorning (ya'ni, fir'avning) otlari va aravalarini egallab olishdi. Ular hukmdorga qarshi dushmanlik so'zlarini gapirishdi va men ularni hukmdorga yozib yubordim»).

Shunday qilib, yuqoridagi vaziyatlardan kelib chiqqan holda Tell el-Amarn arxividagi ma'lumotlar o'sha vaqtlarda xalqaro munosabatlar tizimida ayg'oqchilik bilan birga qo'shni dushman kayfiyatidagi davlatlarning xatti-harakatlarining sinchkovlik bilan kuzatilib borilganligini tasdiqlaydi. Ma'lumki, davlatlarning xatti-harakatlari ularning qanday siyosiy maqsadlarni ko'zlayotganligini oshkor etadi. Bu esa o'z-o'zidan diplomatik kurash usullarini avj oldirishni taqozo etgan.

Shunday qilib, Tell el-Amarn arxivdagi maktublar mil.avv. XIV asrdagi Misrning xalqaro munosabatlar tizimidagi ishtiroki va diplomatiyasi haqida boy ma'lumot beradi.

1.4. Anxesenpaamunning maktubi.

Misr diplomatiyasi tarixida Tutanxamon Anxesenpaamunning xett hukmdori Suppiluliumasga yuborgan ikki maktubi alohida ahamiyatlidir. Ushbu maktublarda ko'proq diplomatik xarakter namoyon bo'lib, ularda Misr malikasiga Xett

podshosining o'g'illaridan biriga turmush o'rtoq uchun yuborishni so'ragan.

Amenxotep IV ning qizi va Tutanxamonning xotini bo'lgan Anxesenpaamun o'n yetti-o'n sakkiz yoshidayoq o'zining kuchli xarakter egasi ekanligini namoyish etgan edi. Farzandsiz bo'lgan malika taxtni boshqaga qoldirishni va to'g'rirog'i boshqa malika soyasida qolib ketishni istamas edi, shu boisdan favqulotda muhim qadamni tashladi, ya'ni Misrning eng havfli dushmani bo'lgan Xett davlati hukmdori Suppilulimmasga o'z o'g'lini turmush o'rtoqlikka berishni va u orqali uni fir'avn qilish maqsadida ekanligini bildiradi. Bu haqidagi taxtacha xettlarning qadimgi poytaxti Xattusas o'rnidagi Bogazgoyada topilgan xett taxtachalari arxivi orasida bo'lgan. Bu ikki maktub haqidagi ma'lumotlar «Suppiluliumas faoliyati» nomli xett tarixiy xronikasida ham saqlanib qolgan. Ushbu xronikaga kirmagan Mursilis II ning «O'lat davridagi ibodat» nomli ikkinchi bir xronikada Anxesenpaamunga tavsiya qilingan xett shahzodasi Sannansasning misrliklar tomonidan o'ldirilishi haqida hikoya qilingan.

Xronikadagi ma'lumotlarning oxirgi qismi shikastlangan. Shunday bo'lsada, muzokaralar samarali tugaganligi va bu yerda Xett hamda Misr o'rtasida qandaydir bir tinchlik shartnomasi imzolanganligi, Suppiluliumas oxir-oqibat o'z o'g'lini Misrga yuborishga qaror qilganligini qiyinchilik bilan tushunib yetish mumkin. Xat so'nggida Sannansasning o'ldirilishidan otasi qayg'uga tushganligi holati keltiriladi. Shu tariqa Anxesenpaamunning istak-xohishi barbod bo'ladi.

Xett shahzodasining kim tomonidan o'ldirilganligi noma'lum. Uning o'limidan so'ng Suriyadagi harbiy harakatlar qaytadan yangi kuch bilan boshlanib ketdi. Suppiluliumasning o'g'li Arnuvandas boshchiligidagi xettlar otryadi yana Amka mamlakatiga bostirib kiradi. Misr qo'shiniga qo'mondonlik qilgan Xoremxeb xettning yurishini to'xtatishga erishdi. Keyinroq xettlar tomonidan asir olingan Misrlik qo'shin orasida o'lat tarqaladi. Bundan Suppiluliumasning o'zi ham vafot etadi. Shundan uch yil o'tib, Xoremxeb Misrdagi Eyya hokimiyatini ag'darib, Misr taxtiga ega chiqdi. Anxesenpaamunning oxirgi taqdiri noma'lum. Uning XVIII sulola fir'avnlarini davom ettirish rejasi amalga oshmay qoldi. Farzandsiz bo'lgan Xoremxebning uzoq yillik hukmronligidan keyin Misrda taxt tepasiga harbiylar

orasidan chiqqan XIX sulola fir'avnlari boshqaruvi qaror topdi. Sulolaning ikkinchi va uchinchi vakillari bo'lgan fir'avnlari — Seti I va Ramzes II davrida xetlar bilan Suriyaga egalik uchun kurashlar olib borildi.

1.5. Ramzes II va Xattusilis III o'rtasidagi munosabatlar

Xalqaro munosabatlar tarixidagi eng qadimiy abadiy tinchlik, birodarlik va hamkorlik haqidagi shartnomalardan biri mil. avv. XIII asr boshlarida Ramzes II va Xattusilis III o'rtasida tuzilgan shartnoma hisoblandi. Bu shartnoma Suriyada o'z ta'sirini o'rnatish uchun tomonlar o'rtasida olib borilgan 17 yillik qonli kurashning yakuni bo'ldi. Ramzes II Exnaton va uning kuchsiz vorislari davrida ta'sirini yo'qolgan Suriyada Misr hukmronligi o'rnatishga kirishdi. Xattusilis III ning o'tmishdoshi bo'lgan xett hukmdori Muvatallis Osiyoning bu qismida xettlarning ta'sirini ushlab turish uchun Ramzes II ga qarshi kurash boshlaydi. Ramzes II hukmronligining 21-yilida Xattusilis III bilan tinchlik shartnomasi imzolandi, bu haqidagi qaydlar *Karnakdagi* devoriy tasvirlarda aks ettirilgan. Uzoq muzokaralar jarayonidan keyin mazkur tinchlik shartnomasi misr va akkad tillarida tuzilgan. Undagi mazmunga qaraydigan bo'lsak, *ikki hukmdor shartnomani imzolash orqali abadiy tinchlikka, do'stlikka va birodarlikka, hamkorlikka, o'zaro hujum qilmaslikka, ittifoqchi bo'lishga va shartnomalashayotgan tomonlarning biriga uchinchi bir tomon hujum uyushtirgudek bo'lsa, yordam berishga, ichki tartibsizlikda yordam berish, bir-birining hududlariga o'tib ketgan qochoqlarni ularning kim bo'lishidan qat'iy nazar insoniy munosabatda ushlab o'z vatanlariga qaytarish* kabilarga kelishib olishgan.

Shartnomaning misrcha varianti to'liqligi bilan ajralib turadi. Xattusilis III saroyida akkad tilida bitilgan tinchlik shartnomasi kumush taxtachalarga mixxat yozuvida yozilib, Misrga maxsus elchilik orqali yuborilgan. Uning tarkibida ikkita xett elchisi — Teretseb va Rames hamda bir nafar misrlik elchi bo'lgan. Aynan misrcha tildagi shartnoma matnida bundan oldin Xett davlati hukmdorlari Suppiluliumas va Muvatallis davrida Misr bilan imzolangan shu mazmundagi shartnomalar haqida ma'lumot keltirilgan. Shu variantdagi matnda shartnomaning

kafolatchisi sifatida mingta xett va misr xudolari va ilohalarining nomi sanab o'tilgan.

Shartnoma keltirilgan asosiy ikki faktorga alohida e'tibor qaratish lozim. Bular tashqi harbiy yurish xavfida va ichki isyonlar vaqtida bir-biriga yordam ko'rsatish bandlaridir. Bu bandlardan kelib chiqsak, Misrning o'zi uchinchi bir tomonning hujumidan va ichki isyonlardan ancha himoyalangan edi. Xetlar davlati haqida bunday fikrni aytib bo'lmaydi. Chunki, Xattusilis III va uning o'g'liga qarshi fitna tayyorgarligi haqida xabarlar qayd etilgan. Uchinchi tomonning hujumidan ham ko'proq xetlar tashvishda edi. Shu boisdan ham shartnomaning tuzilishida va unda mazkur bandlarning ko'rsatilishida birinchi navbatda xetlar tashabbuskor bo'lgan degan xulosa chiqarsa bo'ladi. Undan tashqari, o'sha paytda xetlar davlatiga sharqdan ossuriyaliklarning hujumi xavfi ortib borayotgan edi. Shu boisdan ikki frontda urushishning oldini olish maqsadida Xattusilis III o'z davlatining azaliy dushmani bo'lgan Misr bilan tinchlik shartnomasini imzolashga majbur bo'ldi.

Garchi shartnomaning hech bir o'rnida Misr va xetlar o'rtasidagi chegaralar borasida biron og'iz so'z deyilmagan bo'lsada, ammo ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, Ramzes II Misrning Osiyodagi ta'sirini kengaytirishga erisha olmadi. Suriya va Finikiyaning katta qismi hamon xetlar tasarrufida qolib ketdi, faqatgina Janubiy Finikiya, Janubiy Suriya va Falastingina Misr ixtiyorida edi.

Xattusilis III bilan tinchlik shartnomasini imzolagandan keyin Ramzes II Misrning xetlar davlatini sharqiy chegarasidagi o'z mavqeyini mustahkamlash uchun Bobil bilan do'stlik munosabatlarini o'rnatishga erishdi.

Tinchlik shartnomasi imzolagandan 13 yil o'tib, ya'ni Ramzes II hukmronligining 34-yilida Ramzes II Xattusilis III ning katta qiziga uylandi. Katta zeb-ziynatlar bilan qizini shaxsan Misrga Kedi mamlakatining hukmdori bilan birga Xattusilis III ning o'zi kuzatib keldi va nikoh tantanalarida ishtirok etdi. Ushbu nikoh tuzilishi uzoq muzokaralar jarayonining mahsuli bo'ldi. Bu haqidagi yozishmalar Bogazqoyadan tashqari Misrning o'zida shartli ravishda Ramzes II ning «Nikoh yodgorlik toshi» deb ataluvchi toshda o'z aksini topgan. Misrning o'sha paytdagi poytaxti bo'lgan Per-ramzesga Xattusilis III ning Kedi mamlakati hukmdori

bilan fir'avning xett malikasiga uylanish tantanalariga tashrif buyurishi Ramzes II ning saroy ahli uning yana bir g'alabasi sifatida e'tirof etishgan. Ramzes II ning xett malikasi bilan nikoh qurishi zamondoshlarga katta ta'sir ko'rsatgan va ularning xotiralarida asrlar osha saqlanib qolishiga sabab bo'lgan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Giksoslar hukmronligi davri Misr tashqi siyosatiga doir asosiy manbalar haqida ma'lumot bering?
2. Tell-el-Amarn arxivi va uning diplomatiya tarixidagi o'rni bo'yicha ma'lumot bering?
3. Tell-el-Amarn arxividagi hujjatlarga ko'ra choparlar va elchilar haqida qanday ma'lumotlar saqlanib qolgan?
4. Tell-el-Amarn arxividagi hujjatlarga ko'ra qadimgi Misrdagi sulolaviy nikohlarga misollar keltiring?
5. Qadimgi Misrning tinchlik mazmunida imzolangan shartnomalariga misollar keltiring?
6. Qadimgi Misr tarixidagi podsholiklar davridagi chegaralarni xaritada mustaqil ravishda belgilang.

Qadimgi Misr tarixiga oid batafsil ma'lumotlarni A.Kabirovning "Qadimgi Shart tarixi" nomli o'quv qo'llanmasi orqali tanishib chiqishingiz mumkin. Mazkur o'quv qo'llanmani quyidagi QR kod orqali yuklab olishi mumkin:

SCAN ME

Mavzuga oid video material: Tarixni shakllantirgan qadimiy shartnoma: Misr-Xett tinchlik shartnomasi (The Ancient Treaty that Shaped History: Egyptian-Hittite Peace Treaty). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

Eng halokatli Fir'avn (Tutmoz III) Qadimgi Misr hujjatli film. (The Deadliest Pharaoh (Thutmose III) Ancient Egypt Documentary). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

2-MAVZU. QADIMGI MESOPOTAMIYA DIPLOMATIYASI

Reja:

- 2.1. Qadimgi Mesopotamiyaning xronologik va geografik chegarasi.
- 2.2. Qadimgi Mesopotamiyada diplomatik munosabatlarning qaror topishi.
- 2.3. Sargon diplomatiyasi.
- 2.4. Urning III sulolasi hukmronligi davri tashqi siyosati.
- 2.5. O'rta Babil bosqichi tashqi siyosati.

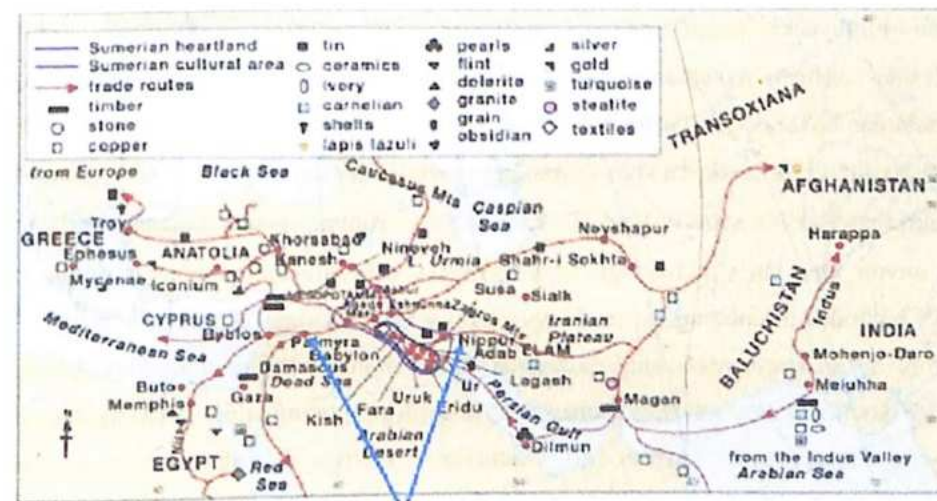
Tayanch tushunchalar: «en», «Kish podshosi», «En-Merkar va Aratta hukmdori», Utu-Shamash, «Mamlakat lugali», Lugalzagesi, «To'rt iqlim hukmdori», «Epik takrorlashlar», «maslahatchilari» («xazianu»), «ishannum», Hamurappi qonunlari, Tel el-Amarn arxivi, Ashshurbanapal kutubxonasi.

2.1. Qadimgi Mesopotamiyaning xronologik va geografik chegarasi.

Qadimgi Mesopotamiya, ya'ni ikki daryo oralig'i hududidagi qadimiy davlatlarning xalqaro munosabatlari va diplomatiyasi alohida holatda tadqiq etilmagan. Bu borada qilingan ba'zi bir ishlar katta bir davrning (Mil.avv. III-II ming yilliklar) alohida bir bosqichlarini qamrab oladi. Ammo, mana shu o'rganish ishlari natijasida qadimgi Mesopotamiyada xalqaro munosabatlar va diplomatiya haqida umumiy tasavvur olish mumkin.

O'rganilayotgan davr ikki daryo oralig'i havzasida dastlabki davlatchilik munosabatlari vujudga kelishidan tortib to ularning qudratli davlatga aylanishi va tanazzulga yuz tutgunga qadar bo'lgan davrini qamrab oladi. Qadimgi Misr bilan solishtirganda bu hududda tabiiy boyliklar juda kam edi. Uning ustiga mazkur hududida dehqonchilik qilish Misrga nisbatan og'irroq sharoitlarda olib borilgan. Hudud o'zi ehtiyoj sezgan mahsulotlarni chetdan keltirishga majbur edi. Buning uchun ularning oldida ikkita yo'l bo'lgan, yo savdo aloqalari orqali mahsulotlarni ayriboshlash yoki ularni kuch bilan qo'lga kiritish. Savdo-sotiqdagi raqobat o'z-o'zidan hududdagi dastlabki davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda asosiy faktor bo'lib xizmat qilishiga olib kelgan. Ilk davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardagi ichki

faktorlardan biri bu yer masalasi edi. Ikki daryo oralig'i garchi katta yer maydonlariga ega bo'lsada, ammo ularning hammasidan ham dehqonchilikda foydalanib bo'lmadi. Aksar holatlarda bunday yerlarni obikor yerlarga aylantirish uchun sun'iy sug'orish inshootlari - kanallarni qurish va unga egalik qilishni talab etardi. Shu boisdan ham Mesopotamiyadagi qadimgi shahar-davlatlar kanal qazdirish nafaqat ularning moddiy ta'minotini yaxshilashga xizmat qilgan, balki kanalga ega bo'lish ularning qudrati va nufuzidan ham dalolat bergan. Qolaversa boylik to'plashga intilish ham shahar-davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda hal qiluvchi omillardan biri bo'lib xizmat qildi.

2.1. Qadimgi Mesopotamiya savdo aloqalari.

Yuqorida keltirilgan faktorlarning hammasi asosan Mesopotamiyada shahar-davlatlar o'rtasidagi ichki munosabatlarga aloqador edi. Hududdagi tashqi aloqalarga oid munosabatlar uzoq vaqt davomida nisbatan qudratli bo'lib kelgan Elam davlati bilan amalga oshirilib keldi. Faqatgina Mil.avv. II ming yillikning o'rtalariga kelganda Mesopotamiyaga shimoldan xetlar kirib keldi. Sharq, shimoli-sharqda tog'li qabilalar Mesopotamiyaga uzoq vaqt davomida unchalik xavf tug'dirmagan, ammo keyinchalik ular orasidan kutiyalar va kassitlar kuchayib ketdi.

G'arb tomondan Mesopotamiya o'tib bo'lmas sahro bilan himoyalangan edi. Shu boisdan Mesopotamiyaning mil. avv.III-II ming yilliklardagi tarixi bu birinchi navbatda ichki Mesopotamiya davlatlararo munosabatlar edi.

2.2. Qadimgi Mesopotamiyada diplomatik munosabatlarning qaror topishi.

Ilk davlatchilik munosabatlari shakllanayotgan paytda Mesopotamiyada 20 ga yaqin «en» lar, ya'ni shahar-davlatlar bo'lgan. Ularning har biri sun'iy qazilgan kanal yoki tabiiy daryo irmoqlari atrofini egallagan aniq bir hududga egalik qilgan. Ushbu «nom» larning aksariyati Quyi Mesopotamiyada joylashgan har bir nom o'zining homiy-himoyachi xudolariga ega bo'lgan. Ular o'rtasida hukmronlik uchun kurashlar birinchi navbatda «Kish podshosi» (Ikki daryo oralig'ining shimolidagi «en»lardan biri) unvonini olish uchun olib borilgan. Aftidan bir vaqtlar Kish qabilalar ittifoqlari davrida savdo va siyosiy markaz vazifasini bajargan bo'lsa kerak. Shuning uchun ham har bir «en» hukmdori «Kish lugali»² unvoni uchun kurash boshlagan. Bu unvon «en» larda hududdagi shahar-davlatlar ustidan gegemonlikni ta'minlagan. Kish hukmdori Menbaragessi (mil. avv. 2600-y.) ishtrokidagi bizga ma'lum bo'lgan harbiy to'qnashuvlardan eng qadimgisi Elam bilan bog'liq edi. Elam keyingi asrlar davomida eng xavfli dushmanga aylanib, Mesopotamiya davlatlari aynan shu paytda to'xtovsiz harbiy to'qnashuvlar davriga kirib borgan. Kish hukmdorlaridan tashqari Ur, Uruk, Lagash hukmdorlari ham o'zlarini «Kish podshosi» deb nomlay boshlaganlar. Akkad sulolalariga tegishli bo'lgan shohlar ham keyinchalik ushbu unvonni o'zlarining unvonlari qatoriga kiritganlar.

Bu davrda Mesopotamiyaning tinch tashqi aloqalari, birinchi navbatda savdo munosabatlari va harbiy maqsadlarda faqat sharq bilan olib borilgan. Miloddan avvalgi IV ming yillikdayoq Mesopotamiya davlatlari Eron hududi bilan faol savdo munosabatlarini olib borishgan. Mil.avv. III ming yillikda Mesopotamiya hududiga keltirilgan mahsulotlar asosan harbiy o'ljalari hisobiga emas, balki savdo hisobiga amalga oshirilgan. Bu holat tomonlar o'rtasida kafolatli va daxlsiz savdo aloqalari

olib borish bo'yicha qandaydir kelishuvlar yoki shartnomalar mavjud bo'lgan degan taxmin beradi. Ammo bu to'g'risidagi aniq ma'lumotlar yetib kelmagan. Ayrim o'sha davrda yaratilgan dostonlarda Mesopotamiyaning sharq bilan savdo qilganligi haqida ma'lumotlar berib o'tiladi. Misol uchun «En-Merkar va Aratta hukmdori» nomli dostonida shu aloqalar haqida ma'lumot olish mumkin. Shumerliklarning «Shohlar ro'yxati»ga ko'ra En-Merkar Quyosh xudosi Utuning nevarasi, Urukning birinchi hukmdori va yaratuvchisi hamda Gelgameshning ajdodlardan biri hisoblanadi. U taxminlarga ko'ra mil.avv. III ming yillikning ikkinchi choragida yashagan. Aratta bo'lsa taxminlarga ko'ra Eronning sharqida Hindiston bilan chegarada joylashgan. En-Merkar Aratta en (hukmdor) idan Urukda Inan ibodatxonasi qurilishi uchun materiallar talab qilgan, o'z navbatida Aratta eni (hukmdori) En-Merkardan don talab qiladi. Ushbu talablar dostonlarda keltirilishicha ko'pincha qurol yoki aql kurashi bilan hal qilingan. Ikki tomon ham elchilar orqali bir-birlariga jumboqlar yuborgan. Ularning birini yetkazish uchun go'yoki yozuv ixtiro qilinganligi keltiriladi. Ushbu holatlar davlatlar o'rtasida aloqalarda maxsus elchilar faoliyati yo'lga qo'yilganligini ko'rsatib turibdi.

Bu davrdagi Mesopotamiyadagi siyosiy, harbiy va diplomatik voqealarni tahlil qiladigan bo'lsak, bunda asosiy uchta yo'nalishni ko'rish mumkin:

- 1) gegemonlik uchun kurash va oxir-oqibatda markazlashgan qudratli davlatning tashkil topishi;
- 2) hududiy ziddiyatlar;
- 3) talonchilik urushlari.

«En» lar o'rtasidagi hukmronlik uchun kurashlar haqida ham ko'plab ma'lumotlar asosan epik asarlarda saqlanib qolgan. Bizgacha ikki yirik «en» lar — Lagash va Umma o'rtasida bo'lib o'tgan ko'plab urushlar, «Kish podshohi»ning roli haqidagi ma'lumotlar yetib kelgan. Ushbu ziddiyatlarning xalqaro-huquqiy jihatlariga e'tibor qaratish joiz. Lagash hukmdori Enmetenning qaydlarida quyidagilar keltiriladi: «Barcha mamlakatlarining hukmdori va barcha xudolarning otasi bo'lgan Enlil o'z hokimiyatidagi Ningirs va Shira o'rtasida chegara o'rnatdi. Kish podshohi Mesilim bo'lsa Ishtaran buyrug'i bilan chegaralarni o'lchadi va bu

² «Lugal» dastlab «harbiy yo'lbo'shchi» ma'nosini anglatgan, keyinchalik «podsho» ma'nosiga qo'llanilgan.

yerga belgi toshini o'rnatdi». Bu yerda Shumerning bosh xudosi Enlil Lagashning homiy – xudosi Ningirs va Ummaning homiy – xudosi Shira o'rtasidagi ziddiyatga yechim topadi; Dera (Kishniki emas) homiy - xudosi bo'lgan Ishtaran Mesilim xudosi va boshqa tomonda adolat peshvosi sifatida hozirgi diplomatiya tili bilan aytganda demarkatsiya o'tkazishga buyruq beradi. Bu yerda Mesilim uchinchi hakam vazifasini o'tamoqda. Yana bir manbada ko'rsatilishicha, navbatdagi Umma va Lagash o'rtasidagi urushdan keyin Ummadan tortib olingan hudud Lagash tomonidan to'lov evaziga Ummaga qaytarilganligi aytiladi. Bu hudud suvereniteti o'z-o'zidan Lagash qo'lida qoladi.

Shunday qilib, qadimgi bu diniy mazinundagi siyosiy kelishuvlarda zamonaviy xalqaro-huquqiy amaliyotga oid bo'lgan ayrim jihatlarni uchratish mumkin. Bular hududiy ziddiyatlar, uchinchi hakam, suverenitetni tan olgan holda bahsli hududlarni ikkinchi tomonga shartlar asosida berish kabilar. Vaqtlar o'tishi bilan Umma Lagashga zarba berib, don to'lovini to'lashdan qutilgan. Shunday qilib, «en»lar o'rtasidagi munosabatlarda xalqaro munosabatlarning ba'zi jihatlari shakllana boshlagan. Ayniqsa, qudratliroq bo'lgan Lagash davlati hukmdor Eanatum davrida ko'plab muvaffaqiyatlar qozondi. U nafaqat oldingi chegaralarni qaytardi, balki shu chegaralar bo'yicha kelishuvlarning so'zsiz bajarilishiga intildi. Umma bilan munosabatlar iliqlashuvi Umma hukmdorining jangovar tizimda (butun bir bosh xudolarning emblemasi) kelishuvning hech bir bandini buzmasligi to'g'risidagi qasamyod qilishi bilan tugadi. Keyingi davrlardagi huquqiy hujjatlarga ko'ra xudolarning jangovar tizimi (ayniqsa Utu-Shamash) qasamyod ichuvchining jazodan qochib bo'lmasligi ramzini anglatgan. Ushbu ramz bilan tomonlar sud jarayonida qasam ichishgan, chunki bunday qasam uning ichuvchisining shak-shubhasiz haq ekanligining isboti bo'lgan. Shunday qo'rqinchli qasamyodlar ham ba'zida tomonlar o'rtasidagi keskinliklarni to'la to'xta olmagan.

Lagash va Umma o'rtasidagi chegara ziddiyatlari ko'pincha doimiy xarakterni kasb etib bordi. Chunki, Yevfrat daryosi doimiy ravishda o'z o'zanini o'zgartirib turgan. Natijada, to o'zani o'zgargunga qadar bo'lgan davlatlar o'rtasidagi chegaralar o'zani o'zgargandan keyin noaniq holatga kelib qolgan, bu noaniq chegaralarni

belgilashda har bir davlat o'zini haq deb hisoblashga harakat qilgan. Shu tariqa ikki shahar-davlat o'rtasida urushlar goh to'xtab, gohida ikki avlodi davrida, yuz yildan ziyodroq bo'lib turgan bu ziddiyatlar Umma hukmdorining mil. avv. 2312-yilda Lagashga hal qiluvchi zarba bergunga qadar davom etgan.

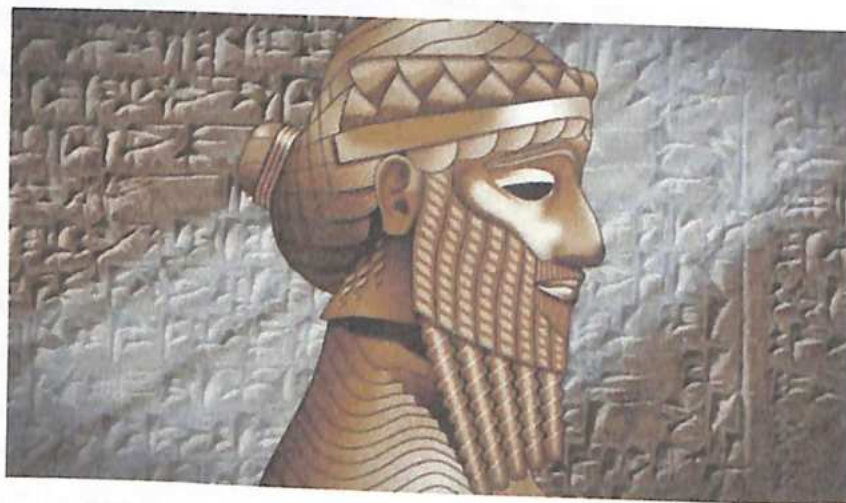
Shu tariqa tarixda nisbatan qadimiy va yaxshigina hujjatlashtirilgan Mesopotamiya davlatlari o'rtasidagi ziddiyatlar tugagan. Bizgacha shu davrdagi Mesopotamiya davlatlari o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumot yetib kelmagan. Mesopotamiya tarixidagi ilk sulola hukmronligining oxirida yirik hududiy davlat qurish tendensiyalari kuzatila boshlaydi. Bizgacha ushbu jarayonning ko'proq harbiy tomoniga oid ma'lumotlar yetib kelgan, xalqaro munosabatlarga oid uzuq-yuluq ma'lumotlar uchraydi. Shunday mazmundagi hujjatlarning birida ma'lum qilinishicha, «Lagash ensisi Enmeten va Uruk ensisi Lagashning hududida o'zaro birodarlik o'rnatdi». Odatda bu holat ikki tomon ham bir-birini buyuk deb tan olgan degan xulosa beradi. Lekin, aslida unday bo'lmagan. Boshqa bir hujjatda «U (Enmeten) Uruk, Lars va Bad-tibir fuqarolarining qaramligini bekor qildi» deb keltiriladi. Ushbu hujjatdan Enmeten Shumerning katta qismida o'z nazoratini o'rnatgan degan xulosaga kelish mumkin.

Mamlakatni birlashtirish tendensiyasi haqida yangi unvon - «Mamlakat lugali» (Ur hukmdori En-Shanushan o'zini «Shumer eni, Mamlakat lugali (Lugalzagesi)» deb e'lon qilgan) unvoni paydo bo'lganligini tasdiqlaydi.

Aftidan Lugalzagesi davlati tuzilishiga ko'ra konfederatsiyaga o'xshash bo'lgan: Lugalzagesi faqat Umma va Uruk «en»lari ustidan boshqaruvni qo'lga kiritgan, qolgan «en»lar mahalliy hukmdorlar tomonidan idora qilingan, ammo uning oliy hokimiyatini tan olgan, o'lpon to'lab turgan, shuningdek uning garnizonini o'z «en»iga joylashtirgan. Nisbatan keyingi davrga oid Akkad hukmdori Sargon I bilan Lugalzagesi o'rtasidagi urush haqidagi matnda «Lugalzagesi tomonida 50 nafar ensi» bo'lganligi keltiriladi. Garchi bu raqam ancha bo'rttirilgan bo'lsada, ammo hududdagi ko'pgina kichik «en»lar ustidan oliy hokimiyat o'rnatgan.

2.3. Sargon diplomatiyasi.

Shumeriylar janubi bilan semitlar shimoli o'rtasida muttasil davom qilgan kurash, pirovardida, semitlar shimolining g'alabasi bilan tugagan. Semitlarning Akkad davlatini dastlab qurgan Sargon I Shumerni o'ziga buysundirgan va Mesopotamiyaning anchagina qismini o'z hokimiyati ostida birlashtirgan Sargon I katta siyosiy ta'sirga ega bo'lgan bo'lsa kerak, chunki uning haqidagi xotiralar yaxshi saqlanib qolgan va she'riy afsonalar to'plamida aks ettirilgan. Shunday afsonalardan birida Sargonning tashlandiq bola bo'lganligi hikoya qilinadi. Sargonning onasi kambag'al xotin bo'lgan va o'z o'g'lini boqishga imkoniyati bo'lmagan. Shuning uchun ham onasi uni qamishdan to'qilgan savatga solib, Frot daryosi bo'yiga olib kelib, bir joyga bekitib qo'ygan. Akki degan meshkop chaqaloqni topib olib, uni tarbiyalagan va bog'bon qilib voyaga yetkazgan.

2.2. Shumer-Akkad podshosi Sargon I

Ma'buda Ishtar Sargonni yaxshi ko'rib qolib, uni Akkad podshosi qilib qo'ygan. Shunday qilib, bu afsonaga ko'ra, Sargon davlat xokimiyatini zo'rlik bilan qo'lga kiritgan, yangi dinastiya tuzgan, binobarin, podsholik taxtiga utirishga o'z xuquqini qonuniy yo'l bilan asoslash imkoniyatiga ega bo'lmaganligidan,

Sargon o'zini bosh ma'buda Ishtarining yaqin odami deb e'lon qilgan. Savdo-sotiq ishlarini mustahkamlash maqsadda o'nlik sanoq sistemasiga qisman asoslangan yagona uzunlik o'lchovi va og'irlik o'lchovi sistemasi belgilangan. Har bir siyosatning rivojlanishi munosabati bilan Sargon «har kuni Sargon oldida ovqatlanadigan» 5400 jangchidan iborat doimiy qo'shin tuzadi. Bu doimiy qo'shin Sargon ixtiyorida bo'lgan va unga bir qancha katta istilolarni amalga oshirishga imkon bergan katta-katta armiyalarning yadrosi bo'lgan. Sargon dastavval Akkadda o'z hokimiyatini mustahkamlash vazifasini qo'ygan. Shu maqsad bilan Akkadning eng qudratli shahri bo'lgan Kishni zabt etgan, lekin uning mustaqilligini saqlab qolgan.

Butun Akkadning hokimi sifatida o'z obro'sini mustahkamlash maqsadida bo'lsa kerak, Sargon o'zini «Kish podshosi» va «Akkad podshosi» deb atagan. Sargon Akkadda juda mustahkamlanib olib, butun Shumerni uzil-kesil bo'ysundirish maqsadida o'zining butun diqqatini janubga qaratgan. Sargon janubga qo'shin tortib borib, Lugal-zaggisi qo'shinlarini va Lugal-zaggisini qo'llab – quvvatlagan 50 patesini tor-mor qilgan. Sargon Lugal-zaggisining o'zini asir qilib, Nippurga keltirgan va uni xudo Enlilga qurbon qilgan bo'lishi ham ehtimol.

34 ta harbiy yurishlarni amalga oshirgan va Fors ko'rfazidan Kichik Osiyogacha, Elamdan O'rtayer dengizigacha bo'lgan hududlarni zabt etgan Sargon birinchi marta butun Mesopotamiya hududini birlashtirgan qudratli davlat tuzishga erishgan. Ichki tuzilmaviy jihatdan ushbu davlat konfederatsiya va markazlashgan davlat oralig'idagi davlat ko'rinishida bo'lgan. Shunga qaramasdan, Sargonning Shumer va Akkad podsholigi Mesopotamiyadagi birinchi markazlashgan davlat sifatida tan olinadi, ammo haqiqatda unday bo'lmagan. Birinchi navbatda Mesopotamiyaning an'anaviy hududiy bo'linishi saqlanib qolingani va shunga bog'liq bo'lgan ba'zi an'ana va tartiblar, shuningdek «buyuk xudolar» va «mahalliy enlar»ning mahalliy amaldorlari va koinlarining faoliyati davom etgan.

Garchi Sargon o'z qaydlarida Quyi dengizdan Yuqori dengizgacha Akkad o'g'lonlari ensi mansabini ado etishmoqda» deb keltirgan bo'lsada, ammo joylarda mahalliy sulolalar o'z «en»ida hukmronlik qilish holatlari davom etgan. Haqiqatda

ba'zi hududlarga Sargon tomonidan tayinlangan ensilar oliy hukmdor tomonidan tayinlanadigan va bo'shatiladigan oddiy mansab egalari emas edi. Ular o'z davlatining e'tiqodlarida muhim rol o'ynagan va toj kiyish darajasida qudratga ega bo'la boshlagan. Buni Sargonning qarilik davrida davlatda avj olib ketgan umumxalq qo'zg'olonlari tasdiqlaydi, uning ikkita vorisi zo'ravonlik yo'li bilan o'ldirildi. Markaziy hokimiyatga bo'ysinmaslik siyosatiga Sargonning nevarasi Naram-Sin ham qarshi kurash olib bordi. U tomonidan qabul qilingan yangi «to'rt iqlim hukmdori» unvoni butun dunyo ustidan hukmronlik da'vosini anglatgan, hatto u ilohiy sharafiga ham da'vo qilib chiqdi, ammo Mesopotamiyaning ichida bu da'voni amalga oshirishning o'zi bo'lmasdi. Aynan uning hukmronligi davrida kutiylarning Mesopotamiyaga bostirib kelishi boshlandi, ular tez orada Mesopotamiyani bosib oldilar.

Shunga qaramasdan, Sargon tomonidan asos solingan ushbu davlat Osiyoda birinchi va Yaqin Sharqda ikkinchi (Misrdan keyin) qudratli davlat edi. Nisbatan keyinroq Mesopotamiya va Misr o'rtasida ilk aloqalar (yana ham keyinroq dastlabki ziddiyatlar) boshlandi. Ammo bu paytda Old Osiyoda umuman boshqacha xalqaro vaziyat hukmron edi. Sharqqa (Elamga) va G'arbga (Suriyaga) yurishlar Mesopotamiya hukmdorlari uchun an'anaviy bo'lib qoldi. Sargonning Shimolga — Kichik Osiyoga yurish qilganligi haqida yarim afsonaviy ma'lumotlar mavjud. Asosan bu davrda ko'plab urush Elam, asosan bu yerda joylashgan shahar-davlatlar bilan (Aramdun, Varaxse, Anshan) olib borilgan. Aynan ushbu urushlar davrida, Elamda tarixda ma'lum bo'lgan dastlabki xalqaro shartnomalardan biri tuzilgan va bizgacha shikastlangan matn holatda yetib kelgan. «To'rt iqlim hukmdori» Naram-Sin va ismi ko'rsatilmagan Elam hukmdori (taxminan Xita deb ko'rsatiladi) o'rtasida tuzilgan mazkur shartnoma eski elam tilida bitilgan. Shu boisdan ham tushunish qiyin. V.Xins tomonidan bizgacha yetib kelgan holatda to'liq tarjima qilingan ushbu shartnomadagi «Naram-Sin dushmani — mening dushmanim, Naram-Sin do'sti, mening do'stimdir» jumlasini va xudolari nomlaridan boshqa barcha holatlar bahstlabdir. Ma'lum ma'noda bunga shartnoma matnining qattiq shikastlangan holatda yetib kelganligi sababchidir.

V.Xins ushbu shartnoma teng huquqlik asosida tuzilgan deb hisoblaydi, ammo V.Koroshes bunga qo'shilmaydi. Uning fikricha, Elam Akkadga bo'ysungan holatda tuzilgan. Bunga yetarlicha faktlarni V.Koroshes keltirib o'tadi. Avvalo, butun bir matn birinchi shaxs nomidan yozilgan va Elam hukmdorining bir tomonlama bo'lgan majburiyatlari tilga olingan. Akkad hukmdorining majburiyatlar borasida umuman so'z yuritilmagan. Matnda tilga olingan «sovg'alar» ni «Naram-Sin Elam bilan ittifoqni sotib oldi» (V.Xins) deb tushunmaslik kerak.

Qadimdan shartnomalarning tuzilishi jarayonida sovg'alar almashish odatiy tartib bo'lib qolgan. Uning ustiga qimmatbaho sovg'alarni qudratli va boy hukmdorlar berishgan. Nihoyat shartnomaning matn tuzilishiga ham e'tibor berish kerak. Matnda ko'plab takrorlashlar (adabiyotshunoslar bunday takrorlashlarni «Epik takrorlashlar» deb ataydilar) uni ko'proq adabiy janrga va liturgiya matniga yaqinlashtirib qo'yadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz ushbu shartnoma teng munosabatlarda tuzilgan xalqaro shartnoma deb emas, ko'proq Akkad hukmdori oldida Elam hukmdori tomonidan ichilgan qasamyod matni sifatida xulosa chiqirish imkoniyatini beradi. Bunda Elam hukmdorining majburiyatlari sifatida quyidagilar keltirib o'tilgan:

1) Akkadga bo'lgan munosabatlarning to'liq samimiy bo'lishi (Elamda Naram-singa bo'lgan dushmanlikka yo'l qo'ymasin va Akkadning istalgan dushmanlariga qarshi Akkadga harbiy madad bersin;

2) Naram-Singa dushman munosabatda bo'lgan qochqinlarga panoh bermaslik. Ushbu majburiyatlar keyingi davrlarga oid teng huquqli bo'lmagan boshqa shartnomalarda, asosan xett hukmdorining mayda hukmdorlar bilan tuzgan shartnomalarida ham aks etgan.

Yuqoridagi shartnoma matnining biror-bir joyida chegaralar yoki bahsli hududlar haqida so'z yuritilmagan (shikastlangan yoki o'chib ketgan qismlarida bo'lmasa agar). Nihoyat matnda Elam hukmdori o'z singlisini Akkad hukmdoriga berganligi haqida so'z yuritilgan. Agar ushbu holat haqiqat bo'lsa, u holatda ushbu

matn tarixda tuzilgan dastlabki nikoh ittifoqidan biri deb ham hisoblashga asos bo'lishi mumkin.

2.4. Urning III sulolasi hukmronligi davri tashqi siyosati.

Sargon tomonidan asos solingan davlatni barbod qilgan kutiylar Mesopotamiyaga shimoli-sharqdan, Zagros tog'laridan kirib kelgan edilar. Garchi ularning hukmdorlari (ular qabilalar ittifoq tepasida turuvchi «buyuk sardor» edi aslida) o'zlarini «to'rt iqlim hukmdori» deb e'lon qilgan, shuningdek Shumerning «Hukmdorlar ro'yxati»ga kirgan bo'lsada, ammo ular amalda Mesopotamiyani boshqarmaganlar. Hududdan o'lpon yig'ish vazifasi Lagash hukmdoriga yuklatilgan. Bu haqida, shuningdek, kutiylarning quvib chiqarilishi va Janubiy Mesopotamiyada markazlashgan davlat (Urnig III sulolasi hukmronligi) tashkil topishi haqida tarix darsliklarida batafsil ma'lumot berilgan. Lekin mazkur darsliklarda bu davr tashqi siyosati haqidagi ma'lumotlar, Elam bilan urushlarni hisobga olmaganda juda kamchilikni tashkil qiladi.

Sulola hukmdorlari shimolda urushlar olib borib, Marini, O'rta Yefrat shaharlari va Xabur daryosi vodiysini egallaganlar. Ular unchalik uzoq vaqtga bo'lmasada, Suriya va Finikiyagacha kirib kelganlar. Elam bilan bo'lgan urush katta muvaffaqiyatlar bilan olib borilgan bo'lsada, ammo Elam ustidan Urning III sulolasi hukmdorlari to'la hukmronlikni qo'lga kiritish olmaganlar. Bu davrda amalga oshirilgan bir qancha sulolaviy nikohlar haqida ma'lumotlar yetib kelgan. Ur hukmdori Shulgi o'z hukmronligining 18-yilida o'z qizini Marxam hukmdori nikohiga beradi, 31-yilida boshqa qizini Arshan hukmdoriga beradi. Ammo bu nikohlardan ko'zlangan siyosiy maqsad amalga oshmaydi. Shuning uchun ham hukmronligining 34-yilida Arshanga hujum uyushtiradi. Bir necha o'n yillar o'tgach, Shu-Sin o'z qizini katta sep bilan Arshan hukmdori nikohiga beradi. Ammo, Urning III sulolasi vakillari xorijiy davlatlar hukmdorlarining qizlarini malika sifatida olganligi haqida ma'lumotlar yo'q.

Elam bilan munosabatlar juda sovuq bo'lgan. Elamiylar (aftidan xurramiylar bilan ittifoqda) Urning III sulolasiga halokatli zarba berishgan. Elam bilan sovuq

munosabat Issinlarning I-sulolasi davrida ham saqlanib qoldi. Sulola asoschisi Ishbi-Erra o'z qizini Elam hukmdori nikohiga beradi, o'sha yilning o'zida u Elamga halokatli zarba beradi. Ammo uning natijasi haqida ma'lumotlar yo'q.

Aynan shu davrda Mesopotamiyada Misr bilan dastlabki «moddiy» aloqalar olib borilgan. Buni Misrda topilgan muhrlar xazinasini tasdiqlaydi. Xazinaning o'zi fir'avn Amenemhet II davriga oid, muhr bo'lsa Issinlarning I-sulolasi davriga o'girdir. Xazina muhrlarning ko'pligini hisobga olsak, bu aloqalar vositachilarsiz, to'g'ridan-to'g'ri olib borilganligini taxmin qilish mumkin. Ma'lumki, keyinchalik toshdan (birinchi navbatda lazuritdan) mahsulotlar Bobilning kassit hukmdorlari tomonidan Misr fir'avnlariga yuborilgan hadyalarda markaziy o'rin egallagan.

To Mesopotamiyada Hammurapi boshchiligidagi qudratli davlat tashkil topgunga qadar bo'lgan voqealar o'rganilgan bo'lsada, ammo ularning diplomatik tomonlari juda kam tadqiq qilingan. Bobilning kuchayishi nafaqat harbiy muvaffaqiyatlari hisobiga, balki diplomatik tashabbuslar hisobiga ham amalga oshganligini tasdiqlovchi uzuq-yuluq ma'lumotlar bor.

Ko'proq sulolaviy nikoh qaydlari haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Eshnun hukmdori Bilalamam Mil.avv. XX asrning oxirida o'zining qizini bo'lg'usi Elam taxti vorisi, Suza hukmdori nikohiga beradi. Ushbu nikohdan tuziladigan voris o'z navbatida Elam taxti merosxo'r bo'lardi. Bobilning 2-podshosi Sumulael Uruk podshoi Sin-kashidga o'z qizini beradi. Oradan bir necha o'n yillar o'tgach Uruk hukmdori Anani Bobil hukmdori Sin-muballitga yuborgan maktubida «Uruk va Bobil hukmdorlari — bitta urug'ligi»ni eslatib o'tadi. Bu holat Urukka yordam bermagan. Chunki, Urukning Larsga qarshi kurashida Bobil qo'shin bermaydi, natijada mil. avv. 1801-yilda mustaqilligi barham topadi. Nisbatan keyinroq Eshnun hukmdori Dadush o'z qizini Rapikum hukmdori nikohiga beradi. Podsho o'g'illarining chet ellik malikalarga uylanishi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar Shamshi-Adad I ning hukmronligi davriga o'girdir. U o'zining nevarasini (shahzoda Ishme-Daganning o'g'li) jangovar turukku qabilasi yo'l boshchisining qiziga uylantiradi, buning uchun katta miqdordagi oltin va kumushni qalin sifatida beradi.

Shamshi-Adad I ning boshqa o'g'li Yasmax-Adad Katn hukmdori Ishxi -Adad qiziga uylangan. Bu nikoh Katn hukmdorini Yashxadga (Aleppo) qarshi ittifoqqa kiritish uchun amalga oshirilgan tadbir edi. Oqibatda Yasmax-Adad o'z xotini bilan ajrashmoqchi bo'ladi, ammo Shamshi-Adad buning og'ir siyosiy oqibatlarga olib kelishini oldindan tushunib, ajrashishga yo'l qo'ymaydi. Ajrashish o'rniga Yasmax-Adad bu xotinni Mariga «Palma saroyiga» yuboradi. Shamshi-Adad tomonidan Maridan quvilgan uning hukmdori Zimri-Lim Yaxmadda panohtopadi va Marini qaytarib olish uchun Yaxmaddan yordam oladi. U Yaxmad podshohining qiziga uylanib, uni o'z otasi deb qabul qilgan. Ushbu nikohdan tug'ilgan ikki nafar qizlar ham hukmdorlarga nikohga berilgan. O'sha paytlarda sulolaviy nikohlarning ko'pligini tadqiqotchilar bu nikohlar shartnomalardan ko'ra ko'proq tinchlikni ta'minlashga qodir ekanligi bilan izohlashgan.

Xalqaro shartnomalar haqida to'xtalganda shuni ta'kidlash kerakki, ular haqida ma'lumotlar juda kam saqlanib qolgan, mavjudlari ham asosan ko'p sonli ittifoqlar haqida ma'lumot beradi. Zimri-Limning amaldorlaridan birining qayd etishicha: «Bir o'zi yakka holda qudratli bo'lgan hukmdor yo'q. Bobil hukmdori Hammurapi ortida 10-15-nafar, Lars hukmdori Rim-Sin, Eshnun hukmdori Ibalpielem, Katn hukmdori Amutpelem ortida ham shuncha nafardan, Yaxmad hukmdori Yarim-Lim ortida 20 nafar hukmdor turadi». Garchi Yaxmad hukmdori hammadan ko'p ittifoqchiga ega bo'lsada, ammo Xammurapiga butun Mesopotamiyaga hukmronlik qilish nasib qildi. U bunday natijaga siyosiy faoliyat orqali ham erishdi. Uning elchilari va ayg'oqchilari butun Mesopotamiyaga tarqalishgan va hukmdorlar saroylarida doimiy qarorgohga ega bo'lishgan. Ular bergan ma'lumotlar asosida raqibga qarshi kurash taktikasi tanlangan.

Ittifoqlar (teng huquqli va tengsizlik darajasida, ammo qisqa muddatli) o'sha paytlarda ko'plab tuzilgan. Agarda ittifoqchilik munosabatlari tengsizlikka asoslangan bo'lsa, ittifoq tarkibidagi gegemon hukmdor qaram hukmdor huzuriga uni doimiy nazoratda ushlab turish uchun «maslahatchilarini» («xazianu») yuborgar. Bunday ittifoqdagi qaram hukmdor o'z maktubida ittifoq yetakchisiga «ota» yoki «xo'jayin» deb murojaat qilgan. Ularning har birining majburiyatlari shartnomada

aniq qilib belgilab qo'yilgan va ko'pincha harbiy yordam berishdan iborat bo'lgan. Ushbu ittifoq shartnomasi xudolar oldida (o'zlarining va ittifoqchilarining xudolari) qasamyod qilish va eshak bolasini qurbonlik qilish bilan mustahkamlangan. Eshakni qurbonlik qilish tartibi taxminan amorey qabilalari tomonidan joriy qilingan bo'lib, ko'proq ko'chmanchilar orasida kuzatiladi. Bu kabi mustahkamlovchi omillar va boshqa shu yo'nalishda qilinadigan tantanali marosimlar ittifoqlarning mustahkamligini ta'minlamagan, aksincha kechagi ittifoqchilar kun kelib dushmanga aylanishgan. O'zlarining siyosiy maqsadlariga erishish uchun harbiy kuchdan, ayyorlikdan, sotib olishdan, isyon ko'tarishdan foydalanganlar. Shu usullarning deyarli barchasidan Bobil sulolasi hukmdorlari foydalanganligini ma'lumotlar tasdiqlaydi.

Masalan, Xammurapi o'z hukmronligining boshida o'sha davrdagi Mesopotamiya hukmdorlari ichida eng qudratlisi bo'lgan Shamshi-Adad I bilan ittifoq tuzadi. Garchi ushbu ittifoq shartnomasida Xammurapi bir necha holatda qaramlik mavqeda aks etgan bo'lsada, ammo u bu mavqedan kuch to'plashga berilgan imkoniyat sifatida foydalandi. Tez orada Shamshi-Adad I vafot etadi va davlati parchalanib ketadi. Uning merosxo'ri bo'lgan Ishme-Dagan bir safar Hammurapiga kichikroq harbiy yordam ko'rsatadi, lekin bu gal ko'rsatilgan yordamni Hammurapi kam deb e'tiroz bildiradi. O'zining yaqin qo'shnisi bo'lgan Lars hukmdori Rim-Sin bilan Hammurapi avval ittifoq va o'zaro yordam to'g'risida shartnoma tuzadi. Ammo ittifoqchilar bir-biriga shubha bilan qaragan. Rim-Sin Hammurapiga yozgan maktubida agarda dushman ulardan biriga hujum qilgudek bo'lsa, hujumga uchramagan tomon kemalar va quruqlik qo'shini bilan darhol yordamga o'tlanishi kerakligini ta'kidlagan edi. Lekin u «ittifoqchilik» majburiyatini bajarmaydi. Mari hukmdorining ayg'oqchilari Hammurapining Larsaga qarshi urushga o'tlanayotganligi haqida unga xabar yetkazishadi. Hammurapi Larsa bilan hisob-kitob vaqti yetganda Mari bilan ittifoq tuzib, undan harbiy yordam oladi (Eshnundan ham shu yordanri olgan).

2.3. Qadimgi Bobil hukmdori Hammurapi

Mil. avv. 1763-yilda Bobilning eng xavfli raqibi bo'lgan Lars tor-mor etiladi. Mari va Eshnunung navbati keyinroq keldi, ammo ularga qarshi kurashish uchun Hammurapiga ittifoqchilar zarur bo'lmadi. Aynan Bobilning Mari bilan ittifoqchiligi davrida tarixda ilk marotaba siyosiy maqsadlar yo'lida iqtisodiy «yordam»dan foydalanish haqida so'z boradi. Harbiy yurishlar va hosilsizlik tufayli Marida ochlik xavfi paydo bo'ladi. Uning ustiga Yaxmad hukmdori Yarim-Lim noma'lum sabablarga ko'ra Mariga Emar orqali don yuborishni to'xtatib qo'yadi. Zimri-Limning Yarim-Limga yuborgan uzun maktubida uni «taxtga o'tqazgan» «otasi» deb ataydi (haqiqatda Yarim-Lim Zimri-Limning qaynatasi edi), ya'ni o'zini kamsitishgacha borib yetadi. Shu bilan birga unga Bobil hukmdori Hammurapi Mariga yordam tariqasida «50 ming eshak xurjunida don» berayotganligini ma'lum qilib o'tadi. Zimri-Limning so'ziga ishonadigan bo'lsak, u ushbu yordamni rad qilgan. Maktubning keyinida u yana tezroq don yuborishni so'raydi hamda so'ngida Yamxadga yuboriladigan qalayni (Mari qalay savdosi bo'yicha muhim tranzit markazi bo'lgan) ushlab qolishi haqida qistirib o'tadi, ya'ni iltimos orqali o'zining tahdidini niqoblashga harakat qiladi.

Aftidan Marining «yordam» olishi uni Bobilga qaram holatda tushirib qo'yishi mumkin edi. Lekin ushbu «tinch» yo'l bilan bo'ysindirish amalga oshmadi.

Hammurapi harbiy qurol bilan ishni yakuniga yetkazdi. Mari uzoqdagi Elam ittifoqchiligini hisobga olmaganda, hech qanday yordamsiz qoldi.

Hammurapi tomonidan tuzilgan davlat butun Mesopotamiyani va hatto Elamning bir qismini qamrab oldi. Janubiy Mesopotamiyadagi Bobil davlati taqdirning turli zarbalariga qaramasdan to forslar bosqiniga qadar yashadi. Hatto fors hukmdorlari Bobil toji bilan toj kiyishgan. Aynan Hammurapi va uning vorislarining tuzgan bu davlati markazlashgan degan nomga loyiq edi. Chunki ular davriga kelib ensi instituti yo'qoldi. Endi bu atama bilan (uning akkadchalashgan shakli «ishannum») Bobilda yarim qaram podsholar ishchilarining quyi qatlami atala boshlangan, Bobilning asosiy qismlarini endi hukmdor tayinlagan amaldorlar boshqarishni amalga oshirganlar.

2.5. O'rta Bobil bosqichi tashqi siyosati.

Miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalariga kelganda Yaqin Sharqda quyidagicha vaziyat yuzaga keladi. Bu yerda anchayin yoki nisbatan teng huquqli hisoblanuvchi Misr, Kassitlar Bobili, Shimoliy Mesopotamiyada Mitanni, Kichik Osiyoda xettlar kabi «qudratli» davlatlari bor edi. Elam bu paytga kelganda katta siyosat maydonidan chiqib ketgan edi. Suriya, Falastin, Shimoliy Mesopotamiya, Kichik Osiyodagi juda ko'plab kichik podsholiklar va knyazliklar yuqoridagi «qudratli» davlatlar qaramligida edi. Ularning qaramlik natijasi turlicha bo'lgan, ba'zilar to'liq tobe bo'lsa, ba'zilar ittifoq maqomida qaramlikda edi. Bunday mayda davlatchalar Ossuriyada ham bo'lib, hali bu paytda Ashshur shahar-davlati o'z hududini kengaytirish bilan band edi, oxir-oqibat u ham yuqorida keltirilgan «qudratli» davlatlari orasidan o'rin oldi.

«Qudratli» davlatlar hukmdorlari bir-biriga yozgan maktublarida o'zini va maktub yo'llanayotgan hukmdorini «birodar» deb atagan. Lekin bu nomlanishni o'rta asrlar va yangi zamon davri Yevropadagi davlat hukmdorlarining bir-biriga qilgan murojaatidagi kabi ma'noda tushunmaslik kerak. Chunki bu «qudratli» davlatlar o'rtasida «birodar»lar noteng darajada edi. Tel el-Amarn arxividagi maktublar va boshqa manbalarga ko'ra, bu davrdagi o'zaro munosabatlarda Misr fir'avnlari alohida

ma'vqega ega bo'lishgan. O'zaro munosabatlarda ular haqiqatda ehtiyojlari va haqqoniy kuchlar muvozanati nuqtayi nazaridan yondashgan. Masalan, bir paytlar Suriya uchun xetlar, misrliklar, mitanniliklar o'zaro urushga kirishgan edi. Bobil bu urushda bevosita qatnashmagan, ammo uning shimoliy chegarasi xavfsizligi shu urush natijasiga bog'liq edi.

Misr fir'avniga nisbatan Bobil hukmdorlari doimiy ravishda tilyog'lamalik munosabatida bo'lib kelgan. Kurigalzu I o'z qizini fir'avn Amenxotep III nikohiga beradi va buni katta muvaffaqiyat deb hisoblagan. Aslida bu qiz fir'avn haramidagi navbatdagi kanizaklarning biriga aylangan. Hatto otasining taxti merosxo'ri bo'lgan oldingi podsho ukasi Kadashman-Ellil ning elchilari bu qizni taniy olishmagan. Fir'avn bo'lsa elchilarni insofsizlikda va hatto «birodarlar»ni urushtirishga urinishda ayblaydi.

Kadashman-Ellil shunga qaramasdan o'z qizini fir'avnga beradi va o'z navbatida fir'avndan misrlik malikalardan birini xotinlikka yuborishni so'raydi. Bu haqidagi maktub ham Tel el-Amarn arxivida uchraydi. Ushbu maktub ham kassit hukmdorlar va fir'avnlarning maktublariga xos ravishda ko'proq oltin yuborishni so'rash bilan tugallangan. Yana bir Bobil hukmdori Burna-Buriash II ham o'z qizini Amenxotep IV nikohiga yubordi. Boshqa qizini bo'lsa xetlar podshohiga rafiqalikka yuborgan. U rasman mamlakatning birinchi xonimi va taxt merosxo'ring onasi maqomiga ega bo'ldi va bu maqomi xett podsholari Suppileliumas va uning vorislari Arnuvandes II va Mursilis II davrida ham saqlab qoldi. Ammo ularning oxirgisi o'z hukmronligi davrida malika bilan urushib qolib, uni saroydan haydab yuboradi.

Mitanni hukmdori Tushratta ham o'z qizini fir'avn Amenxotep III nikohiga beradi. Hukmdorning o'limidan keyin uning vorisi bo'lgan Amenxotep IV bu malikani o'zining rafiqasi sifatida hisoblay boshlagan. Mitannilik malikalar ham Misr fir'avni saroyida huddi Bobillik malikalar singari ahvolda bo'lgan.

Burna-Buriash II o'zini yarim afsonaviy ravishda «Ossuriya podshosi» deb e'lon qilgan (ya'ni «qudratli» davlat hukmdorlari qatoridan o'rin olishga da'vo qilgan) va Ashshuruballit I qiziga uylangan.

Shunday qilib, misrlik malikalarga uylanish Bobil hukmdorlari uchun yirik tashqi siyosiy obro'ning manbasi bo'lib xizmat qilgan deb xulosa qilish mumkin. Buning uchun ular hatto haqoratli darajada kamsitilishga ham rozi bo'lgan. Lekin fir'avnlr bunday nikohga boshqacha qaraganlar, ular bunday nikohlarni Misrning kamsitilishi sifatida hisoblashgan. Bularning barchasi o'sha vaqtlarda xalqaro munosabatlar tizimida Misrning mavqeyi katta bo'lganligini ko'rsatadi. Kichik hukmdorlar fir'avnga yuborgan maktublarida hatto o'zlarini hukmdor unvoni bilan ham atashga jazm qila olishmagan, o'z navbatida fir'avnlr ham o'z maktublarida ularni unvoni bilan atamaganlar.

Ossuriya hukmdori Ashshurbanapal kutubxonasida saqlanib qolgan 3 ta ro'yxat orqali kassitlar davridan to Adad-iyerari III (ya'ni mil.avv. VIII asrgacha) davrigacha bo'lgan ossur-bobil munosabatlari haqida qisqacha ma'lumot olish mumkin. Ushbu xronikada ikki o'rtadagi to'qnashuvlarda doimiy ravishda Ossuriyaning qo'li baland kelganligi (haqiqatda to'liq unday emas) aytiladi. Shuningdek, ikki davlat o'rtasida tinch va do'stona davrlar bo'lganligi, o'rtadagi chegaralarga shartnomalar bilan aniqlik kiritilganligi keltiriladi. Lekin, bu shartnomalar bizgacha yetib kelmagan. Haqiqatda Bobil va Ossuriya o'rtasidagi munosabatlar o'ta murakkab bo'lgan. Bobilning kassitlar hukmdorlari Ashshur va Neniviya Xammurapi davrida Bobil davlati tarkibiga kirganligini unutmaganlar. Amalda bo'lsa ko'rib o'tilayotgan davrda Ashshur avval Mitanniga bo'ysingan, Mitanni tor-mor etilgach, u kuchaya boradi va hatto Misr bilan mustaqil aloqalar o'rnatishga erishdi. Ashshuruballit I ning Amenxotep IV ga yozgan maktubida o'zini buyuk hukmdor va fir'avnning do'sti deb ataydi, Misr bilan bevosita aloqalar uning otasi Ashshur-nadinaxe davridayoq yo'lga qo'yilganligini ta'kidlab o'tiladi. Bunday siyosat yuritishga Bobil hukmdorlari qarshilik qilgan. Burna-Buriashning Amenxotep IV ga yozgan maktubida: «ossuriyaliklar...bu mening fuqorolarim. Men ularni sening huzuringga yubormadim. Ularga nima qilish kerak, nima uchun ular sening mamlakatingga bordi? Agarda sen meni yaxshi ko'rsang, ular hech narsa sotib olmasinlar, ular qo'llari quruq holda ortiga qaytsinlar» deyiladi. Ushbu maktubda elchilardan ko'ra savdogarlar haqida ko'proq gap boradi, lekin Ashshuruballit I ning maktubida elchilar almashinuvi

to'g'risida ma'lumot beriladi. Bobil hukmdorlarining qarshilik ko'rsatishlari natijasiz chiqqan. Uning ustiga ular tomonidan tuzilgan sulolaviy nikoh (yuqorida aytilgan) Bobil uchun foydali deb hisoblansada, ammo u haqiqatda ossuriyaliklarga Bobilning ichki ishlariga aralashish uchun imkon bo'lib xizmat qilgan: Burna-Buriash vafotidan so'ng Ashshuruballit o'z qizining o'g'li, ya'ni o'zining nevarasi Karaindash II ni taxtga o'tqazishga muvaffaq bo'ldi. Bundan norozi bo'lganlar isyon ko'tarib, Karaindash II o'ldiriladi va Bobil taxtiga hukmdorlar sulolasiga mansub bo'lmagan urug' vakili bo'lgan Nazibugash o'tqazadi. Bundan qattiq jahlg a mingan Ashshuruballit Bobilga hujum qilib, Nazibugashni taxtdan tushiradi va unga Burna-Buriash II ning kichik o'g'li Kurigalz (II kichik) ni o'tqazadi. Garchi u Ossuriya hukmdori tomonidan taxtga o'tqazilgan bo'lsada, Ashshuruballit vorisi bo'lgan Ellil-nerari bilan urush olib borgan. Bobil va Ossuriya o'rtasidagi chegaralar muntazam o'zgarib turgan.

Har safar chegara belgilanishi marosimi tanatanali qasamyod bilan mustahkamlangan, lekin umumiy hisobda chegara janubga, ya'ni Ossuriya foydasiga siljib borgan.

Diplomatik aloqalarning muhim qismini sovg'alar almashish tashkil qilgan. Bobil, Ossuriya, Mitanni hukmdorlari fir'avnga yozgan maktublarida undan ko'proq oltin yuborishni so'ragan, qaysiki ular Misrda oltinni «suv kabi serob» deb hisoblashgan. O'z navbatida ular ham fir'avnga turfli sovg'a-salomlar — otlar, aravalar, qurol-aslahalar, toshdan (asosan, lazuritdan) yasalgan buyumlar yuborgan. Bir safar Bobil hukmdoriga katta miqdordagi sovg'alarni yuborgan, ularning tarkibida umumiy og'irligi 600 kg. ga yaqin bo'lgan oltin buyumlar, 150 kg. dan ortiq bo'lgan kumush buyumlar, 450 kg. ga yaqin bo'lgan bronzadan tayyorlangan 300 ta buyum, 1100 ga yaqin kiyim va matolar, 2000 dan ortiq toshdan yasalgan idishlar, nodir daraxtlar va fil suyagidan yasalgan qimmatbaho buyumlar bo'lgan. Kumushga nisbatan oltinning ko'pligini fir'avnning sahiyligi bilan izohlamaslik kerak. Gap shundaki, oltin Misring o'zida qazib olingan, kumush bo'lsa chetdan keltirilgan.

Mazkur davrning oxiriga kelganda Yaqin Sharqda siyosiy vaziyat keskin o'zgarib ketadi: Mitanni va Xett davlati tarixda qoldi, Bobil va Misr kuchsizlandi, Ossuriya va Elam kuchaya boshladi.

Mavzu mustahmamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Mesopotamiya hududida ilk shaliar davlatlarning paydo bo'lish jarayonini aytib bering?
2. Lagash munosabatlari tarixi haqida so'zlab bering?
3. Sargon diplomatiyasi, Naram-Sin va Elam hukmdori o'rtasidagi tuzilgan shartnoma haqida ma'lumot bering?
4. Urning III sulolasi davrida tashqi siyosat yo'nalishlarini ko'rsating.
5. Misr va Mesopotamiya munosabatlari tarixi haqida nimalarni o'zlashtirdingiz?
6. Xammurapi davri mamlakat tashqi siyosatini aytib bering?
7. O'rta Bobil davri diplomatiyasi haqida ma'lumot bering?

Mavzuga doir qo'shimcha adabiyot:

Joan Aruz, Kim Benzelning Bobil atrofida: miloddan avvalgi II ming yillikda san'at, savdo va diplomatiya. (Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C. New York, 2008. Page 554.)

SCAN ME

Mavzuga oid video materiallar:

Akkad imperatori Sargon I diplomatiyasi. Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

Qadimgi Bobil hukmdori Hammurapi diplomatiyasi.
Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

Qadimgi Mesopotamiya: Shumerlar, Ossuriyaliklar, Forslar va Bobilliklar. (Ancient Mesopotamia Explained: Sumerians, Assyrians, Persians and Babylonians).
Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

3-MAVZU. QADIMGI XETT PODSHOLIGI DIPLOMATIYASI

Reja:

- 3.1. Xett davlati tashqi siyosatining o'ziga xos xususiyatlari.
- 3.2. Shartnoma - asosiy diplomatik hujjat sifatida.
- 3.3. Sulolaviy nikohlar.
- 3.4. Elchilar, choparlar, kotiblar.

Tayanch tushuncha va atamalar: *«dengizdan dengizgacha», «quyosh», kantragent, «hassa kishisi», gerold, tabib, mirza, chopar, elchi, «halugatala», «ichki vazirlik», mirzalik maktablari, Tell el-Amarn arxivi, Kpanta-Inaras bilan xett hukmdorining shartnomasi, arnuvalalar, Xukkanas bilan erishilgan kelishuv, Puduxepa faoliyati, «mar sipri», «tabini», «hassa (jezl) kishisi», xudaychi – gerold, kohin - azayimxon (folbin).*

3.1. Xett davlati tashqi siyosatining o'ziga xos xususiyatlari.

Xettlar davlati (yoki Xatti mamlakati) Kichik Osiyoning katta qismini egallagan, mil.avv. XVII-XII asrlarda mavjud bo'lgan Qadimgi Sharqning eng qudratli davlatlaridan biri edi.

Mazkur davlat diplomatiyasi haqidagi asosiy tarixiy manba poytaxt Xattusa shahridan (hozirgi Bogozqoya) topilgan mixxat taxtachalar hisoblanadi. Ular orasida Xatti mamlakati hukmdorining boshqa davlat boshliqlari bilan tuzgan kelishuvlari ham saqlanib qolgan. Undan tashqari xettlar hukmdorlarining manbalarida, Tell el-Amarn arxividagi matnlarda, xettlar davlati uzviy aloqa o'rnatgan mamlakatlar hududlaridagi turli arxivlarda saqlanib qolgan.

Shartnomalar ko'pincha ikki tilda - xett va akkad, yoki ulardan birida bitilgan. Tadqiqotlar natijasida aniqlashicha xettlar faqatgina Mesopotamiya madaniyati ta'siri ostida bo'lgan mamlakatlar bilan tuzgan kelishuvlardagina ikki tilda shartnoma tuzishgan. Kichik Osiyo, Anatoliya hududlaridagi mamlakatlar bilan shartnoma imzolashda faqatgina xett tilidan foydalanilgan. Ammo bizgacha yetib kelgan xettlar ishtirokidagi shartnomalarning ko'pi akkad tilida bo'lib, aftidan aftidan xettcha

nusxasi ham mavjud bo'lsa kerak.

Xetlar davlatining qadimgi xett va o'rta xett bosqichlaridagi diplomatiyasi haqida ma'lumotlar juda kam. Ammo o'rta xett davridagi mavjud shartnomalarni ham aynan mazkur davrga oidligi biroz shubhalidir. Sababi odatga ko'ra, shartnomalarni yozishda ularning «mualliflari» bo'lgan hukmdorlar nomi bitilgan. Lekin xett tarixida bir ism bilan atalgan ko'plab hukmdorlarni uchratish mumkin (Xattusilis, Arnuvandas, Tudxaliyas kabilar). Ayrim shartnomalarda «mualliflar» - hukmdorlarning nomlari ham keltirilmagan.

3.1. Xett podsholigi

Xetlar davlatining faol tashqi siyosati Qadimgi podsholikning datslabki hukmdorlari, yarim afsonaviy Labamas, Xattusilis I va Mursilis I davridan boshlandi deb hisoblash mumkin. Bu haqidagi ma'lumot Qadimgi Xett hukmdori Telepinus I ning «Farmon» ida keltirilgan. Unda aytilishicha, Labamasdan boshlab barcha hukmdorlar turli mamlakatlarni bosib olgan va ularni «dengiz chegariga» aylantirgan. Shu boisdan xetlar davlatida «dengizdan dengizgacha» degan tamoyil

ostidagi hudud tushunilgan. Ushbu konsepsiya xetlarga aftidan Anatoliyaning xetlarga bo'lgan aholisi bo'lgan xattiardan meros qolgan.

Ilk xett podsholari qo'lida bo'lgan davlatning Qora dengizga chiqish Qadimgi Xett hukmdori Xantilim davrida qo'ldan boy berib qo'yilgan. Ularni dengizda kaska qabilalari ajratib turgan. Kaskalar bilan doimiy urushlar haqida ko'plab matnlarda ma'lumotlar saqlanib qolgan. Xett hukmdorlari kaskalarning bosqinchilik yurishlarini nafaqat mustahkam qal'alar qurish bilan, balki ular bilan kelishuv orqali ham bartaraf etishga harakat qilgan. Lekin bu haqidagi shartnomalar to'liq yetib kelmagan va mavjudlari ham to'liq tadqiq etilmagan.

Xattusilis I ning asosiy maqsadi Shimoliy Suriyani bosib olish bo'lgan. Ma'lum ma'noda u bunga Alalax, Urshu, Yevfratning o'ng sohili, Karxemish, Xashshuni egallash orqali erishdi.

Mursilis I Alepponi egallab, Mil. avv. 1595-yilda Bobilni ham bosib oldi. Natijada Xett hukmdorlari qo'lga Suriyani Mesopotamiyaga bog'lovchi savdo yo'lini nazorati o'tdi. Ushbu g'alaba evaziga Xetlar davlati «Yaqin Sharqning qudratli davlatlari qatoridan o'rin egallab, harbiy jihatdan kuchli davlatga aylandi».

Shimoliy Suriya uchun kurashlarda xetlar Old Osiyoning yirik etnik guruhlaridan biri bo'lgan xurritlar qarshiligiga uchradi. Xurritlar nafaqat xetlarga qarshilik ko'rsatdi, balki Xattusilis I va Xantilis davrida Xattining markaziy viloyatlariga hujumlar uyushtirdi.

Xurritlarning yurish yo'nalishlari markazida shuningdek Kichik Osiyoning janubidagi muhim viloyat bo'lgan Kissuvatna ham bo'lgan. Ushbu viloyat va Suriya o'sha vaqtlarda Misr, Mitanni, Bobil o'rtasidagi talash hududlar bo'lib, bu yer uchun kurashlar Suppiluliumas I davrida muvaffaqiyatli olib borildi. U Suriya va Falastinning bir qancha maydaroq davlatlarini egallashga erishdi. Karxamesh va Xalapaga Suppiluliumas o'z o'g'illarini hukmdor etib tayinlandi, bir vaqtlar qudratli bo'lgan Mitanni (xurritlar) podsholigi mustaqillikdan ajraldi. Xattining qo'l ostida Amurru va Tunip ham tushib qoldi. Shu tariqa Suriya va Falastindagi Misr hukmronligini tugatish boshlandi.

Xett hukmdorlarining Shimoliy Suriya, mamlakatning janubi va janubi-

sharqidagi muvaffaqiyatlari ko'p sonli diplomatik hujjatlar bilan mustahkamlangan. Qadimgi Xett hukmdorlari Sidantas va Telepinuslar Kissuvana Pilliyas va Ishputaxshular bilan, ismi noma'lum (taxminan Ammuna) Sunassuras I, Xattusilis II – Paddatissu, Suppiluliumas I - Talsu va Sunassuras II bilan shartnomalar tuzishgan. Ugarit, Amurru, Karxemish, Xalpa bilan doimiy munosabatlar quyidagi hukmdorlar o'rtasidagi shartnomalar bilan mustahkamlangan: (Ugarit bilan) Suppiluliumas I — Nigmandu va Mursilis II - Nigmepa; (Amurru bilan) Suspiluliumas I - Aziru, Mursilis II — Duppi-Teshub, Xattusilis III — Benteshina, Tadxaliyas IV - Shavushkamuvus; (Karkemish bilan) Suppiluliumas I - Sharri-Kushuh, Suppiluliumas II - Talmi-Teshub; (Xalpa bilan) Muvatallis — Talmisharrum.

Xett hukmdorlari shuningdek shimoli-sharq va sharqqa tomon ham yurish uyushtirgan. Bu yerda ular Yevfratning yuqori oqimidagi ba'zan Assi, ba'zan Xayas deb ataluvchi mamlakat bilan to'qnashganlar.

Suppiluliumasning Xayasga yurishi va g'alaba qozonishi Xayas hukmdorlari Xukkanas bilan imzolangan shartnoma orqali mustahkamlandi. Xettlar janubi - g'arbda va g'arbda Arsava mamlakati bilan to'qnash kelganlar. Aftidan bu mamlakat aholisi asosan luviy tilida gaplashgan va ilgari Luviya deb atalgan. U yerga birinchi yurishni Xattusilis I amalga oshirdi. Mursilis I, Telepinus va Suppiluliumas hukmronligining dastlabki davrlarida Arsava bilan olib borilgan munosabatlar haqida ma'lumotlar mavjud. Suppiluliumas I taxtga kelishi arafasida Arsava hukmdorlari qo'l ostida Xatti davlatining to'rt tomon va Udagacha bo'lgan hududlariga egalik qilgan. Uning taxtga kelishidan keyin ushbu hududlar qaytarib olinishdan tashqari, Arsavaning o'ziga yurish uyushtirildi. Xattining Arsava ustidan hukmronligi Mursilis II, Muvatallis, Xattusilis III va aftidan Tadxaliyas IV davrida mustahkamlandi.

3.2. Shartnoma - asosiy diplomatik hujjat sifatida.

Xatti davlatining tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatlari bosh omili albatta bu birinchi navbatda harbiy kuch bo'lsada, ammo maqsadlarning aksariyatiga ko'p hollarda diplomatik muzokaralar yo'li bilan ham erishgan. Agar vaziyat xett hukmdorlari uchun qulay bo'lsa, ular qaram shahar-davlatlar taxtiga o'z o'g'illarini,

ukalarini yoki podsholik xonadoni vakillarini o'tqazganlar. Ammo ular qaram hududlar taxtiga o'tqazilgan podsholik xonadoni vakillarining yoki mahalliy sulola vakillarining taxtini saqlab qolishning bir yo'li u yerga gornizon joylashtirish zarurligini tushunib yetgan edilar.

Shartnomalar tuzilishidan oldin muzokaralar jarayoni o'tkazilgan, keyin bo'lsa shartnoma matni tuzilib, to'g'rilashlar va tuzatishlar kiritilgan. Kaska qabilalari bilan tuzilishi lozim bo'lgan shartnomalar ko'pincha loyiha holatda yetib kelgan. Aftida shartnomaning loyiha holatda mavjudligi uni hali xett hukmdori tomonidan ko'rib chiqishi lozimligini anglatadi.

Muzokaralarda tashabbus ko'pincha xett hukmdori tomonidan ilgari surilgan, shuning uchun Xatti mamlakatining kotiblari shartnoma matnini taxtachaga tushirishgan, uning bir nusxasi kontragentga³ berilgan. Masalan kaskalar bilan tuzilgan shartnoma matnida quyidagi holatdagi tuzilishni ko'rish mumkin: «Men buyuk hukmdor (ya'ni Talmisharrum), ikkinchi taxtachani (shartnoma nusxasini) tayyorladim va unga o'z muhrimni bosdim va berib yubordim. Shundan boshlab hech kim ushbu taxtachadagi matnni o'zgartirmaydi. ...Kimda-kim o'zgartirsa u xudolar qarg'ishiga duchor bo'lsin!». Ushbu shartnomaning boshqa bir moddasida kotib ma'lum bir mansabdor shaxslarning huzurida taxtachaga shartnomani tushirgan (yoki aftidan uning mazmunini o'qib bergan). Bu orqali ushbu mansabdor shaxslar xudolar bilan birga (saroy devorlarida xudolar tasvirlari bo'lgan) ushbu shartnomaning guvohiga (yoki kafolatchisiga) aylangan.

Sheriklik munosabatlari xarakteriga ko'ra shartnomalarning turli xil tiplari bo'lgan. Masalan qadimgi xett hukmdori Sidantas bilan Kissuvatni Pilliyas hukmdori o'rtasida tuzilgan shartnoma do'stlik mazmunidagi kelishuv edi: «Quyosh buyuk hukmdori Sidantas, Xatti mamlakatining hukmdori...Kissuvatna mamlakati hukmdori do'stlik o'rnatishdi...». Shartnomaning boshlanishida keltirilgan «do'stlik» tusnunchasi kelishuvning o'zaro tenglik munosabatda tuzilganligini anglatadi. Xett hukmdoriga qaram mamlakat boshlig'i bilan tuzilgan shartnomalar boshqacha mazmunni kasb etgan. Masalan, Mursilis II va

³ O'zaro shartnoma tuzgan tomonlarning har biri

Kupantalnaras o'rtasida imzolangan shartnoma va boshqa shu mazmundagi shartnomalar aniq bir standart jumla bilan boshlangan. Avvalo «Shunday (aytadiki)» deb boshlanib, hukmdorning unvoni, shu jumladan ayrim mashhur ajdodlarning nomlari keltiriladi.

«Shunday (aytadiki)» formulasi shu kabi mazmundagi boshqa manbalarda aks etgan diplomatik hujjatlarda ham uchratish mumkin. Hukmdorning unvoni sifatida ishlatilgan «Quyosh» atamasi nafaqat yangi xett hujjatlarida, balki qadimgi xett bosqichidagi manbalarda ham uchraydi. Aftidan har bir xett hukmdori o'z unvoni qatoriga qaysi ajdodlarining nomlarini keltirishni o'zi belgilagan. Ba'zida bo'lsa, ular hatto yaqin ajdodlardan tashqari uzoq, ilk bosqichdagi dastlabki ajdodlar — yarim afsonaviy hukmdorlar nomini ham keltiradilar. Bu orqali hukmdorlar o'z taxtining qonuniy merosxo'ri ekanligini isbotlashga harakat qilishgan. Qaram hukmdor bilan shartnomalarda shartnoma bandlarining bajarilishi majburiy bo'lgan, undan tashqari qaram hukmdorga uchinchi bir tomon bilan ittifoq tuzish ta'qiqlangan.

Xett hukmdori tuzgan shartnomalarning aksariyatida ichki va tashqi dushmanlarga qarshi birgalikda kurash masalasi ham o'rin egallaganligini ta'kidlash kerak. Ularda ko'rtilishicha, kontragent ikkinchi tomonning dastlabki chaqiruviga ko'ra qo'shini bilan yordamga o'tlanishi kerak. Kpanta-Inaras bilan xett hukmdorining shartnomasida hatto qushlarga qarab fol ko'ruvchi orakul (folbin) larning bashoratlarini so'ramasligi aytiladi. O'sha paytlarda hukmdorlar saroyida orakullar bo'lib, ulardan har safar yangi yurishga chiqishdan oldin maslahat so'ralgan, undan tashqari taktika masalasida ham, ya'ni qo'shinning qaysi qismini poytaxtda qoldirish, qaysi qism bilan yurishga o'tlanish kerakligi ham so'ralgan. Bunda bir paytning o'zida ikki orakulga: qush orqali fol ko'ruvchiga va «qo'l yordamida» folbinlik qiluvchiga murojaat qilingan.

Vaziyat taqozosi qaltis bo'lishi yoki bo'lmasa orakullarning bashoratida muvaffaqiyatsizlik haqida ma'lumot berilishi kontragentni yordamga qo'shin bilan borishdan qaytarishi mumkin edi. Voqealarning bunday rivojlanishining oldini olish maqsadida xett hukmdori bashoratchilarga murojaat qilishni taqiqlaydi. Ayni vaqtda

xett hukmdori ham o'zi ittifoqchilik shartnomasini imzolagan tomonga uchinchi kuch hujum qilganda yordam ko'rsatish majburiyatini olgan. Bu haqidagi ma'lumot Suppiluliumas I ning Tette bilan shartnomasida keltiriladi. Mitanni hukmdori piyoda va jang aravalarida Nuxashsha mamlakatiga bostirib kirganda, xett hukmdori o'z qo'shinini yordamga yuborgan.

Shartnomaning bandlari bajarilib, ikki qo'shin birgalikda umumiy dushman ustidan g'alaba qozongach qo'lga tushgan o'ljani qanday taqsimlash masalasi paydo bo'lgan. Xett hukmdorlaridan birining Labu va Tunip mamlakati aholisi bilan shartnomasiga ko'ra harbiy o'ljalar quyidagicha taqsimlanishi kerakligi ko'rsatilgan: Xatti mamlakati qo'shinlari tomonidan olingan o'ljalar o'zlarida, Tunip qo'shinlari ega chiqqan o'ljalar esa o'zlarida qoladigan bo'ldi. Xatti mamlakatiga qarshi isyon ko'targan shu davlatga tegishli shaharning o'ljalari ham shunday taqsimlangan. Ammo shaharning o'zi xettlar tasarrufi ostida qoldirilgan.

Xett hukmdoriga qaram bo'lgan hukmdor bo'lsa o'z qo'shini boshchiligida yoki o'z qo'shinini shahzoda boshchiligida yuborish majburiyatini olgan. Undan tashqari u muntazam ravishda xett hukmdori saroyiga tashrif buyurib turishi lozim. Xett hukmdorining favqulotda chaqirig'iga ko'ra ham u Xattiga tashrif majbur bo'lgan. Biror bir jiddiy sabab bilan xettlar saroyiga borolmaydigan bo'lsa, u yerga taxt valiahdini yuborishi shart bo'lgan.

Mehmon hukmdorlarning qabul marosimida ularning xett hukmdoriga bo'lgan mavqeyiga qarab yondoshilgan. Quddatliroq davlat hukmdorining qabuli ham shunga yarasha dabdabali qilib tashkil qilingan. Qabul marosimidagi diplomatik etiketlar haqida ma'lumotlar juda kam. Shartnomalarda qaram hukmdorning xett garnizonlariga nisbatan majburiyati ham aniq ko'rsatib berilgan. Chunonchi ularning ta'minotiga huddi o'zini va oilasini ta'minlaganidek yondashish zarurligi keltiriladi.

Shartnoma bandlarining bir-qismida faqatgina tomonlar birining majburiyati keltiriladi. Xususan, qochoqlarni qaytarish haqidagi bandlarda shu holatni kuzatish mumkin. Bu qochoqlar — *arnuvalalar* (ya'ni «asirlikka olib ketilgan kishi») aslida tinch aholi vakillari bo'lib, xett hukmdorining bosqinchilik yurishlari natijasida Xattiga olib ketilgan va u yerda ishlashga majburlangan kishilar edi.

Arnuyalarning Xattidan qochishlari ommaviy xarakter kasb etgan. Buning asosiy sababi ular Xattida o'z vatanlariga nisbatan og'irroq mashaqqatli mehnatga majburlanganligidir. Bunday munosabatga ularning Xattiga kelib qaram kishilarga aylanib qolishi ham sabab bo'lgan. Arnuyalar Xattidan birinchi navbatda unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarga va o'z vatanlariga qochishgan. Manbalarda keltirilishicha, Mursilis II ning yurishidan qo'rqqan Sexa daryosi havzasi mamlakatining hukmdori Manapaddastas xett hukmdoriga 4000 nafar qochoqni, Assi kishilari bo'lsa mingga yaqin qochoqlarni qaytarib yuborgan.

Xett hukmdorlari o'z shartnomalarida doimiy ravishda kontragentlar qochoqlarni qaytarish majburiyatida ekanligini ta'kidlab turishgan. Ba'zan bu majburiyatning bajarilmasligi natijasida xett hukmdorlari o'sha mamlakatga qarshi harbiy yurishga otlanish holatlari kuzatiladi. Xett hukmdorlari kontragent - hukmdorlar turli xil sabablar bilan Xattini tark etgan kishilarni ham qaytarish majburiyatida ekanligini ko'rsatib kelishgan. Bunday majburiyat yuklash bilan birga o'z navbatida xett hukmdori o'ziga qochoqlar masalasida kontragent - hukmdor mamlakatiga nisbatan foydali holatga ega bo'lishga harakat qilishgan. «Qasam ichib qochoqlar haqidagi masalada quyidagiga qaror qildim: agar mamlakatingdan qochoq sifatida Xattiga qochoq kelsa, men uni qaytarmayman. Xattidan qochoqlarni qaytarib yuborish taqiqlangan».

Xett hukmdorlarining bir tomonlama foydali majburiyatlarga ega bo'lishi boshqa mazmundagi shartnomalarda ham keltirib o'tilgan. Chunonchi, Xukkanas bilan erishilgan kelishuvda quyidagilar keltiriladi: «Qachonki men, Quyosh, qo'shin bilan jangga otlansam, sen bo'lsa mendan alohida yurishga chiqsang, yoki men dushman shahriga yurishga borsam va sen men bilan bu yurishga otlansang, va sen menga tansoqchi bo'lsang, Quyoshni o'z boshing singari asrasang quyidagilarni takrorlashing kerak: «Nimaiki sodir bo'lsa, u Xukkanas bilan sodir bo'lsin, Quyosh uchun hammasi yaxshi bo'lsin!». Bir so'z bilan aytganda qaram mamlakat hukmdori xett podshosining yurishida o'zidan ko'ra uni asrashi kerakligini, ibodatlarda bo'lsa keladigan barcha baloyu - qazolar xett hukmdoriga emas, o'zining boshiga kelishini so'rashi lozim bo'lgan. Faqat shunday holatdagina u hukmdoriga sadoqatli

hisoblangan va qasamyod uning o'zini asragan. Ba'zi holatlarda Xattiga qo'shni davlat hukmdorlari qochoqlarni qaytarish to'g'risidagi talablarni rad qilish darajasiga ega bo'lgan. Masalan, hukmdor Anniyas Xayasdan qochoqlarni qaytarib yubormasligini ma'lum qilgan.

Shartnomalarda xett hukmdorlarining kontragent-hukmdorlardan muntazam yillik o'lponlar olib turganlik holati ham aksini topgan. Taxtachalarda sakkizta kichikroq mamlakatlardan muntazam ravishda yillik o'lponlar olib turganligi qayd etilgan. U yoki bu ko'rinishdagi qaram mamlakatlardan olinadigan yillik o'lponlardan tashqari xett hukmdorlari elchilar va elchiliklar orqali qimmatbaho sovg'a-salomlarni ham olib turishgan. Muntazam ravishda qaram hukmdorlar Xett hukmdori saroyiga tashrifida katta-katta sovg'a-salomlar bilan kelishi shart bo'lgan. Bordi-yu zarurat taqozosi bilan xett hukmdorida favqulotda qaram mamlakat hukmdorini to'satdan poytaxtga chaqirilgudek bo'lsa, u holda sovg'a-salomlarsiz kelishga ruxsat berilardi.

Xett hukmdorlari o'z shartnomalarida shuningdek o'tgan davrdagi aloqalar tarixini ham qisqacha keltirilgan. Bu orqali ular o'zlariga sadoqatli bo'lgan hukmdorlarning erishgan martabalari va aksincha xiyonatkor xizmatkor-noiblarning ahvolini ko'rsatib berishni maqsad qilgan. Masalan, Aziruning Suppilummas I bilan shartnomasining kirish qismida u Misr fir'avni, xurritlar hukmdori, Kadesh, Xalpa, Nuxashsha, Karxemish hukmdorlari bilan dushmanlik munosabatida bo'lganda, Aziru Misr bilan ittifoqchilikni tugatganligini va xett hukmdori tomoniga o'tganligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Ayni vaqtda xett hukmdorlari bo'lsa shartnomalarda do'stona munosabatlarni yo'lga qo'yishda o'zlarining shaxsiy xizmatlarini yuqori ko'rsatishga harakat qilganligini kuzatish mumkin. Masalan, Mursilis II Duppi-Teshubuni, Aziru o'limidan keyin va Duppi -Teshubaning qisqa muddatli boshqaruvidan keyin u Duppi -Teshubani kasal bo'lsada taxtga o'tqazganligini eslatib o'tadi.

Shartnoma bandlarining bajarilishi ustidan nazorat asosan guvoh-xudolar tomonidan amalga oshirilgan. Masalan, Suppiluliumas Aziruga yozgan shartnomasida quyidagi jumalarni keltirib o'tadi: «(Bu ishga) Qara, men (mingta

xudoni maslahatga) choqirdim». Bu holatlarni boshqa xett hukmdorlarining shartnomlarida ham kuzatish mumkin. Shartnomaning davomida «*Ular ko'rsinlar va eshitsinlar! Va ular guvoh bo'lsinlar!*» deb keltiriladi. Bu guvohlar «mamlakatning mingta xudolari» — qasamni buzuvchilarni ayovsiz jazolashlari kerak bo'lgan.

Xett diplomatik shartnomalari uchun standart bo'lgan «mingta xudo» formulasidagi xudolar qatoriga nafaqat mamlakatning turli burchaklarida xett panteoni xudolari va kontragent xudolari kiritilgan, balki ular xettlarga ma'lum bo'lgan boshqa mamlakatlar panteonidagi xudolar ham kiritilgan. Bu bilan xett hukmdorlari hammaga ma'lum va mashhur bo'lgan xudolarni guvohlikka kiritishga harakat qilganlar. O'z-o'zidan bu holat shartnomaning ta'sir va bajarish kuchini yanada oshirishga xizmat qilgan. Chunki odatda xudolar nomi bilan qasamlar ichilgan va shartnoma buzilgudek bo'lsa, majburiyatlar bajarilmaydigan bo'lsa, xett hukmdori tomonidan xudolarning xohish-irodasining bajarilmasligi bahonasi sifatida qabul qilinishi mumkin edi. Shartnomaning guvohlari qatorida «tog'larni, daryolarni, Xatti davlatining boyliklarini, Buyuk okeanni, osmon va zaminni» ham tilga olib o'tishgan. Bundan tashqari xudolar nafaqat shartnomaning guvohlari bo'lishgan, balki ular matnning buzilmasligiga ham «mas'ul» bo'lgan.

Chunki shartnomaning panteonlardagi ibodatxonalarda va aftidan xudolar haykallarining poyida saqlanishi kerak bo'lgan. Bu bilan shartnomalar matnining atayin buzilishining oldi olingan.

3.3. Xett diplomatiyasida sulolaviy nikohlarning ahamiyati.

Xett davlati tashqi siyosatida sulolaviy nikohlarning o'rni katta bo'lgan. Umuman olganda, davlatlar paydo bo'lishidan boshlab sulolaviy nikohlar tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etib kelgan. Ayniqsa qadimgi dunyoda sulolaviy nikohlar xuddi sovg'alar, elchilar almashinuvi singari tuzish va uni qo'llab-quvvatlashning an'anaviy zaruriyati sifatida qaralib kelingan. Sulolaviy nikohlar tuzilganligi Xett davlatida ko'plab shartnomalarda ham o'z aksini topgan. Masalan, Amurru hukmdori Bentishina bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq, uning

qiziga Xattusilis III ning o'g'li Nerikkailis uylangan bo'lsa, o'z navbatida uning qizi Gassuliyavis Bentishina nikohiga yuborilgan va mamlakatning malikasiga aylangan. Mitanni podshosi Shattivaza bo'lsa Sappiluliumas I ning qizini xotinlikka olgan. Garchi ushbu hukmdor bir necha xotin va kanizaklar olishga huquqi bo'lsada, ammo ularning hech biri xett malikasi darajasiga teng kelmagan, u Mitanni hukmdorining yonida o'tirgan. Shu kabi malikalarining mavqeyi yuqori bo'lishligi haqidagi ma'lumotlar yana boshqa shartnomalarda ham o'z aksini topgan.

Ikki podsholik o'rtasidagi nikoh tufayli ular o'rtasida qarindoshchilik aloqalari bog'langan va xett hukmdorlarining nevarasi yoki jiyan taxtga kelgudek bo'lsa, bu aloqalar saqlanib qolish bilan to'g'riga yanada mustahkamlanishi mumkin edi. Lekin hayotda ba'zan kutilgan natijalarga erishish qiyin bo'lgan. Shunga qaramasdan xett hukmdorlari o'zlarining siyosiy maqsadlariga erishishlari uchun sulolaviy nikoh omilidan foydalanishni to'xtatgan emas.

E'tiborli tomonlardan yana biri shuki, boshqa yurtga yuborilgan xett malikasining huquqini ta'minlash maqsadida shartnomalarda faqatgina ushbu nikohdan tug'ilgan farzandlarga qonuniy merosxo'r bo'lishini ta'kidlashgan. Ushbu tug'ilgan farzandlarni ular kontragentning o'g'illari va nevaralari deb ko'rsatish bilan birga ayni vaqtda o'zlarining o'g'illari, qizlari va singillarining nevaralari deb yozishgan. Shattivaza, Bentishina bilan tuzilgan shartnomalarda faqatgina Xattusilis III ning qizining o'g'li yoki nevaralari taxtga qonuniy merosxo'r bo'lishligi qayd etilgan.

Ba'zan xett hukmdorlari tuzilgan shartnomalarda kontragentlarga o'zlarining ma'lum bir davlat hukmdorlari bilan qarindoshlik rishtalari borligini bildirib o'tishgan. Aftidan bundan ko'zlandan maqsad, bordiyu kontragent xett podshosi bilan ziddiyatga borsa, o'sha davlat tarafga ittifoqchilikka borishning oldi olingan.

Xett hukmdorlari sulolaviy nikohlarda nafaqat o'sha davlat taxti merosxo'ri masalasiga e'tibor qaratgan, balki turmushga berilgan qiz va singillarining xizmatlarini ham inobatga olgan. Kelib chiqishi tattillik bo'lgan bu bo'lg'usi malikalar sifatida ular garchi kam miqdorda bo'lsada ushbu davlatning tashqi

siyosatiga, birinchi navbatda Xatti davlati bilan munosabatlariga ta'sir ko'rsata olishi mumkin edi. Lekin bunda ham o'sha davlatdagi haqiqiy vaziyat baribir hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan.

Xatti tarixida mamlakat ichki va tashqi siyosatiga o'z ta'sirini o'tkaza olgan malikalar haqida ham ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ana shunday malikalardan biri Xattusilis III ning xotini Pudukpa hisoblanadi. U o'zi erining taxtga ko'tarilishiga ta'sirini ko'rsata olgan. Sababi Xattusilis III Mursilis II ning kichik o'g'li edi. Uning katta akasi Xalpasulipis otasining tirikligi vaqtidayoq vafot etgan edi. Otasining o'limidan keyin taxtga uning ikkinchi akasi Muvatallis o'tiradi. Yagona opasi Massanussis Sexa Masturi daryosi mamlakatiga erga berib yuborilgan Xattusilisning o'zi bo'lsa kasalmand bola bo'lgan. Muvatallis o'limidan keyin uning bosh shohbekasidan farzandlari bo'lmaganligi bois taxtga quyi tabaqaga mansub xotinidan tug'ilgan o'g'li — Urxi-Teshub Mursilis (III) nomi bilan o'tirdi. U taxtda uzoq qolmadi. Pudukpa tushida iloha Shavushka uni eri tez orada Arinna shahridagi Quyosli xudosi panteonning bosh kohini bo'lishligini bashorat qilganligini aytadi. Bu bilan u tezda taxtga chiqishiga sha'ma qilgan edi.

Baxtli juftlik 25 yil davomida Xattini idora etishdi. Ular nikohida bir qancha o'g'il va qizlar dunyoga kelishdi. Ikkalasi birgalikda mamlakatni idora o'sha davrda topilgan muhrlar ham tasdiqlaydi. Muhrlarda Xattusilis nomi bilan birga Pudukpa ismi hann keltirilgan. Ularning hukmronligi davrida Misr bilan do'stona va uzviy aloqalar o'rnatildi. Xatti daylati tarixida hech bir hukmdor ular singari IVlisr bilan bu darajadagi iliq aloqalar o'rnatmagan va Xatti davlatida bir davlat bilan Misr kabi yaqin aloqalarga bormagan edi. Ayniqsa Xattusilis III va Ramzes II lar o'rtasida imzolangan shartnomada Pudukpaning roli katta bo'ldi. Ushbu shartnomaga nafaqat Xattusilis III ning shaxsiy muhri, balki shartnoma taxtachasining orqa tarafiga Pudukpaning muhri ham qo'yilgan. Unda quyidagi yozuv bitilgan edi: «Xatti malikasi, Kissuvatna mamlakatining qizi, Arinna shahri Quyosh xudosisining yoqimtoyi, Zaminning xonimi, xudolarning xizmatkori Pudukpaning muhri».

Pudukpaning mamlakat tashqi siyosatida muhim figuralardan biri ekanligini Ramzes II bilan diplomatik yozishmalar ham tasdiqlaydi. Misr fir'avning yuborgan

har bir maktubi ikki nusxada bitilgan: ularning biri Xattusilis III nomiga, boshqa biri deyarli o'zgarmagan holatda malika Pudukpa nomiga yo'llangan edi. Xatto u o'z qizining Ramzes bilan nikohi masalasida Pudukpa shaxsiy maktublar bilan yozishmalar olib borganligi ma'lum. Ramzes bilan shaxsan tanishish uchun malikaning Amurruga tashrif buyurishini tejalashtirilgan.

Turmush o'rtog'ining vafotidan keyin ham Pudukpa o'g'li Tudxalias IV ning ichki va tashqi siyosatida faol ishtirok etib kelgan. Qadimgi Sharqning milloddan avvalgi II ming yillik tarixida mamlakat boshqaruvida va uning diplomatiyasida Pudukpa singari muhim rol o'ynagan boshqa ayol bo'lmagan. Ba'zi bir jihatlarda u bilan faqatgina Amenxotep III ning bevasi malika Teyya tenglasha olishi mumkin xolos.

Ko'pincha sulolaviy nikohlar anchayin oddiy siyosiy hisob-kitoblarga mo'ljallangan. Masalan, xett hukmdoriga qarshi kurashda ko'makka erishish maqsadida Arsava mamlakati hukmdori Tarxundaradusning qizi va fir'avn Amenxotep III o'rtasida nikoh tuzilgan.

3.4. Xett davlati diplomatiyasida elchilar, choparlar, kotiblarning o'rni.

Xettlar davlati tashqi siyosatida elchilar, choparlar, xabarchilar ham muhim rol o'ynagan. Elchilar va diplomatik xarakterdagi nomalar almashinuvi, hukmdorlar o'rtasidagi muntazam uchrashuvlar aftidan o'sha paytlarda ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning normalligidan dalolat berib turgan. Ayniqsa bu holat biri qaram bo'lib turgan davlat bilan bo'lganda majburiy bo'lgan. Masalan Xett hukmdorining Sunassuras va Aziru bilan shartnomalarida ularning davriy ravishda xett hukmdori saroyiga tashrif buyurishi majburiy ekanligi belgilangan. Ularning Xattiga dushmanlik qilgan mamlakatlar bilan munosabat o'rnatishlari taqiqlangan. Masalan, «Sunassuras hech qachon o'z elchilarini hurritlarga yubormaydi va Xurrit mamlakatidan keladigan elchilarni o'zining mamlakatiga umuman qo'ymasin».

Shattivaza bilan, Nuxashsha hukmdori Tette, Sunassuras bilan akkad tilida bitilgan shartnomada odatda «mar sipri» - «chopar, elchi, xabarchi» unvoniga ega mansabdor tilga olingan. Aftidan aynan ushbu elchi xettchada «halugatalla» (haluga

«xabar», «noma») deb atalgan bo'lsa kerak.

Arsava maktublariga ko'ra, bunday elchilar noma bitilgan taxtachalarni bir hukmdordan boshqasiga yetkazib turgan. Ba'zan elchilarga nomani og'zaki tarzda yetkazish vazifasi ham yuklangan. Yuqoridagi manbadan yana ayon bo'ladiki, olingan xabarni yuborilgan davlat hukmdorining kotibi o'qib bergan.

Qadimgi Sharq davlatlaridagi diplomatik amaliyotda ko'pincha hukmdor o'zining bo'lg'usi rafiqasining qandayligini ko'rish maqsadida elchi yuborish tartibi qo'llanilgan. Bu topshiriq o'z-o'zidan ayonki, o'ta javobgarlikni va qaltislikni taqozo etgan. O'z xo'jayinining istak-xohishiga mos kelishi uchun elchi avvalo shu xo'jayinning «tabini» to'la bilishi lozim bo'lgan. Uning ustiga shu maqsadda yuborilgan elchi bo'lg'usi kelinni sinchkovlik bilan ko'rishi, biror bir nuqsonli holatni e'tibordan chetda qoldirmasligi talab etilgan. Topshiqqa sovuqqonlik bilan yondoshuv elchiga qimmatga tushishi mumkin edi.

Elchi shuningdek qalliq uchun to'lanadigan qalinni ko'rish jarayonida ishtirok etishi mumkin edi; o'zining xorijiy hammaslamlari bilan elchi xorijiy hukmdor nomiga yuborilgan sovg'a-salom karvonini kuzatib bora olganlar.

Xett hukmdori Mursilis II o'z vakillari orqali ba'zi o'ziga tobe bo'lgan mamlakatlar boshliqlariga va qo'mondonlarga turli topshiriqlarni yuborishdan tashqari, elchilar orqali yana dushmanlarga: Puranda aholisiga, kaskalar hukmdori Pixxuniyasga, Assi aholisi va hukmdoriga ultimumatum yuborganligi ma'lum. Ammo ushbu topshiriqlarni aynan qanday mansabdagi kishi orqali yuborganligi noaniq. Mursilisning qochoqlarni qaytarib yuborish to'g'risidagi talabnoma taxtachani Arsava hukmdori Uxxasitisuga olib borgan elchilar qaytarib yuborilmagandan keyin xett hukmdori unga qarshi urushga otlangan. Bu urushda xettlar g'alaba qozongan bo'lsada, ammo yuborilgan elchilarning taqdiri haqida umuman ma'lumot saqanib qolmagan. Ko'p hollarda ultimumatum, yoki talabnoma tarzidagi nomalarni boshqa davlat hukmdorlariga yetkazish elchilar uchun juda xavfli bo'lgan. Shuning uchun ayrim kelishuvlar bandlariga elchilarning immunitetlari ham qo'shilgan. Masalan, Sunassutas bilan imzolangan shartnomada quyidagicha keltiriladi: «Agar Quyosh Sunnassurasga o'z elchilarini yuborsa, Sunnassuras hech qanday nojo'ya hatti-

harakatlar qilmasin. U hech qachon jodu damlamasi yordamida unga qarshi harakat qilmasin. Agar Sunassuras Quyoshga yo valiahdini, yo elchisini yuboradigan yoki o'zi shaxsan keladigan bo'lsa, Quyosh ham unga qarshi hech qanday nojo'ya ishlarni amalga oshirmasin. U ham makr damlamasi yordamida unga qarshi harakat qilmasin».

Elchilarning hayoti daxlsizligi yana u o'z topshirig'ini yetarli darajada to'g'ri mukammal amalga oshirolmaganda ham saqlanishi mavjud bo'lgan. Sunassuras bilan erishilgan shartnoma shartiga asosan, u elchining taxtachadagi noma mazmuniga mos keladigan og'zaki xabariga ishonishi shart bo'lgan, agar unday bo'lmasa elchiga ishonmasligi mumkin bo'lgan.

Xett an'analarida diplomatik vakil funksiyasida «hassa (jezl) kishisi» (yoki hassali kishi) (xudaychi - gerold) unvonidagi mansabdor shaxs uchraydi. Hassa geroldning ramzi bo'lib, uning majburiyatlari qatoriga hukmdor nomidan gapirish ham kirgan, ya'ni u bir so'z bilan aytganda «hukmdorning og'zi» bo'lgan. Ba'zi bir manbalarda geroldlar xett hukmdorining diplomatik vakili funksiyasini bajarganligi keltiriladi. Undan tashqari xett hukmdorlari maxsus choparlar xizmatidan ham foydalangan. Ammo ularning faoliyati va vakolatlari haqida to'liq ma'lumotlar yo'q. Diplomatik xarakterdagi muhim topshiriqlar bilan ba'zan xettlar saroyidagi «ichki vazirlik» bilan aloqador bo'lgan mansabdor shaxs ham shug'ullanganligi holati mavjud.

Ma'lumki, o'sha davrdagi xett tibbiyoti taraqqiyoti Misr va Bobilga nisbatan ancha orqada edi. Shu boisdan ham aksariyat holatlardagi elchilar orqali yuborilgan nomalarda xett tabiblarining o'jizligi tufayli mamlakatga hukmdor yoki uning yaqinlarining sog'lig'ini ta'minlash uchun tabiblar yuborilishi so'ralgan holatlarga duch kelish mumkin. Ramzes II ning Xattusilis III ga javob nomasi katta qiziqish uyg'otadi. Xattusilis III fir'avndan xettchada «massanussis» ismi bilan ataluvchi farzandsizlik dardiga uchragan singlisi uchun tabib yuborishni so'ragan. U ikki marotaba turmush qurgan bo'lib, ikkisida ham farzandli bo'lmagan. Xattusilis bu singlisining merosxo'ri bo'lishini juda istagan va shu boisdan fir'avnga tabib yuborishini so'rab noma yuborgan.

3.2. Ikki boshli burgutning eng qadimgi tasviri (miloddan avvalgi XIII asr), bir paytlar Xet davlatining poytaxti joylashgan Turkiyaning Bog'ozko'y qishlog'i yaqinidagi qoyaga o'yilgan.

Javob maktubida Ramzes II malham tayyorlash uchun tabib yuborishni so'raganligini qayd etib, singlisining yoshi haqidagi Xattusilisning ma'lumotiga ikkilanish bilan qaraydi. Chunki, xett hukmdori o'z maktubida avval singlisini 50 yoshda, keyin esa 60 yoshda deb ko'rsatadi. Maktubning davomida fir'avn Massanussis dardiga shifo beruvchi malham tayyorlab bo'lmisligi haqidagi tibbiyot xulosasini bildirib, xett hukmdoriga elchilar orqali sovg'a-salomlar yuborayotganligini qayd qilib o'tadi.

Xattusilis va Puduxepa iltimosiga ko'ra, Misrdan yuborilgan ikkita tabib ularning jiyani, Tarxuntas mamlakatining hukmdori bo'lgan Kuruntani davolashga harakat qilgan. Ushbu tabiblar biron-bir iloj topa olmagach fir'avn ularni qaytarib chaqirib olishga va Kuruntaga «tabib», «mirza» deb ataluvchi unvon sohibi bo'lgan tajribali tabib yuborishga qaror qiladi. Bu haqidagi ma'lumot bitilgan nomanini xettlar saroyiga yuborgan.

Misrlik tabiblar xett hukmdorining o'zini ham davolash uchun kelganliklari ma'lum. Masalan, Xattusilis III bir necha marta o'zining og'ir dardiga malham topish va tanasini o'rab olgan yovuz ajinalarni haydab chiqarish uchun tabiblar yuborishni so'rab fir'avnga murojaat qilgan. Ushbu maktublarga javoban Misr fir'avni o'simlik va minerallardan malham tayyorlay oladigan bitta tabibni va yovuz jinlarni haydash uchun kohin - azayimxon (folbin)ni yuboradi. Bobildan ham Xattiga tabiblar kelganligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Hukmdorlar o'rtasidagi diplomatik munosabatlarda muhim rollardan birini kotiblar (mirzalar) bajargan. Aynan ular nafaqat o'z hukmdorlarining topshiriqlariga asosan, balki xettlarning o'zida shakllangan ma'lum bir standartlar asosida shartnomalar va nomalar matnini yozishgan. Ayni vaqtda ta'kidlash lozimki, xettlarning diplomatik nomalarida akkad kotiblik maktabining ta'siri yaqqol seziladi. Bu ayniqsa murojaat va ehtirom tilaklar formulalarida yaqqol namoyon bo'ladi. O'zaro teng munosabatdagi davlatlar bilan olib borilgan yozishmalarda «suyukli aka yoki uka» formulasi qo'llaniladi. Bu odatda do'stona va teng sheriklar o'rtasidagi murojaatlarda ishlatilgan. Xett hukmdoriga qaram bo'lgan mamlakat yoki o'lka boshliqlari o'z murojaatlarida «aka» tushunchasi bilan birga, hukmdorini «ota» yoki «xo'jayin» deb atagan.

Xett jamiyatining mavjud ehtiyojlari sharoiti kotiblarning bir necha tillarni bilishlarini taqozo etgan. Ularga bu maxsus mirzalik maktablarida o'rgatigan. Bunday maktablarda o'quv matnlari odatda uchta ustunga bo'lingan: bittasida — shumercha, boshqasida uning akkadcha va uchinchisida xettcha so'zdagi tarjimalari keltirilgan. Shu holatning o'ziyoq kotiblarga professional talab qo'yilganligini anglatadi.

Mavzuni mustahkamlashga doir savol va topshiriqlar:

1. «Qadimgi dunyo tarixi» fanida Xettlar davlati tarixining qaysi jihatlarini o'zlashtirgansiz?
2. Qadimgi Mesopotamiya, Misr va Xettlar shartnoma tuzish formulalaridagi o'xshashlik va tafovutlarni jadval asosida ko'rsatib bering.
3. Xettlar davlatida shartnomalar tili va ushbu holat nima uchun diplomatiya

xizmatida muhim hisoblanishini izohlang?

4. Xetlar davlati tashqi siyosatida sulolaviy nikoh diplomatiyasining o'rini nimadan iborat edi?

5. Qadimgi Mesopotamiya, Misr va Xetlar tashqi siyosat bilan shug'ullanuvchi mansablardagi o'xshashlik va tafovutlarni jadval asosida ko'rsatib bering.

6. Xett davlati va Misr munosabatlari haqida nimalarni bilasiz?

7. Xetlar tarixidagi mashhur malikalar haqida ma'lumot bering?

Mavzuga oid video materiallar:

Xet imperiyasi: to'liq tarix. (Hittite Empire: Complete History). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Xetlar: yo'qolgan kuchli imperiyasi va diplomatiya. (Hittites: Lost Empire of Iron and Diplomacy) Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

4-MAVZU. QADIMGI OSSURIYA PODSHOLIGI DIPLOMATIYASI.

REJA:

- 4.1. Milloddan avvalgi II ming yillikda Yaqin Sharqdagi tashqi siyosiy vaziyat.
- 4.2. Yangi Ossuriya davlati tashqi siyosatining asosiy yo'nollishlari.
- 4.3. Qadimgi Ossuriya diplomatiyasida davlatlararo shartnomalarning ahamiyati
- 4.4. Qadimgi Ossuriya diplomatiyasida sulolasiy nikohlarning o'rni
- 4.5. Qadimgi Ossuriya diplomatiyasida garov olish, tutqunlikda ushlash, pano berish usullarining qo'llanilishi.
- 4.6. Muzokaralar va elchiliklar.
- 4.7. Ossuriya razvedkasi faoliyati.

Tayanch so'z va iboralar: *nomarx, alohida maqom, qabilalar, «xudo qahri», yodgorlik toshlari, «Ashshur xartiyasi», «ajnabiy malikalar», provinsiyalar, ittifoqlar, ilk «imperiya», «hududiy davlat», «imperiya», «Janubiy Suriya ittifoqi», «Shimoliy Suriya ittifoqi».*

4.1. Miloddan avvalgi I ming yillikda Yaqin Sharqdagi tashqi siyosiy vaziyat.

Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlariga kelganda Yaqin Sharq davlatlarida temirdan foydalanishning kengayishi, quruqlik va suv savdo yo'li taraqqiy qilishi, xalqaro almashinuv tizimining qaror topishi, odamlarning hayot kechirishlari uchun qulay joylarga joylashuvi natijasida kuchli iqtisodiy yuksalish kuzatildi. Davlatlar o'rtasida doimiy, birinchi navbatda savdo, uning ortidan siyosiy, diplomatik va madaniy aloqalar kuchaydi. Shular bilan birga ayni vaqtda Yaqin Sharqda sodir bo'lgan ayrim faktorlar oqibatida mazkur mintaqada doimiy ravishda kechgan urushlar o'chog'iga aylandi.

Mintaqadagi Qadimgi Sharq davlatlarining noteng ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti Yaqin Sharqda kuchlar muvozanati va siyosiy xaritasi o'zgarishining bosh omillaridan biri bo'ldi. Bir vaqtlar qudratli bo'lgan davlatlardan (Xett podsholigi,

Mitanni) faqatgina boshqa yangi qudratga erishayotgan davlatlarning domiga tortilayotgan «parcha»lar qoldi. Boshqa bir davlatlar (Misr, Bobil) garchi hamon mavjudlikda davom etsada, ammo ularni ham ichki va tashqi siyosiy inqiroz holatlari qamrab olgan ediki, uning natijasida bu davlatlar bir mintaqadagi siyosatni belgilab beruvchi maqomdan mahrum bo'lib, o'rni yangi qudratli (ular orasida Ossuriya ham bor edi) davlatlarga boy bera boshladi.

Uchinchi bir guruh davlatlari (O'rta yer dengizining Old Osiyo mintaqasidagi davlatlari) garchi qisqa muddatli mustaqilliklarini saqlab qolgan bo'lsada, ammo doimiy ravishda qudratli davlatlarning ta'sir doirasida bo'lib keldi. Yangi kuchlarning paydo bo'lishi bilan ularning mavqe xuddi oldingi holatga tushib qoldilar. Undan tashqari Yaqin Sharqning siyosiy kurash maydonida yangi va yosh qudratli davlatlar — Urartu, Kush, Frigiya, Lidiya, Midiya, Fors podsholigi kabi davlatlar asosiy rolni o'ynay boshladilar.

4.1. Qadimgi Yaqin Sharq diplomatiyasi xaritasi. Mil.avv.1200-yillar

Ko'chmanchi turmush sharoitida eski yaylovlarning foydasiz bo'lib qolishi va yangi yaylovlarni qidirish cho'l mintaqasida yashab kelgan qabilalarning siljishiga sabab bo'ldi. Bu etnik harakatlanish jarayonida mazkur qabilalarning jangovarligi o'sib bordi, bu esa o'z-o'zidan ularda urug'chilik tuzumining inqirozini tezlashtirib yubordi. Harakatga tushgan yirik qabilalar ittifoqlari Qadimgi Sharqning ayrim davlatlariga to'qnash kela boshladi. Ushbu to'qnashuvlarning oqibatlari juda ayanchli yakun topgan holatlar ko'p bo'ldi: kimmeriylarning «harbiy yurishlari» natijasida Frigiya va Lidiya davlatlari kuchsizlangan bo'lsa, skiflarning Midiya ustidan 28 yillik «gegemonligi» butun Old Osiyoga ta'sir qildi. Shu bilan birga Yaqin Sharqdagi barcha hududlar allaqachonlar taqsimlanganligi va ularni bo'lish yo'lidagi istalgan harakat qonli urushlarga olib kelishini inobatga olsak, bu yerlarda hukmronlik qilgan davlatlar boshqa hududlardagi qabilalar makonlariga bosqinchlik ortidan kirib borishini tezlashtirib yubordi (masalan Ossuriya va Yangi Bobil podsholiklari — Arabiston yarim oroliga, Fors davlati — Shimoliy Qora dengiz bo'yi va O'rta Osiyoga kirib kela boshladi).

4.2. Miloddan avvalgi XIV asrning birinchi yarmida Yaqin Sharq mamlakatlari

Agar mil.avv. III ming yillikda asosiy kurash cheklangan mintqa chegaralari uchun olib borilgan bo'lsa (masalan, Shumer shahar-davlatlar o'rtasidagi, Shumer va Akkad podshohlari o'rtasidagi kurashlar), II ming yillikka kelganda Bobil, Misr, Xett va Ossuriya davlatlari o'rtasida kurashlarga o'z yeridan tashqari boshqa hududlarni egallash masalasi qo'shildi va ular «hududiy davlat» qurish uchun kurashga kirishdi. Milloddan avvalgi I ming yillikka kelganda endi bu kurash o'sha davr masshtabida «dunyoviy» hukmronlik uchun olib borila boshlandi. Bu kurashlar keng ko'lamda olib borilib, kuchli tomonning g'alabasi bilan tugadi va uning natijasi yirik harbiy siyosiy birlashma bo'lgan va o'sha davrdagi o'ziga xos «dunyoii» qudratli bo'lgan dastlabki «imperiyalar»ning vujudga kelishiga olib keldi. Yaqin Sharqda ana shunday darajaga erishgan ilk davatlardan biri Ossuriya bo'ldi.

4.3. Xett va Ossuriya davlatlari kengayganidan keyin. Mil. Avv. XIII asr

4.2. Yangi Ossuriya davlati tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari.

Mil. avv. X asrdan boshlab Ossuriya tarixida yangi davr boshlandi. Bu tarix Yangi Ossuriya podsholigi davri sifatida kirdi. Mil. avv. X asr oxirida arameylar hujumidan keyingi mashaqqatdan so'ng asta-sekin Yangi Ossuriya davlati Shimoliy Mesopotamiyada o'zining oldingi mavqeyini tiklay boshladi va bosqinchilikka asoslangan tashqi siyosatini qaytadan amalga oshira boshladi. Ayniqsa Ashshurnasirapal II (mil.avv. 883-859) va Salmanasar III (Mil.avv. 858-824) davrida bu siyosat kuchaytirildi. Bu davrda Ossuriya bosqinchilik siyosati to'rt yo'nalishda: shimol, janub, sharq va g'arb yo'nalishlarida olib borildi.

Shimoliy yo'nalishda Ashshurnasirapal II Nairi davlatidan bir qancha hududlarni tortib oldi, Musasir bilan do'stlik aloqalarini o'rnatdi. Salmanasar III davrida bo'lsa Ossuriya yangi shakllanayotgan Urartu bilan to'qnash keldi. O'rtadagi kurashlarda urartlarning qo'li ustunlik qildi.

Janubda Ashshurnasirapal II Bobilning shimoliy chegara bo'ylari hududlarini egallashga muvaffaq bo'lgan bo'lsa, Salmanasar III ichkarigacha kirib, to ko'rfazgacha yetib keldi. Aynan uning aralashuvi bilan Bobilda boshlanib ketgan taxt uchun kurashlarda Ossuriya nomzodi ustunlikka erishdi.

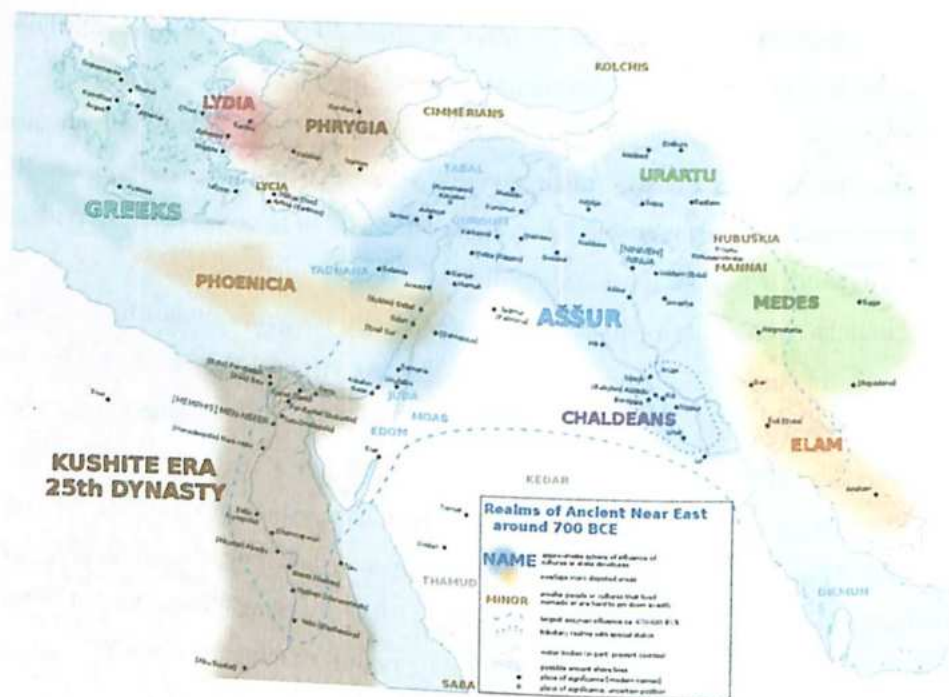
Sharqda ossurlar Midiyaning tog'li qabilalariga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bordi. G'arbiy yo'nalishda joylashgan O'rtayer dengizining sharqiy sohilbo'yi hududlari o'zining tabiiy boyliklarga ko'pligi bilan ayniqsa ajralib turgan. Shu boisdan bo'lsa kerak bu yerda qadimgi Sharqning muhim bir qancha savdo markazlari taraqqiy qilgan edi.

Ashshurnasirapal II davridayoq ossurlar bu hududlarga kirib kela boshladi. Bir qancha aramey knyazliklarni bo'ysindirgan Ossuriya bu yerda Suriya-Mesopotamiya cho'llaridan O'rtayer dengizi sohillariga boruvchi karvon yo'llarini o'z qo'liga oldi. Salmanasar III yanada ichkariroqqa kirib, Bid-Adinining poytaxti Tir-Barsibni bosib oldi va u yerda o'ziga yangi qarorgoh qurib, O'rtayer dengizining sharqiy sohilbo'yi hududlariga shu yerdan hujum uyushtirishga kirishdi.

Ammo Ossuriya shu yerda ancha kuchli qarshilikka duch keldi. Sababi mazkur hududda avvalgi safar Ossuriya hujumlariga duchor bo'lgan mamlakatlar ossurlar

bilan yakka o'zi kurashib bo'lmashligiga amin bo'lgan edi va shu boisdan ular Ossuriyaga qarshi ittifoq tuzishga kirishgan edilar.

Ana shunday ittifoqlarning birinchisiga Shimoliy Suriyaning va Kichik Osiyo janubiy-sharqining suriya-xett knyazliklari birlashgan bo'lib, uning tepasida Karxemish turgan va ittifoq ba'zan «Shimoliy ittifoq» yoki «Shimoliy Suriya ittifoqi» deb ham atalgan. Ammo ushbu ittifoq Ossuriya oldida ojizlik qildi. Salmanasar III ga ular o'z tobeligini bildirishgan.

4.4. Qadimgi Yaqin Sharq diplomatiyasi xaritasi. Mil.avv.700-yillar

Damashq boshchiligidagi Janubiy Suriya ittifoqi tarkibiga Kue, Xamat, Arvad, Isroil podsholigi, Ammon, Suriya-Mesopotamiya cho'llarining arab qabilalari birlashgan edi. Ittifoqqa Misr ham ko'makka qo'shilib, o'z harbiy otryadini yuborgan. Salmanasar III bir necha marta ushbu ittifoqqa qarshi shiddatli yurishlar qilgan. Ulardan eng daxshatlisi Oront daryosi bo'yidagi Karkarada mil.avv. 853-yilda sodir bo'ldi. Jangdagi g'alabadan keyin Damashq qamal qilindi, ammo shahar qo'lga

kiritilmagan bo'lsada ossuriyaliklar katta boylikdan va o'ljalardan tashqari Tir, Sidon va Isroil podsholigidan o'lpon olib turishga erishdi. Ammo bu yutuqlar osonlik bilan qo'lga kiritilmadi, buning uchun ossuriyaliklar 16 marta harbiy yurish uyushtirishga to'g'ri kelgan edi.

Shunday qilib, mil. avv. IX asrga kelganda Ossuriya davlati harbiy jihatdan qudratli kuchga aylana boshladi, bu esa uning faol tashqi siyosat olib borishini ta'minlab berdi.

Mil. avv. VIII asrning birinchi yarmi Ossuriyani ichki omillar tufayli chuqur inqiroz qamrab oldi. Ammo ushbu holat uning xalqaro miqyosdagi ta'sirining pasayishiga olib kelmadi. Katta qiyinchiliklar bilan Ossuriya g'arbdagi qo'lga kiritilgan yerlarni ushlab qolishga erishdi, bu yerlarga Urartu davlati suqilib kira boshlagan va o'z maqsadiga erishish uchun ossurlarga qarshi ittifoqni tuza boshlagan edi. Adad-iyerari III (Mil.avv. 810-783) Samalya, Damashq, Finikiya shaharlari, Isroil podsholigi va Elamdan o'lponlar undirishda davom etgan. Ammo Urartu podsholari — Argishti I, Sarduri II davrida urartlar nafaqat Ossuriyani o'z bosib olgan yerlaridan siqib chiqardi, balki Ossuriyaning tasarrufidagi o'z yerlariga ham hech ikkilanmasdan bostirib kirish darajasiga erishdi.

Ossuriyaning qayta tiklanish va qudratga erishish davri Mil. avv. VIII asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelib, bu Tiglatpalasar III (mil.avv. 745-727) ning hokimiyat tepasiga kelishi va davlat boshqaruvi va armiyani mustahkamlashga olib kelgan qator islohotlari bilan bog'liqdir.

Tiglatpalasar III hukmronligi davrida ham asosiy bosqinchilik yo'nalishi g'arbga qaratilgan edi. Bu yerda ossurlarga Urartu tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan ittifoqlar qarshi chiqdi, shu boisdan g'arbga qarshi qaratilgan urush quvvatlanayotgan ittifoqlar qarshi chiqdi, shu boisdan g'arbga qarshi qaratilgan urush Tiglatpalasar III ushbu g'alabadan keyin 18 ta hukmdorga o'lpon soldi. Ammo Urartu to'liq o'yindan chiqarilmagan edi. Shuning uchun ossuriyaliklar yana ikki marta (mil. avv. 738 va 735-y) shimoliy qo'shnisiga qarshi yurish uyushtirdi va poytaxt Tushpani qamal qildi.

Shundan so'ng u Janubiy Suriya itifoqiga qarshi harbiy yurishga otlandi. Tiglatpalasar III to G'azogacha bo'lgan yerlarni bosib olishga erishdi. Mil. avv. 732-yilda Damashq bosib olindi. G'arbdagi yurishlarda shu tariqa Ossuriya muvaffaqiyatni qo'lga kiritdi. Sharqda u Zagros top'li hududlari va Atropatendagi Midiyagacha kirib bordi. Janub yo'nalishda Bobilga qarshi kurashda asosiy raqib bo'lgan Xaldey qabilalari kuchi sindirilib, ularning Bobil taxtidagi vakili bo'lgan Ukinzir taxtdan tushirildi va Ossuriya hukmdori Tiglatpalasar III Yulu nomi bilan Bobil tojini kiydi. Bu bilan Ossuriya o'z diplomatiya va siyosatining nozik tomonini ko'rsatib bera olgan edi. Ya'ni unga ko'ra Bobilga alohida inaqom berildi, qolgan bosib olingan hududlar provinsiyalarga aylantirilib, mustaqillik va o'z-o'zini boshqaruvidan to'lig'icha mahrum etilib, Ossuriya noiblari boshqaruvi ostida qoldirildi. Birinchi navbatda Ossuriya tomonidan O'rtayer dengizining sharqiy sohilbo'yi hududlarida provinsiyalar tashkil etildi.

Tiglatpalasar III ning vorisi Salmanasar V (mil.avv.727-722) o'zining qisqa muddatli hukmronligida asosiy e'tiborni g'arb ishiga qaratdi. Bu yo'nalishdagi urush harakatlari Tir va Isroil podsholigiga qarshi yo'naltirildi. Dastlab ular Ossuriyaga o'lpon to'lashga rozilik bildirdi. Ammo keyinroq ular turli sabablar tufayli o'lpon to'lashdan bosh torta boshladi. Ossuriyaga qarshi mil. avv. 725-yilda Tir boshchiligidagi ittifoq tuzildi va isyon ko'tarildi. Ossuriya diplomatiyasi ushbu ittifoqni parchalashga erishdi. Sidon, Arvad, Ushu Ossuriya tarafiga o'tib ketdi, Kitiy bo'lsa Tirga sodiq qoldi. Garchi dengizda Tir Ossuriya ittifoqchilariga jiddiy zarba bergan bo'lsada, ammo Salmanasar V quruqlikda muvaffaqiyat qozonib, uzoq muddat Tirni qamalda ushlab turdi.

Misr bilan mil.avv.724-yilda ittifoq tuzgan Isroil podsholigi o'lpon to'lashdan voz kechdi. Ammo Misr jangga o'z qo'shinini yubormadi. Isroil qo'shinlari mag'lub etildi, poytaxt Samariya qamal qilindi. Ammo Salmanasar V qamalni oxiriga yetkaza olmadi. U fitna natijasida o'ldirildi.

Samariyani uning vorisi Sargon II (mil.avv. 722-705) qo'lga kiritdi. Isroil podsholigi Ossuriyaning provinsiyalaridan biriga aylantirildi. Tir masalasi bo'lsa Sargon II hukmronligi davomida bosh masalalardan biri sifatida qaralib kelindi.

Mil. avv. 720-yilda Sargon II ikkita yirik aksilossur koalitsiyasiga qarshi urush boshladi. Ulardan biri shimolda bo'lib, Xamat boshchilik qilgan, ikkinchisi janubdagi G'azo boshchiligidagi ittifoqdir. Ossuriyaga qarshi muvaffaqiyatli kurash ikki koalitsiyaning birlashishini taqozo etardi. Ammo Sargon II bunga yo'l qo'ymadi, avval Xamatni, keyinroq G'azoni tor-mor keltirdi. G'azo koalitsiyasi tarkibida Misrning misr-kushit fir'avni Shabakaning ham qo'shinlari bor edi.

Kichik Osiyoda Sargon II mil. avv. 719-718-yillarda Urartu bilan ittifoqqa kirgan qator shaharlarning isyonlarini bostirdi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, Tiglatpalasar III tomonidan berilgan zarbadan keyin Urartu davlati ochiqdan-ochiq, Ossuriyaga qarshi ittifoqqa kirmay, balki maxfiy ravishda ittifoqlarni tuzdi va uni qo'llab-quvvatlashni boshlagan edi. Ayni shu davrdan Ossuriya diplomatiyasiga xos yana bir jihat paydo bo'ldi, ossurlar qaram knyazliklarni tashkil eta boshladi. Kichik Osiyodagi Shinuxta provinsiyaga emas, qaram knyazlikka aylantirildi.

Mil. avv. 717-yilda Ossuriya yana bir o'ziga qarshi qo'zg'olonni bostirdi. 713-yilda bo'lsa Sargon II Tabala hududini ikki provinsiyaga — Bit-Burutash va Xilakkuga aylantirib yubordi. Mil. avv. 711-yilda Ossuriyaga qarshi O'rtayer dengizining sharqiy hududlaridagi davlatlarni birlashtirgan Ashdod boshchiligidagi yangi koalitsiya vujudga kelib, isyon ko'tardi. Hatto ular Misrga, fir'avn Shabaka huzuriga katta sovg'a-salomlar bilan elchi yuborib, ulardan harbiy madad so'radi. Ossuriya tomonidan Ashdodning ichida amalga oshirilgan fitna natijasida taxt Ossuriyaga xayrxoh bo'lgan sobiq podshoning ukasi qo'lga o'tgan bo'lsada, ammo u uzoq vaqt taxtda turmadi. Ashdod Ossuriya tomonidan bosib olinib, provinsiyaga aylantirildi. Kichik Osiyo janubidagi oxirgi qarshilik o'chog'i bo'lgan Kummux mamlakati ham ossurlarning provinsiyasiga aylantirildi.

G'arbiy yo'nalishda ham Sargon katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Mil.avv. 720-yilda Finikiya kemalarida Kiprga yurish uyushtirdi. Kiprning Finikiya qismini bosib oldi. Mil. avv. 709-yilda bo'lsa Kiprning mustaqil podsholaridan katta sovg'alar bilan elchilik keldi. Elchilik Sargondan tobelikka o'tkazishni so'ragan edi. O'z qaramligiga olish ramzi sifatida Sargon II o'z tasviri tushirilgan va hayot yo'li bitilgan bitik toshini beradi. Bu ramziy ma'noda Ossuriyaning g'arbdagi

chegarasining belgisi edi.

Sargon II shimoliy yo'nalishdagi tashqi siyosati Ossuriyaning g'arbiy yo'nalishdagi siyosati bilan uzviy bog'lanib ketdi. Umuman olganda Sargon II hukmronligi davrida Ossuriyaning tashqi siyosatida ikki xarakterli jihatni ko'rsatib o'tish mumkin:

1) tashqi siyosatning barcha an'anaviy yo'nalishlarini yagona va o'zaro bir bo'g'inga birlashtirilishi;

2) harbiy aksiyalarning yangi mustamlakalarga erishish uchun bosqinchilik xarakterida emas, balki bosib olingan hududlarni tobelikda ushlab turish maqsadida jazolash xarakterida amalga oshirilganligidir.

Senaxxerib (mil.avv.705-681 yy.) davrida Ossuriya tashqi siyosati g'arbiy va janubiy yo'nalishlarda olib borilgan bo'lsa, uning vorisi Asarxaddon (mil.avv. 681-669 yy.) o'zining tashqi siyosatida asosiy masala sifatida «Bobil masalasi»ni ilgari surdi. Uning o'g'li va vorisi Ashshurbanapalga (mil.avv. 668-635(27) yy) ajdodlarining sayi-harakatlari tufayli Nil ostonalaridan Kavkazortigacha, Eron yassitekisligidan Anatoliyagacha, Fors ko'rfazidan O'rtayer dengizigacha bo'lgan hududlarni qamrab olgan ulkan davlat qoldi.

Ashshurbanapa hukmronligi davri Ossuriya tashqi siyosatida ikkita bosqichni alohida ko'rsatish mumkin. Uning hukmronligining birinchi yarmida (to mil.avv.654 yilgacha) davlat Yaqin Sharqda o'z maqeyini saqlab qoldi va taraqqiy qilayotgan mamlakat sifatida davom etdi. Lekin bu davr tinch o'tmadi. Barcha an'anaviy tashqi siyosat yo'nalishlarida urushlar olib borildi. Ammo nafaqat kuchli harbiy tazyiq, isyonkorlar va qo'zg'olonchilarga qarshi shavqatsiz chora-tadbirlar, Ossuriya razvedkasining mohirona faoliyati, tajribali diplomatiyasi harakatlari, balki, Yaqin Sharqni o'sha vaqtlarda daxshatga solgan kimmeriyalar va skiflar bilan tuzilgan ittifoqlar yordamida Ossuriya mintaqada gegemonlik maqomini ushlab turushga erishdi.

Mil. avv. VII asrning o'rtalaridan Ossuriya tashqi siyosatida Ashshurbanapal hukmronligining ikkinchi davri boshlandi. Mamlakatni borgan sari siyosiy inqirozlar qamrab ola boshladi. Isyonlarning eng yirigi Ashshurbanapalning ukasi,

Bobil hukmdori Shamashshumkir boshchiligidagi mil. avv. 653-648-yillarda boshlandi. Bobilni mustaqil boshqarish va Ossuriyaga hukmdori bo'lish maqsadida Shamashshumkin atrofiga Ossuriyaga (birinchi navbatda Ashshurbanapalga) qarshi bo'lgan kuchlardan iborat ittifoq tuzi boshladi. Ossuriya ushbu aksilossur ittifoqni uning ishtirokchilari maqsadlarining turli xilligi nuqtai nazaridan kelib chiqib, ularni bir-biriga qarshi qo'yish taktikasi hamda skif va kimmeriyalar yordami orqali tarqatib yuborishga erishdi. Bu paytda davlat hali kuchli ijtiroiy va siyosiy kurashlarga tortilmaganligi ham Ashshurbanapalga qo'l keldi.

Lekin inqiroz to'la bartaraf etilmadi. Keskin inqiroz o'z o'rnini davomli inqirozga bo'shatib berdi. Shavqatsiz tadbirlar orqali Ossuriya mil.avv. 642-640-yillardagi arab qabilalarining isyonini bostirib, tobe eishga erishdi. Uchta harbiy yurish natijasida mil. avv. 639-yilda Elam tobe etilgan bo'lsada, ammo bu Ossuriyaning so'nggi kuchlari safarbarligi evaziga amalga oshirilgan edi. Oldingi xalqaro mavqeyini ushlab turish uchun Ossuriyada qudratning o'zi qolmagan edi. Quyidagi asosiy omillar tufayli qudratli Ossuriya o'z o'rnini boy berib qo'ydi:

1. Mil. avv. VII asrda Ossuriya jamiyatini keskin ijtimoiy-siyosiy inqiroz qamrab olishi, bu esa sulolaviy kurashlarni va fuqarolar urushini keltirib chiqardi;

2. Harbiy sohada Ossuriya o'z monopoliasini boy berib qo'yishi va kuchsizlanishi;

3. Ossuriya davlati tarkibidagi turli hududlar o'rtasida yagona iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy birlikning yo'qligi;

4. Bosib olingan Yaqin Sharq xalqlari va davlatlarining ossur zulmiga qarshi kurashi. Ana shu kurashning oxirgi bosqichida mil. avv. 626-yilda Bobil va dengizbo'yi hududlari, 625-yilda Mid ya Ossuriya tobeligidan chiqib ketdi.

Aynan ana shu ikki davlatning mustaqilligi keyinroq Ossuriya davlati taqdirini hal qilib beruvchi faktorga aylandi. Ikki davlat koalitsiyasi tuzilib, uning tarkibiga boshqa davlatlar ham qo'shildi. Ushbu ittifoq oldida Ossuriya ojiz qoldi.

200 yil davomida Yaqin Sharqni daxshat va qo'rquvda ushlab turgan Ossuriya davlati shu tariqa tarix sahnasidan ketdi.

4.3. Qadimgi Ossuriya diplomatiyasida davlatlararo shartnomalarning ahamiyati

Ossuriya bilan unga qaram mamlakatlar o'rtasida o'zaro munosabatlarni rasmiylashtirish, o'lpon to'lash kafolatlari va siyosiy sodiqlik mazmunidagi shartnomalar (kelishuvlar) imzolangan. Ulardan ba'zilar bizgacha yetib kelgan. Mil. avv. IX asrning 20-yillarida Ossuriya podshosi Shamshi-Adad V (mil.avv.823-811yy.) bilan Bobil hukmdori Marduk-Zakirshumi I o'rtasida shartnoma imzolangan.

Mil. avv. 754-yilda ossur hukmdori Ashshur-nerari V (mil.avv.754-745 yy.) va poytaxti Arpad bo'lgan Bit-Agusi Suriya davlati hukmdori Matiilu o'rtasida ham shartnoma imzolangan. Bu shartnoma Ossuriyaning g'alabasidan so'ng imzolangan. Ushbu shartnomani Matiilu xudolar, o'z, hukmdor bolalari, ahli ayonlar, mamlakat aholisi nomi bilan «abadiy muddatga» imzolagan. Shartnomaning asosiy jihatlari quyidagilar:

- ✦ Matiilu va uning avlodlari Ashshur-nerari V ga qarshi chiqmaslik majburiyatini oldi;
- ✦ Ossuriyaga harbiy, ayniqsa jang aravalari bilan yordam berish,
- ✦ Jang maydonini tashlab ketmaslik, ossur hukmdori dushmanlarini yashirmaslik va ularning boshqa mamlakatlarga qochib ketishiga yo'l qo'ymaslik.

Shartnomani buzish Bit-Agusi aholisini xudolar qahriga uchrashi bilan belgilandi. Shartnoma bandlarining og'irligi Matiiluni qaytara olmadi. Mil.avv VIII asrning 40-yillarida u Arpad atrofiga Melid, Gurgum, Karxemish, Samal kabi davlatlarni to'plab, aksilossur koalitsiyasini tikladi. Ular bilan Matiilu alohida shartnomalar imzolangan. «Xudo qahri» haqidagi band Matiiluni zarracha to'xtatmagan. Ashshur-nerari V o'limidan keyin u darhol Ossuriyaning ashaddiy dushmani bo'lgan Urartu hukmdori Sarduri II bilan shartnoma tuzadi.

Asarxaddon hukmronligi davrida ham bir qancha davlatlar bilan kelishuvlar tuzilgan. Diplomatiya tarixida uning Midiya knyazlari bilan tuzgan shartnomalari ayniqsa mashhur edi. Ko'plab loy taxtachalarda saqlanib qolgan shartnomalarda turli xil munosabatlar qayd etilgan. Masalan, ulardan birida Asarxaddon Urakazabanualik Midiya hukmdori Ramatay bilan Ashshurbanapalning taxt merosxo'rliqi, Ossuriya

bilan qaramlik munosabatlari o'z aksini topgan. Arxeologik manbalarga ko'ra, Midiya hukmdorlari Ossuriyaga ko'plab sovg'a-salomlar yuborib turishgan.

Ushbu yuqoridagi shartnoma imzolanishidan ikki yil oldin, ya'ni mil. avv. 674-yilda Asarxaddon Midiya hududlarida g'olibona yurishlarni amalga oshirgan. Natijada Midiyadagi kichikroq knyazlar Ossuriya oldida o'zligini bilib (ular orasida Ramatey ham bor), o'z tobeligini izhor qilishgan.

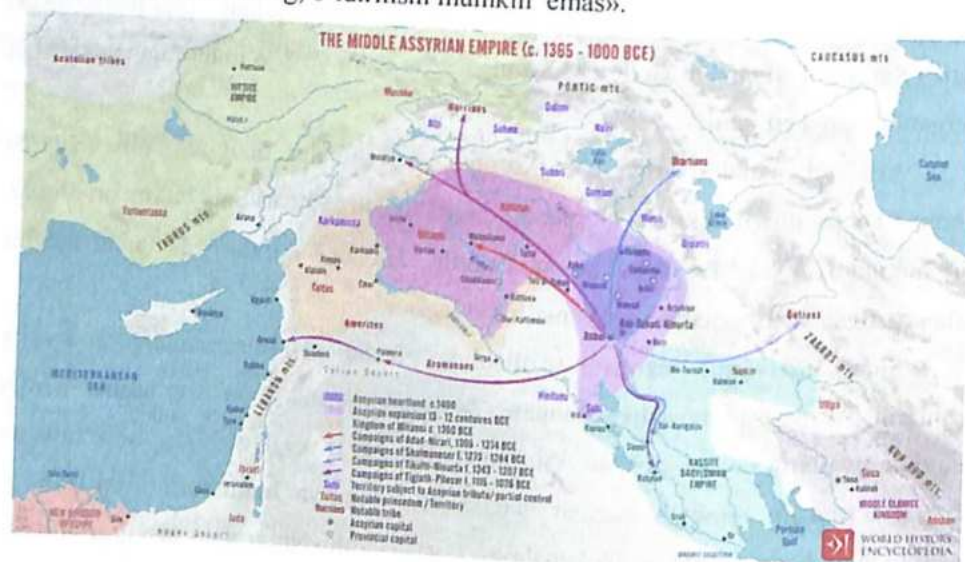
Ossuriya hukmdorlari yil nomalarida mil. avv. I ming yillik oid shartnomalarida ma'lumotlar mavjud. Amalda ossuriyaliklarning deyarli har diplomatik va harbiy aksiyasi shartnomalarda muhrlanib qolgan. Shartnomalardan birida Sargon II Manna hukmdori Ullusunga 22 ta qal'a va 2 ta mudofalangan shahar berganligi qayd etilgan.

Ashshurbanapal davrida ham ko'plab shartnomalar tuzilgan. Yilnomalarda uning 20 nafar misli hukmdor-nomaxlar bilan, undan tashqari Sais hukmdori Nexo, Tir hukmdori Vaal, Arvad hukmdori Yakinlu, Tabala hukmdori Mugallu kabilar bilan tuzilgan shartnomalar haqida ma'lumotlar bor.

Shartnomalarning tuzulishi tuzilishi ko'pincha turli mazmundagi yodgorlik toshlarini o'rnatish mustahkamlangan. Masalan, Armaniston tog'larida harbiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritgan Ashshurnasirapal II u yerga quyidagi bitik bitilgan haykal o'rnatadi. «Subnat daryosi manbasida, Ossuriya hukmdorlari bo'lgan va mening ajdodlarini bo'lgan Tiglatpalasar I va Tukulti-Ninurta II tasvirlari turgan joyda men o'z hukmronligimning tasvirini tushirdim va ularning yoniga qo'ydim». Suriya koalitsiyas ustidan qozonilgan g'alabadan keyin Salmanasar II o'zining tasviri tushirilgan yodgorlik toshni Naxr el-Kelb daryosi bo'yiga o'rnatadi.

Ossuriya diplomatiyasi tarixida hukmdorlarning yirik shahar hukmdorlari bilan tuzgan shartnomalari alohida o'rinni egallaydi. Ashshur, Nineviya, Bobil, kabi shaharlar bilan ularning imtiyozlarini ta'minlash va tasdiqlash hamda bir maqomini belgilash haqida shartnomalar imzolangan. Masalan Sargon II Salmanasar V tomonidan bekor qilingan Ashshur shahrining huquqlarini qayta tiklaydi. Bu haqidagi ma'lumot «Ashshur Xartiyasi» deb atalgan hujjatda o'z aksini topgan. Nineviya tarixida mil. avv. VIII asr oxiriga oid loy taxtachadagi matn Sinaxxerib nomiga

bitilgan bo'lib, unda Bobil, Sippar, Nippur kabi shahrlar bilan ularning barcha imtiyozlari sanab o'tilgan hamda hukmdordan ularni so'zsiz bajarishi talab qilingan. Bobil shahrining imtiyozlari Ashshurbanapal va Shamashummikin o'rtasidagi muzokaralar «bayonnomasi» tushirilgan mil. avv. 669-654-yillar oralig'i bilan davrlashtiriladigan loy taxtachada o'z aksini topgan. Misol uchun unda quyidagi holat tilgan olingan: «Bobil mamlakat markazi ekan, ushbu shaharga kimdir kiradigan bo'lsa, u ushbu shaharning barcha imtiyozlariga ega chiqadi va Bobil uyiga kirgan kishining ismi «imtiyozlardan foydalanuvchiga» aylanadi. Hatto it ham unga (ya'ni, Bobilga) kirgandan so'ng, o'ldirilishi mumkin emas».

4.5. O'rta Ossuriya podsholigi (mil.avv. 1365-1000 yy)

Shartnomalar so'zsiz bajarilishi belgilangan. Yuqorida aytganimizdek, uning tuzilishi sehri-jodu, diniy marosimlar, xudolar oldida qasam bilan mustahkamlangan va muqaddas ittifoq kuchiga ega sifatida talqin qilingan.

Shartnomaning buzilishi xudolarning qahriga uchrash bilan tenglashtirilgan. Shartnomani buzgan tomon, shart-sharoit taqozosiga qarab, odatda o'z mustaqilligini boy berib qo'ygan, oldingidan ko'ra o'lponi ko'paytirilgan, ba'zan uning o'zi va xalqi erkini yo'qotgan, asirlikka olib ketilgan, turli ko'rinishdagi tahqirga tortilan,

ko'pincha azob-uqubatli o'limga mahkum qilingan. Bular odatdagi holat sifatida qaralgan.

4.4. Qadimgi Ossuriya diplomatiyasida sulolasiy nikohlarning o'rni

Ossuriya diplomatiyasida sulolaviy nikohlarga va hukmdor xonadonlar bilan qarindoshlik rishtalarini bog'lashga katta ahamiyat berilgan. Masalan mil.avv. VIII asrda Kichik Osiyoda Tabal davlatining mavqeyi ustunligini anglab yetgan Ossuriya u yerdagi o'ziga xayrxoh bo'lmagan Vasusarma sulolasini ag'darish va ossurlarga xayrixoh bo'lgan vakilni taxtga chiqarish maqsadida yetim Xullining vorisi va o'g'li Anbarisga Sargonning qizi Axatabisha xotinlikka berilgan. Malika Tabal saroyida kattagina mavqega ega bo'lgan.

Ossuriya tarixida shu kabi ossur malikalarning boshqa davlatlarga qalliq sifatida yuborilish holatlari ko'plab kuzatiladi. Aksincha Ossuriya saroyi ham boshqa mamlakatlardan ko'plab malikalarni olish holatlari ham kuzatiladi. Hatto «ajnabiy» malikalar ossur saroyida muhim rol o'ynash darajasigacha chiqqan olgan. Masalan, Shamshi-Adad V Bobil malikasi Shammuramatga uylangan bo'lib, u eri vafotidan keyin kichik yoshli o'g'li Adad-nerari III davrida regent sifatida mamlakatni idora etgan. Aynan malikaning ta'siri bilan Adad-nerari III davrida Bobil xudosi Nabu ulug'landi, unga atab ibodatxonalar barpo etildi, hukmdorning o'zi undan «o'ziga va yaqinlariga tinchlik» so'ragan. Shammuramatni antik mualliflar afsonaviy Semiramida timsoliga tenglashtirganlar.

Bir necha ossur hukmdorlarining siyosati va diplomatiyasida rafiqasi qandaydir Nakya muhim rol o'ynaganligi keltiriladi. Uning «oromey falastinliklardan» kelib chiqqan degan taxminlar mavjud. U Sinaxerribning o'g'li — Asarxaddonning taxtga chiqishida xizmati katta bo'lganligi keltiriladi. Hatto yodgorliklarda ular birgalikda tasvirlangan. Asarxaddon hukmronligining oxirlarida malika ta'siri bilan Ashshurbanapalni taxt merosxo'ri etib tayinlashga erishdi.

Ba'zi holatlarda Ossuriya hukmdorlari saroyiga qo'shni mamlakatlar hukmdorlari qizlari va singillari kanizak sifatida ham olib kelingan. Masalan, Iudeya hukmdori Yezekiya Quddusning uzoq qamalidan keyin Ossuriya hukmdori

Sinaxxeribga o'z qizlarini, kanizaklarini va saroy qo'shiqchilarini yuborishga majbur bo'lgan.

Sulolaviy nikohlar Ossuriya va yarim mustaqil hamda tobe mamlakatlar o'rtasida do'stona munosabatlarning saqlanishga xizmat qilish bilan birga ularning Ossuriyaga sodiqligi va tobeligini ham ta'minlashga ko'rak bergan.

4.5. Qadimgi Ossuriya diplomatiyasida garov olish, tutqunlikda ushlash, panoh berish usullarining qo'llanilishi.

Tutqunlik, ya'ni garovda ushlab turish Ossuriya davlati tomonidan tinchlik munosabatlarining, tuzilgan bitimlar nazoratining, Ossuriyaga bo'ysunish kafolatlaridan biri sifatida keng tadbir etilgan.

Qaram mamlakatlarni tobelikda ushlab turish kafolati sifatida ba'zan ushbu mamlakatning oddiy aholisi tutqin holatida garovga olib ketilgan holatlari ham uchraydi. Masalan, Adad-nerari II (Mil.avv. 911-890 yy.) Alzi mamlakati (Armaniston tog'yonbag'rilarida) aholisini ushbu hududni bosib olgach tutqin sifatida olib ketgan.

Lekin odatda, ko'pincha hukmdor sulola vakillarini garovga olib ketish kuzatilgan. Ular ko'pincha harbiy harakatlar vaqtida g'oliblar qo'lga asirlikka tushgan. Masalan, Asarxaddon Arzaniyani (Falastinning janubidagi shahar) bosib olgach uning hukmdori va o'g'lini garov tariqasida olib ketgan. Ashshurbanapal qal'alaridan biri bo'lgan Bit-Imbini egallagach, u Ossuriyaga o'zi bilan qal'ani boshlig'i Imbappi, Elam hukmdorining kuyovi Teummanni, uning o'g'illari va kanizaklarini, hukmdorning qizlarini, singillarini va shu urug'ga yaqin bo'lgan boshqa kishilarni olib ketgan.

Garovda ushlab turishning eng keng tarqalgan shakli bu qaram mamlakatlar hukmdorlarining sodiqlik ramzi sifatida Ossuriya hukmdori saroyiga o'z o'g'illarini yuborish bo'lgan. Ashshurbanapal hukmdorligi davrida Tir hukmdori Vaat huddi shunday qilib, o'g'li Yaximilkinini ossur hukmdori saroyiga yuborgan. Arvad hukmdori Yakindu vafotidan keyin uning 10 nafar o'g'li Ashshurbanapal huzuriga kelgan, ular ichidan Azibaalani podshohlik taxtiga o'tqazib, qolgan aka-ukalariga

«rangli kiyimlar, qo'llariga bo'lsa oltin uzuklar» tortiq qiladi va faxrli tutqin va Arvadning bo'g'lusi taxt merosxo'rlari sifatida o'z saroyida qoldiradi. Manni hukmdori Ualli Nineviyaga valiahd shaxzoda Erisinni jo'natganligi ma'lum.

Tutqinlar Ossuriya saroyida «qul xizmatini qilishi uchun» garovda ushlab turilgan, ya'ni ular «chin e'tiqod» va «haqiqat» bilan Ossuriya hukmdoriga xizmat qilishi lozim bo'lgan. Lekin ularning saroydagi mavqeyi turlicha bo'lgan. Masalan, Sais hukmdori Nexo Ossuriya uchun manfaatli siyosiy figuralardan biri sifatida qaralgan. Ko'pincha garovda ushlab turilganlarning mavqeyi ular mamlakatining Ossuriyaga bo'lgan munosabatiga ham ko'proq bog'liq bo'lgan. Masalan, katta kuch bilan bosib olingan arab knyazliklari va Elam davlatlari hukmdorlariga juda yomon bo'lgan. Ashshurbanapal ularning hukmdorlari bundan keyin biron siyosiy maqsadga yaramasligini tushunib yetgan. Shuning uchun ham Xazarning o'g'li Uayate, Arib va Kedar hukmdorlari Ammulad va Abiyatellar qafaslarga zanjirband holatda itlar va chiyabo'rilar bilan birga qamalgan va qafaslar xalq oldiga chiqarib qo'yilgan. Ashshurbanapal g'alaba tantanalarini nishonlashga kirishish uchun iloha Ninil ibodatxonasiga otlanganda, u mingan aravani otlar emas, balki tutqinlikka olingan Elam hukmdorlari — Tammaritu II, Pae, Ummanaldash va Aribi knyazi Uayatellar tortishgan.

Panoh berish. Ko'pincha ossur hukmdorlari o'z saroyida boshqa mamlakat hukmdorlari xonadonlarining qochoqlariga bugungi kun tushunchasi bilan anglatganda «siyosiy boshpana» berishgan. Bunday shaxslar - odatda qaram mamlakatlar taxtining merosxo'rligiga zahira nomzodlar sifatida qaralgan.

Mil. avv. 665-655-yillar oralig'ida Elamdan Ossuriyada Elam hukmdori Urtakining 3 ta o'g'li va yana bir hukmdor Ummanaldash II ning 2 nafar o'g'li mamlakat taxtini Urtakining kichik ukasi Teumman egallab olgach, 60 nafar qarindoshlari va a'yonlari bilan qochib kelgan. Teummanning qochoqlarni qaytarish talabiga javobini bergan Ashshurbanapal, ushbu talabdan urush ochish uchun bahona sifatida foydalandi. Mil. avv. 655-yilda bu urushda g'alaba qozonib, ossuriyaliklar Madaktu taxtiga Urtakining o'g'illaridan Ummanigashani, Xidalu taxtiga Tammarituni o'tqazdi. Biroz keyinroq Ossuriyaga Tammaritu yana qochib

boradi. Bungacha u o'z ukasi Ummanigashani oilasi bilan o'ldirgan. Ashshurbanapaldan yuz o'giran, Shamashshumukin isyonida ishtirok etgan va qandaydir Indabigash tomonidan taxtdan quvilgan edi. U Ossuriyaga o'z oilasi, qarindoshlari va yaqinlari bilan birga qochib keladi. U Ashshurbanapaldan yordam so'raydi. Unga yordam berish maqsadida Ashshurbanapal Mil.avv. 646-yilda Elamga qo'shin tortadi va mamlakatda Ossuriyaning qattiq nazoratini o'rnatish uchun uni Suza taxtiga o'tqazadi. Ashshurbanapal nafrat bilan Ummanigashani «mening xizmatkorim bo'lgan qochoq», Indabigashani «mening qulim» deb ataydi, Tammarituni ularga esa «chiroyli» deb ta'riflaydi. Ta'kidlash kerakki, ossuriyaliklarga shu kabi kishilardan o'zlarining siyosiy o'yinlari va diplo natiyasida foidalanish uchun manfaatdor bo'lgan. Bunday holatlarni boshqa davlat hukmdorlari ham tushunib yetgan. Shuning uchun ham ular ba'zan ossuriyaliklar o'zlari shartnoma tuzayotgan hukmdorlar bilan maxsus tarzda Ossuriya dushmanlarida panoj bermaslik haqidagi qismni kiritishgan, undan tashqari bunday kishilarning boshqa mamlakatlarga qochishida yordam berishni ham taqiqlashgan. Bunday bandni Ashshur – Nerari V ning Bet – Agusi hukmdori Matilu bilan tuzgan shartnomasida uchratish mumkin. Ammo har doim ham shartnomadagi ushbu bandlar bajarilavermagan.

Hukmron xonadonga mansub bo'lgan kishilardan tashqari o'sha paytlarda u yoki bu mamlakatlardan qullar, erkin kishilar, majburiyatga tortilgan kishilar, jinoyatchilar ham qochoq kishilarga aylanishgan. Bunday vaziyatlarda davlatlar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqqan. Shupriya tog'li mamlakati bilan Ossuriyaning ziddiyati ana shunday «oddiy» tabaqadagi kishilar uchun sodir bo'lgan. Ossuriya hukmdorlari Saron II va Asarxaddon, shuningdek Urartu podshosi Rusa I bir necha marta Shupriya hukmdori qochoqlarni qaytarish talabi bilan nomalar yuborgan. Shupriya hukmdori bu talablarga rad javobini bergan, Rusa I ning xatiga umuman javob qaytarmagan. Bundan ranjigan Asarxaddon oxir-oqibat mil. avv. 673-yilda Shupriyaga bostirib kirdi. «Shupriyaga qochgan qochoqlarni burnidan, ko'zidan va qulog'idan judo qilib», «ularning har birini o'z vatanlariga va o'z xo'jayinlariga qaytardim». Hatto urartulik qochoqlarni ham o'z vatanlariga qaytarib yuboradi.

Shupriya shu tariqa nodo'stona munosabat tufayli qattiq jazolandi. Uning hukmdori Asarxaddonga xat yozib, unda uning achinarli ahvoli boshqalarga, ya'ni ossuriyalik qochoqlarni qaytarmayotganlarga «namuna» bo'lish kerakligini aytib o'tadi.

Ba'zi holatlarda qochoqlarning qabul qilmaclik ham kuzatiladi. Misol uchun Sargon II hukmronligi davrida elamlik hukmdor Shutur-naxxunt ossuriyaliklar tomonidan Bobil taxtidan tushirilgan Mardukaplaiddinni qabul qilishdan bosh tortadi. Misr fir'avni Shabaka bo'lsa ossuriyaliklarga ular izlab yurgan Ashdoddagi qo'zg'olon boshligi Iamanini tutib beradi.

Ossuriya hududiga boshqa davlat aholisining kirib kelishlariga ham ba'zan ruxsat berilgan. Ashshurbanapal Elamda qurg'oqchilik yillarida u yerga bug'doy yuboradi, lekin bu bilan ahvolni o'nglab bo'lmashligini bilib, Ossuriya hukmdori ochlikka uchragan elamliklarga to yomg'ir yog'guncha, ya'ni hosil yig'ib olingunga qadar Ossuriya hududiga kirib kelishiga va undan keyin ketishiga izn beradi.

4.6. Muzokaralar va elchiliklar.

Muzokaralar olib borish va elchiliklar yuborish mil. avv. I ming yillikda davlatlararo munosabatlarning odatiy normalaridan biri bo'lgan. Urush vaqtlaridagi muzokaralarni hisobga olmaganida, tinchlik vaqtidagi muzokaralar do'stlik ruhiyatida o'tkazilgan va tantanavor ziyofatlar, sovg'a-salomlar almashinuvi va shartnomalarning bajarilishi hamda yangi zaruriy kelishuvlarga erishish bilan kechgan. Xuddi shu holatda Sargon II ning Manni podshosi Ullusunu bilan mil.avv.714-yildagi muzokaralarini misol qilib keltitish mumkin. Ossuriyaliklarga katta ehtirom ko'rsatishdan tashqari Manni hukmdori o'lpon tarzida «katta arava otlari, yirik hamda mayda shoxli chorvalar» bergan. Buning evaziga ular ossuriyaliklardan Manni dushmanlari bo'lgan uratlar va kakmiylarni yengishni so'raydi. Buning uchun hatto Ullusunu «tiz cho'kdi». O'z navbatida Sargon II o'z saroyiga kelgan Ullusununi katta ziyofatlar bilan qarshi olgan.

Asarxaddon hukmronligi davrida bo'lsa Elam bilan iliq do'stlik munosabatlari o'rnatilgan edi. Asarxaddon va Urtaki o'rtasidagi do'stona mazmundagi maktublar almashinuvi bo'lganligi ma'lum. Mil. avv. 674-yilda Urtaki o'z xohishi bilan bir

tadbirni amalga oshirdi: u Bobilga uzoq vaqtlarda Elamda «asirlikda» turgan Akkad xudolari haykallari ni qaytardi.

Ashshurbanapal hukmronligi davrida tinchlik muzokaralarining doirasi ancha kengaydi. Sababi bu paytga kelib Ossuriya o'z taraqqiyotining cho'qqisiga ko'tarilib, egallangan hududlar beqiyos darajada kengayib ketgan edi; uning oldida bosib olingan hududlarni qo'lida ushlab qolish vazifasi turardi. Ma'lumki, bu maqsadni amalga oshirish fagat harbiy kuch yordami bilan emas, balki boshqa barcha vasitalar, shu jumladan diplomatik usullarni ham ishga solishni talab etgan. Masalan, uning hukmronligi davrida Ossuriyaga Urartudan dustona munosabatdagi elchilik kelgan. Mil. avv. 655-yilda Elam ustidan qozolilgan g'alabadan keyin g'alaba tantanalari nishonlanayotgan Arbelaga ossuriyaliklar hukmdorining «sog'lig'ini so'rash» uchun urartlar hukmdori Rumi II elchilari keladi.

Mil. avv. 639-yilda Ossuriyaga Urartu podshosi Sarduri III ning elchilari keladi. Ushbu elchilikning kelishiga ossuriyaliklarning Elam va arablar ustidan qozonilgan yangi g'alabalari hamda urartu hukmdorining taxtga o'tirishi sabab bo'lgan edi. Ular an'anaviy shaklda «sog'lig'ini so'rash» uchun kelgan bo'lib, o'zlari bilan «og'ir sovg'alar» keltirishgan. Bu elchilikni Ashshurbanapal iliq qarshi oldi va shu munosabat aks etgan maktubida Sarduri «do'st izlayotganligidan» xursand ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Mil. avv. 661/660-yillarda Ossuriyaga Lidiya podshosi Gigesning elchilari Ashshurbanapalning «sog'lig'ini so'rash» va «oyoqlarini quchish» uchun tashrif buyurgan. Tez orada bu elchilik o'z samarasini berib, Giges kimmeriylar ustidan g'alaba qozonadi hamda ikkita kimmeriylarni asir olib, ularni kishanlangan holatda «katta sovg'alar» bilan Ossuriyaga yuborgan. Bu Ossuriyaning katta diplomatik muvaffaqiyati edi. Chunki shu vaqtgacha Lidiya nafaqat Ossuriya hokimiyatini tan olmagan, balki umuman ular bilan hisoblashmagan edi. Giges shundan boshlab to mil. avv. 655-yilgacha, ya'ni o'rtadagi munosabatlar uzilgunga qadar o'z choparlarini muntazam yuborib turgan. Kimmeriylar qo'lida Gigesning o'lim topishidan so'ng uning o'g'li Ardis chopar yuborishni qayta tiklaydi.

Katta-sovg'a salomlar bilan Ashshurbanapal huzuriga Fors hukmdori Kir I

ning katta o'g'li Arukku boshchiligidagi elchilik tinchlik muzokaralari uchun tashrif buyurgan.

Ba'zan horijiy elchilar Ossuriyaga nisbatan qat'iyatli va nodo'stona munosabatni ko'rsatishgan. Masalan, Ossuriya lashkarboshilaridan biri Ishtarshumiikish Sargonga eikertlar yurtidan (Armaniston tog'lari) kelgan elchilar o'zlarini ancha mustaqil tutayotganliklarini va oldingi aytganlarini rad etayotganligini xabar qiladi. Ko'pincha muzokaralar qaltis sharoitlarda - munosabatlar buzilgan vaqtlarda yoki urush paytlarida o'tkazilgan. Bu paytda muzokaralarning natijasi uni olib borayotgan kishilar, birinchi navbatda elchilar uchun ayanchli tugagan. Ayniqsa bu holat Ashshurbanapal hukmronligi davrida ko'proq kuzatildi.

Odatga ko'ra, Elam Ossuriya bilan murokarami ossuriyaliklar uchun noqulay sharoitlarda o'tkazgan va bu muzokaralar ishtirokchilarini qiyin va ayni vaqtda imkonsiz holatga tushirib qo'ygan. Elam podshosi Teumman elchilari Ashshurbanapal huzuriga «qo'pol xabar» bilan kelib, undan Ossuriya saroyidan panohtopgan qo'rqin hukmdor urug'larini berishni talab qilishgan. Elam ustidan g'alaba qozonilgach, ular temir kishanlarga mahkum qilingan, ulardan biri bo'lsa o'z joniga qasd qilgan.

Ashshurbanapal yana bir Elam podshosi Ummanaldash III ga qat'iy talab qo'yib, yuborgan elchilari orqali Bit-Iyakinning isyonkor knyazi Nabubelshumatni va Urukka elamiylar tomonidan bir yarim ming yil oldin olib ketilgan Nana ilohasi haykalini qaytarishni so'raydi. «Qo'shin tortmaslik» sharti bilan Elam hukmdori ushbu shartga rozi bo'ladi. Ammo uni bajarishni paysalga solavergach, mil. avv. 646-va 645-yillarda Ossuriya Elamga qo'shin tortib bordi.

Mil. avv. I ming yilliklarda xalqaro munosabatlarda keskin va murakkab tizim shakllandiki, ushbu tizimda Ossuriya va uning sheriklari ishtirok etishdan tashqari, uning sheriklari ham o'zaro munosabatlar olib borgan. Ushbu munosabatlar o'rnatilishida ma'lum bir qonun-qoidaga asoslangan murojaatlar amalda bo'lgan. Tomonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda ularning mavqeyini ko'rsatib turadigan holatlar birlamchi bo'lgan va u yuborilayotgan nomalarda ham o'z aksini topgan. Ashshurbanapal yilnomalaridagi ma'lumotlarga ko'ra Urartuning oldingi podsholari

uning ajdodlarini «doimo «aka» deb yozgan», ya'ni teng huquqli munosabatda bo'lgan. Ossuriyaning kuchayishi ya Urartuning kuchsizlanishi natijasida endi holat birmuncha o'zgardi: Sarduri III o'z qaydlarida «o'z o'g'li otasiga doimo «xo'jayin» deb yozgani singari, u ham shunga o'xshab muntazam sur'atda «mening xojam bo'lgan, hukmdoringa» deb yozacigan bo'ldi» degan ma'lumotlar bor. Ashshurbanapal Sarduri III ga yozgan maktublarida uni «o'g'lim» deb atagan holatlar saqlanib qolgan. Mazkur formula Urartuning Ossuriyaga nisbatan qaramroq mavqeda bo'lganligini ko'rsatadi, chunki ular agar o'zaro teng darajada bo'lganlarida Ashshurbanapal «tirodar» yoki «do'st» murojaatlaridan foydalanardi. Shunday qilib «aka» va «uka», «ota» va «o'g'il» tushunchalari sherik-davlatlar o'rtasidagi munosabatlardagi farqli holatlarni ko'rsatib bergan. Ko'pincha qurol kuchi bilan hukmronlik o'rnatilgan mamlakatlar bilan munosabatlarda Ossuriya romalarida «xo'jayin» - «qul» atamaları ishlatiladi. Yana boshqa xil kamsitish formulalari ham qo'llanilgan. Misol uchun nomalarda «mening aravamning poyiga turdi», «o'z xo'jayinlarining saripolarini kiydi» kabi formulalar kuzatildi.

Subordinatsiyani buzishga urinish oqibati ko'pincha yomon tugagan. Ashshurbanapalning Ashshur madriga atab yozilgan madhiyasida Gambulu hukmdori Dunanuning o'zini unga tenglashtirib «Sen podshohsan va men ham podshohman!» degan gapini keltirib o'tadi. Mil. avv. 655-yilda Elam va uning ittifoqchilari ustidan g'alaba qozongach, Dunanuni ham qo'lga olishga erishadi. Ossuriyaliklar uning tilini sug'urib, terisini shilib oladi, tanasini bo'laklarga bo'lib tashlaydilar.

Ossuriya davlatida hujjat yuritilishi ikki tilda - akkad tilining ossur dialektida va oromey tilida olib borilgan. Oromey tili mamlakat bo'ylab keng tarqalgan. Saroyda har ikki tillarda hujjatlarni yozish uchun alohida xattotlar faoliyat olib borgan. Shunga ko'ra turli xil tildagi nomalar va turli mazmundagi nomalardan foydalanishgan. Sinaxxerib Yezakiyaga aftidan pergament yoki papirusga oromey tilida bitilgan noma yuborgan, chunki Iudeya hukmdori uning o'qib bo'lgach, «o'rab qo'ygan». Ba'zi mamlakatlarga mixxat bilan yozilgan ley taxtachalar yuborilganligi devorlardagi sur'atlarida saqlanib qolgan.

Diplomatik xarakterdagi mansab egalari turli tillarni bilishgan. Ossuriya saroyida «quyosh chiqishidan to botishigacha» bo'lgan mamlakatlar tillarini biluvchi tarjimonlar ham bo'lgan. Ammo shunday bo'lsada, ba'zan ayrim davlatdan kelgan elchilar tilini tushunmaslik holatlari ham bo'lgan. Misol uchun, Lidiya podshosi Gigesning birinchi elchiligidagi huddi shunday holat kuzatilgan. Ammo tushunish uchun baribir «umimiy» til topilgan, buni shundan keyin tomonlar o'rtasida tez-tez choparlar almashinavi yo'lga qo'yilganligi isbotlaydi.

Diplomatik mazmundagi hujjatlar turli xil bo'lgan. Masalan, noma, xabar, «muhrlı hujjat», «uzukli noma», oddiy «hujjatlar» («taxtachalar»), maxfiy xatlar kabilar bo'lgan.

Muzokaralarda ham mansablarning ijtimoiy darajasiga qarab kishilar ishtirok etgan. Davlat nomidan to'g'ridan-to'g'ri hukmdorlar, shahzodalar, valiahdlar podshohlik amaldorlari: abarakku, babshakku va boshqalar, elchilar, choparlar («marshapri»), olib borgan, yana «manzilgozlar boshliqlari» va lashkarboshilar ham muzokaralarda ishtirok etganligi keltiriladi. Elchilar odatda ikki kishi bo'lib, ko'pincha olti-sakkiz kishidan iborat mulozimlar hamrohligida qurolli holatda eshak, xachir, tuya karvonlarida sovg'a-salomlar bilan kelgan.

Qadimgi Yunonistondagi kabi yuqori mansab darajasida turuvchi Ossuriya harbiy lashkarboshilari ham davlatlararo munosabatlarda diplomatik faoliyat bilan shug'ullanishgan.

4.7. Ossuriya razvedkasi faoliyati.

Ossuriyada davlat miqyosdagi va tarmoqlangan razvetka xizmati mahkamasi faoliyat yuritgan. Ossuriya podshohligi arxivida Tiglatpalasar III, Salmanasar V, Sargon II, Sinaxxerib, Asarxaddon, Ashshurbanapal hukmronligi, ya'ni Mil. avv. VIII asrdan to mil. av. VII ast o'rtalarigacha bo'lgan davr haqida ma'lumot beruvchi razvetka mazmunidagi ma'lumotlar saqlangan.

Razvetka ishlari bilan taxt merosxo'rlari bo'lgan valiahdlar shug'ullanishgan. Shu holatning o'zi ushbu xizmatning davlat ahamiyatiga molik darajada muhimligini ko'rsatib turibdi.

Bizgacha yetib kelgan razvetka mazmunidagi ma'lumotlarning katta qismi Mil.

avv. 719-714-yillarga borib taqaladi, bu paytda Sargon II Urartu va uning ittifoqchilariga qarshi urushga kirishgan edi. Shu munosabat bilan ular shu mamlakat hududlarida va ular bilan chegaralardagi provinsiyalarda murakkab va keng razvetka mahkamasini tashkil etishgan. Uning barcha bo'g'inlari shahzoda Senuxxe'ib qo'lida to'plangan bo'lib, uning qarorgohi Kalxuda joylashgan edi. Ossuriya razvetkasi Urartuga qo'shni bo'lgan mamlakat va qabilalardan - Musasira hukmdori Urzanidan, Allabriya hukmdori Beliddindan va kumeylar, xubushkiylar qabilalardan razvetka ma'lumotlarini olib turgan. Urartuning o'zida bo'lsa ko'p sonli ossuriyalik ayg'oqchilar faoliyat olib borgan. Har bir ossuriyalik ayg'ochilar o'z tasarrufida ismsiz osuslar, choparlar va tansoqchilarni birlashtirgan. Razvetkachilar qattiq tartib-intizomga rioya qilishlari shart bo'lgan, hatto kichik xato ham uning ko'p yillik xizmati oldida kechirilmas hola bo'lgan. Ular shu ringdek konsmirasiyaga ham qattiq amal qilishlari talab etilgan.

Asarxaddon davrida Ossuriya razvetkasi ayniqsa faol faoliyat olib borgan. O'sha paytda faoliyat olib bergan bir qancha ossuriyalik razvetkachilarning xatlari bizgacha yetib kelgan. Ushbu xatlar bilan tanishib bu kishilar o'zlarining insoniylik sifatleri, sohasi bo'yicha professionalligi va keng savod sohibi ekanligi ravshan bo'ladi. Ulardan biri bo'lgan Ashshurmallimning maktubidan biz uning professional razvetkachi, o'ta tartibli va ishbilarmon kishi bo'lganligini bilishimiz mumkin. Boshqa razvedkachi Axidurensining asosiy vazifasi barcha kelgan axborotlarni zudlik bilan belgilangan yo'nalishlarga yuborish bo'lgan. Belushezit koinlar qatlamiga mansub razvedkachi bo'lgan bo'lsa kerak. Chunki uning razvedka kuzatuvlarida doimo munajjimlik qaydlari keltirilgan. U juda savodli bo'lib, vaziyatga aniq baho berishi bilan ajralib turgan.

Ashshurbanapal taxtga o'tirishi bilanoq razvedka ishlari bilan faol shug'ullana boshlagan. U shaxsan ayrim ayg'oqchilar bilan uchrashib, ulardan ma'lumotlarni olib turgan. Ossuriya tashqi siyosati ehtiyojida Ashshurbanapal davri razvedkachilari juda faol harakatlanishgan. Kushitlar fir'avni Tanutamun I Ossuriyaga urush boshlash paytida u Memfisidagi ossuriyalik qo'shinlarni qamal qila olmaydi, sababi bu yurish haqida Nineviyada turgan Ashshurbanapalga allaqachonlar xabar yetib borgan edi.

Xatto Elamdagi saroy to'ntarishlaridan ham Ashshurbanapal yaxshigina xabardor bo'lgan. Umuman mamlakat tashqi siyosat talab qilgan barcha masalalarda Ossuriya razvedkasi faoliyat olib borgan. Ossuriyaga qo'shni bo'lgan qabilalar haqida ham ossuriyalik hukmdorlar doimiy ravishda xabardor bo'lishgan.

Yuqoridagilardan ayon bo'ldiki, ossuriyaliklar nafaqat harbiy g'alabalar yo'lida, balki ossur diplomatiyasining muvaffaqiyati yo'lida ko'pgina ishlarni amalga oshirgan. Ossuriya diplomatiyasi o'rtasidagi ichki qarama-qarshilikka, ular tarkibiy qismlari, ayniqsa separatizmiga, ularning boshqalar bilan, ko'pincha ularning chegaradosh bilan qarama-qarshiligi hisobiga qurilgan edi. Bu to'g'risidagi ma'lumotlar Ossuriya ma'muriyatiga va diplomatik xizmatga razvedka yetkazib bergan. Ossuriyaning qulashi bilan uning diplomatik sohadagi tajribasi ko'p jihatdan Yangi Bobil, Midiya va Fors davlatlari tomonidan meros qilib olindi.

Mavzuga doir qo'shimcha material:

Abhishek Mishra. Qadimgi Sharqda diplomatiya Armarna tizimi. (Diplomacy in the Ancient Near East The Armarna System. University of Pittsburgh). Maqolani quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Mavzu yuzasidan o'z-o'zini nazorat qilishga doir qo'shimcha va mustahkamlovchi savollar:

1. Qadimgi Sharqda qabila va elatlar siljishiga sabab bo'lgan omillar va ularning oqibatlarini izohlab o'ting.
2. «Qadimgi dunyo tarixi» fani orqali ilk «imperiyalarning» paydo bo'lishi haqida nimalarni bilasiz?
3. Ossuriya tarixini davrlashtirib bering?
4. Yangi Ossuriya davlatining asosiy tashqi siyosat yo'nalishlari qaysilar?
5. Ossuriyaga qarshi tuzilgan ittifoqlar haqida nimalarni bilasiz?
6. Ossuriyaning qayta tiklanishi va qayta qudrat cho'qqisiga chiqishi kimning

davrida amalga oshdi?

7. Sargon II tashqi siyosati haqida ma'lumot bering?
8. Ashshurbanapal tashqi siyosati haqida ma'lumot bering?
9. Qaysi omillar tufayli Ossuriya bir vaqtlar erishgan mintaqadagi yetakchilik mavqeyini boy berib qo'ydi?
10. Ossuriya saroyida katta ta'sirga ega bo'lgan «ajnabiy» malikalar haqida nimalarni bilasiz?

Mavzuga oid video materiallar:

Ossuriya imperiyasining yuksalishi va qulashi. (The Rise and Fall of the Assyrian Empire). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

Miloddan avvalgi 911-609 yillar Yangi Ossuriya imperiyasidagi urushlar. (Warfare in the Neo-Assyrian Empire 911 BC—609 BC) Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

SCAN ME

5-MAVZU. QADIMGI ERON, XITOIY VA HINDISTON DIPLOMATIYASI

Reja:

- 5.1. Qadimgi Eronning dimlomatiasiga oid manbalar;
- 5.2. Qadimgi Elam davlati diplomatiyasi;
- 5.3. Midiya podsholigi diplomatiyasi (mil.avv. VII-VI asrlar);
- 5.4. Ahmoniylar davlatining diplomatiyasi.
- 5.5. Qadimgi Hindistonda diplomatik munosabatlar tarixiga oid manbalar;
- 5.6. Qadimgi Hindistonning diplomatik munosabatlarida elchilarning tutgan o'rni;
- 5.7. Qadimgi Hindistonda davlatlararo munosabatlar;
- 5.8. Qadimgi Xitoyda diplomatik munosabatlarning rivojlanishi.

Tayanch tushunchalar: kodifikatsiya, «Anabasis» memuari, «Tarixiy kutubxona» asarlari, Behistun yozuvlari, Hamadon yozuvlari, «sukkalom» («elchi»), «sukkalmash» («buyuk elchi»), leviral, satrapiyalar, Gavgamela yonidagi jang, Kautiliyaning «Arxashastra» asari, «vakolatli elchilar», «cheklangan vakolatli elchilar», «chopar» (nomani yetkazuvchi) lar, «yodjanga o'n pan», «Anga-Magadxa» hukmdori unvoni, Deymar elchiligi, «Szun xen» maktabi, «szun» (vertikal bo'yicha ittifoq yoki shimol-janub ittifoqi), «xen» (gorizontal bo'yicha ittifoq yoki sharq-G'arb ittifoqi), «daosizm» falsafasi.

5.1. Qadimgi Eronning dimlomatiasiga oid manbalar.

Qadimgi Eronning diplomatik munosabatlari tarixining alohida davrlari turli xil yozma manbalaiga boy. Yozuvlardan eng qadimgilari er.avv III-I ming yilliklardagi janub y-g'arbiy Eron hududi bo'lgan Elam davlatining tarixini, uning harbiy-diplomatik tashqi siyosati tarixini yoritadi: ular podsho yozuvlari, huquqiy hujjatlar, bag'ishlov matnlari, davlatlararo shartnomalar.

Qadimgi fors davlati diplomatiyasi tarixi bo'yicha manbalar xilma-xil: bu ko'jalik hujjatlari, tarixiy yozuvlar, amaldorlarning rasmiy yozishmalari. Hozirgi vaqtda qadimgi fors tilida elam va akkad tillariga tarjima qilingan 200 ga yaqin

(podsholar) mixxa: yozuvlari chop etilgan. 1972-yilda fransuz arxeologlari Suzada Doro I ning ulkar haykalini topdilar. Haykal qadimgi fors, elam, akkad va misr hieroglif matnlari bilan qoplangan. Qadimgi Eron poytaxtlari Persepol yoki Pasargadda, podsho Kserks yozuvlari nusxalari topilgan. Persepolda mil.avv. I ming yillikka old elam tilida mixxa bilan yozilgan 800 ta hujjat topilgan.

Fors qabilalarini Old Osiyo chegaralaridagi harakati to'g'risida mil.avv. IX-VII asrlarga oid Ossuriya yozuvlari ma'lumot beradi. Bobil tarixiy xronikasi Mesopotamiyani forslar tomonidan bosib olinishi haqida hikoya qiladi. Forslar davriga oid Loy taxtachalarda yozilgan 10000 bobil xususiy huquqiy va ma'muriy xo'jalik hujjatlari mavjud.

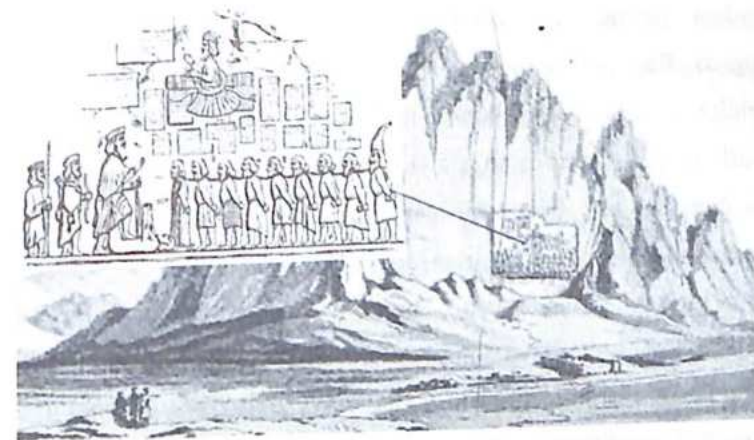
Shuningdek, Misrdan forslar davriga oid turli xil ma'muriy xo'jalik hujjatlari, podsho Kumbizning Misr ibodatxona mulklarini cheklash to'g'risidagi dekreti, Doro I ning Misr qonunlarini kodifikatsiya qilish to'g'risidagi farmoni katta qiziqish uyg'otadi.

Midiya va Fors davri diplomatik munosabatlari tarixi bo'yicha ma'lumot beradigan manbalardan biri bu yunon mualliflarining asarlari hisoblanadi. Gerodot (mil.avv. V asr)ning «Tarix», Fukididning (mil.avv. V asr) Eron tarixi, Ksenofontning «Yunon tarixi» asari, uning «Anabasis» memuari, sitsiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona»si kabi asarlari qadimgi fors diplomatiyasi tarixiga oid boy ma'lumotlar beradi.

Doro I davrida (mil.avv. 522-486 yillar) ahamoniylar sulolasi Hind vodiysidan O'rta yer dengiziga qadar bo'lgan keng hududda o'z xukmronligini o'rnatgan. Ahamoniylar davlati jahon tarixida birinchi yirik dunyo davlati deb hisoblanadi. Bu davlat ilk bor ko'p sonli viloyatlar, shaharlar va xalqlarni birlashtirgan. O'rta Osiyoda ahamoniylar ikki yuz yildan ziyod hukmronlik qilganlar (mil.avv.330 yilgacha).

Ahamoniylar davri mixsimon yozuvlarida O'rta Osiyo xalqlari va viloyatlari to'g'risida turli xil ma'lumotlar bor. Bu yozuvlar mil.avv. VI-IV asrlarga oid bo'lib, Behistun va Nakshi Rostam qoyatoshlarida, Suza, Persepol va Hamadon shaharlarida topib tekshirilgan. Ular qadimgi fors tilida turli ijtimoiy, siyosiy va diniy masalalarga doir podsho buyruqlaridan va nutqlaridan iborat.

Shular jumlasidan eng muhimi Behistun yozuvlari bo'lib, Doro I davrida Karmanshoh va Hamadon shahri o'rtasidagi yo'lda baland qoyatoshda yozilgan (Midiya o'lkasi). Behistun yozuvlari qadimgi fors, elam va akkad tillarida bitilgan. Doro I bunday habar qiladi: «Men – Doro, ulug' podsho, shaxanshoh, mamlakatlar podshosi, Vishtasp o'g'li, Arshan nevarasi, Ahamoniy shoh Doro ayturki: «Ahuramazda irodasi bilan quyidagi davlatlarni qo'limga kiritib, ularning podshosi bo'ldim: Fors, Elam, Bobil, Ossuriya, Arabiston, Misr, Lidiya, Ioniya, Midiya, Armaniston, Kappadokiya, Parfiya, Drang'iyona, Ar'yo, Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona, Gandxara, Saka, Sattagadiya, Araxoziya, Maka: hammasi bo'lib 23 davlat».

5.1. Behistun yozuvlari

Hamadon yozuvlari Doro I shunday habar qiladi: «Men – Doro, ulug' shoh, shahanshoh davlatlar podshosi – Vishtasp o'g'li, Ahamoniy.

Shoh Doro ayturki: «Mana huzurimda bo'lgan podsholik: So'g'diyaning narigi yog'idagi saklar yurtidan Efiopiyagacha, Hindistondan Midiyagacha – bu podsholikni menga Ahuramazda – xudolar o'rtasidagi ulug' xudo, tortiq qilgan».

Behistun yozuvlarida Doro I birinchi bo'lib Ahamoniylar davlatining g'arbiy viloyatlarini ko'rsatib bergan bo'lsa, Naqshi Rostam yozuvlarida mamlakatlar

ro'yxati Midiya va Elamdan so'ng sharqiy viloyatlardan boshlanadi: «Men – Doro, ulug' podshoh ko'p qabilali mamlakatlarning podshosi, keng sayhon yerlarning podshosi, Vishtasp o'g'li, Ahamoniy fors, forsning o'g'li, oriylar urug'idan kelib chiqqan oriylar».

Shoh Doro ayturki: «Fors viloyatidan tashqari quyidagi mamlakatlarni men bo'ysindirganman, menga o'lpon to'lovchi bo'lgan, inening so'zimni ijro etgan, mening qonunimga asoslanib rivojlanayotgan: Midiya, Elam, Parfiya Ar'yo, Baqtriya, So'g'diyona Xorazm...Saka Xaumavarka, Saka Tigraxauda....dengizdan narigi yerdagi saklar».

Erondagi qadimgi Persepol shahridan baqtriyaliklar, xorazmliklar, so'g'dlar va saklarning o'yib ishlagan rasmlari topilgan (Doro I va Kserks podshohlar saroy devorlaridagi bo'rtma rasmlarda turli xalqlarning o'lpon keltirish manzarasi tasvirlangan). Persepol saroyidagi rasmlar O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi tasvirlaridir (ularning qiyofasi, kiyim-boshlari, qurollari ma'nosida).

Turli xalqlar «qatorida so'g'diylar sakkizinchi guruhda ko'rsatilgan. Ular yetti kishidan iborat bo'lib, shohga idishlar, gazmollar, noma'lum hayvon terisi va ikki qo'yni yetaklab kelayotgani tasvirlangan.

O'n birinchi guruhda uzun cho'qqili qalpoqdagi saklar ko'rsatilgan. Ular kiyim-kechaklarni ko'tarib va otni yetaklab bormoqdalar.

O'n beshinchi guruhda baqtriyaliklarning besh vakili idishlarni va tuyani olib berayotganligi tasvirlangan.

O'n yettinchi guruh xorazmliklar bo'lib, ularning dudama xanjar, harbiy bolta, qilg'uz va otni olib kelayotgani ko'rsatilgan.

Bu tasvirlarda So'g'diyona, Baqtriya, Xorazm va saklar viloyatidan bo'lgan soliq to'lovchilarining ahamoniylarga turli xil buyumlar (hunarmandchilik, to'qimachilik, za'garlik, harbiy qurollar), Qadimgi Sharqda mashhur bo'lgan otlar va tuyalarni olib kelayotgan manzarasi o'z aksini topgan. Shuningdek, Suza yozuvlariga ko'ra, O'rta Osiyo viloyatlaridan Eronga oltin hamda lojuvard, firuza, sardolik kabi qimmatbaho toshlar olib kelingan.

Ahamoniylar davri yozuvalarida yurtimiz xalqlarining o'tmish tarixiga tegishli quyidagi ma'lumotlar bor viloyatlar va elatlarning nomlari, siyosiy jarayonlar – Baqtriyaning bir qismi bo'lgan Marg'iyonada Frada boshchiligidagi qo'zg'olonni tor-ror etilishi, saklar yurtiga yurishlar, iqtisodiy tuzum va moddiy madaniyat to'g'risida ma'lumotlar.

Ko'plab tadqiqotchilarning qadimgi fors yozuvlariga bag'ishlangan asarlar mavjud (I.Markvart, E.Xersfeld, R.Kent, A.A.Freyman, A.V.Struve, V.I.Abaev, M.A.Dandamaev va boshq.).

Ilk yunon manbalari. Yunon-fors urushlari boshlanishi bilan mil.avv.VI–IV asrlar siyosiy voqealarida ishtirok etgan O'rta Osiyo xalqlarining tarixi qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida yoritilgan.

Bu borada O'rta Osiyo xalqlari to'g'risida qisqa bo'lsa-da, aniq ma'lumotlar beruvchi Gerodotning «Tarix» kitobi ayniqsa qimmatlidir. Qadimgi davrlardan boshlab bu kitob dunyoda eng mashhur tarixiy asarlardan biri bo'lib hisoblangan. Uning muallifi Gerodot «tarixning otasi» deb nom olgan.

Gerodotni Old Osiyo, Misr, Babil, Eron va «dunyo chegaralarida» oylashgan xalqlar va davlatlar tarixi ham ancha qiziqtirgan. Qadimgi yunonlarning fikrlariga ko'ra, O'rta Osiyo va Hindiston o'lkalari inson yashagan dunyoning sharqiy chegaralari bo'lgan. Gerodot O'rta Osiyoda hech qachon bo'lmagan va bu hudud haqida o'z eshitgan hiqoyalari, surishtirib bilganlari asosida yozgan.

Gerodot «Tarix» kitobini mil.avv.455–445 yillar davomida yaratgani bizga ma'lum. Bu muhim asarida Gerodot, Baqtriya, Baqtra, baqtriyaliklarni 13 marta, so'g'dlarni 2 marta, xorazmliklarni (xorazmiylar shaklda) 3 marta, saklarni 11 marta, massagetlarni 19 marta tilga olib, ularning moddiy madaniyati, urf-odatleri, dini va tarixi haqida hikoya qilgan.

Gerodotning O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy – fikrlari forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va Tumaris o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, ahamoniylar harbiy qo'shinlari safida yurtimiz xalqlari jangchilarining ishtiroki, ularning yarog'-aslahalari, yo'l beshchilari, fors-yunon urushlarida ularning ko'rsatgan jasorati xalqlarning ahamoniylar davlatiga bo'ysunishi va maxsus o'lpon

to'lashi, sak-massagetlarning urf-odatlarini, turmush tarzi va diniy e'tiqodi. O'rta Osiyodagi Akes daryosining suvlaridan foydalanishi haqida va boshqa ayrim ma'lumotlardan iborat.

Gerodot O'rta Osiyoda aholi joylashuvi umumiy hududiy chegaralaridan behabar bo'lgan.

Gerodot ma'lumotlarida berilgan «Baqtriya xalqi» tushunchasi ma'lum bir etnik birlikni birlashtirgan bo'lishi mumkin. «Xalq» ma'nosini beruvchi «etnos» suzi Gerodot «Tarix»ida juda ko'p uchraydi (tadqiqotchilar hisobiga ko'ra, tarixchi bu so'zni 145 marta tilga olgan) va faqat ikki joydagina bu so'z Baqtriyaga nisbatan ishlatilgan. Quyidagi keltirilgan ma'lumotlar G.A.Stratanovskiy tomonidan rus tiliga tarjima qilingan Gerodotning «Tarix» asaridan olingan.

Gerodotning aytishicha, Doro I Ahamoniylar davlatini 20 ta o'lkaga bo'lgan. Tarixchi O'rta Osiyo xalqlari haqida bunday xabar qiladi:

Tarix, III kitob, 92. «Baqtriyaliklardan egllargacha bo'lgan xalqlar 300 talant soliq to'laganlar. Bu – o'n ikkinchi o'lka».

III, 93. «Saklar va kaspiylar 200 talant to'laganlar. Bu – o'n beshinchi o'lka. Parfiyaliklar, xorasmiylar, so'g'diylar va ariylar 300 talant to'laganlar. Bu – o'n oltinchi o'lka» (Bir talant 25,92 kg. kumushdir).

Gerodot muntazam ravishda ahamoniylar harbiy qo'shinlaridagi yurtimiz xalqlarining jangchi vakillari haqida yoritadi:

Tarix, VII, 64. «Baqtriyaliklarning ust-boshi midiyaliklarning ust-boshiga o'xshagan, ular o'q-yoy va kalta nayzalar bilan qurollanganlar. Saklar (skif qabilasi) uzun cho'qqili qalpoqlar kiyib, kamon va xanjarlar bilan qurollanganlar, yana ularda ikki qirrali harbiy boltalar-sagarislar bo'lgan. Ushbu qabila (aynan skif qabilasi) amirgiy saklar deb nomlangan. Forslar skiflarning hammasini saklar deb ataganlar. Baqtriyaliklar va saklarning sardori Gistasp – Doro va Kirning qizi Atossaning o'g'li bo'lgan».

VII, 66. «Parfiyaliklar, xorasmiylar, so'g'dlar, gandariylar va dadiklar baqtriyaliklarning qurollariga o'xshagan yarog'-aslaxalari bilan harbiy yurishni

boshladilar. Ularning yo'l boshchilari: parfiyaliklar va xorasmiylarning – Farnak o'g'li Artaboz; so'g'dlarniki – Artey o'g'li Azan bo'lgan.

VII, 88. «Baktriya chavandozlarining qurollari piyoda askarlari qurollariga o'xshagan».

Tarix. I, 201. «Shu xalqlarga ega bo'lgandan so'ng, Kir massagetlarni istilo qilish maqsadini o'z oldiga qo'ygan. Bu massagetlar jasur va behisob qabiladir. Ular shaharda, quyosh chikishi yo'nalishida, Araks daryosining narigi yog'ida issedonlarga to'para bo'lib joylashganlar. Ba'zilar ularni skif qabilasi deb hisoblashganlar».

I, 202. «Hikoyachilarning habarlariga ko'ra, Araks Istr daryosidan yiriqroq bo'lgan, aksincha, boshqa birlari esa uni kichikroq daryo deb hisoblaydilar. Araks daryosida orollar ko'p... Araksning bir o'zani keng ochiq joyda oqib, Kaspiy dengiziga qo'yiladi: Kaspiy dengizi—bu boshqa dengizlar bilan bog'lanmagan dengizdir».

I, 215. «Massagetlarning kiyim-kechaklari va turmush tarzi skiflarnikidan uncha farq qilmaydi. Ularning otliq va piyoda qo'shinlari bo'lib, odatda ular kamon, nayza va harbiy cho'qmoqlar bilan jang qiladilar. Ularning hamma narsalari oltin va misdan ishlangan. Cho'qmor, o'q va nayzalar uchlari misdan ishlangan, ularning ust-boshlari oltin bilan naqshlangan. Ular otlarining egar-jabduqlarini ham ust-boshlari kabi oltin bilan bezatadilar. Temir va kumushdan yasalgan buyumlar ularning to'zg'orida ishlatilmaydi, chunki bu metallar massagetlarning yerlarida umuman uchramaydi, ammo oltin va mis ularda juda ko'p».

I, 216. «Bo'g'doyini massagetlar ekmaydilar, chorvachilik va baliqchilik (Araks daryosida baliq serob) bilan shug'ullanadilar hamda sut ichadilar. Massagetlar ichida ulug'langan yagona xudo – bu Quyoshdir, Quyoshga ular otlarni qurbor qiladilar, chunki dunyodagi eng chaqqon xudoga tez chopar jonlarni qurbon qilish lozim deb o'ylaydilar».

Mil.avv. 530 yilning iyul - avgust oylarida Kir II massagetlarga qarshi yurish boshlagan. Bu voqealar «Tarix»ning birinchi kitobida tasvirlangan: To'marisning yurtiga podsho Kir tomonidan so'vchilarning yetib kelishi; podshoga turmushga chiqqish Kir taklifining To'maris tomonidan rad qilinishi; forslarning Araks

daryosidan kechib o'tishi va massagetlar yerlarining ichkarisiga kiritib borishi; To'maris boshchiligidagi massagetlarning harakatlari natijasida forslarning butunlay qirib tashlanishi.

Bu xabarlarining oxirida Gerodot bunday xulosa chiqaradi: «Kimning o'limi haqidagi ko'pdan-ko'p xikoyalar orasida menimcha, bu xikoya eng ishonchlidir». Gerodotning Akes daryosi suvlaridan foydalanish haqidagi ma'lumotlariga asoslanib, bir guruh olimlar (F.Altxaym, V.B.Xenning, I.Gershevich) ahamoniylar davridan oldin O'rta Osiyoda markazi Marv va Xirot bo'lgan «Katta Xorazm» davlati rivojlangan degan muammoni ilgari surdilar.

Tarix, III, 117. «Osiyoda bir vodiy bor. Uning hamma tomoni tog' bilan o'ralgan, tog'ni esa beshta dara kesib, o'tadi. Bir vaqtlar bu vodiy xorasmiylarga qarashli bo'lib, xorasmiylar, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarning chegaradosh yerlarida joylashgan. Forslarning hukmronligi boshlangach, vodiy fors podshosi hukmronligiga o'tgan. Vodiyni o'rab olgan tog'dan Akes nomli yirik daryo boshlanadi. Beshta o'zanlarga bo'lingan bu daryo sanab o'tilgan xalqlarning yerlarini daralar orqali suv bilan ta'minlagan. Ammo forslarning hukmronligi davrida ushbu xalqlar quyidagi xolatni boshdan kechirdilar: Podsho daralarni to'sib suv yo'llarida to'g'on darvozalari qurishga buyruq bergan. Daralardan chiqayotgan suv oqimining yo'li berkitilgani uchun tog' bilan o'ralgan vodiy o'rnida qo'l paydo bo'lgan. Ilgari shu suvdan foydalanib kelgan qabilalar bu imkoniyatdan mahrum bo'lib dahshatli holatga tushganlar... podsho to'g'on darvozalarini ochish uchun katta pul (soliqlardan tashqari) talab qilgan».

Muhim savdo yo'llarida joylashgan O'rta Osiyo viloyatlari Ahamoniylar davlatida katta iqtisodiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan. Baqtriya idora qilgan satraplar – hokimlar ahamoniylarning oilasi vakillari bo'lgan (to'rt marta Baqtriya hokimlari ulug' podsho o'g'illari yoki aka-ukalari bo'lgan).

Baqtriya satraplari ahamoniylar taxtini qo'llariga olishni doimo o'z oldilariga muhim maqsad qilib qo'yganlar. Baqtriya hokimi Masist ahamoniylar podshosi Kserksga qarshi (Masistning akasi) Baqtriya viloyatida qo'zg'olon ko'tarishga harakat qilgan.

Tarix, IX, 113. «U o'g'illari bilan maslahatlashib, ular va o'zining tarafdorlari bilan birga Baqtraga yo'l oladi. Podshoni taxtdan ag'darish uchun u Baqtriya viloyatida qo'zg'olon ko'tarmoqchi bo'lgan. Agar u baqtriyaliklar va saklar oldiga o'z vaqtida yetib borganda, o'z oldiga qo'ygan maqsadni aniq bajarishi mumkin edi. Haqiqatdan ham bu xalqlar Masistni hurmat qilardi, u Baqtriya satrapi bo'lgan. Ammo Kserks Masistning niyatidan xabardor bo'lib, uning ketidan harbiylarni yuboradi, yo'lda quvib tutilgan Masist, o'g'illari va tarafdorlari bilan birgalikda o'ldiriladi».

Gerodotning «Tarix» asarida O'rta Osiyo hududi bilan bog'langan geografik tushunchalar kam uchraydi. Shular jumlasidan, daryolarning nomlari—Araks, Akes va Kaspiy dengizidir. Gerodot Baqtriya markazi Baqtra shahrini va shu viloyatlardagi Barka nomli qishloqni ikki marta tilga olgan (Gerodot, IV, 204; VI, 9; IX, 113). Boshqa daryolar, tog'lar, qo'llar yoki shaharlar va joylar haqida tarixchi xabar qilmagan. Ba'zi xalqlarning hududiy joylashuvi (saranglar, tamaneylar) bizga noma'lum bo'lib qolgan.

Gerodotning asarida O'rta Osiyo xalqlarining Kserks qo'shinlari ichida qadimgi dunyo tarixida mashhur bo'lgan Marafon va Salamin janglarida yunon-fors urushlari qatnashganlari haqida ma'lumotlar bor. Marafon jangida saklarning otliq qo'shinlari nihoyatda katta jasurlik ko'rsatganlar (Tarix, IX.71.).

Saklar va Baqtriya chavandozlari ahamoniylar qo'shinlaridagi eng jasur qismlardan biri bo'lib hisoblangan. Gerodot xabariga ko'ra, Kserksning otliq qo'shinlarida faqat ayrim xalqlargina maxsus xizmat qilganlar – forslar, midiyaliklar, saklar, baqtriyaliklar, hindlar, liviyaliklar, kaspiylar, parikaniylar va arablar (Tarix, VII, 88).

Gerodotning tarixiy an'alarini davom ettirgan boshqa bir yunon tarixchisi Ktesiy Kichik Osiyodagi Knid shahridan bo'lgan. U mil.avv.404 yildan boshlab ahamoniylar podshosi Artakserks II (mil.avv. 404–359 y.) saroyida tabib vazifasini bajargan. Podsho saroyida u Sharq chegaralarida joylashgan uzoq shaharlar, davlatlar va xalqlar haqida ko'pdan-ko'p hikoyalar eshitgan. Qadimgi yunon afsonalari ta'sirida tarbiyalangan Ktesiy Sharq dostonlari va tarixiga ham juda qiziqib, fors

podsholigi tarkibidagi xalqlarning tarixi va madaniyatiga oid ancha ma'lumotlar yig'ib olgan.

Ayniqsa tarixchini Hindiston va Baqtriya qiziqtirgan. Uning Hindistonga nisbatan katta e'tiborini tushunish mumkin, chunki qadimgi yunonlarning tasavvurlarida, bu o'lka quyosh chiqishida birinchi va dunyoning sharqiy chegaralarida oxirgi davlat bo'lib hisoblangan. Hindistonga chegaradosh Baqtriyaning oltini, qimmatbaho yarqiroq toshlari, kamon va nayzalar bilan qurollangan chavandozlari Eronda mashhur edi. Shu bois Ktesiy «Persika» asarining katta bir qismini baqtriyaliklar tarixiga bag'ishlagan.

Erondan yurtiga qaytganidan so'ng Ktesiy qadimgi forslar tarixini yoritishni rejalashtirgan. Biroq to'plangan ma'lumotlar aynan forslar tarixi mundarijasi doirasidan chiqib baqtriyaliklar tarixini yoritishga ham xizmat qilgan. «Persika» – «Fors tarixi» deb nomlangan asar mil.avv. 398 yildan so'ng yozilgan.

Ktesiy Ossuriya hukmdori Nin va Baqtriya podshosi Oksiart (boshqa manbalarda Zoroastr, Zardusht) urushlari haqida hamda Kir II ning baqtriyaliklar bilan urushi to'g'risida hikoya qiladi. Odatda bir guruh olimlar Ktesiyi Gerodotga nisbatan ishonchsizroq muallif deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, Ossuriya podsholari hech qachon Sharqning uzoq chegaralariga yurishlar qilmaganlar, bundan tashqari, Baqtriyaning harbiy qismlari uncha qudratli bo'lmagan va Ossuriyaga qarshi chiqolmagan deb faraz qilinadi.

Ktesiy Baqtriyaning ko'p sonli istehkomlari va shaharlari hamda mustahkamlangan poytaxti haqida, bu shaharni qamal qilgan Ossuriya podshosi Nin tug'risidagi shunday yozadi: «...Nin baqtriyaliklarga qarshi yurishni boshlagan. U Baqtriyaning qal'alari, aholisining ko'pligi va jasurligi haqida xabardor bo'lib, o'ziga bo'ysindirgan xalqlardan ko'p sonli qo'shinlarni yig'ib olgan. Shu qo'shinlarga sardor bo'lib, Nin Baqtriya yurtiga bostirib kirgan, ammo viloyatdagi xilma-xil tog' daralari uning qo'shinlarni alohida qismlarga bo'lishga majbur qilgan.

Baqtriyadagi ko'pdan-ko'p yirik shaharlar orasida bir mashhur Baqtra nomli shahar bo'lgan. Bu shahar mamlakatning markazi bo'lib, ko'p shaharlar ichida,

baland va mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan. unda podsho qal'asi alohida joylashgan».

Hatto XX asrning o'rtalariga qadar qadimshunoslar Ktesiyning Baqtriyada qudratli qal'alar va shaharlari haqidagi hikoyalarga nisbatan ishonchsizlik bilan qarashgan. Biroq, keyingi arxeologik kashfiyotlari natijasida Baqtriya hududida ko'p sonli istehkomlar, mudofaa devorlar va burjlar bilan mustahkamlangan mil. avv. VII-VI asrlarga oid qo'hna shaharlar aniqlandi.

Gekatey va Gerodot asarlaridan kelib chiqqan «Katta Xorazm» davlati masalasi, shuningdek Ktesiyning Baqtriya podsholigi haqidagi ma'lumotlari O'rta Osiyoda ilk davlatlarning paydo bo'lishi ilmiy muammosiga asos bo'lib xizmat qildi.

Qadimgi yunon tarixchilaridan yana boshqa biri –Gekatey haqida qisqa bo'lsa ham aytib o'tish lozim. Gekatey Milet shahridan bo'lib (mil.avv. VI–V asrlar), qadim tarixchilar orasida birinchi bo'lib ahamoniylar satrapiyalarining ro'yxatini keltirgan va Qadimgi Sharq xalqlari tarixiga oid ma'lumot bergan (jumladan, parfyanlar, xorasmiylar, baqtriyaliklar va ariyaliklar haqida ham yozgan). Uning ma'lumotlaridan Gerodot va Ktesiyilar foydalanganlar (Ktesiy o'z asarida ahamoniylarning podsho saroyi hujjatlaridan foydalanishligi haqida e'lon qiladi). Gerodotdan oldin Hindiston haqida Skilak xabar qilgan. U podsho Doro I ning buyrug'ini bajarib, Hind daryosi orqali kemalarda suzib Arabiston dengiziga chiqqan va Qizil dengizni bo'ylab Misr qirg'oqlariga eson-omon yetib borgan.

Boshqa bir yunon muallifi Ksenofont «Kiropeidiya» nomli asarida, Ktyosiy xabarlariga o'xshash, Baqtra shahrining ossuriyaliklar tomonidan qamal qilinishi to'g'risida ma'lumot beradi. Shuningdek, Ksenofont Kir II va Baqtriya urushlari haqida ham yozadi.

5.2. Qadimgi Elam davlati diplomatiyasi.

Mil.avv. III ming yillik boshlarida janubiy- g'arbiy Eronda Elamtu (Bobil va osur tilida «mamlakat») yoki Elam ilk davlat birlashmasi shakllanadi. Mesopotamiya hamda shimoliy va sharqiy Eron bilan bog'langan Korun va Kenta daryolari vodiylarida joylashgan Suza shahri Elam davlatining poytaxtiga aylandi.

Elam davlati er.av. XXIV-XXII asrlarda Akkad podsholigiga bevosita qaram bo'ladi. Mil.avv. XXII asr boshlarida Elam mustaqil davlatga aylanadi. Podsho «sukkalmax» («buyuk elchi») unvoni bilan Suzadan turib davlatni boshqargan. Davlatni boshqarishda yordam bergan podshoning kenja ukasi «sukkalom» («elchi») deb atalib, Simash (elam tilida Nishanki) shahrini qarorgoh qilib, Elam va Simashni boshqargan, Kichik viloyatlarni «otalar» («adda») boshqarganlar.

Hukmdor dunyodan o'tgach, uning o'rniga podshoning ona urug'idan jiyani yoki singlisini o'gli taxtga oiligan. Elam podsholari oilasida bo'lg'usi hukmdorlar o'z singillari bilan turmush qurganlar (leviral). Podsho vafot qilgach, uning ukasi akasini beva ayoliga uylanib, podsho bo'lish huquqiga ega bo'lgan.

Mil.avv. XIV asrdan mil.avv. XII asrlarigacha Elam Bobilga qaram bo'ladi. Elam mil.avv. 1155-yildan mil.avv. 1115-yillarda o'z mustaqilligini qayta tiklaydi. Elam mil.avv. VII asrdan boshlab, Bobil bilan ittifoqda Osuriyaga qarshi faol kurashadi. Mil.avv. 549-yilda forslar Elamni bosib oladilar.

5.3. Midiya podsholigi diplomatiyasi (mil.avv. VII-VI asrlar)

Midiya shimoliy-g'arbiy Eronga joylashgan edi. Mamlakatning g'arbiy qismi Zagros tog'i hududi bo'lib, keyinchalik Midiya Atrapatenasi deb atalgan. Atrapatenadan sharqda Midiam tekislik qismi joylashgan. Mil.avv. III ming yilliklarda bu hududlarda kassit, kutiy, xurrit tillarida so'zlashadigan o'troq va ko'chmanchi chorvadorlar yashaganlar.

Mil.avv. VII asrda g'arbiy Eronda ilk siyosiy birlashmalar paydo bo'ladi. Shunday birlashmalardan biri Manra podsholigi edi. Mil.avv. 672-yilda Midiya qabilalari yo'lboshchi Kashtariti boshchiligidagi Ossuriyaga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Mil.avv. 671-yilda midiyaliklar o'z hududlarining g'arbiy qismidan ossuriyaliklarni haydab chiqarib, mustaqil davlat tuzganlar. Kashtariti sekin-asta Midiya qabilalarini birlashtiradi, Mil.avv. VII asr o'rtalarida Midiya qadimgi sharqda kuchli davlatga aylanadi. Mil.avv. 625-yil Kashtaritining o'g'li Kiaksar skiflarning bosqinini bartaraf qilib, barcha midiya qabilalarini birlashuvini to'liq tugallaydi va poytaxti Ekbatana bo'lgan yagona davlat tuzadi. U qurol turlari bo'yicha

(nayzabardorlar, kamonchilar, otliqlar) bo'lingan muntazam qo'shin tuzadi. Shundan so'ng, Midiya raqibi Osuriyaga qarshi dastlab o'zi, keyin Bobil bilan ittifoq bo'lib kurash boshlaydi. Mil.avv. 612-yil avgustida Midiya va Bobil qo'shinlari Osurivanning poytaxti Nineviyani yer bilan yakson qiladilar. Mil.avv. 609-yilda ular Xatrati shahrida ossur qo'shinlari qoldiqlarini tor-mor qilganlar, Midiya shimoliy Mesopotamiya va Xarran viloyatini janubda fors, Kaspiy dengizini janubi-sharqidagi Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Mil.avv. 593-yilda midiyaliklar Urartu, skif davlatlarini Sakasena va Mannani o'ziga qo'shib oladi. Mil.avv. 585-550-yillarda podsholik qilgan Astiag davrida Midiya katta va qudratli davlatga aylanadi. Bu vaqtda Elam ham qo'shib olinadi. Mil.avv. 550-yilda Midiyaga qarshi forslar qo'zg'olon ko'tarib, uni bosib oladilar.

5.4. Ahmoniylar davlatining diplomatiyasi

Mil.avv. IX-VII asrlardagi Ossuriya yozuvlarida sharqda sobiq Elam hududida joylashgan Parsuash davlati tilga olinadi. Bu hududda mil.avv. VII asrda Parsuashdan tashqari, Elamdan sharqda elamliklarga qaram bo'lgan, bir vaqtini o'zida ahmoniylar urug'idan bo'lgan yo'lboshchilar boshchilik qilgan fors qabilalari ittifoqiga kirgan kichik davlatlar mavjud edi. Mil.avv. VII asrning 40-30-yillarida Osuriya podshosi Ashshurbanipal Elam davlatini tor-mor qilgach, forslar Elam hukmronligidan ozod bo'lib Midiyaga qaram bo'ladilar. Mil.avv. VI asrda forslar Midiya hukmronligini ag'darib tashladilar va uni davlatlari tarkibiga qo'shib oldilar.

Mil.avv. 559-yilda fors podshosi bo'lgan Kayxusrav keyingi ikki yil davomida Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Mil.avv. 545 va 539-yillarda Kayxusrav hozirgi Afg'oniston, O'rta Osiyo yerlarini bosib oladi. Fors davlati hududi Hindistonning shimoliy-g'arbiy chegaralarigacha, Hindikushning janubiy yonbag'rlari va Sirdaryo havzalarigacha yetdi. Kayxusrav shimoliy-sharqiy yo'nalishlarda o'z ta'sirini mustahkamtagach, Bobilga yurish qiladi. 539-yilda ikki oy davomida avgust-sentabr oylari Bobil yerlari bosib olinadi. Bobil podsholigi rasman saqlab qolinadi, uning ijtimoiy tuzilmasi o'zgartirilmaydi. Bobil shahri fors podsholari o'ttiradigan qarorgohlardan biriga aylanadi. Bobil davlat apparatida bobilliklar yarakchi o'rinda

qolaveradi, bobilliklarning qadimgi diniy e'tiqodlariga fors podsholari homiylik qiladilar. Amalda Bobil mustaqil siyosiy birlashmada i ahomoniylar satrapiyasiga (viloyatiga) aylanadi, mamlakat mustaqil siyosat yuritishdan mahrum bo'ladi, ichki siyosatda oliy harbiy va ma'muriy hokimiyat fors podshosi noibi qo'lida bo'lgan.

Bobil bosib olinganidan so'ng, barcha g'arbiy mamlakatlar (Suriya, Falastin, Finikiya) Misr chegarasigacha forslar qo'lga o'tadi. Finikiya, Bobil va Kichik Osiyoning savdo-tunarmandlar qatamlari tranzit savdo yo'llarini xavfsizligini ta'minlaydigan kuchli markazlashgan davlatdan manfaatdor bo'lganlar. Shu sababli, ular fors davlatini qo'llab-quvvatlaydilar,

Kayxusrav Yaqin Sharqni Misr chegaralarigacha bosib olgach, fors davlatining shimoliy-sharqiy chegaralari xavfzligiga jiddiy xavf solib turadigan O'rta Osiyodagi ko'chmanchi qabilalar ustiga yurish boshlaydi, Kayxusrav mil.avv. 530-yilda Amudaryoning shimoliy qismiga o'tadi. Massaget qabilalari fors bosqinchilarini o'z yerlarida tor-mor qiladilar, Kayxusrav ham bu jangda halok bo'ladi.

Mil.avv. 530-yil avgust oyida fors taxtiga Kambiz (Kombiz) o'tiradi. Misr ichki nizo-g'alayonlar girdobida qolgan edi. Forslar Misrga yurish qilib, uning qo'shinini tez tor-mor qiladilar. Hot urushsiz taslim bo'ladi, fir'avn Psammetix III asirga tushadi. Bu voqea mil.avv. 525-yilda yuz beradi. Misrni bosib olgach, Kambiz Efiopiyaga qarshi urush boshlaydi, yetarlicha oziq-ovqatga ega bo'lmagan qo'shin suvsiz sahroga tushib qoladilar. Qo'shinda odamkorlik boshlanib, Kambiz chekinishga majbur bo'ladi, Kambiz Memfisga qaytib, Misrda boshlangan qo'zg'olonni bostiradi, Kambizning vorisi Doro I ning Behustun qoya yozuvlarida bayon qilishicha, (rasmiy farazlariga ko'ra) Kambiz Misrga kelguniga qadar o'zining ukasi Bardiyadan shubhalanib, uni maxfiy ravishda o'ldirishga buyruq beradi. Mag Gaumata ismli kimsa bundan foydalanib, o'zini Bardiya deb e'lon qiladi va u 522-yil 2-martda Bardiya nomi bilan taxtga o'tiradi, Bardiya-Gaumata qaram xalqlarni o'ziga moyil qilish uchun soliq va harbiy majburiyatlarni uch yilga bekor qiladi. U fors urug'i zodagonlari ning imtiyozlarini bekor qilish, ularning iqtisodiy va siyosatdagi hukmronligini o'rmini tugatish siyosatini yuritadi. Shu sababli, u mamlakatdagi keng xalq ommasini qo'llab-quvvatlashiga erishadi.

Hozirgi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Gaumata to'g'risidagi faraz yolg'on, hokimiyatga haqiqiy Bardiya kelgan. U yetti oylik boshqaruvdan so'ng, 522-yil 29-sentabrda yetti fors urug'i aslzoda vakillari bo'lgan fitnachilar tomonidan o'ldiriladi. Fitnachilardan biri 28 yoshli Doro I (mil.avv. 522-486-yillar) podsho bo'ladi. Doro I mil.avv. VII-VI asrlarda Kayxusravgacha hukmron bo'lgan ahmoniy podsholari avlodidan edi. U urug' aslzodalari oliy tabaqasiga mansubligi tufayli Bardiya bekor qilgan imtiyozlarni qayta tiklaydi. Doro I taxtga o'tirishi bilan unga qarshi Bobilda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirayotgan bir vaqtda Fors, Midiya, Elam, Marg'iyona, Parfiya, Sattagidiya, (hozirgi Afg'onistonda) O'rta Osiyoning sak qabilalari va Misr qo'zg'olon ko'taradilar. Forsda o'zini Bardiya deb e'lon qilgan Vaxayazdata nomli kimsa Doroga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, sharqiy Eron viloyatlari va Afg'onistongacha bo'lgan hududlarni bosib olgan. Mil.avv. 521-yil 16-iyulda Doro Vaxayazdata qo'shinlarini tor-mor qilgan.

Midiyada o'zini Midiya podshosi Kiaksar urug'idan deb hisoblagan Fravajtish (Fraarti II) hokimiyatni qo'lga oladi. Doro bu qo'zg'olonni ham bostiradi. Mil.avv. 521-yil yoziga kelib Doro qo'shinlari besh jangdan so'ng, Afg'onistonni tinchlantiradi. Doroning qaynotasi Dadarish Parfiya va Girkaniyadagi g'alayonlarni bostirgan. Bu vaqtda Bobilda so'nggi qo'zg'olon boshlanib, mil.avv. 521-yil 27-noyabrigacha davom etadi. Doro I taxtga chiqqanidan so'ng bir yil o'tgach, o'z hokimiyatini mustahkamlab oladi.

Doro I o'zidan oldin o'tgan shoxlar – Kayxisrov va Kambiz siyosatini davom ettirib, u Eronni boshqa hamma mamlakatlar ustidan qurol kuchi bilan hukmronlik qila oladigan eng qudratli davlatga aylantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Kayxisrov Hindikush atrofida va Kobo'l vodiysida yashagan xind qabilalarini, jumladan, qandahor qabilasini buysundirgan edi. Eron davlati tarkibiga kirgan qabilalar va o'lkalar orasida shu qabilalar bo'lganini Doro I ham o'zining katta Behistun yozuvida eslatib o'tadi. Doro I Sulaymon tog'larining etaklaridan to Hind daryosiga qadar cho'zilgan joydagi tekislikni alohida satraplikka aylantirgan bo'lsa kerak. Doro I hatto grek tarixchilariga ham yaxshi ayon bo'lgan hind oltinini izlab Hindistonning juda ichkarisiga kirib borish niyatida Hind

qolaveradi, bobilliklarning qadimgi diniy e'tiqodlariga fors podsholari homiylik qiladilar. Amalda Bobil mustaqil siyosiy birlashmada ahomoniylar satrapiyasiga (viloyatiga) aylanadi, mamlakat mustaqil siyosat yuritishdan mahrum bo'ladi, ichki siyosatda oliy harbiy va ma'muriy hokimiyat fors podshosi noibi qo'lida bo'lgan.

Bobil bosib olinganidan so'ng, barcha g'arbiy mamlakatlar (Suriya, Falastin, Finikiya) Misr chegarasigacha forslar qo'lga o'tadi. Finikiya, Bobil va Kichik Osiyoning savdo-tunarmandlar qatamlari tranzit savdo yo'llarini xavfsizligini ta'minlaydigan kuchli markazlashgan davlatdan manfaatdor bo'lganlar. Shu sababli, ular fors davlatini qo'llab-quvvatlaydilar,

Kayxusrav Yaqin Sharqni Misr chegaralarigacha bosib olgach, fors davlatining shimoliy-sharqiy chegaralari xavfzligiga jiddiy xavf solib turadigan O'rta Osiyodagi ko'chmanchi qabilalar ustiga yurish boshlaydi, Kayxusrav mil.avv. 530-yilda Amudaryoning shimoliy qismiga o'tadi. Massaget qabilalari fors bosqinchilarini o'z yerlarida tor-mor qiladilar, Kayxusrav ham bu jangda halok bo'ladi.

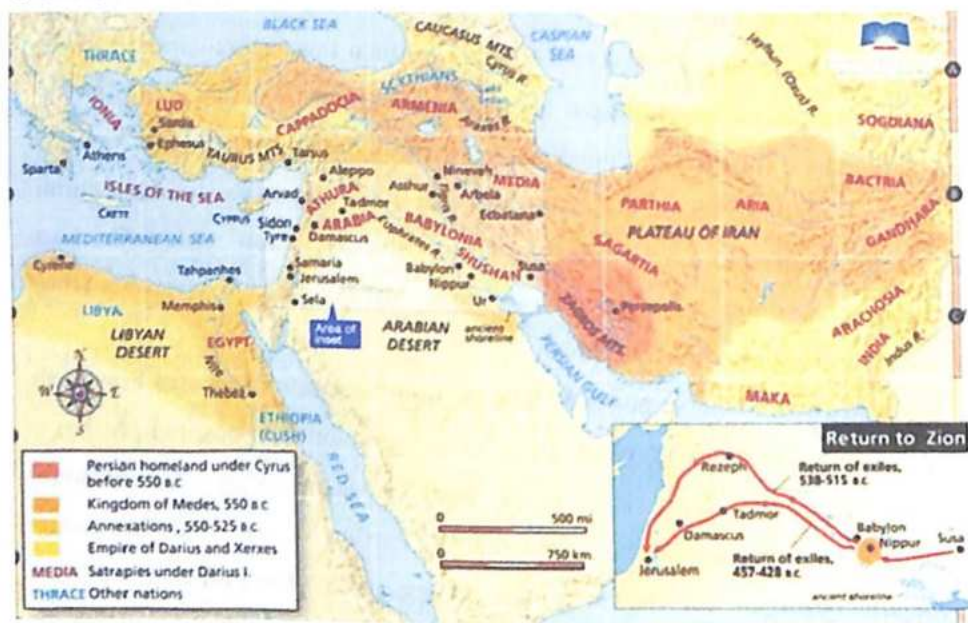
Mil.avv. 530-yil avgust oyida fors taxtiga Kambiz (Kombiz) o'tiradi. Misr ichki nizo-g'alayonlar girdobida qolgan edi. Forslar Misrga yurish qilib, uning qo'shinini tez tor-mor qiladilar. Hot urushsiz taslim bo'ladi, fir'avn Psammetix III asirga tushadi. Bu voqea mil.avv. 525-yilda yuz beradi. Misrni bosib olgach, Kambiz Efiopiyaga qarshi urush boshlaydi, yetarlicha oziq-ovqatga ega bo'lmagan qo'shin suvsiz sahroga tushib qoladilar. Qo'shinda odamkorlik boshlanib, Kambiz chekinishga majbur bo'ladi, Kambiz Memfisga qaytib, Misrda boshlangan qo'zg'olonni bostiradi, Kambizning vorisi Doro I ning Behustun qoya yozuvlarida bayon qilishicha, (rasmiy farazlariga ko'ra) Kambiz Misrga kelguniga qadar o'zining ukasi Bardiyadan shubhalanib, uni maxfiy ravishda o'ldirishga buyruq beradi. Mag Gaumata ismli kimsa bundan foydalanib, o'zini Bardiya deb e'lon qiladi va u 522-yil 2-martda Bardiya nomi bilan taxtga o'tiradi, Bardiya-Gaumata qaram xalqlarni o'ziga moyil qilish uchun soliq va harbiy majburiyatlarni uch yilga bekor qiladi. U fors urug'i zodagonlari ning imtiyozlarini bekor qilish, ularning iqtisodiy va siyosatdagi hukmronligini o'rnini tugatish siyosatini yuritadi. Shu sababli, u mamlakatdagi keng xalq ommasini qo'llab-quvvatlashiga erishadi.

Hozirgi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Gaumata to'g'risidagi faraz yolg'on, hokimiyatga haqiqiy Bardiya kelgan. U yetti oylik boshqaruvdan so'ng, 522-yil 29-sentabrda yetti fors urug'i aslzoda vakillari bo'lgan fitnachilar tomonidan o'ldiriladi. Fitnachilardan biri 28 yoshli Doro I (mil.avv. 522-486-yillar) podsho bo'ladi. Doro I mil.avv. VII-VI asrlarda Kayxusravgacha hukmron bo'lgan ahmoniy podsholari avlodidan edi. U urug' aslzodalari oliy tabaqasiga mansubligi tufayli Bardiya bekor qilgan imtiyozlarni qayta tiklaydi. Doro I taxtga o'tirishi bilan unga qarshi Bobilda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirayotgan bir vaqtda Fors, Midiya, Elam, Marg'iyona, Parfiya, Sattagidiya, (hozirgi Afg'onistonda) O'rta Osiyoning sak qabilalari va Misr qo'zg'olon ko'taradilar. Forsda o'zini Bardiya deb e'lon qilgan Vaxayazdata nomli kimsa Doroga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, sharqiy Eron viloyatlari va Afg'onistongacha bo'lgan hududlarni bosib olgan. Mil.avv. 521-yil 16-iyulda Doro Vaxayazdata qo'shinlarini tor-mor qilgan.

Midiyada o'zini Midiya podshosi Kiaksar urug'idan deb hisoblagan Fravajtish (Fraarti II) hokimiyatni qo'lga oladi. Doro bu qo'zg'olonni ham bostiradi. Mil.avv. 521-yil yoziga kelib Doro qo'shinlari besh jangdan so'ng, Afg'onistonni tinchlantiradi. Doroning qaynotasi Dadarish Parfiya va Girkaniyadagi g'alayonlarni bostirgan. Bu vaqtda Bobilda so'nggi qo'zg'olon boshlanib, mil.avv. 521-yil 27-noyabrigacha davom etadi. Doro I taxtga chiqqanidan so'ng bir yil o'tgach, o'z hokimiyatini mustahkamlab oladi.

Doro I o'zidan oldin o'tgan shoxlar – Kayxisrov va Kambiz siyosatini davom ettirib, u Eronni boshqa hamma mamlakatlar ustidan qurol kuchi bilan hukmronlik qila oladigan eng qudratli davlatga aylantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Kayxisrov Hindikush atrofida va Kobo'l vodiysida yashagan xind qabilalarini, jumladan, qandahor qabilasini buysundirgan edi. Eron davlati tarkibiga kirgan qabilalar va o'lkalar orasida shu qabilalar bo'lganini Doro I ham o'zining katta Behistun yozuvida eslatib o'tadi. Doro I Sulaymon tog'larining etaklaridan to Hind daryosiga qadar cho'zilgan joydagi tekislikni alohida satraplikka aylantirgan bo'lsa kerak. Doro I hatto grek tarixchilariga ham yaxshi ayon bo'lgan hind oltinini izlab Hindistonning juda ichkarisiga kirib borish niyatida Hind

cho'zilgan dengiz yo'lini tekshirish uchun kariyalik Skilak qumondonligi ostida flot yuborgan. Doro I o'z davlatining sharqiy chegaralarida Eron ta'sirini mustahkamlash va hatto Shimoliy Hindiston yerlariga kirib olishga harakat qilganligi shundan ham ko'rinib turadi.

5.2. Qadimgi Fors podsholigi

Dengiz kommunikatsiyalari masalasi Doroning tashqi siyosatida muhim o'rin tutgan. Doro I turli dengiz yo'li orqali Misrni Mesopotamiya va Eron bilan yaqin masofada bog'lash uchun, shuningdek Misrdan Hindistonga borish uchun, fir'avn Nexoning Nil daryosidan to Kizil dengizgacha kanal qazish yuzasidan boshlagan katta ishini tamomlaydi. Suvaysh kanali bo'yida toshga uyilib yozilgan xatda Doro I g'urur bilan bunday deydi: «Men forsdan chiqqan Eronlik man... Misrni olgach, kanal qazitirishga qaror berdim; bu kanal Pirava (ya'ni Nil) daryosidan chiqarilib, Misrning ichidan oqib o'tib, Erondan boshlanadigan dengizgacha boradi: so'ngra bu kanal men aytgandek qilib qazildi va Misrdan

bo'ldi.

Saklar o'rnatishgan ba'zi bir o'lkalar xar holda Doro I podshohik taxtiga atirmasdan avval urushib olingan bo'lsa kerak. Doro I zamonidagi Eron davlati tarkibiga kirgan o'lkalar xatida Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona va saklarning birmuncha qabilalari eslatib o'tiladi. O'rta Osiyoning saklar o'rnatishgan o'lkalarida Eron hokimiyatini uzil-kesil mustahkamlash uchun Doro I eramizdan avv. 517-yilda saklarga qarshi katta yurish qilgan bo'lsa kerak Bu haqida Bexistun yozuvning so'nggida tasvirlalab o'tilgan. Shoh Doro I Eronning shimolida joylashgan mamlakatlar Doroni ayniqsa qiziqtirgan. Doro I buni qo'yidagicha ayturki: saklar qo'shini bilan birga men saklar yurtiga bostirib bordim. Ul saklar yurti daryoning u tomoida bo'lib, ularning o'zi chuqqi qalpoq kiyib yurur erdilar. Alqissa men daryoga kemalardan ko'prik qilib, ushal ko'prik orqali saklar yurti ichkarisiga kirib bordim va ularni yer bilan yakson qildim. Saklar qo'shinining boshliqlaridan birlarini asir oldim, boshqa birlarining oyoq-qo'llarini bog'lab, mening huzurimga keltirdilar. Shular ichida ularning kattasi — Skunxa nomli odamni ham tutib, quloyog'ini bog'lab menin huzur mga keltirgan ecilar. Men o'z hohishim bilan saklar yurtiga yangi boshliq tayin qildim. Shuncan so'ng, mamlakat mening qulimga kirdi», Saklarga qarshi qilingan bu harbiy yurish vaqtida Doro I Amudaryo bilan Sirdaryoning etak tomonlariga, shuningdek apasiak qabilasi o'rnatishgan o'lkalargacha yetib borgan, deb aytish mumkin. Garchi Doro I sak qabilalari ustidan bir necha g'alabalarga erishgan va hatto ularning yo'l boshchilaridan birini (Skunaxani) asir qilib olgan bo'lsa ham (uning rasmi keyinchalik Behistun qoyasidagi soxta podshohlar rasmlari qatoriga qo'shib qo'yilgan), bari bir Doro I O'rta Osiyodagi sak qabilalarini batamom o'ziga buysundira olmagan. Shuning uchun ham Doro I janubiy Qora dengiz bo'ylaridagi o'lkalarda yashagan yevropalik skilarga qarshi juda katta harbiy yurish qilgan (eramizdan avv. taxm 512 y.)

5.2. Yunon – fors urushlari xaritasi

Fors davlatini Bolqon Yunonistonida g'olibona boshlagan urushi Kserks (mil.avv. 486-465-yillar) uchun mag'lubiyat bilan tugadi. Mil.avv. 449-yil «Kaliy sulhi»ga ko'ra forslarni Yevropadagi mulklari, Kichik Osiyodagi yunon shaharlaridan voz kechildi. U Kayxusrav, Kambiz hukmronligi davridagi eski chegaralarni qayta riklaydi.

Keyingi podsholik davrida ichki ziddiyatlar, satraplarning o'zboshimchaligi, O'rta Osiyo saklari, Misrni ajralib chiqishi yuz berdi. Lekin davlat chegaralari o'zgarmay qolaverdi. Faqat mil.avv. IV asrda g'ayratli Artakserks III mil.avv. 404-yilda ajralib ketgan Misrni mil.avv. 343-342-yillarda yangidan bostib oldi. Kichik Osiyodagi yunon shaharlari ustidan yana nazorat tikladi. So'nggi Eron podshosi Doro III jur'atsiz, qo'rqoq mil.avv. 334-330-yillarda yunon-makedonlar hujumini qaytara olmadi. U Issa yonidagi jangda (mil.avv. 333-yil) va Gavgamela yonidagi hal qiluvchi ikki jangda Iskandardan yengildi. Doro III yengilgach, Baqtriyaga qochib ketdi va u yerda o'z yaqinlari tomonidan o'ldirildi. Shu bilan ahomoniylar Eroni

davlati quladi.

Ahmoniylar diplomatiyasi quyidagi jihatlarga asoslangan edi:

- Elchilik va satraplik tizini: Har bir hududga satraplar shoh nomidan diplomatik va ma'muriy vazifalarni bajargan.
- Nikoh ittifoqlari: Makedoniya bilan aloqalar nikohlar orqali mustahkamlangan.
- Madaniy moslashuv: Aramey tili rasmiy til sifatida qo'llanilgan, mahalliy xalqlarning urf-odatlarini hurmat qilingan.
- Savdo yo'llari: "Shoh yo'li" va Suvaysh kanali Hindiston, Misr va Gretsiyagacha aloqalarni rivojlantirdi.
- Tinchlik siyosati: Kirning Bobil va Yahudiy xalqlari bilan munosabatlari bu siyosatning yorqin namunasidir.

Ahmoniylar imperiyasi diplomatiyasi harbiy kuch, tinchlik shartnomalari va madaniy moslashuvning ajoyib namunasidir. Kir II dan Doro III gacha bo'lgan shohlar turli xalqlarni birlashtirib, ulkan hududni boshqarishda diplomatiyadan mohirona foydalanganlar. Imperiya Bobil, Misr, Kichik Osiyo va O'rta Osiyoni o'z ichiga olgan holda xalqaro aloqalarni rivojlantirdi. Animo ichki ziddiyatlar, Grek-Fors urushlari va Aleksandrning yurishlari bu imperiyaning oxirini keltirdi. Ahmoniylar qoldirgan diplomatiya tajribasi keyingi davlatlar uchun muhim saboq bo'lib xizmat qildi.

5.5. Qadimgi Hindistonda diplomatik munosabatlar tarixiga oid manbalar.

Qadimgi Hindiston tarixini o'rganishdagi asosiy muammolardan biri manbalarning turli-tumanligidir. Bizgacha umuman birorta qadimiy arxiv hujjatlari (huddi Misr, Mesopotamiyadagi singari) yetib kelmagan, qadimgi hind yilnomalari ham ma'lum emas. Asosiy manbalar vazifasini sanskrit tilida yozilgan asarlar o'taydi. Ularning natnlari asosan diniy-etik xarakterda bo'lib, epik hamda badiiy adabiyotlar, falsafiy traktatlarni tashkil qiladi.

Qadimgi Hindiston tashqi siyosati haqidagi muhim ma'lumotlar Kautilyaning «Arxashastra»sida saqlanib qolgan. Ushbu asarda davlat tuzilishi, ma'muriy-xo'jalik boshqaruvi, sud sohasi, harbiy va diplomatik san'ati haqida keng qamrovli ma'lumotlar saqlanib qolgan. Qolaversa, asar bizgacha yetib kelmagan ko'plab asarlardan foydalangan holda yozilgan. Uning VI-IX va XI-XII kitoblarida tashqi aloqalar masalalariga bag'ishlangan ma'lumotlar bor. Masalan VI kitobida davlat va davlatlararo munosabatlar haqida umumiy ma'lumotlar aks etgan. XI bob da bo'lsa, nomarxiya birlashmalari bilan kurashlar bo'yicha aniq tavsiyalar berib o'tilgan.

Qadimgi davr Hindistonning ichki va tashqi siyosati haqidagi ma'lumotlar Somadeva Surining «Nitivakyamrit» va Brixaspatining «Arxasutra» asarlarida ham mavjud. Davlatlararo munosabatlar masalalarini o'rganishda dxarmashastra adabiyoti, «Maxabxarata» (ayniqsa XII kitobi) va boshqa asarlar ham muhim ma'lumotlarni beradi.

5.6. Qadimgi Hindistonning diplomatik munosabatlarida

elchilarning tutgan o'rni.

Hindistonda elchi ma'nosidag «duta» atamasi mil. avv. I ming yillikning birinchi choragiga borib taqaladi. Kautilyaning «Arxashastra»sida elchilarga bag'ishlangan maxsus bob mavjud. Unga ko'ra elchilar - «vakolatli», «cheklangan vakolatli» va «chopar» (nomani yetkazuvchi) larga bo'lingan. Birinchi klassifikatsiyadagi elchilar «ideal mansabdor»ga tenglashtirilgan, 2 va 3-darajadagi

elchilar «ideal mansabdor» larning to'rtidan uch va yarim sifatini tashkil qilgan.

Mazkur asarda Qadimgi Hindiston davlat ma'muriy boshqaruvi apparatida elchining roli va o'rni aniq ifoda etilmagan. Uning «Davlat amaldorining ta'minoti» to'g'risidagi bobida bo'lsa, elchilar mansab pillapoyasining eng quyi pog'onasida keltirilib o'tilgan. Bu esa qator tarjimonlarga «Arxashastra»da tilga olingan «duta» atamasini «chopar» sifatida tarjima qilishlariga asos bo'lib xizmat qilgan.

Shunga asoslanib, mazkur asarda elchi asosiy davlat xizmatchilari ro'yxatidan tushib qolgan yoki bunaqa mansab bo'lmagan degan xulosaga kelmaslik kerak. Bu esa elchi vazifasini asosiy kasbi ma'muriyatda boshqa bo'lgan mansabdorlar

bajargan degan xulosa beradi. Yuqoridagilarga asoslanib «Arxashastra»ga asosan elchilarni funksiyasiga ko'ra 2 ta kategoriyoga bo'lish mumkin. Bular: oddiy choparlar (ancha past narxda oylik olgan, ya'ni bosib o'tilgan har bir «yodjanga o'n pan» miqdoriga teng) va yuqori mansabdorlar vakillari, ular orasida qirollik kengashi a'zolari va hatto podsholik oilasi a'zolari ham bo'lishi mumkin bo'lgan. O'sha davr manbalarida berilgan ma'lumotlar orqali hatto hukmdorlarning o'zlari ham elchilik ishlarida qatnashganligini ko'rish mumkin. «Maxabxarata» dostonida ham qadimgi Hindistondagi elchilik xizmati haqidagi shunga o'xshash ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Yuqorida tilga olgan tarixiy-adabiy manbalarda qadimgi Hindiston tarixida mahalliy, ya'ni Hindistondagi hukmdorlar o'rtasidaigi elchilik almashinuvlaridan tashqari boshqa, olis mamlakat va davlatlarga yuborilgan hind elchiligi haqida ham qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan. Strabon asarida Antioxiyada Nikolay Domasskiy tomonidan kutib olingan hind elchiligi haqidagi ma'lumotlar bor: «Yuborilgan nomada ko'pchilikning ismi keltirilsada, ammo mening oldimga bor yo'g'i uch kishi bor edi. Qolganlari sayohat mashaqqatlaridan holdan toyib, halok bo'lishgan. Pergamentga yozilgan nomda keltirilishicha, u 600 ta hukmdorlar ustidan turuvchi Por tomonidan yozilgan, u shu darajada bo'lsa-da, ammo Kesar (qaysar, ya'ni Avgust) bilan do'stlik o'rnatishga yuqori baho bergan». Bu kabi uzoq davlatlarga jo'natilgan elchiliklar kam bo'lgan. Asosiy hind elchiliklari Hindiston doirasidagi davlatlarga to'g'ri kelgan.

Hindiston hududidagi davlatlarning ko'p sonliligi ular o'rtasidagi elchilik almashinuvlarining ham soni ko'p bo'lishiga ta'sir etgan, ammo bu elchiliklarning ko'pchiligi tarkibiy jihatidan kam sonli bo'lgan. Manbalarda hatto bir kishidan iborat bo'lgan elchilik yuborilganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Qaram holatda bo'lgan davlatlarning oliy hukmdor poytaxtida doimiy bir nafar vakili faoliyat ko'rsatgan. Davlatlar o'rtasida dushmanlik munosabatlari kelib chiqqan taqdirda ham to elchining hayotiga havf tug'ilmaguncha elchiliklar almashinuvi to'xtamagan.

Tabiiyki, elchiliklar tarkibining miqdori ular yuborilgan masofaning uzoqligiga ham bog'liq bo'lgan (masalan, Upaplavyadan Xastinapurgacha masofa

yaqin bo'lgan, shuning uchun ham bu hududlar o'rtasidagi elchilik almashinuvida minimal miqdordagi elchilar bo'lishi kifoya qilgan). Agar elchilik o'rmon qabilalari istiqomat qiladigan hududdan o'tishiga to'g'ri kelsa, u holda qo'riqchilar miqdori oshirilgan (ayniqsa elchilar sovg'a-salomlar yoki boshqa qimmatbaho narsalar olib ketayotganda), sababi elchilik talanishi mumkin bo'lgan. Bu esa elchilikning katta harajatlar talab etishini ko'rsatadi. «Artxashastra» da elchilikka ketayotgan harajatlar qo'shin, ommaviy hasharlarga ketadigan harajatlar qatorida ko'rsatib o'tilgan. Bu harajatlar sirasiga sovg'a-salomlar, ta'minot va «maxfiy maqsadlar» kirgan.

Strabon hind hukmdorining Avgustga yuborgan ekzotik sovg'alari ro'yxatini keltirib o'tadi: «Peredniklar kiygan va badaniga xushbo'y moddalar sepgan (yarim) yalong'och 8 nafar xizmatchilar Kesarga sovg'a keltirishdi: ... katta yexidnalar, o'n tirsak hajmidagi ilon, uch tirsakka teng quruqlik toshbaqasi, kalxatdan kattaroq kaklik». Lekin Hindistonning ichkarisida amalga oshirilgan elchiliklarda, aniq maqsadlarga erishish haqiqatda har qimmatli bo'lgan oltin, qimmatbaho toshlar kabilar sovg'a sifatida olib borilgan. Elchi shuningdek, mansabdor shaxslarni sotib olish va ayg'oqchilar xizmatlariga haq to'lash uchun har qimmatbaho buyumlar olib borgan. O'z hududi va begona davlat hududida elchilarning harakati uchun ularga maxsus hujjatlar berilgan: chegaralardan o'tish va poytaxtga kirib kelish faqatgina hukmdorning ruxsati bilan amalga oshgan, tegishli hujjatga ega bo'lgan choparlar daryolarda bojsiz harakatlanishlari mumkin bo'lgan.

Umuman olganda, Qadimgi Hindistonda elchilik xizmatini tashkil etish mazkur taraqqiyot darajasiga bo'g'liq bo'lgan. Maxsus diplomatik vazirlik bo'lmaganligi aniq, ammo elchilar funksiyasini hukmdor nomidan faoliyat olib boruvchi oliy mansabdorlar yoki uni o'tkazish bo'yicha ipidan-ignasigacha ko'rsatma olgan oddiy mulozimlar bajargan.

Elchilikka yuklatilgan asosiy vazifalardan tashqari tarixiy manbalarda ularga qo'shimcha ravishda «mahfiy agentlarga» rahbarlik qilish, razvetka ma'lumotlarini va maxfiy operatsiyalarni amalga oshirishish, davlatning oliy mansabdor shaxslari

bilan o'z xo'jasiga xiyonat qilish maqsadida muzokaralar o'tkazish kabilar ham yuklatilganligi keltiriladi.

Elchilar shuningdek, nomani yetkazishda raqibni yoki uning nisbatan qudratli bo'lgan mulozimini yo'q qilishda (ya'ni nomani berishda tan jarohati yetkazish) foydalangan. Shu bilan bog'liq ravishda «Artxashastra»da hukmdorga elchini, u «qaram qo'shni (samanta)» tomonidan yuborilgan bo'lsa, maslahatchilar kengashi» bilan birgalikda qabul qilishni tavsiya qilingan.

«Maxabxarata» dostonida bo'lsa elchilar barcha vaziyatlarda kengash huzurida qabul qilingan.

«Artxashastra»dagi 12-kitobning dastlabki bobi «Elchi faoliyati» (ajablanarlisi shundaki, matnda umuman elchi degan atama qo'llanilmagan) deb nomlanib, unda elchining muhim vazifalari haqida ham so'z yuritilgan. Ulardan birida elchi «mahfiy agentlar» bilan birgalikda fitna uyushtirishni tashkillashtirish haqida so'z boradi.

Qadimgi Hindistonda choparlar shuningdek, dushmani aldash yoki chalg'itish uchun ham foydalanilgan. Masalan, qamal qilingan dushman qal'asiga maxsus chopar yuborilib, u orqali qal'adagilarga «qamal qiluvchi og'ir ahvolga tushib qoldi, u o'z tomonidan dushmanning ichdan zarbasiga uchradi, unda boshqa zaif tomonlar ham namoyon bo'lib qoldi, u boshqa joyga ketishga hozirlik ko'rmoqda», - gapni yetkazish va shu tariqa dushmani qal'adan chiqarish va mag'lub qilish tavsiya qilinadi.

Yana elchilar dushmanning joylashgan hududi, kuchlari va resurslari to'g'risida ham ma'lumot to'plagan. «Artxashastra»da elchilarning mazkur vazifalari haqida shunday ma'lumot berib o'tilgan: «O'z qo'shinlarimiz va dushman qo'shinlarining joylashgan yerlari, jang yerlari va chekinish hududlarini u kuzatsin. U davlat va uning qal'alarining kattaligi haqida axborot to'plasin va qimmatbaho narsalar, oziq-ovqat manbalari, mudofaasi va zaif tomonlari haqida ham o'rgansin».

«Artxashastra»ning ayrim o'rinlaridagi ma'lumotlar orqali elchilik yuborilgan nomalarni rasmiylashtirishda ma'lum bir qoidalar joriy qilinganligini bilish mumkin. Turli mazmundagi nomalar qatorida diplomatik xarakterdagi nomalarning rasmiylashtirilishi haqida so'z yuritiladi.

«Artxashastra»da ichki va tashqi siyosatga doir buyruqlar va nomalarni rasmiylashtirish qoidalari mavjud bo'lsada, ammo ichki va tashqi siyosat olib borishda qanday tafovutlar bo'lganligini aytish qiyin. Bu aftidan qadimgi Hindistondagi davlatlar siyosiy strukturasining o'ziga xosligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

5.7. Qadimgi Hindistonda davlatlararo munosabatlar.

Mil. avv. I ming yillikning birinchi choragida Shimoliy Hindistonda ilk davlatlar shakllandi, ammo manbalarning kamligi o'sha davrlarda ular o'rtasida davlatlararo munosabatlar haqida ma'lumot berish imkoniyatini bermaydi. Shu sababli, nisbatan biroz keyingi davrdagi siyosiy tarix haqida so'z yuritish mumkin. Mil. avv. VI-IV asrlarda Magadxa Shimoliy Hindistonda markazlashgan davlatga aylanib, o'z atrofidagi davlatlarni birlashtirishni boshladi. O'sha davrda bu davlatda hukmronlik qilgan Xaryanka sulolasidan bo'lgan Bimbisara va Adjatashatru kabi hukmdorlar haqidagi ma'lumotlar Budda bilan zamondosh bo'lganligi uchun ham buddaviylik asarlarida saqlanib qolgan. Bimbisara bo'lg'usi taxt vorisi sifatida unchalik katta bo'lmagan qo'shni Anga davlatini bosib olganligi va u yerni Magadxaning noibi sifatida boshqarganligi keltiriladi. U otasining o'rnini egallab, Magadxa hukmdoriga aylangan vaqtida ham Anga hukmdori unvonini saqlab qolgan, shu sababdan tarixiy manbalarda ba'zan «Anga-Magadxa» hukmdori unvoni bilan ham keltirib o'tiladi. Uning shuningdek, Koshala hukmdori Prasenadjit hukmdorining qiziga uylanganligi va sep tariqasida Kashi viloyatidagi boy qishloqlardan birini olganligi ma'lum.

Aftidan Koshala malikasi bilan bo'lgan nikoh ikki davlat o'rtasidagi do'stona munosabatlarni mustahkamlash uchun tuzilgan bo'lsa kerak. Ammo Bimbasaraning vorisi Kashidagi qishloqqa bo'lgan huquqi uchun kurashga kirishgan. Adjatashatru Koshala hukmdorini yengib, otasi singari uning qiziga uylandi. Mazkur hukmdor yirik bosqinchilik yurishlarini olib borganligi bilan ham ma'lum. Uning eng uzoq va dahshatli urushi qudratli bo'lgan lichchxonlarning nomonarxiya birlashmasiga qarshi olib borildi. Tarixiy manbalarning ma'lumot berishicha, ushbu birlashmaning boshlig'i Magadxa ga qarshi kurashish uchun tarkibida Koshala, Kashi, mallar

kabilar bo'lgan qudratli koalitsiyani tuzadi, ammo shunday bo'lsada, Adjatashatru g'alaba qozonadi. Aftidan ushbu nomonarxiya birlashmasi o'z muxtoriyatini saqlab qolgan, chunki keyinroq, mil. avv. III asrlarda, dastlabki guptalar davrida u haqida yana ma'lumotlar uchraydi. Adjatashatrining g'alaba qozonishida uning mulozimi bo'lgan Vassakarning xizmati katta bo'lgan, u podsho tomonidan dushmanning poytaxti bo'lgan Vayshaliga yuboriladi va u yerda u birlashma tarkibidagilar o'rtasida kelishmovchilikni keltirib chiqaradi. Aynan mana shu shaxs o'z hukmdoriga hujum uyushtirish uchun qulay payt haqida ma'lumot yozib yuborgan.

Adjatashatrining merosxo'ri bo'lgan Udaina hukmronligi davrida Qadimgi Hindistondagi davlatlararo munosabatlar tarixi haqida manbalarda ma'lumotlar juda kam saqlanib qolgan. Nandlar hukmronligi davrida ham Magadxa nisbatan qudratli davlat bo'lib qolishda davom etgan, Hindistonning katta qismi uning tobeligi ostida bo'lib kelgan.

Aleksandr Makedonskiyning Hindistonga yurishi davrida oid manbalarda o'sha paytdagi davlatlararo munosabatlar to'g'risida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Aleksandr Hindistonning shimoli-g'arbiy qismini, Hind daryosi oqimi bo'ylab joylashgan hududlarigina bosib olishga erishgan. Shu o'rinda nisbatan hukmdorga

ittifoqchi yoki qaram hukmdor sifatida birlashgan podsholiklarning ko'pligi e'tiborni tortadi. Bu ittifoq tepasida turgan shaxs yoki hukmdor urushda mag'lub bo'lgan taqdirda unga qaram bo'lgan mayda podsholar o'z mulklarini va hukmronligini saqlab qolish uchun nisbatan omadli bo'lgan hukmdorga jangsiz taslim bo'lgan. Gidasp ostonasida (mil. avv. 326-yilda) Aleksandrning Por ustidan g'alabasi shunga olib keldiki, ayrim hind hukmdorlari ixtiyoriy ravishda makedoniyaliklar tomoniga o'tib ketdi. Odatda hind hukmdorlarining o'zlari makedoniyaliklarning harbiy lagerlariga yoki Aleksandr huzuriga tashrif buyurgan, o'zlari bilan katta sovg'a-salomlar keltirgan, o'z navbatida oliy hukmdordan o'z mulklarini boshqarish «huquqi»ni olgan.

Tarixchi Arrian Musikan, Abisar, Taksilla hukmdorlarining, mallar yo'l boshchisining shunday yo'l tutganligini keltirib o'tadi. Ularni o'z mulklari taxtida qoldirgan Aleksandr Hindistonda o'ziga ittifoqchilarni ko'paytirish maqsadida ularga

makedoniyaliklarga qarshilik ko'rsatgan hukmdorlar yerlarini ham qo'shib bergan. Huddu shunday tarzda Por Aleksandrning oliy hokimiyatini tan olgandan keyin oldin o'ziga tegishli bo'lmagan yerlarni ham olishga muvaffaq bo'lgan. Aleksandrning mazkur tadbirlari hind hukmdorlarining an'anaviy siyosatiga mos kelgan. Unga ko'ra, mavjud tartiblarni o'zgartirmagan holda qaram hukmdorlarning qaramligini tan olishi va ulardan majburiy to'lovlarni olish bilan cheklanilgan.

Mazkur amaliyot Ahamoniylar va boshqa bir qator davlatlar hukmdorlari tomonidan ham yo'lga qo'yilgan edi. Yunon-makedon qo'shinlarining Hindistondan ketishidan keyin u yerda qolgan garnizonni ham siqib chiqarish boshlandi. Aleksandr satraplari mil. avv. 317-yilgacha o'z hokimiyatini saqlab qoldi. Xuddi shu paytda Nandlar davlati Chandargupta tomonidan bosib olindi va u qadimgi Hindistondagi nisbatan mashhur va qudratli bo'lgan yangi sulolaga asos soldi. U birinchi marta Nandlar poytaxtiga muvaffaqiyatsiz yurishni amalga oshirdi. Shundan keyin u havfli dushmaniga qarshi jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshladi. U bu yurishga Parvataka hukmdori bilan ittifoqqa kirishdi, hatto ayrim nomonarxiya birlashmalarni ham ushbu yurishga qarshi uyushtirganligi manbalarda keltiriladi. Panjobda hokimiyatni o'z qo'lga olgan Chandragupta Mauriyalar sulolasiga asos soldi va Nandlarga qarshi uzoq urushga kirishdi va ularni to'liq tor-mor etdi. Keyinroq u Aleksandr Makedonskiyning mulklari o'rnida tashkil topgan Salavkiylar davlati bilan to'qnash keldi. Ular o'rtasidagi kurash haqida ma'lumotlar kam. Ammo tarixiy manbalarda ikki davlat hukmdorlari o'rtasida tinchlik shartnomasi imzolanganligi va unga ko'ra Salavka 500 ta hind filini olganligi, Chandragupta bo'lsa ilgari salavkiylar qo'lida bo'lib kelgan Hind daryosining g'arbiy sohilidagi yerlarga ega chiqqanligi aytiladi. Shunday noteng shartnomaning tuzilishi sabablaridan biri aftidan Salavkaning sharqiy chegaralar xavfsizligini ta'minlash va asosiy e'tiborni g'arbga qarshi qaratish bo'lgan bo'lsa kerak.

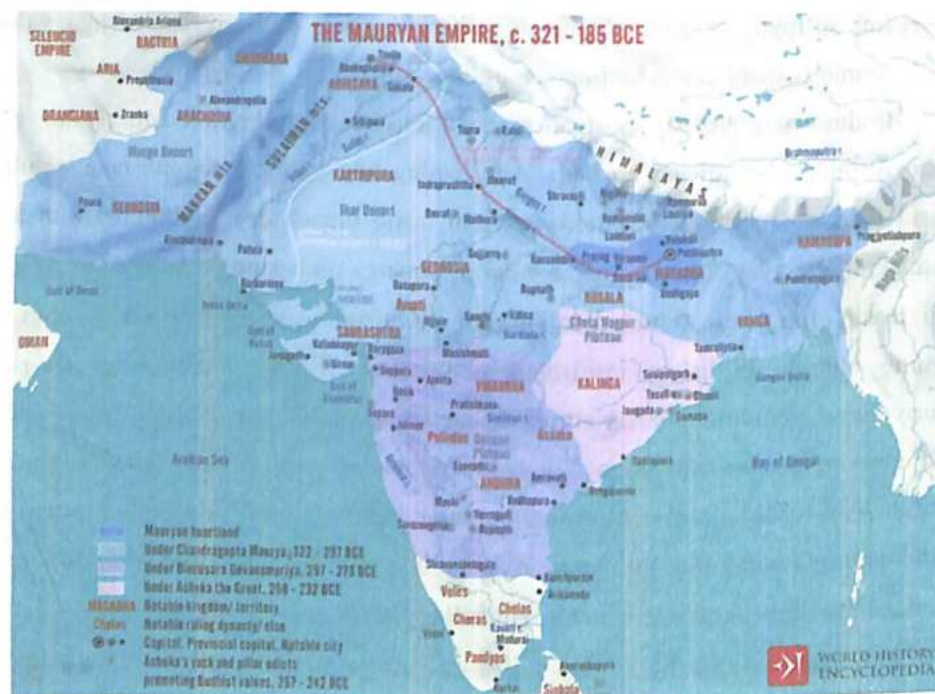
Chandragupta ko'pgina hind hukmdorlari uchun an'anaviy siyosatni o'zgartirmadi. Qator bosib olingan viloyatlarda oldingi ma'muriyat va hukmdorlar qoldirildi. Uning vorislari davri doimiy ravishda tobe hukmdorlarning isyonlarini bostirish bilan o'tdi. Masalan, Chandarguptaning o'g'li Bindusara Taksilladagi yirik

qo'zg'olonni bostirishga to'g'ri keldi. Maurya sulolasining keyingi hukmdorlari ham salavkiylar bilan do'stona munosabatlarni davom ettirishdi. Buni Pataliputraga yuborilgan Deymax elchiligi tasdiqlaydi. Bindusara hukmronligi davrida Ptolomeylar bilan diplomatik aloqalar o'natilgan, tarixchi Pliniy hukmdor Filadelf tomonidan yuborilgan Dionisiya elchiligi haqida ma'lumot beradi. Aftidan bu Misr ptolonieylar davlati bilan faol savdo-sotiq qiluvchi bir qator janubiy hind davlatlarining mauariyalar tomonidan bosib olinishi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Afiney Bindusaraning Antiox I huzuriga yuborgan elchiligi haqida ma'lumot berib o'tadi, unga ko'ra hind hukmdori undan shirin vino, qurutilgan anjir va sofist (donishmand) yuborishni so'raydi. Antiox o'z javob maktubida vino va anjir yuborishga va'da beradi, ammo sofitsni sotish taqiqlanganligini aytadi.

Bindusarning vorisi bo'lgan Ashoka hukmronligi davrida Muariyalar o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishadi. Ashokaning eng yirik va yagona bosqinchilik yurishi Kalinga hisoblanadi, chunki u yerni bosib olgach deyarli butun Hindiston (mamlakat janubidagi bir qancha davlatlarni inobatga olmaganda) mauriyalar qo'lga o'tdi. Bosib olingan ulkan hududlarning turli xil iqtisodiy siyosiy darajada ekanligi va ularning alohida bo'lishga intilishlari muommosi Ashoka hukmronligi davrida Mauriyalar davlatining bor e'tiborini tashqi bosqinchilik yurishlariga emas, balki ichki muammolarga qaratishiga olib keldi. Ammo u ham boshqaruvdagi oldindan bo'lib kelgan tuzilmalarni o'zgartirmadi. Uning hukmronligi ostida hamon qaram va yarim qaram hukmdorlar ko'p edi. Ashoka hukmronligi davrida davlat tuzilmasi shundan guvohlik beradiki, u qator viloyatlar boshqaruvida an'anaviy boshqaruv shakllarini saqlab qolgan. «Vidjita» (bosib olingan) deb ataluvchi hududlarda Ashoka hokimiyati nisbatan kuchli bo'lgan. Uning davlatining katta qismi shahzodalar (kumaralar) boshqaruvchi provinsiyalarga va yarim mustaqil knyazliklarga bo'lingan. Ushbu provinsiyalardagi shahzodalar hokimiyati nisbatan keng bo'lib, ularning markaziy hokimiyatga qaramligi eng kam darajada bo'lgan; ayrim jihatlarda ularni qaram hudud podsholaridan farq qilish qiyin bo'lgan. Shahzodalarni bosib olingan podsholiklarga yuborish va u yerlarni ularning boshqaruviga berish amaliyoti qadimgi Hindistonda keng tadbiiq etilgan. Bunda

chegaralar va ushbu hududlarni shakli o'zgarmagan; shahzodalar oldingi podsho taxtini egallab, ma'lum bir hokimiyatni o'z qo'liga olgan. Bunday ma'muriy amaliyot ko'pgina qadimgi hind davlatlarning beqarorligiga sabab bo'lgan, shuning uchun hukmdorlar almashinuvi o'zaro kurashlar bilan kuzatilgan.

Ashoka o'z ajdodlarining ishlarini davom ettirgan holda boshqa davlatlar bilan ham aloqalarga alohida e'tibor qaratgan. Ashoka tashqi siyosati asosiy jihatlaridan biri bu turli mamlakatlarga diniy missiyalarning yuborilganligidir. Bu holat Osiyoning keng sarhadli hududlarida Hindistonning madaniy ta'siri kuchayishiga xizmat qilgan.

5.4. Maurya imperiyasi (mill.avv. 321-185 yy)

Mauryalar hukmdorlarining o'z hokimiyatini mustahkamlash va davlatning yaxlitligini saqlash bo'yicha amalga oshirgan tadbirlari yetarli bo'lib chiqmadi. Qadimgi Hindiston tarixidagi bu nisbatan yirik bo'lgan davlat strukturasi, ya'ni asosiy hududning qaram hukmdorlar va shahzodalarning nisbatan cheklanmagan

hokimiyati ostida boshqarilishi uning parchalanib ketishini ayni vaqtda tezlashtirib yubordi. Ashoka vorislari davrida davlat bir qancha qismlarga parchalanib ketgan edi.

Ashokadan keyin to Guptalar davlati yuzaga kelgunga qadar bo'lgan Hindiston tarixi haqida ma'lumotlar juda kam. Bu davr uchun ko'plab mayda davlatlarning paydo bo'lishi, ba'zi vaqtlarda ular ichidan nisbatan kuchli hukmdor hokimiyati ostida ularning birlashishi, Hindistonga qo'shni, shu jumladan Markaziy Osiyodan ko'plab qabilalarning bostirib kirishi xarakterlidir.

Mil. avv. IV asr boshlariga kelganda, Guptalar sulolasi hukmronligi davrida yana Magadxa kuchaya boshlagan. Ushbu sulolaning dastlabki qudratli hukmdori Chandragupta I edi. Tarixchilar uning «shohlar shohi» unvonini olganligi bilan davlatning va hukmdorning qudratli bo'lganligiga urg'u qaratishadi. Lekin, shu kabi unvon bilan boshqa mayda davlat hukmdorlari ham o'zlarini ulug'laganlar. Aftidan Chandragupta I ning bunday unvon olganligini uning bir qancha qo'shni hududlarni bosib olganligi bilan izohlash mumkin. Balki guptalarning kuchayishiga lichchxavlarning nomarxiya birlashmasi ham muhim rol o'ynagan bo'lishi mumkin. Chandragupta I ular hukmdorlaridan birining qiziga uylangan bo'lib, undan tug'ilgan o'g'li Samudragupta valiahd hisoblangan. Aftidan buning natijasida ikki davlat birlashgan bo'lishi mumkin. Chandragupta o'rniga taxtga chiqqan Sanaudragupta qudratli hukmdor bo'lib, ko'pincha devoriy yozuvlarda o'zini «lichchxavlar qizi bo'lgan Kumaradevi o'g'li» deb ataydi.

Samudragupta taxtga o'tirgach, hukmdorlar koalitsiyasi va qarindoshlarning muxolifatiga qarshi kurashishiga to'g'ri keldi. Bu kurashlarda u g'alaba qozondi. Undan keyingi muvaffaqiyatlari haqida ma'lumotlar kam. O'lo'boboddan topilgan yozuvlarga ko'ra, unga turli darajadagi qaramlik bilan 37 ta hukmdor bo'ysungan. Uning Janubiy Hindistondagi davlatlar ustiga yurishlari haqida ma'lumotlar bahsli masaladir. Ayrim tarixchilar Samudraguptaning Janubiy Hindistonda ikkita koalitsiyani mag'lubiyatga uchratganligi va yanada ichkariga kirmasdan ortiga qaytganliklarini yozadi. Arxeologik ma'lumotlar Janubiy Hindiston davlatlarining ayrimlari minimal darajada guptalar hokimiyatiga bo'ysunganligini ko'rsatadi.

Samudragupta davrida Lankadan sovg'a-salomlar bilan Magadxa saroyiga elchilar yuborgan. U elchilik orqali afsonialarga ko'ra, Budda nirvanaga erishgan Bodx-Gayeda lankalik ziyoratchilar uchun monastir va turar joy qurishga ruxsat so'ragan.

O'sha davrdan saqlanib qolgan qaydlarda gupta bosqinchilari tomonidan «taxtdan ag'darilgan» hukmdorlar nomlari saqlanib qolgan (ya'ni o'sha joyning mahalliy hukmdorlari taxtdan ag'darilgan). Ularning ayrimlarining mulklari Magadxadan ancha olisda joylashgan. Ushbu hukmdorlar mulklari va guptalarning asosiy hukmronlik hududlari oralig'ida o'z hududlariga ega bo'lgan hukmdorlar nomlari ham saqlanib qolgan. Mag'lub bo'lgan hukmdorning o'rniga uning qarindoshlarini, g'olibning o'g'lini yoki noibini qo'yish amaliyoti ancha keng tarqalgan. Bevosita Samudraguptaning hukmronligi ostidagi hudud Ganga havzasidagi hudud bilan cheklangan, lekin ko'pgina davlatlarning Magadxaga qaramligi uning «butun Hindiston fotihi» degan nom bilan ulug'lanishiga olib kelgan bo'lsa kerak.

Samudraguptaning vorisi inqirozga uchrayotgan shaklar ustiga yurishida mag'lub bo'lishi amalda davlatning inqiroziga ham sabab bo'ldi. Aftidan ko'pgina qaram podsholiklar Guptalardan ajralib chiqib ketadi, Chandragupta II bo'lsa o'z akasini hokimiyatdan ag'darib, Ganga daryosi havzasini, Markaziy va Shimoliy-G'arbiy Hindistonni bosib olishga kirishdi. Aynan Chandragupta II hukmronligi davrida mil.avv. III-IV asrlarda Hindistonning ikki yirik davlatlari bo'lgan Vakataklar va Guptalar o'rtasida aloqalar yo'lga qo'yilgan. Chandragupta II ning qizi Prabxayatigupta Vakataklar hukmdori Rudrasen I ga turmushga berildi, uning to'satdan vafotidan keyin guptalar malikasi bir qancha vaqt Vakataklar saroyida hukmronlik qildi. Guptalar malikasi otasining Surashtrani I egallashini osonlashtirdi, uni otasining janub tomondan havfsizramay harakatlanishiga imkon yaratib berdi. Ba'zi manbalarda u otasi Chandragupta II yuborgan mulozimlar orqali mamlakatni idora etganligi keltiriladi.

Gudjarat va Surashtraning muhim rayonlarini bosib olishi va Shaklar davlatini barbod qilganligi, ushbu davlatning tangalari IV asr oxiridan yo'qolib ketganligi buni

isbotlaydi, Chandragupta II ning erishgan asosiy yutug'i bo'ldi. 409-yildan boshlab shak tangalari namunasidagi Chandragupta II ning tangalari zarb qilina boshlangan. Shunga asoslanib, shaklar ustidan g'alaba 388 va 409-yillar oralig'ida bo'lgan degan taxminni bildirish mumkin. Matxuridagi qaydlarda Chandragupta II kushonlar namunasidagi unvonlar olganligi keltiriladi. Aftidan bu bilan Guptalar hukmdorlar almashtirishini inobatga olmaganda, bosib olish natijasida hech narsa o'zgarmaganligini ko'rsatishga harakat qilgan: o'xshash tangalar zarb qildirganlar, o'xshash unvon olganlar, barcha dinlarga va ilohlarga bir xilda munosabatda bo'lganlar. Chandragupta II hukmronligi davrida ham mamlakat hududining bir qismi mahalliy qaram hukmdorlar tomonidan idora etilgan.

Guptalar to milodiy V asrning ikkinchi yarmigacha Shimoliy Hindistonning katta qismida o'z hukmronligini saqlab kelishdi. Shu paytdan boshlab Hindistonga eftal qabilalari hujumlari boshlandi. Garchi Skandagupta ularni mag'lubiyatga uchratishga muvaffaq bo'lsada, ammo uning o'limidan keyin davlat borgan sari kuchsizlanib bordi. Davlat tarkibida bo'lib kelgan ko'pgina viloyatlar mustaqil bo'lib olishdi, provinsiyalarni noib sifatida idora etuvchi Guptalarning qarindoshlari alohida ajralib chiqishga urinib, o'zlariga hukmdorlik unvonlarini ola bosh boshladi. VI asrlarda eftallar bilan og'ir urushlar mamlakat iqtisodiyotini inqirozga VI asr o'rtalariga kelganda Guptalar davlati Magadxaning Gauda, Kanaudjaning Maukxariyam, Vallabxining Maytrakam va boshqa bir qancha mayda sulolalari o'rtasida bo'lib olinishi natijasida tarix sahnasidan yo'q bo'ldi.

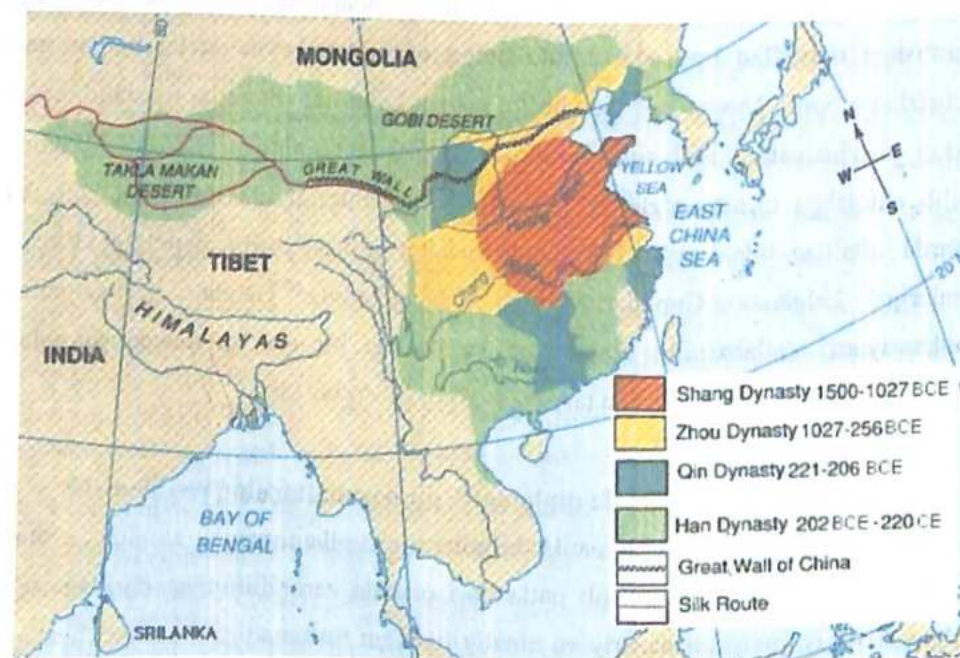
5.8. Qadimgi Xitoyda diplomatik munosabatlarning rivojlanishi.

Qadimgi Xitoyda diplomatik bilimlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Jamiyatning o'qimishli qatlamlari orasida zarur bilim va tajribaga ega bo'lgan, siyosiy vaziyatni nazariy va amaliy jihatdan tushunadigan, gapga chechan, ishning o'ziga xos ustalari orasidan diplomatik vazifalarni bajaruvchi amaldorlar saralab olingan. Masalan, qadimgi Xitoy faylasufi Konfutsiy diplomatiya san'atiga o'rgatishni podsholikni boshqarishdan keyin ikkinchi o'ringa qo'ygan edi.

Xitoy elchilari boshqa mamlakatga xizmat bilan yuborilganda ularga faqat

og'zaki ko'rsatmalar berilgan. Diplomatiik daxlsizlik haqida tushuncha mavjud bo'lmasada, amalda har qanday podsholikda elchiga o'ta hurmat bilan munosabatda bo'lganlar.

Chjango davri hukmdorlarining saroylari qoshida «yuuyshi» deb nomlangan elchilik bilan shug'ullanuvchi amaldorlar xizmat qilgan. Ular hukmdor nomiga boshqa podsholiklardan etib kelgan barcha maktublarni qabul qilish hamda kelgusi muzokaralar uchun ma'lumotlar tayyorlash bilan shug'ullanganlar. Davlatlararo munosabatlar nazariyasi va amaliyoti «Szun xen» maktabining faoliyati bog'liq. Ushbu maktabning vujudga kelishi donishmand Guy Gutszi (mil. avv. IV-III asrlar) nomiga borib taqaladi. Maktabning nomi ikki turdagi davlatlararo ittifoqlarning nomidan kelib chiqadi - «szun» (vertikal bo'yicha ittifoq yoki shimol-janub ittifoqi) va «xen» (gorizontal bo'yicha ittifoq yoki sharq-G'arb ittifoqi).

5.5. Qadimgi Xitoy davlatlari xaritasi

Miloddan avvalgi 221- yilda Sin podsholigi birinchi bor butun Xitoyni birlashtirgan. Istilolarni amalga oshirish Sin Shi Xuandi tashqi siyosatining asosiy vazifasiga aylangan. Miloddan avvalgi 202- yilda Sin sulolasi xalq qo'zg'olonlari natijasida ag'darilgan. Imperiyada hokimiyat tepasiga Xan sulolasi kelgan. Xan imperiyasining qo'shni xalqlar bilan munosabatlarda avvalgi davrdan meros bo'lib qolgan oykumena egosentrik (o'ta manmanlik, o'zini dunyoga ustun deb bilish) konsepsiyasi katta rol o'ynagan. Ushbu rasmiy tashqi siyosiy doktrinaga qarshi «daosizm» falsafasiga oid asarlarda o'zgacha konsepsiya uchraydi.

Qadimgi Xitoyning deyarli 2000 yillik tarixi davomida yaqin va uzoq qo'shnilar bilan tashqi munosabatlarni amalga oshirishning muayyan tamoyillari ishlab chiqilgan. Qadimgi Xitoy diplomatiyasida ikki muhim konsepsiya o'ziga xos ahamiyatga ega. Birinchi konsepsiyasi avvalo, teng huquqli davlatlar o'rtasidagi munosabatlarga bag'ishlangan bo'lsa, ikkinchi konsepsiyaga ko'ra barcha o'zga mamlakatlarga Xitoyning ehtimolli o'lpon to'lovchisi sifatida qaratilgan.

Garovga olish amaliyoti Xan imperiyasining qo'shni mamlakatlar bilan munosabatlaridagi odatiy hol bo'lgan. Bu davrda elchilarni qabul qilishning maxsus marosimi ishlab chiqilib, uning maqsadi - elchilik yuborgan hukmdorning Xan imperatoriga nisbatan tobeklik holatini aks ettirishi kerak bo'lgan. Saroyda o'rnatilgan qoidalarga bekami - ko'st rioya qilinishiga katta ahamiyat berilgan. Elchilar albatta, sovg'alar bilan yetib kelardilar va Xan imperiyasi ham in'omlar berishga qizg'anmagan. Elchilarni qabul qilish va ular tomonidan sovg'alarni topshirish marosimi xorijlik vakillarni kamsitadigan va o'zga yurtlar hukmdorlarining tobe holatini aks etirishga qaratilgan bo'lsada, imperiyaning qo'shni mamlakatlar bilan munosabatlari do'stona bo'lishiga katta e'tibor qaratilgan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Eron saltanati tarixi bilan bog'liq yozma manbalardan qaysilarni bilasiz?
2. Behistun va Naqshi Rostam qoyatosh vozuvlari haqida ma'lumot bering?
3. Kiaksar va Astiag davrida Midiya davlatining xalqaro munosabatlari haqida so'zlab bering.

4. Doro I davrida Foprs podsholigi tarkibiga qaysi hududlar kirar edi?
5. Yunon-makedonlarning sharqqa yurishi va Eron saltanatining qulashi haqida nimlarni bilasiz?
6. Qadimgi Hindistonda diplomatiya tarixiga doir qanday manbalarni bilasiz?
7. Qadimgi Hindistondagi elchilik xizmatlari haqida ma'lumot bering.
8. Qadimgi Hindistonda elchilarga qo'yilgan talablar bilan qadimgi ossurlarda elchilarga qo'yilgan talablarni taqqoslang?
9. Ashokaning tashqi siyosati haqida so'zlab bering.
10. Qadimgi Hindistonning shakllari bilan munosabatlari qanday kechgan?
11. Qadimgi Xitoyda diplomatik munosabatlar qanday kechgan?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

A. T. Olmsteadning Fors imperiyasi tarixi. (History Of The Persian Empire. London). Adabiyotni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Let's Start!

Mavzuga oid video materiallar:

Fors Ahamoniylar imperiyasining butun tarixi (miloddan avvalgi 550-330). (The Entire History of the Persian Achaemenid Empire (550-330 BC)). Videoni quyidagi QR kod orqali yuklab oling.

Let's Start!

6-MAVZU. QADIINGI YUNONISTON DIPLOMATIYASI VA XALQARO ALOQALARI

Reja:

- 6.1. Prokseniya va amfiktoniyalar;
- 6.2. Elchilik tartiblari;
- 6.3. Klassik davrda xalqaro munosabatlar;
- 6.4. Ellinizm davrida xalqaro munosabatlar.

Tayanch tushunchalar: *Prokseniya, amfiktoniya, Kseniya, Ieremnemon, Ker'yuks, Angelos, Afina, Sparta, I Afina dengiz ittifoqi, Peleponnes ittifoqi, Yunon-Eron urushi, Kalliy sulhi, «keryuks», «angelos» (habarchi) «presbeys» (oqsoqollar), Peleponnes urushlari, II Afina dengiz ittifoqi, Demetra ibodatxonasi, arxont-polemarxlar (harbiy sarkardalar), «ilohiy hujjat», «Antalkid» sulhi, «Ittifoqchilar urushi».*

6.1. Prokseniya va amfiktoniyalar.

Insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri hisoblanadigan qadimgi Yunonistonda fan-texnika, madaniyat va maorif bilan bir qatorda xalqaro munosabatlar, diplomatik bilimlar, siyosiy ong va dunyoqarash ham yuksalib bordi. Garchi qadimgi Sharq mamlakatlari - Misr, Akkad, Bobil, Ossuriya, Xett, Hindiston va Xitoy kabi davlatlarda diplomatik munosabatlar va elchilik tartiblari o'zining shakllanish jarayonini boshlab bergan bo'lsa, bu jarayon antik Yunonistonda yangi bosqichga qadam qo'ydi.

Qadimgi Yunonistonda xalqaro aloqalar va xalqaro huquqning eng qadimgi shakli - «Prokseniya», ya'ni mehmondo'stlik edi. Prokseniya ayrim shaxslar, urug'lar, qabilalar va davlatlar o'rtasida amal qilar edi. Biror mamlakatga tashrif buyurgan elchilar, avvalo, o'zlarining proksenlariga murojaat qilardilar va ular diplomatik muzokaralarda yetakchi o'rinni egallardilar. Proksenlar huquq, savdo-sotiq, soliq va sud ishlarida, aholi bilan davlat o'rtasida asosiy vositachi hisoblanganlar. Ular aholining shaharga bo'lgan ahloqiy munosabatlarini ham

tartibga solib turganlar. Shaharda istiqomat qiluvchi chet elliklar mehmondo'stlik ilohasi - Kseniya himoyasida deb hisoblangan.

Xalqaro munosabatlarning yana bir qadimiy institutlaridan biri - amfiktoniyalardir. «Amfiktoniya» so'zi yunoncha so'z bo'lib, «atrof hududlarda yashovchilar» degan ma'noni anglatadi. Amfiktoniyalar ibodatxonalarda tashkil etilgan diniy ittifoqlar hisoblangan. O'ta muhim va ardog'da bo'lgan xudolar qoshida tashkil etilgan bu ittifoqlar urug' ichidagi, urug'lararo, qabilalararo munosabatlarni tartibga solgan. Bayramlar arafasida har qanday urushlar amfiktoniyalar tomonidan qat'iyon ta'qiqlangan. Ushbu ta'qiqqa amal qilmaganlarga nisbatan «muqaddas urush» - iyeromimiya e'lon qilingan. Bundan ko'rinib turibdiki, amfiktoniyalar nafaqat diniy, shu bilan birga siyosiy xarakterga ham ega bo'lgan.

Amfiktoniyalarning asosiy vazifasi ilohiy bayramlarni munosib nishonlash, umumiy qurbonliklar tashkil etish, aholi va turli jamoalarning ehsonlari evaziga to'plangan xazinani himoya qilish, uni maqsadli sarflash, diniy qoidalami buzganlarni jazolash kabilardan iborat edi. Amfiktoniyalardan eng yirigi Fermopil - Demetra ibodatxonasi bo'lib, u 12 ta qabilani o'zida birlashtirgan. Har bir qabila 2 tadan ovozga ega bo'lgan. Tashkilotning bosh organi umumiy yig'in hisoblanib, yig'in raisi iyeremnemom deb atalgan. Umumiy yig'in yilda 2 marta: bahorda va kuzda chaqirilgan. Iyeremnemom qabila boshliqlari orasidan ovoz berish yo'li bilan saylangan. Amfiktoniyaning har bir a'zosi unga kirishdan oldin qasamyod qabul qilgan. Qasamyod matni quyidagicha edi: «Amfiktoniyaga qarashli hech bir shaharni vayron qilmayman. Uning suvlarini o'zbo'shimchalik bilan egallab olmayman. Qasamyodni buzganlarga qarshi hamma bilan birgalikda urush e'lon qilaman, uning shaharlarini vayron qilaman. Xudoning xohishiga qarshi borganlarni shafqatsiz jazolayman».

Amfiktoniyalar miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunoniston siyosiy hayotida qudratli ta'sirga ega bo'lgan.

6.2. Elchilik tartiblari.

Antik Yunonistonda jamoalar va polislar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda maxsus vakolatlarga ega bo'lgan elchilar ham muhim rol o'ynaganlar.

Gomer davrida ularni «keryuks», «angelos» (habarchi) deb ataganlar. Klassik davrda esa elchilar «presbeys» (oqsoqollar) deb atala boshlangan. Presbeyslar Afina, Sparta, Korinf singari qudratli polislarda 50 yoshdan oshgan nufuzli kishilardan saylangan. Ayrim polislarda esa elchilik vazifalari bilan arxont va arxont-polemarxlar (harbiy sarkardalar) shug'ullanganlar. Dastlab barcha elchilar teng huquqli hisoblanib, keyinchalik bosh elchi lavozimi joriy etilgan. Elchilarga alohida maosh va safar xarajatlari uchun davlat tomonidan mablag'lar ajratilgan. Elchilarga boshqa davlatlarga jo'nab ketishi oldidan ikkita mum taxtachadan iborat yorliq taqdim etilgan. Ushbu yorliq «diploma» deb atalgan. «Diploma» so'zi «ikkitasini birlashtiraman» degan ma'noni anglatadi. Mum taxtachalardan biriga elchilar uchun yo'riqnoma qayd etilgan bo'lsa, ikkinchisida elchining vakolatlari bayon qilingan.

Elchilar qo'shni davlatlardagi xalq yig'inlari va oqsoqollar kengashi majlislarida bevosita ishtirok etganlar. Ularga alohida hurmat bilan munosabatda bo'lingan. Elchilarni o'z yurtlariga kuzatish paytida ularga qimmatbaho sovg'alar taqdim etilgan. Elchi yurtga qaytib kelgach, xalq yig'inida hisobot bergan. Missiyasini munosib bajargan elchi davlat hisobidan qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlangan. Ular uchun lavr daraxti barglaridan tayyorlangan gulchambar eng oliy mukofot hisoblangan.

Elchilarning asosiy vazifalari ittifoqlar tuzish, muhim shartnomalar imzolashdan iborat bo'lgan. Shartnomalar «ilohiy hujjat» hisoblanib, uni buzish - «xudoning qarg'ishiga uchrash» deb baholangan. Shartnomalar bandlaridagi o'zaro majburiyatlar qasamyod bilan mustahkamlangan. Qasamyod oliy ruhoniylar ishtirokida amalga oshirilgan. Shartnomalar ahdlashuvchi tomonlarning tillarida tuzilib, bir nusxasi davlat arxiviga yoki ibodatxona arxiviga topshirilgan. Shartnomani buzganlarga juda katta jarima solingan. Ayrim vaqtlarda ularni xudolar sharafiga qurbonlik qilganlar.

tartibga solib turganlar. Shaharda istiqomat qiluvchi chet elliklar mehmondo'stlik ilohasi - Kseniya himoyasida deb hisoblangan.

Xalqaro munosabatlarning yana bir qadimiy institutlaridan biri - amfiktoniyalardir. «Amfiktoniya» so'zi yunoncha so'z bo'lib, «atrof hududlarda yashovchilar» degan ma'noni anglatadi. Amfiktoniyalar ibodatxonalarda tashkil etilgan diniy ittifoqlar hisoblangan. O'ta muhim va ardog'da bo'lgan xudolar qoshida tashkil etilgan bu ittifoqlar urug' ichidagi, urug'lararo, qabilalararo munosabatlarni tartibga solgan. Bayramlar arafasida har qanday urushlar amfiktoniyalar tomonidan qat'iy ta'qiqlangan. Ushbu ta'qiqqa amal qilmaganlarga nisbatan «muqaddas urush» - iyeromimiya e'lon qilingan. Bundan ko'rinib turibdiki, amfiktoniyalar nafaqat diniy, shu bilan birga siyosiy xarakterga ham ega bo'lgan.

Amfiktoniyalarning asosiy vazifasi ilohiy bayramlarni munosib nishonlash, umumiy qurbonliklar tashkil etish, aholi va turli jamoalarning ehsonlari evaziga to'plangan xazinani himoya qilish, uni maqsadli sarflash, diniy qoidalami buzganlarni jazolash kabilardan iborat edi. Amfiktoniyalardan eng yirigi Fermopil - Demetra ibodatxonasi bo'lib, u 12 ta qabilani o'zida birlashtirgan. Har bir qabila 2 tadan ovozga ega bo'lgan. Tashkilotning bosh organi umumiy yig'in hisoblanib, yig'in raisi iyeremnemom deb atalgan. Umumiy yig'in yilda 2 marta: bahorda va kuzda chaqirilgan. Iyeremnemom qabila boshliqlari orasidan ovoz berish yo'li bilan saylangan. Amfiktoniyaning har bir a'zosi unga kirishdan oldin qasamyod qabul qilgan. Qasamyod matni quyidagicha edi: «Amfiktoniyaga qarashli hech bir shaharni vayron qilmayman. Uning suvlarini o'zboshimchalik bilan egallab olmayman. Qasamyodni buzganlarga qarshi hamma bilan birgalikda urush e'lon qilaman, uning shaharlarini vayron qilaman. Xudoning xohishiga qarshi borganlarni shafqatsiz jazolayman».

Amfiktoniyalar miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunoniston siyosiy hayotida qudratli ta'sirga ega bo'lgan.

6.2. Elchilik tartiblari.

Antik Yunonistonda jamoalar va polislar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda maxsus vakolatlar ega bo'lgan elchilar ham muhim rol o'ynaganlar.

Gomer davrida ularni «keryuks», «angelos» (habarchi) deb ataganlar. Klassik davrda esa elchilar «presbeys» (oqsoqollar) deb atala boshlangan. Presbeyslar Afina, Sparta, Korinf singari qudratli polislarda 50 yoshdan oshgan nufuzli kishilardan saylangan. Ayrim polislarda esa elchilik vazifalari bilan arxont va arxont-polemarxlar (harbiy sarkardalar) shug'ullanganlar. Dastlab barcha elchilar teng huquqli hisoblanib, keyinchalik bosh elchi lavozimi joriy etilgan. Elchilarga alohida maosh va safar xarajatlari uchun davlat tomonidan mablag'lar ajratilgan. Elchilarga boshqa davlatlarga jo'nab ketishi oldidan ikkita mum taxtachadan iborat yorliq taqdim etilgan. Ushbu yorliq «diploma» deb atalgan. «Diploma» so'zi «ikkitasini birlashtiraman» degan ma'noni anglatadi. Mum taxtachalardan biriga elchilar uchun yo'riqnoma qayd etilgan bo'lsa, ikkinchisida elchining vakolatlari bayon qilingan.

Elchilar qo'shni davlatlardagi xalq yig'inlari va oqsoqollar kengashi majlislarida bevosita ishtirok etganlar. Ularga alohida hurmat bilan munosabatda bo'lingan. Elchilarni o'z yurtlariga kuzatish paytida ularga qimmatbaho sovg'alar taqdim etilgan. Elchi yurtga qaytib kelgach, xalq yig'inida hisobot bergan. Missiyasini munosib bajargan elchi davlat hisobidan qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlangan. Ular uchun lavr daraxti barglaridan tayyorlangan gulchambar eng oliy mukofot hisoblangan.

Elchilarning asosiy vazifalari ittifoqlar tuzish, muhim shartnomalar imzolashdan iborat bo'lgan. Shartnomalar «ilohiy hujjat» hisoblanib, uni buzish - «xudoning qarg'ishiga uchrash» deb baholangan. Shartnomalar bandlaridagi o'zaro majburiyatlar qasamyod bilan mustahkamlangan. Qasamyod oliy ruhoniylar ishtirokida amalga oshirilgan. Shartnomalar ahdlashuvchi tomonlarning tillarida tuzilib, bir nusxasi davlat arxiviga yoki ibodatxona arxiviga topshirilgan. Shartnomani buzganlarga juda katta jarima solingan. Ayrim vaqtlarda ularni xudolar sharafiga qurbonlik qilganlar.

6.1. Qadimgi Yunoniston xaritasi.

Umuman olganda, antik Yunonistonda qadimgi Sharq mamlakatlaridan ko'ra ko'p jihatdan huquqiy asoslarga ega bo'lgan diplomatik munosabatlar shakllangan va takomillashib borgan. Diplomatiyaga oid dastlabki ilmiy bilimlarning paydo bo'lishi kelajakda Rim diplomatiyasining rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazgan.

6.3. Klassik davrda xalqaro munosabatlar.

Xalqaro munosabatlardagi muhim voqealaridan biri Yunoniston-Eron urushlaridir. Ushbu urushdan Eronning ko'zlagan asosiy maqsadi aholisi ko'p va iqtisodiy jihatdan rivojlangan boy yunon polislarini zabt etishdan iborat bo'lgan.

Yunoniston-Eron urushlarida yunonlarning vatanparvarligi va jasorati yorqin namoyon bo'ldi va polislar birlashish zarurligi anglab yetganlar. Shu maqsadda miloddan avvalgi 481- yilda «Panellin ittifoqi», keyinroq uning o'rinda miloddan avvalgi 478- yilda «I Afina dengiz ittifoqi» (Delos ittifoqi) vujudga kelgan edi. Ushbu jarayonlar natijasida yunonlar qadimgi dunyoning eng yirik davlati sifatida namoyon bo'lgan Ahmoniylar saltanati bilan bo'lgan to'qnashuvda g'alabaga erishganlar.

Miloddan avvalgi 449- yilda «Kalliy sulhi» (Afina elchisining ismi Kalliy bo'lganligi sababli ushbu bitim shunday nomlanadi) tuzilgan bo'lib, unga ko'ra, Eron shohi yunonlarning Kichik Osiyodagi barcha polisleri mustaqilligini tan olgan hamda yunonlarga qarshi harbiy harakatlar olib bormaslik majburiyatini o'z zimmasiga olgan. Eron harbiy kemalariga Egey dengizida harakat qilish ta'qiqlangan. Yunon polisleri Sharqiy O'rta Yer dengizi mintaqasiga dahl qilmaslik va Misrga oid masalalarga aralashmaslik majburiyatini o'z zimmasiga olganlar.

Delos simmaxiyasi (ittifoqi) yunon shaharlarining mustahkam birlashmasiga aylangan. Ittifoqda Afinaning ustunligi ko'zga tashlanib turgan. U yirik boy polis bo'lib, eronliklarga qarshi urushning asosiy og'irligini o'z gardaniga olganligi sababli ham boshqa polislardan o'zini ustun qo'yishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Miloddan avvalgi 454- yilda ittifoqi xazinasining Delos orolidan Afinaga ko'chirilishi ushbu ustunlikning yanada yaqqol ko'rinishi bo'lgan.

Afina butun Yunonistonda gegemonlik qilishga intilishi Sparta bilan munosabatlarning yomonlashishiga sabab bo'lgan. Bu qarama-qarshilik Peloponnes urushiga (mil. avv. 431-404 yy.) olib kelgan. Urush Spartaning g'alabasi bilan yakunlangach, I Afina dengiz ittifoqi tarqatib yuborilgan. Polislar o'rtasidagi doimiy urushlar ularning shundoq ham tang ahvolini yanada zaiflashtirgan.

Miloddan avvalgi 399-yilda Eron va Sparta o'rtasida urush boshlangan. Ahamoniylar orasidagi sulolaviy kurashga Spartaning aralashuvi ushbu urushni keltirib chiqargan. Biroq, miloddan avvalgi 395- yilda Ahamoniylar yordamida tuzilgan ittifoq Spartaga qarshi urush boshlagan. Ushbu ittifoqqa Afina, Korinf, Fiva kirgan. Eronning kuchli ta'siri ostida tinchlik sulhi imzolangan (mil. avv. 387- y.

«Antalkid» sulhi). Unga ko'ra, Eron davlati Kichik Osiyo shaharlari ustidan nazoratni qayta qo'lga kiritgan, eronliklar flotiga Egey dengizida suzishga ruxsat berilgan, yunon polislari ustidan nazorat qilish Spartaga topshirilgan.

Miloddan avvalgi 378-377- yillarda Sparta bilan kurashish uchun Ikkinchi Afina dengiz ittifoqi tuzilgan. Levktra shahri yonidagi jangda (mil. avv. 371- y.) fivaliklar Sparta qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratishgan va ushbu voqea Spartaning yengilmasligi to'g'risidagi afsonani yo'qqa chiqargan. Mantiney yonidagi jangda (mil. avv. 362- y.) fivaliklar sarkardasi Epaminondning o'limidan so'ng Fiva shahrining qisqa muddatli yuksalishi yakunlangan. Bunga Fivaning kuchayishidan qo'rqib qolgan Afinaning fivaliklarga nisbatan g'arazli munosabati sabab bo'lgan. Biroq, Afinaning Ikkinchi Afina dengiz ittifoqida o'z ustuvorligini o'rnatishga qaratilgan urinishlari ittifoqchilarning qarshiligiga uchragan va «Ittifoqchilar urushi»ga olib kelgan (mil. avv. 357-355- yy.). Ushbu urush ittifoqning tarqalib ketishi bilan yakunlangan.

6.4. Ellinizm davrida xalqaro munosabatlar.

Bu davrda Yunonistonning shimolida yangi harbiy-siyosiy kuch sifatida Makedoniya namoyon bo'lgan. Miloddan avvalgi 346- yilda Makedoniya podshosi Filipp II tomonidan Fessaliya, Fokida, Xalkidika va Frakiya sohili bosib olingan. Afina va Yunonistonning boshqa polislarida Makedoniyaga qarshi va tarafdor partiyalar o'rtasida kurash avj olgan. Demosfenning harakatlari tufayli yunon shaharlarining Makedoniyaga qarshi ittifoqi tuzilgan, ammo u miloddan avvalgi 338- yilda Xeroneya shahri yonidagi jangda to'la mag'lubiyatga uchragan. Makedoniyaga qarshi partiya rahbarlaridan biri Likurgning so'zlariga ko'ra, «halok bo'lganlarning tanalari bilan birga yunonlarning erkinligi ham urush maydoniga ko'mildi». Miloddan avvalgi 337- yilda Filipp II tomonidan Korinfda chaqirilgan kongress Yunonistonning Makedoniyaga bo'ysunishini rasmiylashtirgan.

Filippning vafot etishi va o'g'li Aleksandrning taxtga kelishi Yunoniyatonda yangi davrni boshlab bergan. Aleksandr Makedonskiy (Iskandar) boshchiligidagi yunon-makedonlar armiyasi mil. avv. 334- yilda Eronga qarshi yurishni boshlagan.

Granik daryosi yonidagi jang (mil. avv. 334- y.), Iss yonidagi jang (mil. avv. 333- y.), Gavgamela yonidagi jang (mil. avv. 331- y.)larda erishilgan g'alabalar Eronning katta qismi egallanishiga sabab bo'lgan.

Sharq tomon harakatlangan Aleksandr O'rta Osiyoga, so'ngra esa G'arbiy Hindistonga bostirib kirgan hamda ulkan davlatga asos solgan. Uning o'limidan so'ng (mil. avv. 323- y.) sarkardalar o'rtasidagi kurash natijasida ellin davlatlari shakllangan: Ptolemeylar podsholigi (Misr), Salavkiylar davlati, Makedoniya, Pont, Pergam, Kappadokiya.

Salavkiylar davlati, Ptolemeylar podsholigi hamda Makedoniya O'rtayer dengizining Sharqiy qismida o'z hukmronligini o'rnatish uchun asosiy raqobatchilarga aylanganlar va Yunonistonda faol siyosiy mavqega erishishga intilganlar.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi Yunon diplomatiyasida proksenlarning vazifasi nimadan iborat?
2. Qadimgi Yunonistonda elchining asosiy vazifalarini aytib bering?
3. Fermopil - Demetra ibodatxonasi nechta qabiladan iborat edi?
4. Panellin kongressining tashabbuskorini ko'rsating?
5. Yunon diplomatiyasiga oid shartnomalarning nus'halari qaysi ibodatxona- larda bo'lgan?
6. Xalqaro munosabatlar tarixida yunon elchilarining asosiy vazifasi nimalardan iborat bo'lgan?
7. Amfiktoniyalarning vazifalari nimalardan iborat?
8. Delos ittifoqi Lakedemon ittifoqidan qaysi jihatlar bilan ajralib turgan?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Jovan Kurbalijaning "Qadimgi yunon diplomatiyasi: siyosat, yangi vositalar va muzokaralar" mavzusidagi maqolasi (Jovan Kurbalija, Ancient Greek diplomacy: Politics, new tools and negotiation. Diplomacy and Technology: A historical journey, 2021, DiploFoundation) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Qadimgi Yunoniston davlat siyosati va diplomatiyasi. (Ancient Greek State Politics and Diplomacy) Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Yunonlar O'rta er dengizini qanday mustamlaka qilishgan - qadimgi sivilizatsiyalar. (How the Greeks Colonized the Mediterranean - Ancient Civilizations). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

7-MAVZU. QADIMGI RIM DIPLOMATIYASINING ASOSIY XUSUSIYATLARI.

REJA:

- 7.1. Fetsiallar Kengashi;
- 7.2. Respublika va imperiya davrida elchilik tartiblari;
- 7.3. Rimning Karfagen, Makedoniya va Ellin davlatlari bilan xalqaro aloqalari.

Tayanch tushunchalar: *Fetsial, Magistr fetsialum, Pater patrius, Fetsiallar kengashi, Nominatsio, Kooptatsio, Innaguratsio, Legadiya, Legatlar, Puni urushlari, Makedoniya urushlari, oqsoqollar kengashi (Senat), «Yupiter fretrius», «ferire», «foedus», nominatsio, kooptatsio, innaguratsio, legadiya, legat.*

7.1. Fetsiallar kengashi.

Rim kuchli quldorlik davlatiga aylanishida uzoq yo'lni bosib o'tdi. Miloddan avvalgi VI asrda faqatgina qo'shni qabilalar bilangina aloqalar olib borgan Rim, qabilaviy munosabatlar yemirilishi natijasida, o'z ta'sirini asta-sekin kengaytirib borgan. Eng dastlabki davrlardan to Rim qulagunga qadar qabilalararo hamda xalqaro munosabatlarda oqsoqollar kengashi (Senat) muhim rol o'ynagan.

Fetsiallar - qadimgi Rimda ruhoniylar kengashi bo'lib, qabilalararo va xalqaro shartnomalarni tuzishda ishtirok etganlar. Ular urush e'lon qilish va sulh tuzish huquqiga ham ega bo'lganlar.

Fetsial so'zining aniq lug'aviy ma'nosi hozirgacha aniqlanmagan. Varron (mil. avv. I asrda Rimda yashagan ensiklopedist olim va yozuvchi) tomonidan ilgari surilgan taxminga ko'ra, ushbu termin lotincha «ferire yoki foedus» so'zidan olingan va «orator» ma'nosiga sinonim hisoblanadi. Ayrim yevropalik olimlarning fikriga ko'ra, ushbu termin «Yupiter fretrius» so'zi bilan bevosita bog'liq deb hisoblashadi.

«Fetsiallar instituti» faqat Rimgagina aloqador emas, balki albanlar, ardeylar, semnitlarda ham xuddi shunday tashkilot mavjud edi. Biroq, qadimgi Rimliklarning yuksak madaniyati unga huquqiy va siyosiy maqomi berilishiga sabab bo'lgan.

Fetsiallar 20 kishidan iborat bo'lib, kelib chiqishi patritsiy bo'lgan oliy ruhoniylar orasidan umrbodlikka saylangan.

Fetsiallikka o'tish 3 bosqichda amalga oshirilgan:

- 1) Nominatsio - ko'rsatilgan nomzod qasamyod qabul qilgan va o'z qasamida fetsiallar kengashiga munosib bo'lishga va'da bergan.
- 2) Kooptatsio - nomzodlar orasidan munosibi Senat tomonidan tanlab olingan.
- 3) Innaguratsio - fetsiallikka saylangan ruhoniylar alohida qasamyod qabul qilgan.

Fetsiallar kengashi boshlig'i «magistr fetsialum» (fetsiallar boshlig'i) deb nomlangan. Keyinchalik «Pater Patratus» (ulug' otaxon) deb nomlash urf bo'lgan. Pater Patratus nafaqat fetsiallar, shu bilan birga butun Rim xalqi nomidan ish olib borishga haqli hisoblangan.

Fetsiallar turlicha vazifalarni bajarganlar:

1) Qabilalararo munosabatlardagi ruhoniylar, ya'ni diniy vazifasi shundan iborat edi, urush e'lon qilinganda yoki sulh tuzilganda duolar o'qiganlar, shartnomalar tuzish jarayonida qurbonliklar keltirganlar. Odatda, qurbonlik sifatida cho'chqa bolasini «muqaddas tosh» bilan urib o'ldirganlar.

Biror qabila yoki shaharga urush e'lon qilishdan avval fetsiallar ushbu davlat chegarasiga kelib faqat o'zlarigagina ma'lum bo'lgan so'zlar bilan tavqi-la'nat o'qiganlar. Shu bilan birga ularga o'z talablarini ham yetkazganlar. Agar 33 kun ichida talablar bajarilmasa, fetsiallar yana o'sha qabila chegarasiga kelib, ular hududiga kuygan to'nka uloqtirganlar. Bu odat urush e'lon qilinganligini bildirgan.

2. Elchilik sohasida esa ularga katta imtiyozlar berilgan. Urush e'lon qilish, sulh tuzishdan tashqari, Senat va Rim xalqining xohish-istagi, talabini boshqa xalqlarga yetkazganlar, shartnomalarni bajarilishini nazorat qilganlar.

3. Sudya sifatida esa boshqa davlatlardan Rim jinoyatchilarini tutib berishni talab qilganlar yoki boshqa davlat jinoyatchilari Rimda yashiringan bo'lsa, ularni tutib, tegishli davlatga jo'natilishini nazorat qilganlar. Shuningdek, shartnomalarni buzganlarni, elchilarni haqorat qilgan yoki tajovuz qilganlarni ham jazolash ular vakolati ostida bo'lgan.

Bunday huquq va vakolatlar Rimda imperiya o'rnatilgunga qadar davom etgan.

Biroq imperiya davrida ham, garchi vakolatlar ancha cheklangan bo'lishiga qaramay, fetsiallar shartnomalar imzolashda ishtirok etganlar. Ayrim imperatorlar esa fetsiallar vazifalarini shaxsan o'zlari ado etganlar.

7.2. Respublika va imperiya davrida elchilik tartiblari.

Miloddan avvalgi IV-III asrlarda Rim uzoq qabilalar bilan o'zaro aloqalarni mustahkamlashga erishgan davrda haqiqiy elchilik munosabatlari shakllangan.

Elchixonalar «legadiya», elchilar «legatlar» deb atalgan. Elchilar Senat a'zolari orasidan saylangan. Ular qat'iy yo'riqnoma asosida ish olib borganlar. Yunon manbalarida aytilishicha, rimlik elchilar qo'lida oltindan yasalgan maxsus uzuk-muhri bo'lgan. Ushbu uzuk - muhr orqali elchilar xalqaro shartnomalarga imzo chekkanlar. Rimga qaytib kelgan legatlar oqsoqollar kengashi (Senat) huzurida hisobot berganlar. Faqat ayrim xollardagina xalq yig'inida (Forum) ham ularning hisobotlari tinglangan.

Miloddan avvalgi III—II asrlarda boshqa davlat elchilarini qabul qilish bo'yicha maxsus tartib joriy etilgan. Do'stona aloqadagi davlatlar yoki dushmanlarcha munosabatdagi davlatlar elchilari turlicha kutib olingan.

Do'stlik aloqalari mustahkam bo'lgan davlat elchilari Rimdan tashqaridayoq tantanalar bilan kutib olingan. Tantanalilar ziyofatdan so'ng elchilar Rimdagi eng shohona bezatilgan binolardan biriga joylashtirilgan. Rim shahrida kechqurunlari tashkil etiladigan turli ko'ngilochar bazmlar, bayram dasturxonlarida elchilar senatorlar va boshqa oliy darajadagi zodagonlar bilan yonma-yon joylashganlar, ularga qimmatbaho in'omlar berilgan. Dabdabali kutib olingan bu elchilar ertasi kuni imzolagan bitimlar Rim foydasiga hal etilishiga jiddiy qarshi ko'rsata olmaganlar.

G'anim davlat elchilari ancha sovuq kutib olingan. Ularni Rimdan tashqarida joylashgan oddiy binolarga joylashtirilgan. Ular umuman shaharga kiritilmagan. Ular joylashgan hudud qat'iy tarzda qo'riqlangan. Senat a'zolari elchilarni shahar chetidagi ibodatxonada qabul qilganlar. Agar muzokaralar Rim uchun muvaffaqiyatli kechayotgan bo'lsa, muzokaraning yakunlovchi kuni Rim shahriga ko'chirilgan

hamda elchilar sharafiga ziyofat tashkil etilgan. Aksincha hollarda esa elchilarga Rim hududini tark etish uchun qisqa muddat belgilanib, kech qolgan elchi shafqatsiz jazolangan. Dushman elchilari faqat Rim hududidagina qo'riqchilar tomonidan himoyalangan bo'lsa, do'st davlat elchilari o'z yurtlariga qadar kuzatib qo'yilgan.

7.1. Qadimgi Rim imperiyasining chegaralari

Imperiya davrida Rimda diplomatik aloqalar shaxsan imperator va uning konselariyasi nazoratida bo'lgan. Klavdiy imperatorligi davrida (41-54) o'tkazilgan islohotlar jarayonida xalqaro aloqalarni tartibga solishga alohida e'tibor qaratilgan. Unga ko'ra, imperatorga bo'ysunuvchi maxsus kotib lavozimi joriy etilib, u Rimning xalqaro munosabatlarida asosiy mas'ul hisoblangan. Rimning mashhur advokatlaridan biri hisoblangan Pamponiyning yozib qoldirishicha, Klavdiy davrida elchilarning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha alohida chora-tadbirlar amalga oshirilgan.

Imperiya davrida Rim diplomatiyasi ikki xil ko'rinishga ega bo'lgan:

1) Tashqi diplomatik aloqalar - Rim hukmronligi doirasidan tashqaridagi davlatlar bilan xalqaro munosabatlar.

2) Ichki diplomatik aloqalar - Rim ta'siri ostidagi davlatlar bilan xalqaro munosabatlar.

Rim ta'siri ostidagi davlatlar avtonomiya huquqiga va iqtisodiy, siyosiy, diniy jihatdan ma'lum vakolatlarga ega bo'lganlar. Ular Rimga elchilar jo'natib, o'z manfaatlarini Senatda himoya qila olganlar.

Vispasian davrida qo'shni davlatlarda faoliyat olib borayotgan elchixonalar vakillari 3 nafargacha (ilgari o'n nafar bo'lgan) qisqartirilgan. Asosiy maqsad elchixonalar uchun ajratiladigan mablag'ni cheklash bo'lgan.

Domitsian davrida (81-96) elchixonalarni mablag' bilan ta'minlash deyarli to'xtatilgan. Elchilik mansabini fahrli deb hisoblagan aristokratiya vakillaridan elchilar tayinlana boshlangan.

Imperiya davrida patritsiylar orasidan yetuk diplomatlarni tayyorlash maqsadida maxsus maktablar faoliyat ko'rsatgan. Ularga huquq, diplomatiya, ritorika, falsafa kabi fanlar chuqur o'rgatilgan.

7.3. Rimning Karfagen, Makedoniya va ellin davlatlari bilan xalqaro aloqalari.

Rim davlatining keng miqyosdagi xalqaro aloqalari miloddan avvalgi VI asrlarda boshlangan. Dastlabki yirik shartnomalar Karfagen bilan imzolangan. Shartnomalar asosan savdo-sotiq, Rim kemalarining Afrika qirg'oqlaridagi yetkin harakatlarini ta'minlashga qaratilgan. Rim kemalariga faqatgina Karfagen portlariga qadar suzib kelishga ruxsat berilgan, Afrikaning boshqa sohillariga suzib borish esa qat'iy ta'qiqlangan. Agar Rim kemalari bo'ron tufayli Karfagen qirg'oqlarida to'xtashga majbur bo'lgan hollarda, bo'ron tingach, Italiyaga jo'nab ketishlari uchun qisqa va qat'iy muhlat belgilangan. Belgilangan muddatda jo'nab ketishga ulgurmagan kema a'zolari qatl etilgan.

Rimning ellin davlatlari bilan aloqalari miloddan avvalgi III asrda to'la

o'rnatilgan. Ayniqsa, Ptolomeylar podsholigi bilan aloqalar juda mustahkam bo'lgan. Xuddi shu davrda Sitsiliya uchun Karfagen bilan Adriatika dengizi qirg'oqlaridagi hududlar uchun Makedoniya bilan keskin raqobatlashayotgan Rim uchun Ptolomeylar podsholigidaek kuchli ittifoqchiga ega bo'lish katta ahamiyatga ega bo'lgan. O'z navbatida, Afrikada Karfagenning kuchayishi Misrga ham xavf solar edi. Makedoniya esa Misrning yana bir jiddiy dushmani hisoblangan Salavkiylarning yaqin ittifoqchisi edi.

Shu tariqa Puni urushlari davrida O'rta yer dengizi mamlakatlari ikkita katta lagerga ajraganlar:

1) Rim, Ptolemeylar, Pergam va Rodos;

2) Makedoniya, Salavkiylar va Karfagen.

Miloddan avvalgi 216- yilda Gannibal rahbarligidagi Karfagen armiyasi Kann shahri yaqinida Rim armiyasini tor-mor etgach, Gannibal Rimga o'z elchilarini jo'natib, og'ir shartlar evaziga tinchlik shartnomasini taklif etgan. Senat esa bu taklifni rad etgach, Gannibal Makedoniyaga o'z elchilarini jo'natib, uni Rimga qarshi urushga qo'shilishga da'vat etgan.

Gannibal jo'natgan elchilarning tashabbusi bilan Kafagen va Makedoniya Rimga qarshi ittifoqqa birlashish to'g'risida o'zaro bitim imzolaganlar va urush vaqtida Rim bilan alohida separat sulh tuzmaslikka o'zaro va'da berganlar. Ushbu shartnomaga ko'ra, Rim mag'lubiyatga uchragandan so'ng, Bolqonda joylashgan davlatlar hududlari Makedoniya, Italiya hududlari esa to'laligicha Karfagen ixtiyorida bo'lishi belgilab olingan. Yozma shartnomadan tashqari Makedoniya shohi og'zaki tarzda o'z qo'shinlarini zudlik bilan Apeninga yuborishga va'da bergan. Polibiyning yozib qoldirishicha, Rim diplomatlari Yunonistondagi Etoliy ittifoqi davlatlarini Makedoniyaga qarshi urush e'lon qilishga ko'ndirganlar hamda ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga va'da berganlar. Yunoniston hududida boshlanib ketgan urush tufayli Makedoniya Apeninga qo'shin jo'natish imkoniyatidan mahrum bo'ldi. Dahshatli natijalarga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan katta hajmdagi makedon qo'shinlarining Rimga yurish boshlash ehtimoli diplomatik harakatlar tufayli

butunlay barham topgan.

Puni urushlari davomida rimliklar bir necha marta dengizda Makedoniyaga qarshi kichik to'qnashuvlar bilan cheklanganlar..

Makedoniyaning Yunonistondagi urushlar bilan bandligidan foydalangan Rim qo'shinlari miloddan avvalgi 215-205- yillarda Gannibal armiyasini Italiyadan quvib chiqarishga erishgan. Karfagenning chekinishi oqibatida Makedoniya podshosi Filipp V o'zaro shartnomaga xiyonat qilgan holda miloddan avvalgi 205- yilda Rim bilan separat sulh shartnomasi imzolagan. Shundan so'ng miloddan avvalgi 202- yilda rimliklar Karfagen qo'shinlarini qattiq mag'lubiyatga uchratganlar va uni og'ir shartlar evaziga sulh tuzishga majbur qilganlar. Miloddan avvalgi 200- yilda esa bir vaqtlar Karfagen bilan ittifoq tuzgan Filipp V ni jazolash maqsadida Makedoniyaga qarshi urush e'lon qilingan. Biroq, asosiy maqsadni oshkor qilmagan holda Yunonistondagi shahar davlatlarni himoya qilish bahonasida urushga kirishganlar. Urush davomida Rim elchilari Salavkiylar podshosi Antiox III (mil. avv. 223-187) huzuriga yuborilib, uni Makedoniyani qo'llab-quvvatlamaslikka ko'ndirganlar. Buning uchun Rim Antiox III ga Suriya, Finikiya va Falastin hududlarini egallashi uchun qarshilik ko'rsatmaslikka va'da bergan. Urushda og'ir ahvolga tushib qolgan Filipp V ning qayta-qayta iltimoslari Antiox III tomonidan rad etildib, harbiy yordam ko'rsatilmagan. Shu tariqa, miloddan avvalgi 197- yilda Makedoniya og'ir shartlar asosida Rim bilan sulh tuzishga majbur bo'lgan. Unga ko'ra, Filipp V Yunonistondagi mayda davlatlarning mustaqilligini tan olgan, Rimga katta miqdorda tovon puli to'lagan hamda o'z armiyasi sonini keskin qisqartirishga (5 ming kishiga) rozi bo'lgan. Yunon davlatlari makedon zulmidan ozod bo'lib, Rim asoratiga tushganlar va ularni nazorat qilish maqsadida ushbu davlatlar hududlarida katta miqdorda Rim qo'shinlari o'rnatilganlar.

Oradan ko'p o'tmay Rim Senati Tiberiy Samproni Grakx (mil. avv. 163-133, mashhur aka-uka Grakxlarning otasi) boshchiligidagi elchilarni Makedoniya shohi huzuriga yuborgan. Bundan asosiy maqsad, Rimning Antioxga qarshi boshlashida Makedoniyaning betarafligiga erishish edi. Salavkiylarga nisbatan yuragida adovat o'ti uyg'ongan Filipp V ma'lum yengilliklarga erishish maqsadida urushda betaraf

bo'lishga ko'ngan, hattoki Rim armiyasiga Makedoniya hududidan o'tishga ruxsat bergan. Bundan tashqari, rimliklarga oziq-ovqat borasida ham yordam berishga rozi bo'lgan.

Miloddan avvalgi 190- yilda Salavkiylar qo'shinlari Rim tomonidan tor-mor etilib, uning Kichik Osiyodagi mulklari tortib olingan hamda katta miqdorda tovon undirilgan. Salavkiylarning mag'lubiyatidang so'ng Rim Makedoniyaga bergan va'dalaridan voz kechgan. Aldangan Filipp V noiloj qolgan holda o'ziga yuklatilgan majburiyatlarni ado etishni davom ettirgan. Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, Rim o'z diplomatiyasining ayyorligi va ishbilarmonligi evaziga ulkan yutuqlarni qo'lga kiritgan. «Divide et impera» - «bo'lib tashla va hukmronlik qil» qoidasi Rimning asosiy quroli bo'lib xizmat qilgan..

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Qadimgi Rimda fetsiallarning vazifalari haqida ma'lumot bering?
2. Qadimgi Rim diplomatiyasida fetsiallikka o'tish tartibi qanday bo'lgan?
3. Rim davlatida boshqa davlat elchilarini qabul qilish bo'yicha maxsus tartib qachon joriy etilgan?
4. Puni urushlari davrida O'rta Yer dengizi mamlakatlari nechta lagerga ajralgan edi?
5. «Divide et impera» iborasi mohiyatini tushuntirib bering?
6. Imperiya davrida Rimda diplomatik aloqalar nazorati kimlar tomonidan amalga oshirilgan?
7. Klavdiy imperatorligi davrida o'tkazilgan islohotlar haqida nimalarni bilasiz?
8. Imperiya davrida tashkil etilgan diplomatlar tayyorladigan maxsus maktablarda asosan qanday fanlar o'qitilgan?
9. Fetsiallikka o'tish bosqichlar haqida ma'lumot bering?
10. Imperiya davrida ichki diplomatik aloqalar qanday ko'rinishda edi?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Donald L. Wassonning "Rim imperiyasining chegaralari" mavzusidagi maqolasi (Donald L. Wasson, The Extent of the Roman Empire, 2016, DiploFoundation) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Qadimgi Rimda hukumat va siyosat. (Government and Politics in Ancient Rome) Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Sharqiy Rim imperiyasi: diplomatiya va josuslik. (Eastern Roman Empire: Diplomacy and Espionage). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

II BO'LIM. O'RTA ASRLAR DAVRI XALQARO MUNOSABATLAR TARIXI

(milodiy IV asrdan - XV asrgacha)

8-MAVZU. XALQLARNING BUYUK KO'CHISHARI DAVRIDAGI XALQARO MUNOSABATLAR. ILK O'RTA ASRLAR YEVROPA DAVLATLARI DIPLOMATIYASI.

Reja:

- 8.1. Eramizning IV-V asrlarida Rim imperiyasining varvarlar bilan ittifoqchilik shartnomalari;
- 8.2. Konstantinopol saroyi va Attila;
- 8.3. Odoakr va Teodorix diplomatiyasi;
- 8.4. Franklar davlati diplomatiyasi.

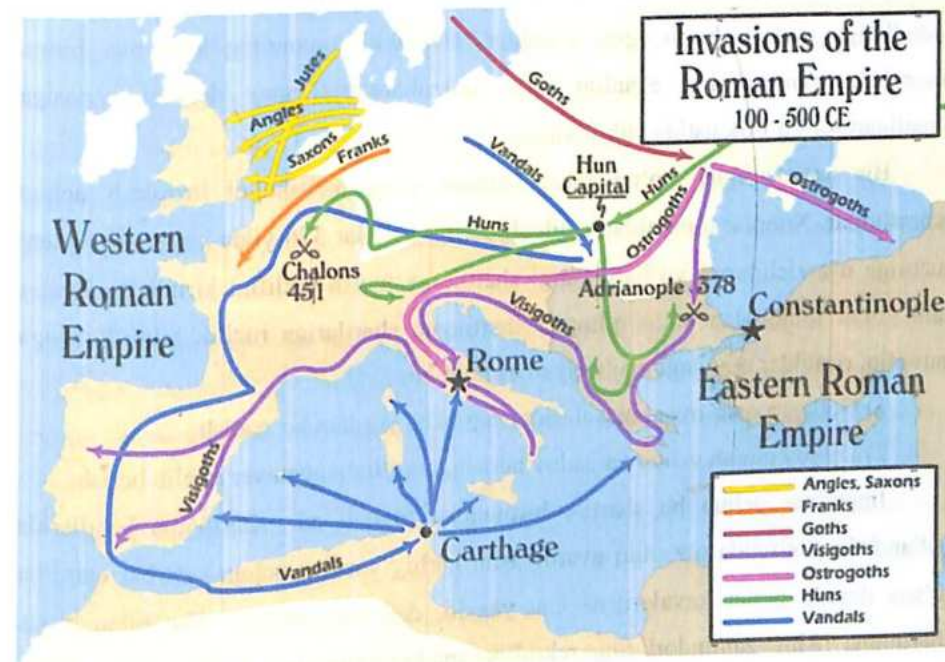
Tayanch tushunchalar: varvar, federal, vestgotlar podsholigi, Attila, Odoakr, Teodorix diplomatiyasi, patrisiy, nikoh diplomatiyasi, ittifoqchi-federatlar, «Xalqlarning buyuk ko'chishlari», «Abadiy shahar», «Sali haqiqati», kolonlar, katolisizm, peregrini sochi.

8.1. Eramizning IV-V asrlarida Rim imperiyasining varvarlar bilan ittifoqchilik shartnomalari

IV asr oxiridan e'tiboran Rim imperiyasi chegaralari ortida paydo bo'lgan german qabilalarining bosqinchilik yurishlari oqibatida mamlakat sarhadlari daxlsizligiga rahna solinib, ular tomonidan imperiya viloyatlari birin-ketin qo'lga kiritila boshlandi. Ishlab chiqarishning qulchilik munosabatlarida yuzaga kelgan inqirozli holat, shuningdek, qullar va kolonlar qo'zg'olonlarining avj olishi sharoitida imperiya varvar qabilalarining yangi to'lqinini qaytarishga qodir emas edi.

Rim diplomatiyasi tarixida uning varvar xalqlari bilan imzolagan ittifoqchilik shartnomalari alohida qiziqish bilan o'rganiladi. Varvarlarning Rim hududlariga

ittifoqchi-federatlar sifatida kelib joylashuvi Rim Respublikasi oxiri va Imperiya boshqaruvining dastlabki kezlariidan, ya'ni Sezar va Oktavian Avgust hukmronligi davridan boshlanadi. Keyingi asrlarda varvarlarning imperiya ichki viloyatlari bo'ylab harakatlari yanada jadallashdi. «Xalqlarning buyuk ko'chishlari» sabab III-V asrlarda bu jarayon yanada tezlashdi. Rimga ittifoqchi-federat sifatida suqilib kirayotgan varvarlar huquqiy jihatdan bu davrda «xorijlik ittifoqchilar» (peregrini sochi) deb atalgan. Shu yo'sinda ular Rim hududlarida yashayotgan va ular bilan ittifoqchilik shartnomasini tuzmagan boshqa varvar xalqlaridan farqlanardilar. Federatlar Rim qonunlari himoyasi ostida edilar, shuningdek, boshqa varvar xalqiga nisbatan ularga ko'proq huquq va imtiyozlar belgilab berilgan edi.

8.1. Rim imperiyasiga bosqinlar. Milodiy 100-500 yy.

Federatlar bilan imzolangan ko'p sonli keleshuvlar orasida imperator Konstantin Buyukning 332-yilda gotlar bilan imzolangan shartnomasi alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra, Rim tomoni gotlarga Dunay daryosi bo'ylaridan yer

ajratib berish, shuningdek gotlar tomonidan ko'rsatiladigan harbiy yordam uchun ularga ma'lum miqdorda pul to'lab turish majburiyatini olardi. Unda, shuningdek, Dunayning ikkala qirg'oq hududlari bo'ylab olib boriladigan savdo muomalasi haqida ham so'z yuritiladi. Konstantin Buyukning bir vaqtning o'zida gotlarning azaliy dushmani bo'lmish sarmatlar bilan maxfiy kelishuv imzolangani ma'lum bo'lgach bu shartnoma buziladi. Imperatorning bunday hatti-harakatlaridan qattiq g'azablangan gotlar sardori o'g'liga-bo'lajak podsho Atanarixga rimliklarga yordam berish uchun hech qachon Rim hududlariga kirmaslik haqida ont ichirdi.

Rim imperiyasining sharqiy qismida hukmronlik qilgan imperator Valentning 369-yilda gotlar sardori Atanarix bilan imzolagan shartnomasi ham muhim. Bu galgi kelishuv tomonlar imzosi bilan mustahamlanadi. Unga ko'ra, gotlar endilikda Frakiya hududlariga joylashish huquqini olardilar. Har ikki tomonning ham bir-biriga ishonchsiz munosabatda ekanligi bois, muzokaralar Dunay daryosi o'rtasiga o'natilgan sol-ko'prik ustida olib borildi.

Bir necha yildan so'ng ikkala tomon yangi kelishuvni imzolash uchun uchrashdilar. Xunlar tomonidan siqib chiqarilgan gotlar 376-yilda imperator Valent huzuriga o'z elchilarini yo'llab, yangi shartnoma tuzish taklifini kiritdi. Imperator ham gotlar tomonidan taklit qilingan shartnoma shartlariga rozilik bildirdi. Unga muvofiq, rimliklar quyidagi majburiyatlarni oldilar:

- 1) Gotlarga oziq-ovqat masalasida vaqtincha yordam ko'rsatish;
- 2) Uy-joy qurish uchun va ishlov berishga mo'ljallangan yer ajralib berish.

Imperator uchun bu shartlar birmuncha foydali edi: shartnoma bandlarida gotlar federat sifatida o'z otliq gvardiyasini harbiy yordam uchun safarbar etardilar (o'sha davrda gotlar kavaleriyasi eng yaxshi, deb tan olingan). Shu bilan birga, shartnoma Rim zamindorlarini rekrutlik majburiyatlaridan xalos etardi. Biroq imperator Valent shartnomani o'z foydasiga yo'naltira olmadi. Shubhaga moyil imperator muzokaralarni haddan ortiq cho'zib yubordi, bu vaqt ichida Dunay bo'ylab turgan gotlar ommasi daryodan kechib o'tib Rim sarhadlariga bostirib kirdilar va ayrim hududlarni shafqatsizlarcha talon-taroj qildilar. Imperator Valent esa 378-yilda Adrianopol yonida gotlarga qarshi bo'lib o'tgan jangda halok bo'ldi. Keyingi

imperatorlar 377-378-yillar fojeasidan tegishli xulosa chiqardilar va endilikda federatlar bilan munosabatlarda ehtiyotkorona yondasha boshladilar. Bundan tashqari, endi imperatorlarning o'zlari qimmatbaho sovg'a-salomlar jo'natib varvar knyazlarini shartnoma tuzishga unday boshladilar.

Eramizning 382-yilida imperator Feodosiy I gotlar sardori Alarix bilan yangi shartnoma imzoladi. Shartnoma imperiyadan ko'ra, varvarlar uchun ko'proq foyda keltirardi. Jumladan, Frakiya va Meziyadan gotlar uchun joy ajratilib, ularga harbiy majburiyat saqlanib qolgan holda har qanday ko'rinishdagi soliqlardan ozod qilish sharti bilan dehqonchilik qilishlariga ruxsat berilardi.

Iqtisodiy jihatdan birmuncha zaiflashib qolgan G'arbiy Rim imperiyasiga quldorlik xo'jaligining inqirozi katta ta'sir ko'rsatganligi bois, imperiya viloyatlari birin-ketin varvarlar tobeligi ostiga o'ta boshladi. Alarix boshchiligidagi vestgotlar Italiyaga bostirib kirib, «Abadiy shahar» - Rimni qo'lga kiritdilar va talon-taroj qildilar. Ispaniya va janubiy-g'arbiy Galliyada qaror topgan vestgotlar Rim imperiyasi hududidagi birinchi varvar davlati bo'lmish Vestgotlar podsholigiga asos soldilar. Ularning ortidan vandallar, svevlar, burgundlar, franklar imperiya viloyatlarini birin-ketin egallab ola boshladilar va, nihoyat, xunn qabilalarining Volgadan Reyn daryosiga qadar ulkan kengliklarni egallab olishlari, ularning Rim imperiyasi chegaralariga shiddat bilan yaqinlashib kelishiga va o'z navbatida bu yerlarni talon-taroj qilib mamlakat daxlsizligiga tahdid solishlari bilan hamohang kechdi.

Ham Sharqiy, ham G'arbiy Rim imperiyasi varvarlar bilan harbiy harakatlarni olib borish bilan cheklanib qolmasdan, ular bilan murakkab siyosiy aloqalarni yuritishga majbur edilar. Odatda, varvarlar imperiyaga bosqinchi sifatida emas, vassal va ittifoqchi bo'lish taklifi bilan kelardilar. Ular bilan shartnomalar imzolapar, biroq bu kelishuv tez orada o'z xususiyatini o'zgartirib, kechagi vassal bugun g'alayonchiga, ertaga esa bosqinchiga aylanardi. Ular bilan kelishish, sotib olish yoki boshqa yo'llar bilan ulardan qutulish kerak edi. O'z navbatida varvarlar yangi talablarni ilgari surgan holda oltin, kumush va yangi yer-mulk talab

qildilar. Ana shuning zamirida varvarlar va Rim imperiyasi yoki to'g'rirog'i ikkala Rim imperiyalari o'rtasida murakkab diplomatik aloqalar yuzaga keladi.

8.2. Konstantinopol saroyi va Attila

Rim va varvarlar dunyosining to'qnashuvi xalqaro munosabatlar tizimida o'ziga xos shakllarning paydo bo'lishi bilan izohlanadi. Aytish kerakki, Sharqiy Rim imperiyasining xunlar sardori Attila bilan olib borgan diplomatik aloqalari yuzasidan batafsil va anchayin boy hujjatlar saqlanib qolgan. Mavjud ma'lumotlar Konstantinopol diplomatik doiralarga yaqin bo'lgan Prisk ismli shaxs tomonidan yozib qoldirilgan. Uning bergan ma'lumotlarini o'rganish asnosida varvarlarning sekin-astalik bilan Rim diplomatiyasi uslublarini o'zlashtirib borganliklarini ko'rish mumkin. Shu bilan birga Imperiya diplomatik organlari ham varvarlar an'analarga moslashib borardi. Prisk tomonidan berilgan ma'lumotlar orasida 433-yilda imperator Feodosiy II ning xunlar sardoriga yo'llagan elchiligi bilan bog'liq voqealar tasvirlanadi. Imperator elchilarining xunlar bilan uchrashuvi imperiya chegarasi yaqinida bo'lib o'tadi. Xunlar otdan tushmagan holda muzokara olib borish istagini bildirishdi. «Rim elchilari ham obro'larini saqlagan holda ot ustida gaplashishni ma'qul ko'rishdi», deb yozadi Prisk. Muzokaralar so'nggida Imperiya uchun haqoratli shartnomaga imzo chekildi, unga ko'ra Sharqiy Rim imperiyasi chegaradan o'tgan barcha qochoqlarni xunlarga topshirishi hamda har yili 700 funt oltin miqdorida pul berishi lozim edi. Shundan so'ng har ikkala tomon ajdodlari nomi bilan ont ichib, shartnoma shartlariga rioya etishni bildirishdi.

Rim diplomatik an'alarini o'zlashtirib borgan varvarlar ba'zan garchi qo'pol ravishda bo'lsada undan o'z maqsadlariga erishish uchun foydalanishga harakat qildilar. Imperiyada, odatda, elchilarga sovg'a tortiq qilish odati bor edi. Masalan, manbalarda aytilishicha Attila tomonidan Konstantinopolga yuborilgan elchi qochoqlarning qaytarib berilishini talab qiladi. Sovg'a-salomlarga ko'mgan elchilarga imperiyada qochoqlar yuqligi to'g'risidagi javob yo'llanadi. Shundan so'ng Attila boshqa bir guruh elchilarni Imperiyaga yo'lladi. Bu safar ham

elchilarga qimmatbaho sovg'alar tortiq qilindi. Bunday holat yana bir necha bor takrorlandi.

Huns and the Roman Empire in 450

8.2. Xunlar va Rim imperiyasi. Milodiy 450-yillarda.

Manbalarning ma'lumot berishicha, rimliklarning Attiladan qo'rqqanligi hamda tinchlik shartnomasi shartlari buzilishining oldini olish maqsadida bunday qimmatbaho sovg'alarni yo'llashidan, tabiiyki, xunlar sardori unumli foydalangan, o'z navbatida turli bahonalar bilan rimliklar huzuriga elchilarini yo'llardi. Biroq Attila rimliklardan faqat bunday uslublarni o'rganib qolganicha yo'q. Priskning ma'lumot berishicha, Attila huzurida imperator Aesiy tomonidan yuborilgan

Konstansiy ismi xattot bo'lib, u xunlar sardori uchun, bilishimizcha, lotin tilida yorliqlar yozgan. Muzokaralar olib borish uchun Attila Imperiyaning bosib olingan hududlaridagi tajribali rimliklaridan foydalanardi, Jumladan, Prisk 448-yilda Attilaning imperator Feodosiyya yo'llagan elchiligi tarixini batafsil bayon etadi. Attila tomonidan tayinlangan elchi Edikon o'zining shavkatli, jasorati bilan nom qozongan kishi bo'lib, unga yaqin orada Attila tobeligi ostida o'tgan chegara hududlardan birida istiqomat qiluvchi Orest ismli kishi hamrohlik qildi. Imperator tomonidan qabul qilingan elchilar chegara xavfsizligini buzgan shaxslarning xunlarga qaytarib berilmayotganidan norozi ekanligini bildirib, xunlar va Imperiya o'rtasida olib borilayotgan savdo aloqalarini yanada jonlantirish uchun yangi manzilgohlar yaratishini imperatordan talab qilishdi. Imperator lotin tilida yozilgan nomani o'qib bo'lgach Edikon yuqoridagilarga qo'shimcha tarzda o'zining og'zaki nutqini ifoda etdi, saroy a'yoni, xun tilini biluvchi Vigila bu nutqni tarjima qildi.

Ushbu elchilik taqdiri Vizantiya diplomatiyasi usullariga xarakteristika berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Konstantinopol ulamolaridan bir nechtasi imperator buyrug'iga ko'ra Edikon bilan uchrashib uni Attilani o'ldirishga ko'ndirmoqchi bo'lishdi, buning evaziga unga «ulkan boylik» va'da qilindi. Ushbu taklifga o'zini rozidek qilib ko'rsatgan Edikon javob elchiligiga boshliq qilib, tayinlangan Vigila va bir- necha ayonlar hamrohligida xunlar yurtiga yo'l olishdi. Edikon Attilaga suiqasd to'g'risida so'zlab bergan. Garchi Atilla Vigilani o'ldirib yuborish istagida bo'lsada, elchilar daxlsizligi borasidagi normadan kelib chiqib, bu tadbirni qo'llamadi.

Attila muzokaralar olib borishda imperatordan oddiy nasabli kishilarni emas, elchi nomiga ega taniqli shaxslarning yuborishini talab qilardi. Masalan, 449-yilda huzuriga patrisiyalar Anatoliy va Nom kelayotganidan xabar topgan Attila ushbu shaxslarning yuqori martabasiga hurmat nuqtai-nazaridan «ularni yo'l charchoqlari bilan yanada holdan toydirmaslik maqsadida» chegarada kutib oldi. Muzokaralar davomida ham dastlab murosasozlik qilishni istamagan Attila oxir-oqibat elchilar bilan Konstantinopol uchun zarur foydali shartnomani imzoladi. Xayrlashuv chog'ida u elchilarga qimmatbaho sovg'alar-tulporlar va mo'yna hadya qildi. Shu

tariqa, imperiya bilan yaqin qo'shnichilik aloqalarini o'rnatgan varvarlar sekin-astalik bilan elchilik xizmatidagi tushuncha va an'analarni o'zlashtirib boraverdilar.

8.3. Odoakr va Teodorix diplomatiyasi

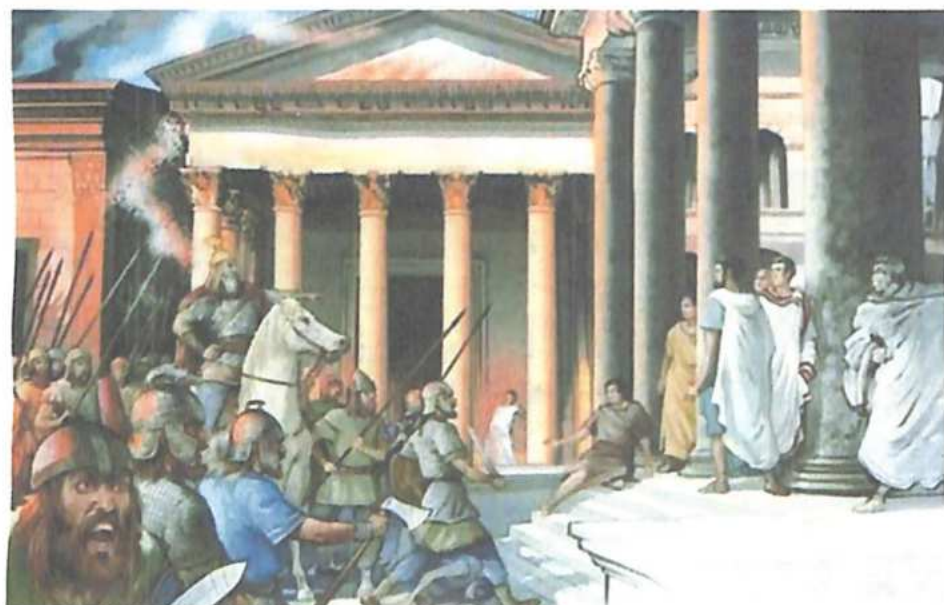
476-yilda G'arbiy Rim imperiyasi mavjudligiga barham berildi. German-varvarlar drujinasi sardori Odoakr G'arbiy Rim imperiyasining so'nggi imperatori Romul Avgustulni taxtdan tushirdi. Italiyada qaror topgan Odoakrning dastlabki qo'llagan tadbiri Sharqiy Rim (Vizantiya) imperiyasi bilan diplomatik aloqalarni o'rnatish bo'ldi. U Konstantinopolga imperator qadru-qimmatini ifodasi bo'lmish toj va to'q qizil rangli libosni yuborib, shu yo'l bilan endi G'arbda alohida imperator mavjud emasligini bildirdi.

8.3. Italiyadagi Odoakr qirolligi. 480-yil.

O'ziga nisbatan Odoakr patrisiy tituli berilishini va Italiya ustidan hukmronlik qilishiga ijozat so'ragan edi. Sharqiy Rim imperatori Zenon Odoakrga nisbatan murakkab siyosiy o'yin qilib bordi. U Konstantinopolga xavf solib turgan ostgotlar sardori Teodorixni Italiyani bosib olishga yo'lladi. Zenon shu yo'l bilan ikki

notinch varvar sardorini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish orqali imperiyaga solinayotgan xavfni bartaraf etish umidida edi. Konstantinopolda uzoq vaqt yashagan Teodorix o'z hatti-harakatlari bilan diplomatik tamoyillarni mohirona o'zlashtirib olganligini isbotladi. Uzil-kesil g'alabani qo'lga kiritgan olmagan Teodorix Odoakrga Italiyani ikkiga bo'lgan holda boshqarish taklifini kiritdi. Shu munosabat bilan uyushtirilgan bazm kechasida Odoakr xoinlarcha o'ldirildi, Italiya boshqaruvi endilikda Ostgotlar sardoriga o'tdi.

8.4. Varvarlarning Rimga bosqini

Diplomatiya tarixida Teodorixning Rim siyosiy tuzilmalariga naqadar sodiq bo'lganligi yaxshi ma'lum. O'z ismini yozishda bilmagan bu varvar atrofiga rimlik olimlar va davlat arboblari to'plab, barcha ma'muriy va elchilik xizmati bilan bog'liq ishlarni rimliklarga topshirdi. Ostgot podsholigining xalqaro ahvoli murakkab edi. Vizantiya imperatorlari o'zlarining yangi va kuchli qo'shnilariga xavotir bilan qarardilar. Ostgotlar tomonidan rimlik zamindorlarga tegishli mulklarni 1/3 qismining olib qo'yilishi Rim aristokratiyasining jiddiy noroziligiga

sabab bo'ldi. Ular Vizantiya imperatorini o'zlarining tayanchi bilib, bu varvarlar podsholiga qatshi intervensiya boshlash zarurligini zo'r berib uqtira boshladi I ar. Garchi Teodorix arian mazhabida bo'lib, shuning barobarida katolisizmga hain diniy bag'rikenglik kayfiyatida bo'lsada, dindorlar Vizantiya bosqini qo'llab-quvvatlab, shu yo'li bilan katolik cherkovi hukmronligini qaror toptirish istagida edilar. Bu esa ostgotlarning Sharq bilan munosabatlarini yanada murakkablashtirardi.

Ostgotlar davlati G'arbda ham murakkab siyosiy o'yin olib borishga majbur edi. Bu birinchi galda yangidan qaror topgan varvar podsholiklari bilan bo'lgan munosabatlarda o'z aksini topdi. Bu yerdagi qaltis vaziyatlarni hal qilishda, tinchlantirish siyosatini yuritishda nikoh diplomatiyasi muhim rol o'ynadi. Jumladan, Teodorix o'z qizlaridan birini burgundlar podshosiga, ikkinchisini vestgotlar podshosiga turmushga bergan bo'lsa, singlisining taqdiri vandallar podshosi bilan bog'langan edi. Shuningdek, Teodorixning o'zi ham franklar podshosining singlisiga uylandi. Teodorix siyosatining boshqaruvchisi Rim diplomatiyasi an'analari davom ettirib kelayotgan mashhur Kassiodor edi. U diplomatiyaga alohida e'tibor qaratish tarafdori edi. «Elchining vazifasi,- deb yozadi u, - ulkan san'atdir. Elchilarni nihoyatda ehtiyotkor bo'lib tanlash lozim. Har bir elchilik provinsiya va davlat ishlarini ishonib topshirish mumkin bo'lgan donishmand kishiga ehtiyoj sezar ekan, buning uchun eng aqlli, tadbirli kishini tanlash lozim, qaysiki bu shaxs o'ziga ishonib topshirilgan vazifani bajarishda hatto eng ayyor shaxs bilan ham bahslasha olsin, buyuk donishmandlar huzurida ham o'z fikrini uqtirish uchun chiroyli so'zlay olsin». Shuning uchun davlat tomonidan yuborilayotgan elchilari eng taniqli kishilardan tanlab olardilar. Shu yo'l bilan ham elchilik yuborilayotgan davlat hukmdoriga hurmat ko'rsatilar, ham elchilikning obro'si oshardi. Aynan ostgot podsholigi elchilari orqali G'arbda-varvar podsholiklarida Rim diplomatik an'analari o'zlashtirib boriladi. Xususan, frank va vestgot podsholiklarida Konstantinopol axloq-odob qoidalari o'rnatiladi. Varvar podsholari endilikda elchilardan imperiyaga xos bo'lgan yer o'pib ta'zim qilishni talab qila boshladilar. To'g'ri, g'arbiy varvarlar bilan olib borilgan diplomatik aloqalarda muvaffaqiyat qozonish uchun o'zgaicha tadbirlarni qo'llashga to'g'ri kelardi. Masalan,

Teodorixning Xlodvig saroyiga yo'llagan elchiligi tarkibida qo'shiqchi va sozanda ham bo'lib, shu yo'l bilan qahri qattiq franklar yo'lboshchisining fe'lini yumshatishga harakat qilindi. Bu esa amalda o'zining ijobiy natijasini berdi: elchilik to'liq muvaffaqiyat qozondi.

Varvarlarda elchilar daxlsizligi masalasiga katta e'tibor qaratilgan edi. Franklarning mashhur «Sali haqiqati»ga qo'shimcha ravishda elchini o'ldirganga katta miqdordagi xun berilishi tartibi o'rnatilgan bo'lib, bu 1800 solidni tashkil etardi. Taqqoslash uchun: oddiy frankning xuni 200 solid, podsho askarining o'limi uchun belgilangan vergeld 600 solid etib belgilangan. Shunga o'xshash qarorlar alieman, sakson, friz «Haqiqat»larida ham uchraydi. Bu hujjatlarda elchilarga yo'l bosish chog'ida dam olish uchun xona ajratish, ovqatlantirish zarurligi, kimki bundan bo'yin tovlasa jarimaga tortilishi haqida ma'lumotlar beriladi.

Shu tariqa, antik dunyoning qudratli davlatlari sanalmish Yunoniston va Rim nafaqat o'z davri uchun, balki keyingi asrlar va hatto ming yilliklarga ham tatigulik munosib diplomatik maktabni meros qilib qoldirdi.

8.4. Franklar davlatining diplomatiyasi

Franklar davlati G'arbiy Yevropada o'rta asrlar boshida, Rim imperiyasining qulashi ortidan paydo bo'lgan muhim siyosiy kuchlardan biri edi. Uning xalqaro aloqalari Xlodvig I (481–511) hukmronligidan boshlab shakllandi. Xlodvig Merovinglar sulolasining asoschisi sifatida frank qabilalarini birlashtirgan birinchi qirol bo'lib, G'arbiy Yevropada barqaror barbar qirolligini barpo etdi. Uning davrida diplomatiya harbiy yutuqlar, diniy siyosat, nikoh ittifoqlari va shaxsiy aloqalarga asoslanib, keyingi sulolalar uchun zamin yaratdi.

Xlodvig I hukmronligi (481–511) V asr oxiri va VI asr boshlarida, Rim imperiyasi parchalanib, Galliyada siyosiy bo'shliq yuzaga kelgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrda franklar bir nechta qabilalarga bo'lingan bo'lib, har biri o'z rahbariga ega edi. Xlodvig Salian franklar qabilasining qiroli Childerik I ning o'g'li sifatida 15 yoshida taxtga o'tirdi va o'zining harbiy mahorati va diplomatik

qobiliyatlari bilan franklarni birlashtirdi. Uning xalqaro aloqalari ichki barqarorlikni ta'minlash va tashqi ittifoqlarni mustahkamlashga qaratildi.

Xlodvigning diplomatiyasi dastlab Galliya hududida frank hukmronligini kengaytirish va ichki raqiblarni bartaraf etishga yo'naltirilgan edi. Bu jarayonda u harbiy kuch bilan birga muzokaralar va diniy aloqalardan foydalangan.

Xlodvig 486-yilda Galliyadagi oxirgi Rim hukmdori Syagriusga qarshi Suession jangida g'alaba qozondi. Syagrius Shimoliy Galliyada Soissons qirolligini boshqarib, Rim merosini saqlab qolishga urinayotgan edi. Xlodvig bu jangda katta harbiy ustunlikka ega bo'lib, Syagriusni mag'lub etdi va uni qochib ketgan joyida qatl ettirdi. Jangdan so'ng Xlodvig Gallo-Rim ruhoniylari bilan munosabatlarni yaxshilashga e'tibor berdi. Reyms episkopi Remigiy Xlodvigdan cherkovdan olingan qimmatbaho idishni qaytarishni so'radi. Xlodvig bu iltimosni bajarib, diniy qo'llab-quvvatlashni qo'lga kiritdi. Bu harakat uning Rim shaharlari — Parij, Verdun va boshqalarni bosib olishini osonlashtirdi. Keyinchalik u Parijni o'z poytaxtiga aylantirdi, bu frank davlatining markazlashuvi uchun muhim qadam bo'ldi.

491-yilda Xlodvig sharqiy Galliyada joylashgan Turingiya qabilalariga qarshi yurish uyushtirdi. Bu yurishda u nafaqat harbiy kuch ishlatdi, balki mahalliy rahbarlar bilan muzokaralar olib bordi. Turingiyalarni mag'lub etib, Xlodvig o'z hududini sharqqa kengaytirdi va franklarning Galliyadagi mavqeini mustahkamladi. Bu jarayonda u mahalliy elitadan sadoqat olish uchun sovg'alar va va'dalar berdi, bu o'sha davr diplomatiyasining odatiy usuli edi.

Xlodvig o'zining so'nggi hukmronlik yillarida frank qabilalari ichidagi kichik qirollarni (reguli) yo'q qilishga kirishdi. Bu jarayonda u diplomatiyada hiyla va fitnadan keng foydalandi. Masalan, u Chararikni monastirdan qochish rejasidan xabardor bo'lib, uni o'ldirdi. Xlodvig otasi Sigiberni o'ldirishga undab, keyin uni xiyonat bilan qatl ettirdi. Ragnacharni esa pora bilan uning o'z odamlaridan qo'lga olinib, qatl qilinishini ta'minladi. Bu harakatlar Xlodvigning ichki birlashishni yakunlash va yagona hukmronlikni o'rnatishdagi qat'iyatini ko'rsatadi.

Xlodvig tashqi aloqalarni mustahkamlashda nikoh diplomatiyasidan muvaffaqiyatli foydalangan. Bu ittifoqlar uning siyosiy mavqeini mustahkamlash va yangi hududlarni qo'shib olishda muhim rol o'ynadi.

Xlodvig 493-yilda Burgundiya malikasi Klotilda bilan nikoh tuzdi. Bu nikoh Burgundiya qirolligidagi Godegisel ismli amakisi bilan ittifoq orqali amalga oshirildi. Klotilda katolik xristian bo'lib, uning ta'siri Xlodvigning keyinchalik xristianlikni qabul qilishida katta rol o'ynadi. Bu ittifoq Burgundiya bilan siyosiy aloqalarni mustahkamlab, franklarning Galliyadagi pozitsiyasini yaxshiladi. Keyinchalik, 500–501-yillarda Godegisel o'z akasi Gundobadga qarshi Xlodvig bilan ittifoq tuzib, Burgundiya fuqarolar urushida yordam so'radi. Xlodvig Dijon yaqinida Gundobadni mag'lub etdi, ammo uzoq muddatli urush o'rniga yillik soliq qabul qilib, tinchlikka erishdi.

Xlodvig o'z singlisini Ostgotlar qiroli Teodorikga turmushga berdi. Bu nikoh Ostgotlar bilan strategik ittifoq tuzishga xizmat qildi. Ostgotlar Italiyada Rim merosini davom ettirayotgan kuchli qirollik bo'lib, Xlodvig bu ittifoq orqali umumiy dushmanlarga (masalan, vizigotlar va boshqa german qabilalariga) qarshi o'z pozitsiyasini mustahkamladi. Teodorik bilan aloqalar keyingi yillarda franklarning janubiy chegaralarini himoya qilishda muhim bo'ldi.

Xlodvigning diplomatiyasida diniy omillar markaziy o'rin tutadi. Uning xristianlikni qabul qilishi nafaqat diniy, balki siyosiy va xalqaro miqyosda katta ahamiyatga ega edi.

496-yilda Xlodvig Alamanni qabilalariga qarshi Tolbiak jangida g'alaba qozondi. Afsonaga ko'ra, jang paytida og'ir ahvolga tushgan Xlodvig Klotildaning xristian Xudosiga yordam so'rab ibodat qildi va g'alaba qozondi. Jangdan so'ng Reyms episkopi Remigiyning ta'sirida xristianlikni qabul qildi (ba'zi manbalarda bu 506-yil deb aytiladi). Bu qaror Gallo-Rim aholisi bilan yaqinlashishga va Rim katolik cherkovining qo'llab-quvvatlashini olishga yordam berdi. Xristianlikni qabul qilishi Vizantiya imperatori Anastasiy I tomonidan tan olindi va Xlodvigga "konsul" unvoni berildi. Bu unvon uning Rim merosini qisman o'zlashtirgan hukmdor sifatidagi mavqeini ko'rsatdi.

Xlodvig Armorika (hozirgi Bretan) mintaqasini harbiy yo'l bilan bosib ololmadi. Biroq, u Arian vizigotlariga qarshi umumiy dushmanlikdan foydalanib, diplomatiya orqali bu hududni frank qirolligiga qo'shdi. Armorika aholisi, xristian bo'lishlariga qaramay, avval Rim hukmronligiga qarshi edi. Xlodvigning katoliklikni qabul qilishi ularning sadoqatini olishda muhim omil bo'ldi. Bu jarayonda mahalliy rahbarlar bilan muzokaralar va diniy birlashish muhim rol o'ynadi.

Xlodvigning tashqi aloqalarida vizigotlar bilan ziddiyat alohida o'rin tutadi, chunki bu frank hududini kengaytirish va diniy-siyosiy maqsadlarni birlashtirish bilan bog'liq edi.

507-yilda Xlodvig Vizigotlar qiroli Alarik II ga qarshi Vuille (yoki Voulon) jangida g'alaba qozondi. Vizigotlar Arian xristian bo'lib, Galliyaning janubida (Tuluzaga qadar) katta hududni boshqarar edi. Xlodvig bu jang oldidan katolik cherkovi qo'llab-quvvatlashini ishga soldi va vizigotlarning Arian e'tiqodini dushman sifatida ko'rsatdi. Jangda Alarik II o'ldirildi, vizigotlar esa shimoliy hududlaridan chekinishga majbur bo'ldi. Bu g'alaba frank qirolligini Pyreneylargacha kengaytirdi va Xlodvigning G'arbiy Yevropadagi mavqeini mustahkamladi. Bu jarayonda diniy diplomatiya (katoliklikni himoya qilish) va harbiy strategiya muvozanati yaqqol ko'rindi.

Xlodvig davridagi diplomatiya zamonaviy ma'noda rasmiy tuzilmalarga ega emas edi. U ko'proq shaxsiy aloqalar, nikoh ittifoqlari, diniy strategiya va hiylaga asoslangan edi:

Xlodvig Klotilda va Teodorik bilan nikohlar orqali Burgundiya va Ostgotlar bilan ittifoq tuzdi. Bu aloqalar siyosiy barqarorlik va tashqi dushmanlarga qarshi birlashishni ta'minladi.

Xristianlikni qabul qilishi Xlodvigga Gallo-Rim elitasi, katolik cherkovi va Vizantiya bilan aloqa o'rnatish imkonini berdi. Bu qaror uning hukmronligini qonuniylashtirdi va franklarni barbar qabilasidan davlatga aylantirdi.

Xlodvig raqiblarni yo'q qilishda xiyonat va poradan foydalansa-da, bu o'sha davrda diplomatiyaning odatiy qismi edi. U harbiy kuch yetmagan joyda muzokaralar va fitna bilan maqsadlariga erishdi.

Mahalliy elita bilan hamkorlik: Turingiya va Armorika kabi hududlarda Xlodvig mahalliy rahbarlarni o'ziga jalb qilib, ularni frank tuzumiga integratsiya qildi.

Xlodvig I davrida Franklar davlatining xalqaro aloqalari G'arbiy Yevropada birinchi barqaror qirollikni shakllantirishga xizmat qildi. Uning diplomatiyasi shaxsiy ittifoqlar, diniy o'zgarishlar va harbiy yutuqlarni birlashtirib, frank qabilalarini yagona hukmronlik ostida birlashtirdi. Xristianlikni qabul qilishi Rim merosini o'zlashtirish va Galliyani birlashtirishdagi strategik qadam bo'ldi. 511-yilda Parijda vafot etganida, Xlodvig o'g'li Xlotar I ga hozirgi Belgiyadan Pyreneylargacha cho'zilgan keng va barqaror qirollikni meros qoldirdi. Bu diplomatiya Merovinglar sulolasining asosini mustahkamlab, keyinchalik Buyuk Karl davrida yanada rivojlanish uchun zamin yaratdi. Xlodvigning xalqaro aloqalardagi muvaffaqiyati G'arbiy Yevropa tarixida chuqur iz qoldirdi va o'rta asrlar diplomatiyasining ilk namunalaridan birini taqdim etdi.

Buyuk Karl (768–814) hukmronligi Franklar qirolligini imperiyaga aylantirgan davr sifatida tarixda muhim o'rin tutadi. Xlodvig I davridan farqli o'laroq, Karl davrida diplomatiya rasmiy elchilik, xat almashish va xalqaro ittifoqlar orqali murakkab va tizimli tus oldi. Uning xalqaro aloqalari harbiy yutuqlarni do'stona munosabatlar bilan muvozanatlashtirib, G'arbiy Yevropada barqaror imperiya qurishga xizmat qildi. Eyingardning "Vita Karoli Magni" asarida bu aloqalar Karlning shon-shuhratini oshirish va Rim merosini tiklash vositasi sifatida tasvirlanadi.

Buyuk Karl Merovinglar sulolasining tanazzulidan so'ng Karolinglar sulolasini boshqargan va Franklar qirolligini kengaytirib, 800-yilda Rimda imperator unvonini qabul qildi. Uning diplomatiyasi xristian dinini targ'ib qilish, siyosiy ittifoqlarni mustahkamlash va madaniy almashinuvni rivojlantirishga qaratildi. Xlodvig davridagi shaxsiy aloqalarga asoslangan diplomatiyadan farqli o'laroq, Karlning yondashuvi rasmiy tuzilmalar va keng geografiyani qamrab olgan edi.

Buyuk Karlning Sharqiy Rim imperiyasi (Vizantiya) bilan aloqalari murakkab va raqobatga asoslangan edi, ammo tinchlikni saqlash uchun diplomatik sa'y-harakatlar muhim rol o'ynadi.

8.5. Milodiy 481-814 yillarda Franklar davlati hududidning kengayib borishi

800-yilda Karl Rim papasi Leo III tomonidan imperator sifatida toj kiyishi Vizantiya imperatorlari Nikifor I, Mixail I va Leo V bilan ziddiyat keltirdi. Vizantiyaliklar o'zlarini yagona haqiqiy Rim vorislari deb hisoblar edi va Karlning bu harakati ularning hukmronlik da'vosiga tahdid solardi. Bu voqea G'arb va Sharq o'rtasidagi diniy-siyosiy bo'linishni yanada chuqurlashtirdi. Vizantiya dastlab Karlning unvonini tan olishdan bosh tortdi, bu esa ikki imperiya o'rtasida diplomatik taranglikni keltirib chiqardi.

802-yilda Nikifor I bilan muzokaralar boshlandi, ammo dastlabki sa'y-harakatlar muvaffaqiyatsiz yakunlandi. 812-yilda Karlning elchilari va Vizantiya vakillari Aix-la-Chapelle'da sulh bitimini imzoladi. Bu bitimda Vizantiya Karlni G'arbiy imperator sifatida tan oldi, lekin sharqiy hududlar (masalan, Konstantinopol

va uning atrofidagi yerlar) ustidagi hukmronlikni saqlab qoldi. Eyingard bu munosabatlarni "Frankdan do'st sifatida foydalan, qo'shni sifatida emas" degan yunon maqoli bilan tasvirlaydi, bu Vizantiyaning franklarga do'stona munosabatda bo'lishni xohlashi, lekin ularning hududiy yaqinlashuvidan xavotirlanishini ko'rsatadi. Bitim ikki tomon o'rtasidagi savdo va diniy aloqalarni ham tartibga soldi.

Karlning Abbosiylar xalifaligi bilan aloqalari o'sha davr uchun noodatiy va strategik ahamiyatga ega edi. Bu ittifoq Vizantiyaga qarshi muvozanat sifatida ishlatildi.

Karl 797-yilda Abbosiylar xalifi Xarun ar-Rashidga (786–809) elchilar yubordi. Bu aloqa ikki davlatning Vizantiya va Umaviylar kabi umumiy dushmanlarga qarshi birlashish istagidan kelib chiqqan edi. 801-yilda Xarun javoban Karlga Abul Abbas ismli fil, sharqona ipak matolar, ziravorlar va boshqa qimmatbaho sovg'alar jo'natdi. Filning kelishi G'arbiy Yevropada katta hayrat uyg'otdi va Karlning sharq bilan aloqalarining ramzi sifatida qoldi. Bu sovg'alar nafaqat diplomatik jest, balki savdo va madaniy almashinuvning boshlanishi edi.

Eyingard Xarunning Quddusdagi muqaddas joylarni (Muqaddas qabr cherkovi) Karlga ramziy ravishda topshirganini yozadi. Bu da'vo Karlning xristian ziyoratchilar huquqlarini himoya qilishdagi rolini ta'kidlaydi. Biroq, tarixchilar (masalan, Louis Halphen) bu da'voni shubha ostiga qo'yadi, chunki Royal Frankish Annalsda faqat Quddus Patriarxidan kalitlar kelgani aytiladi. Anne Latowsky bu tasvirni Karlning xristian imperatori sifatidagi obrazini mustahkamlash uchun Eyingard tomonidan bo'rttirilgan ramziy ifoda deb hisoblaydi. Shunga qaramay, bu aloqa xristian ziyoratchilarning Muqaddas zamindagi xavfsizligini oshirishga xizmat qildi.

Karl G'arbiy Yevropada o'z nufuzini kengaytirish uchun mahalliy hukmdorlar bilan yaqin munosabatlarni rivojlantirdi. Eyingardning yozishicha, Alfonso II Karl bilan shunday yaqin ittifoq tuzganki, o'z xatlarida va elchilar orqali o'zini Karlning "xizmatkori" deb atagan. Bu G'arbiy Yevropada, xususan Ispaniyaning shimoli-g'arbiy qismida Karlning hukmron nufuzini ko'rsatadi. Alfonso Umaviylar xalifaligiga qarshi kurashayotgan xristian hukmdor edi va Karlning qo'llab-quvvatlashiga muhtoj edi. Biroq, bu "xizmatkorlik" da'vosi tarixiy jihatdan to'liq

tasdiqlanmagan va Eyingardning Karlni ulug'lash maqsadidagi bo'rttirishi bo'lishi mumkin.

Eyingard Karlning saxovati tufayli Irlandiya qirollarining uni "xo'jayin", o'zlarini esa "xizmatkor" deb e'lon qilganini va bu munosabatlarni tasdiqlovchi xatlar saqlanib qolganini yozadi. Bu aloqalar Karlning shimoliy-g'arbiy Yevropadagi ta'sirini ko'rsatadi. Biroq, bu xatlarning haqiqiyligi bahsli bo'lib, ularning mavjudligi zamonaviy tarixchilar tomonidan shubha ostiga olinadi. Bu munosabatlar ko'proq Karlning diniy va iqtisodiy qo'llab-quvvatlashi evaziga Irlandiya qirollarining sadoqatini ifodalagan bo'lishi mumkin.

Karlning Ispaniya bilan aloqalari harbiy ziddiyat va tinchlik muzokaralarining aralashmasi edi. 778-yilda Karl Umaviylar xalifaligiga qarshi Pyreneylar orqali yurish uyushtirdi, ammo Ronseval jangida basklar tomonidan mag'lubiyatga uchradi. Bu muvaffaqiyatsizlikdan so'ng Karl diplomatiyaga o'tdi. Umaviylar amiri bilan tinchlik muzokaralari olib borildi va chegaralar barqarorlashtirildi. Bu jarayonda Karl Ispaniyadagi xristian qo'zg'olonchilarni, xususan Asturiya qirolligini qo'llab-quvvatladi, ammo bu yordam ko'proq harbiy xarakterga ega edi. Diplomatik aloqalar chegaradagi xristian va musulmon hududlari o'rtasida muvozanatni saqlashga xizmat qildi.

Karl shimoliy va sharqiy qo'shnilar bilan ham faol diplomatik aloqalar o'rnatdi. Karl Britaniyadagi Anglo-Sakson qirolliklari, xususan Mersiya va Nortumbriya bilan munosabatlarni rivojlantirdi. Mersiya qiroli Offa bilan xat almashdi va savdo kelishuvlari tuzdi. Offa bir paytlar o'z qizini Karlning o'g'liga turmushga berishni taklif qilgan, ammo Karl bu taklifni rad etgan. Shu bilan birga, bu aloqalar Frank qirolligining Britaniya orollariga iqtisodiy va madaniy ta'sirini kengaytirdi.

Karl sharqda slavyan qabilalari (masalan, obodritlar) va avarlar bilan munosabatlar o'rnatdi. Avarlarga qarshi yurishlardan so'ng (791–796), u ular bilan tinchlik muzokaralarini olib bordi va vassal qabilalar sifatida qoldirdi. Slavyan qabilalari orasida xristian missionerlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash ham

diplomatiyaning bir qismi edi, bu Karlning sharqiy chegaralarini barqarorlashtirishga xizmat qildi.

Buyuk Karl davrida diplomatiya Xlodvig davridan ancha rivojlangan va tizimli xususiyatlarga ega edi:

Karl xristian dinini targ'ib qilishni diplomatiyasining asosiy maqsadiga aylantirdi. 800-yilda Papa Leo III bilan yaqin aloqada bo'lib, Rimda imperator tojini kiyishi uning diniy-siyosiy mavqeini mustahkamladi. Bu qaror nafaqat G'arbiy Yevropada xristian birligini oshirishga, balki Vizantiyaga qarshi o'zini Rim vorisi sifatida ko'rsatishga xizmat qildi.

Karl davrida diplomatiya rasmiy elchilar orqali olib borildi. Uning saroyida notariuslar (yozuvchilar) xatlar tayyorlab, xalqaro munosabatlarni hujjatlashtirdi. Bu tizim Xlodvig davridagi og'zaki kelishuvlardan farqli o'laroq, yozma shaklga ega edi va davlatlar o'rtasidagi aloqalarni rasmiylashtirdi.

Qimmatbaho sovg'alar ittifoqlarni mustahkamlashda katta rol o'ynadi. Xarun ar-Rashiddan kelgan fil, ipak matolar va ziravorlar Karlning sharq bilan aloqalarining ramzi edi. Shu bilan birga, Karl ham o'z elchilari orqali sovg'alar jo'natib, do'stona munosabatlarni saqladi.

Eyingard Karlning diplomatiyasini Rim imperatorlari, xususan Avgust va Konstantin misolida tasvirlaydi. Xorijiy elchiliklar va sovg'alar orqali Karl o'zini universal hukmdor sifatida ko'rsatishga intildi. Bu tasvir uning imperiyasini Rimning vorisi sifatida ko'rish istagini aks ettiradi.

Anne Latowsky Eyingardning tasvirini tarixiy voqelikdan ko'ra Rim biografik an'alariga asoslangan deb hisoblaydi. U Karlning xorijiy hukmdorlar bilan munosabatlarini "do'stona taslim bo'lish" orqali dunyo bo'ylab shuhrat qozongan Rim imperatorlari misoliga moslashtirganini ta'kidlaydi. Masalan:

- Xarunning muqaddas joylarni Karlga topshirgani haqidagi da'vo Royal Frankish Annalsda tasdiqlanmaydi, faqat Patriarxdan kalitlar kelgani aytiladi. Bu Eyingardning Karlni xristian imperatori sifatida ulug'lash uchun qo'shgan ramziy tasviri bo'lishi mumkin.

- Eyingardning asosiy maqsadi faktlardan ko'ra Karlning imperatorlik shuhratini ko'rsatish edi. Bu tasvir keyingi yozuvchilar (masalan, Notker Stammerer) tomonidan yanada bo'rttirib tasvirlandi.

Buyuk Karl davrida Franklar davlatining xalqaro aloqalari keng geografiyani — Vizantiya, Abbosiylar, Umaviylar, Anglo-Saksonlar va slavyan qabilalarini qamrab oldi. Uning diplomatiyasi Xlodvig davridagi shaxsiy ittifoqlardan rasmiy va tizimli shaklga o'tdi. Karl harbiy kuch, diniy siyosat va madaniy almashinuvni muvozanatlashtirib, Franklar qirolligini imperiyaga aylantirdi. Eyingardning tasviri, garchi bo'rttirilgan bo'lsa-da, Karlning Abbosiylar, Vizantiya va G'arb hukmdorlari bilan aloqalari orqali xalqaro miqyosda tan olinishini ta'minlaganini ko'rsatadi. Bu diplomatiya Rim merosini jonlantirish va xristian birligini mustahkamlashga qaratilgan strategik qadam bo'lib, G'arbiy Yevropa tarixini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Karlning 814-yilda vafotidan so'ng uning imperiyasi o'g'illari o'rtasida bo'linsada, uning xalqaro aloqalardagi merosi keyingi Yevropa diplomatiyasining asoslarini shakllantirdi.

8.6. Verdin kelishuvidan so'ng Faranklar imperiyasining bo'linishi. 843-yil

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Varvarlarning Rim hududlariga kelib o'rinishi qaysi davrga borib taqaladi?
2. «Sali haqiqati»da elchining xuni uchun belgilangan jarima miqdori qanchani tashkil etgan?
3. Rim diplomatiyasida «xorijlik ittifoqchilar» (peregrini sochi) atamasi kimlarga nisbatan islatilgan?
4. Rim imperiyasining varvarlar bilan olib borgan xalqaro aloqalarida alohida o'rin tutgan 378-yil fojeasi deganda qaysi voqea tushuniladi?
5. G'arbiy Rim imperatorini taxtdan tushirgan varvarlar sardori kim edi?
6. Teodorixning nikoh diploinoti yasi haqida tushuncha bering.
7. Xunnlar sardori Attilaning imperator Feodosiyga yo'llagan elchiligidan alohida o'rin tutgan shaxs kim edi?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Xunnlar. (History.com Editors Updated: June 23, 2023)

Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Odoakr: Italiya qiroli, 476-493 yillar. (Odoacer: King of Italy, 476-493 CE) Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Ostrogotlar tarixi (378-562). (The History of the Ostrogoths (378-562). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

9-MAVZU: VIZANTIYA VA RUS KNYAZLIKLARINING DIPLOMATIYASI

REJA:

- 9.1. Vizantiya diplomatiyasining asosiy strategik maqsadlari;
- 9.2. Vizantiya va varvarlar;
- 9.3. Vizantiya va sosoniylar;
- 9.4. Vizantiyaning Bolqondagi siyosati;
- 9.5. Kiyev Rusi davlati diplomatiyasi;
- 9.6. Feodal tarqoqlik davrida rus davlati diplomatiyasi.

Tayanch tushunchalar: *vasilevs, reks, sun'iy nizolarni yaratish, harbiy ittifoq tuzish, provoslav cherkovi, Konstantinopol patriarxi, «bo'lib tashla va hukmronlik qil», «federat» lar, «Xusrav Antioxiyasi», «Rumagan», «greklar shahri», «Xusrav bog'i», Smolensk shartnomasi, vira (jarima), smerd (dehqon), «Abadiy tinchlik to'g'risida»gi rus-shved shartnomasi, Norvegiya-Novgorod shartnomasi, Stefan xochi, «Moskva Buyuk knyazligi», Sar (bu imperator unvoni sifatida tushunilgan), «Sharqiy Sezar» (Imperator) unvoni.*

9.1. Vizantiya diplomatiyasining asosiy strategik maqsadlari.

330-yil 11-mayda Rim imperatori Konstantin poytaxtini Bosfor qirg'oqlariga ko'chiradi. Yangi poytaxt joylashgan hudud Egey (Dardanel bo'g'ozini), Marmar va Qora dengizlarini bog'lab, Osiyo va Yevropani ajratib turgan. Vizantiya imperiyasi amalda 1453-yilga qadar, Usmoniy turklar tomonidan poytaxt Konstantinopol shahri egallangunga qadar mavjud bo'lgan.

Konstantinopolning geografik joylashishi, eng avvalo, kuchli diplomatiyani talab qilar edi. Vizantiya har tomondan slavyan, arab, finikiyaliklar va boshqa yuzlab qabilalar bilan chegaradosh bo'lib, ular tez-tez imperiya hududlariga bosqinchilik yurishlarini uyushtirib turganlar. Mustaqil bo'lishga harakat qilgan har bir davlat kuchli, ko'p variantli diplomatiyaga ega bo'lishi talab qilinadi. Ammo bunday diplomatiyaga faqatgina ichki siyosiy barqaror va qudratli davlat erishishi mumkin.

Aqlli va siyosiy kurash usullarini tushunuvchi hukmdorgina davlatda kuchli diplomatiyani rivojlantirishi mumkin.

Poytaxtning ko'chirilishi bilan ziyolilar, savdogarlar, davlat arboblari, hunarmandlar, ya'ni Rimning chiroyi va boyligini yaratuvchi aholi qatlami yangi hududga ko'chib kela boshladi. Yangi Rim o'zining chiroyi, yangi qurilishlari bilan eskisidan ustun bo'ladi. Konstantinopol dunyo sivilizatsiyasida yuqori madaniyati, ta'lim rivoji, san'at sohasidagi taraqqiyoti bilan alohida ajralib turgan. Vizantiya hududiga Bolqon yarim oroli, Kichik Osiyo, Suriya, Falastin, Livan, Kipr va Krit orollari, Messopotamiya va Armanistonning bir qismi kirib, ular o'z-o'zini ta'minlovchi eng boy hududlar hisoblanib, tashqi savdoga o'z mahsulotlarining yarmini olib chiqqan. Vizantiya savdogarlari janubiy Qora dengiz bo'ylari, Qrim va Kavkazdagi grek koloniyalari orqali Xitoy, Mo'g'uliston, Volga bo'yi va O'rta Osiyo davlatlari bilan savdo- sotiq olib borganlar. V-VI asrlarda Vizantiya imperiyasining aholi soni 50-60 mln kishiga yetib, aholi soni bo'yicha Xitoydan qolishmas edi.

Vizantiya diplomatiyasining asosiy strategik maqsadi imperiya hududlarini kengaytirib, uni dunyodagi qudratli davlatga aylantirish bo'lgan. Unda harbiy mahorat va yuqori darajadagi diplomatiya bir-birini to'ldirib, harbiy yurishlar diplomatik muvaffaqiyat bilan tugar, ularning hammasi kelishuv va shartnomalarda o'z aksini topardi. Diplomat va harbiylar birgalikda imperator rahbarligida ish olib borgan. Tarixchilar Vizantiya diplomatiyasini shartli ravishda uzoq va yaqin hududlar diplomatiyasiga bo'ladilar. Uzoq hududlar diplomatiyasi bu imperiya chegaralaridan uzoq bo'lgan hududlar, ya'ni Markaziy Osiyo, Xitoy, Rus yerlari bilan bo'lgan aloqalarga doir bo'lib, unda iqtisodiy va madaniy munosabatlar muhim rol o'ynagan. Uzoq hududlar diplomatiyasidan ko'zlangan maqsad - imperiyaning chegaralaridan uzoqda joylashgan mamlakatlarni imperiya ittifoqchilariga aylantirish edi. Yaqin hududlar diplomatiyasi Vizantiya bilan chegaradosh davlatlar bilan olib borilib, undan maqsad, mamlakatning havfsizligini ta'minlash va ular hisobiga imperiya hududlarini yanada kengaytirish bo'lgan. Yaqin hududlar diplomatiyasida siyosiy fitnalar, kerakli vaqtlarda armiyadan foydalanish, bir xalqni ikkinchisiga qarshi qo'yish, sun'iy nizolarni yaratish, harbiy ittifoq tuzish muhim o'rin egallagan.

Vizantiyadagi imperator saroyida doimo Yevropa, Osiyo, Afrika davlatlaridan kelgan turli xil milliy kiyimlardagi elchilarni ko'rish, dunyoning turli xil tillarini eshitish mumkin bo'lgan. Birinchi vazir rahbarligidagi «tashqi ishlar vazirligi» ko'p sonli xodimlarga ega bo'lib, ular ichida turli tillarni bilgan tarjimonlar ko'pchilikni tashkil qilgan. Elchilarni qabul qilib olish bo'yicha maxsus tartiblar ishlab chiqilgan. Bu Vizantiya imperiyasining qudratini yanada oshirib ko'rsatishga qaratilgan va bu jarayonda davlatning zaif jihatlari har tomonlama yashirilgan.

Elchilar imperiya chegarasida kutib olingan. Elchilardan «ko'z-quloq» bo'lish maqsadida ularga kuzatib borish bahonasida maxsus qorovullar biriktirilib, xorijlik elchilar Konstantinopolga eng uzoq va noqulay yo'l orqali olib borilgan va bu yagona yo'l ekanligiga ishon tirilgan. Bu usul bilan elchi va ular orqali xorij davlatlari hukmdorlarining kelajakda poytaxtni egallash borasidagi maqsadlarini bekor qilmoqchi bo'lganlar. Yo'lda elchilar maxsus belgilangan joylarda dam olib, ovqatlanaganlar. Tunash uchun ham maxsus binolar qurdirilgan. Konstantinopolga kelgandan so'ng ularga saroyda alohida joy ajratilgan, ammo mahalliy aholi bilan muloqotda bo'lishga ruxsat berilmagan. Imperator huzuridagi qabul marosimi elchilarni lol qoldirishi lozim bo'lgan. X asrda Italiya qiroli Berengariy tomonidan Konstantinopolga elchi bo'lib kelgan Luitprand varvarlarga xos hayratlanish bilan qabul marosimi haqidagi xotiralarini yozib qoldirgan: hukmdor taxti oldida oltin daraxtlar va unda oltin qushlar sayrab turgan. Taxt atrofida oltindan yasalgan yoki oltin suvi yuritilgan sherlarning haykali o'rnatilgan (bu borada sherlarning oltindan yasalgani yoki oltin suvi yuritilgani borasida Luitprand ikkilanadi). Odatga ko'ra ta'zimdan so'ng boshini ko'targan elchi taxtning shiftga qadar ko'tarilganini va bu vaqt oralig'ida hukmdorning egnida boshqa kiyim almashganini ko'rgan. Luitprand maxsus bazmga taklif etilib, unda turli xil ko'ngilochar tomoshalar qo'yilgan...

Luitprand Konstantinopolga yana bir bor Otton I tomonidan elchi sifatida keladi. Ammo bu safar u umuman boshqa taassurotda bo'ladi. Uning 968- yildagi elchilik hisoboti ilk o'rta asrlar diplomatiyasi uchun muhim manba bo'lib hisoblanadi. Elchilikning maqsadi Vizantiya bilan do'stona munosabatlar o'rnatib, Ottonning o'g'lini Vizantiya malikasi Feofanaga nikohlashga erishish edi.

Muvaffaqiyatga erisha olmagan Luitprand Konstantinopol shahri va uning imperatori haqida tanqidiy mazmundagi esdaliklar qoldiradi. Dastlabki kelgan vaqtda Konstantinopolda uni hayratga solgan voqealar endi uning kulgusini qistaydi. Aytish joizki, bu elchilik vaqtida unga avvalgiday ehtirom bildirilmaydi. Uni alohida saroyda asir sifatida ushlab, suvsiz ham qoldirgan vaqtlari bo'lgan. Imperator huzuriga endi otda emas, balki piyoda borishga majbur bo'lgan. Otton I ni imperator (vasilevs) emas, balki qirol (reks) deb, germanlarni esa «varvarlar» deb ataganlar. Luitprandning ma'lumotlaridan xulosa qilish mumkinki, vizantiyaliklar zarur paytlarda xorij elchilarini qabul marosimi bilan lol qoldirishlari, boshqa vaqtlarda ularning obro'sini to'kkan holda, saroyda asir sifatida saqlashlari mumkin bo'lgan. Odatda elchilarga har tomonlama ehtirom ko'rsatilib, bundan maqsad ularni aldash edi. Elchilar uchun Konstantinopol bo'ylab sayohat uyushtirilib, hashamatli cherkovlar, saroy va binolarni ko'rsatganlar. Ularga maxsus bazmlar uyushtirilib, malika va amaldorlar huzuriga ham tashrif buyurish uchun ruxsat berilgan. Elchilarga harbiy qo'shin, mudofaa devorlari, qal'alar ko'z-ko'z qilingan. E'tiborli tomoni, elchilar oldidan qo'shinlar bir necha bor kiyim va qurollarini almashtirib, saf tortib o'tkazilgan. Elchilar maxsus musiqa sadolari ostida kuzatib qo'yilgan (Vizantiyada Eronga yaqin hududda joylashgan Lazika va kavkaz knyazlariga alohida e'tibor qaratilgan, chunki ular forslarni Qora dengizga yaqinlashtirmasliklari kerak edi).

Konstantinopol imperator saroyida elchilik tartib-qoidalarini ishlab chiqilib, unga Vizantiya bilan aloqada bo'lgan davlatlar rioya qilishlari kerak bo'lgan. Elchi hukmdor vakili sifatida berilgan vakolat doirasida muzokara olib borishi kerak bo'lgan. Kutilmagan vaziyatlarda ish olib bora olish talab etilgan, to'g'ri kelganda maxsus ko'rsatmalar so'ralgan. Unga amal qilmaslik esa qattiq jazolangan. Juda kam hollarda elchilarga vaziyatga ko'ra chora ko'rishga ruxsat berilgan. Masalan, Yustinian qo'mondonlari Velizariy va Narses shunday vakolatga ega edi. Elchilikka yuqori lavozimga ega bo'lganlar tayinlangan va ularga maxsus yorliqlar taqdim etilgan. Yorliq qabul marosimida topshirilgan. Elchilarga muzokaralar olib borish uchun yozma, ba'zan og'zaki ko'rsatmalar berilgan. Ko'p hollarda Vizantiya elchilari hukmdorni tabriklash bahonasi bilan saroydagi vaziyatni bilish uchun maxsus

topshiriqlar olgan. Shu tarzda diplomatiya va harbiy josuslik uyg'unlashgan. Muzokaralar cho'zilib ketgan vaqtda elchilarga qo'shimcha ko'rsatmalar berib borilgan. Qabul vaqtida sovg'alar berish an'anasi bo'lib, ular, asosan, qimmatbaho toshlar, qurollar va noyob hayvonlardan iborat bo'lgan. Papalar noyob sovg'alar tariqasida Vizantiya saroyiga avliyolarga tegishli narsalarni yuborgan. Odatga ko'ra elchilarga ham sovg'alar topshirilgan va bu oxirgi qabul marosimida amalga oshirilgan.

Xorijlik elchilar uzoq vaqt Konstantinopolda ushlab turilib, ba'zi vaqtlarda ular asirlikka ham olingan. Masalan, imperator avar elchilarini ularning harbiy harakatini to'xtatib turish maqsadida qo'yib yubormagan. Ammo bu avarlarning hujumini to'xtata olmagan. Elchilarning imperatorning saroyida uzoq vaqt qolib ketishi natijasida hukmdorlar elchilarga tezroq javob berishini so'rab vakillar yuborishga majbur bo'lgan. Misol uchun Buyuk Karl imperatorga yuborgan maktubida elchilarga tezroq javob berilishini so'raydi.

Vizantiya elchilari uchun chet davlatlarda o'zlarini qanday tutishlari bo'yicha ham tartib-qoidalar ishlab chiqilgan. Elchi chet davlatlarda ko'rganlarini maqtab, Vizantiyadan yuqori qo'ymagan holda, albatta, o'zini saxiy tutib, hammaga hurmat-izzatda bo'lishi lozim bo'lgan. Mamlakatning ichki ishlariga aralashuvi man etilsa-da, bu qoidaga kamdan-kam hollarda rioya etilgan. Elchilar tomonidan imzolangan shartnoma imperator tomonidan tasdiqlangandan so'ng kuchga kirgan.

Vizantiya diplomatiyasining asosiy prinsiplari imperator Yustinian davrida (527-565) shakllangan. Umuman ilk o'rta asrlar Vizantiya diplomatiyasining asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Amaliyotda eski Rim an'analarini saqlash va qo'llab borish. Ayniqsa «bo'lib tashla va hukmronlik qil» siyosati keng qo'llangan;

2. Diplomatik maqsadlarga erishish uchun iqtisodiy munosabatlardan keng foydalanish. Har bir savdogar tovarlarini olib borgan mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli haqida ma'lumot olib kelib, Vizantiyaning qudratligi to'g'risida targ'ibot ishlarini olib borishi kerak edi;

3. Vizantiya hukmdorlari ularni o'rab turgan va madaniy rivojlanish jihatdan pastroq darajada bo'lgan mamlakatlarga madaniy tas'ir o'tkazish siyosiy ta'sir o'tkazish uchun muhim yo'l deb hisoblaganlar;

4. Xristianlikning tarqalishi Vizantiya diplomatiyasining asosiy vositalaridan biri bo'lib, katolik cherkovidan ajralish yuz berganidan so'ng, Konstantinopol arxiepiskopi boshchiligida provoslav cherkovi Vizantiya diplomatiyasiga xizmat qila boshladi. Bolqon yarim oroli, Kavkaz va Yaqin Sharq, cherkovning emas, imperiya diplomatiyasining ham imtiyozi hisoblanardi;

5. Vizantiya diplomatiyasi keng miqyosda diplomatik va diplomatik bo'lmagan kurash yo'llaridan foydalanar edi. Yashirin qotilliklar, taxt to'ntarishlari, fitnalar, nikohlar - bu Vizantiya diplomatiyasidagi vositalar hisoblangan.

675-yil imperiyada alohida tashqi ishlar boshqarmasi tashkil etilib, unga birinchi vazir-magistr rahbarlik qilishi belgilanadi. Tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiquvchi mazkur tashkilotda ko'p sonli xodimlar xizmat qilgan. Muassasa imperatorga xalqaro masalalar bo'yicha tavsiyalar berar, amaliyotda imperator qarorlarini ro'yobga chiqarar edi. Boshqa mahkamalar tashqi ishlar bo'yicha vazirlik bilan birgalikda ish olib borishi va maslahatlashishi lozim bo'lgan.

Vizantiya diplomatiyasining e'tibor markazida mamlakatning tashqi savdosini rivojlantirish va kengaytirish, shuningdek, Vizantiya savdogarlari uchun sharoit yaratish, xavfsizligini ta'minlash turardi. Uzoq mamlakatlarda Vizantiya savdogarlari o'zlarining savdo uylari va faktoriyalarini tashkil etgan va ayni vaqtda, o'z davlatining norasmiy vakili bo'lib hisoblanar edi. Savdogarlar o'sha joy dan turli yo'llar bilan savdo-sotiq uchun sharoit, aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, siyosiy vaziyat haqida Vizantiyaga ma'lumotlar yuborib turgan. Ko'pgina savdogarlar o'sha mamlakatlarda oila qurib, imperiyaning doimiy vakillariga aylanar edi. Vizantiya diplomatiyasi har bir savdogarning shaxsiy va mulkiy daxlsizligini ta'minlab, yana shunday imtiyozlar yaratar ediki, unga ko'ra savdogarlar belgilangan davlatlar hududlaridan qiyinchiliksiz o'tishi mumkin bo'lardi.

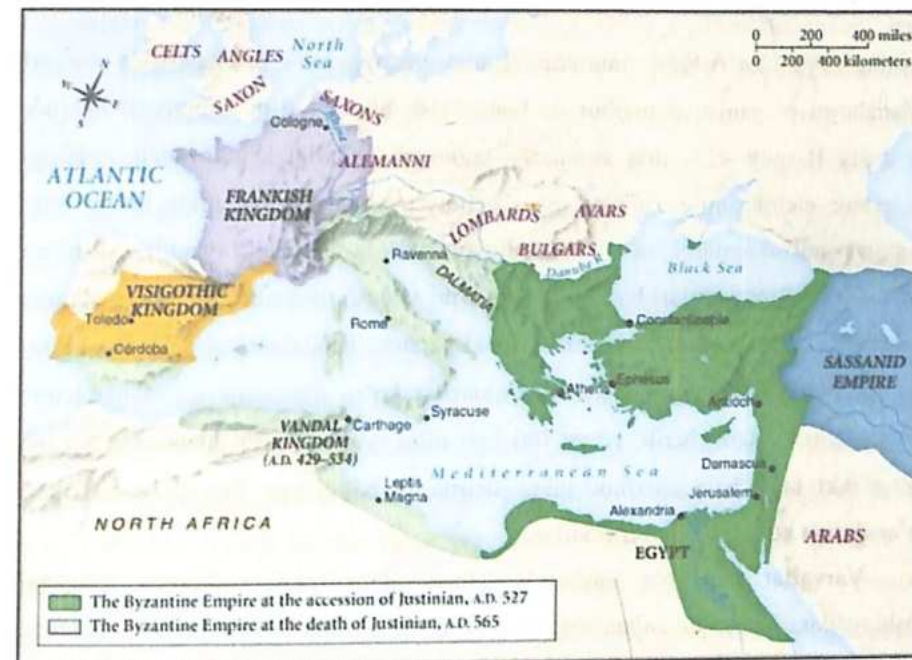
Vizantiya diplomatiyasining yana bir yo'nalishi bu madaniy diplomatiya hisoblangan. Bu yo'nalishni grek tilidan boshqa tillarga, grek adabiyoti, fani va falsafasidagi eng yaxshi asarlarni tarjima qilinishida ko'rishimiz mumkin. Arab madaniyatida grek fani va san'atining ta'siri katta bo'lgan. Arab tilida grek olimlarining asarlari Markaziy Osiyogacha ham yetib boradi. Asosan bular geografiya, tarix, astronomiya, tibbiyot fanlariga oid asarlar edi.

San'at, ta'lim va madaniyat Vizantiya diplomatiyasining muhim qismi bo'lib hisoblanadi. Ular Vizantiyaning Osiyodagi ta'sirining kuchayishida muhim rol o'ynagan.

Shuningdek, Vizantiya diplomatiyasi diniy diplomatiyaga alohida e'tibor berib, siyosatning maqsadi Sharqqa xristianlikni tarqatish orqali dinni davlat ehtiyojlariga xizmat qildirish bo'lgan.

9.2. Vizantiya va varvarlar.

Sharqiy Rim imperiyasi tashkil topgan dastlabki vaqtdan boshlab, varvar qabilalariga qarshi uzoq kurashishga to'g'ri kelgan. Odatda varvarlar imperiya chegaralariga yaqin hududlarda ittifoqchi (federat) yoki vassal sifatida joylashganlar. Varvar qabilalari bilan bo'lgan munosabatlar bir xil xususiyatga ega bo'lmay, ko'p hollarda kechagi ittifoqchilar bugun qo'zg'alonchiga, keyin esa bosqinchiga aylangan. Ular bilan doimiy ravishda muzokaralar olib borish, sovg'a-salomlar yuborish, tinchlantirib turish va boshqa turli xil usullardan foydalanishlari zarur bo'lgan. Varvarlar esa, o'z navbatida, borgan sari ular uchun berilayotgan oltin, kumush va yerlarning miqdorini ko'paytirishni va boshqa talablarni qo'yib borganlar. Shu asosda imperiya va varvarlar o'rtasida diplomatik muzokaralar yo'lga qo'yilgan. Varvarlar tomonidan tashkil etilgan davlatlar chegaralari aniq belgilanmaganligi ko'plab to'qnashuvlarga sabab bo'lgan. Bu kelishmovchiliklar nafaqat qurol kuchi bilan, balki muzokaralar yo'li bilan ham hal etilgan. Varvar qirolliklari tashkil topishi bilan birga ularning diplomatiyasi ham shakllanib borgan.

9.1. Vizantiya imperiyasi Yustinian I davrida (527-565 yy.)

Qadimgi Rim an'analarini rivojlantirar ekan, Vizantiya siyosatchilari alohida «varvarlarni boshqarish to'g'risida fan»ni ishlab chiqib, uning asosiy vazifasi, yaqin hududlarda joylashgan xalqlarning imperiyaga xavf solishini emas, balki xizmat qilishini ta'minlash edi. Ularni pulga harbiy kuch sifatida Vizantiya imperiyasi tomonidan urush olib borish uchun xizmatga oladilar, shuningdek, pul hisobiga ularni «federat» lar, ya'ni vassal ittifoqchilar etib tayinlar edilar. Ularning bolalari Konstantinopolda tarbiyalanib, ularga Vizantiya ayollari nikohlab berilar va qimmatbaho sovg'alar hadya etilardi.

Manbalarda Konstantinopol imperatori va xunlar qabila boshlig'i Atilla o'rtasidagi diplomatik munosabatlar saqlanib qolgan. Ma'lumotlar Atilla huzurida elchilikda bo'lgan Prisk tomonidan yozib qoldirilgan. Uning asaridan biz varvarlar tomonidan (yunon va rimliklar o'zlarinikidan boshqa tillarda so'zlovchi hamma xalqlarni varvarlar deb ataganlar) qadimgi Rim diplomatiya usullari o'rganila

boshlaganligini ko'rishimiz mumkin. Ammo imperiya ham, o'z navbatida, varvarlar an'analarini o'rganishga majbur bo'lgan. Prisk Sharqiy Rim imperiyasi hukmdori Feodosiy II ning 433-yilda xunnlar yuborgan elchiligi haqida yozib qoldirgan. Imperator elchilarining xunnlar bilan uchrashuvi chegara hududida bo'lib o'tadi. Xunnlar muzokaralarni otlardan tushmay olib borishlarini aytadilar. Priskning aytishicha: «Rim elchilari ham o'z obro'larini saqlash maqsadida uchrashuvda otdan tushmadilar». Haqiqatda bu uchrashuvga imperator, mamlakatning zaiflashuvi tufayli majbur bo'lgan edi. Kelishilgan shartnomaga ko'ra imperator xunnlariga hamma qochoqlarni qaytarib berib, yiliga 700 funt oltin tovon to'lashi lozim edi. Shundan so'ng ikki taraf ham shartnomaning shartlarini bajarishga, har qaysi tomon o'z an'analariga ko'ra qasamyod etadilar.

Varvarlar ham o'z navbatida Rim diplomatiyasi qoidalarini o'zlashtira boshlaydilar. Imperiya an'analariga ko'ra elchilarga sovg'a-salom berilishi kerak bo'lgan. Atilla Konstantinopoldagi qochoqlarni qaytarishni talab qilib, imperatorga elchilar yuboradi. Elchilarga sovg'alar berilgandan so'ng imperiyada qochoqlar yo'qligi aytilib, ular hurmat bilan kuzatib qo'yiladi. Prisk ma'lumotiga ko'ra, Atilla turli bahonalar bilan yana bir necha bor elchilar yuborgan. Atilla o'z xizmatiga Galliyadagi Rim noibi Aesey tomonidan yuborilgan Muniliy Konstansiyni olgan edi. U lotin tilida yorliqlar tuzgan. Muzokaralar olib borish uchun Atilla rimliklardan foydalangan. 448-yilda Atilla Feodosiy II ga elchi sifatida xunn Edikonini rimlik Orest bilan birgalikda yuboradi. Elchilar imperatorga lotin tilida yozilgan yorliqni topshiradilar. Bu elchilik natijasida biz Atilla tomonidan ba'zi bir elchilik qoidalari o'zlashtirilganini ham ko'rishimiz mumkin. Manbalarga ko'ra, imperator saroyi amaldorlaridan biri Edikonga elchilik vaqtida Atillaning o'limi uchun katta boylik va'da qiladi va rejalashtirilgan qotillikda saroy tilmochi Vigila ham ishtirok etishi lozimligini aytadi. Edikon bu taklifni qabul qilsa-da, Atilla huzurida ushbu fitnani fosh etadi. Qiziqarli tomoni, Atilla bunga javoban, «elchiga o'lim yo'q» qoidasi bo'lmaganida, elchi Vigilaning jasadini qushlarga yem qilgan bo'lishini aytib uni ozod qilish haqida buyruq beradi.

Atilla muzokaralar uchun uning huzuriga oddiy odamlarni emas, balki konsullik lavozimiga ega bo'lgan mashhur kishilarni jo'natishni talab qilgan. Odatda, imperator tomonidan varvarlarga elchi sifatida harbiylar yuborilgan. 449-yilda Atilla huzuriga patriitsiyalar Anatoliy va Nomlar yuboriladi. Elchilarning unvoni uchun Atilla ularni chegarada kutib olib, Konstantinopol foydasiga hal bo'lgan shartnoma tuzadi. Xayrlashuv vaqtida ularga qimmatbaho sovg'alar - ot va mo'ynalar berib yuboradi. Shunday qilib, imperiya bilan muzokaralar olib borar ekan, varvarlar asta-sekin Rim elchilik an'analarini o'zlashtirib borgan.

Varvar amaldorlari ichida muzokaralarning yozma qismini olib bora oladigan ziyolilar kam bo'lgan. Shuning uchun qirol elchiligida, odatda, ruhoniylar ishtirok etgan. Franklar davlatida hukmronlik qilgan karolinglar davridagi qoidaga ko'ra ikki elchi, graf yoki gersog va ular bilan yoki abbat yuborilgan. Varvar qirollari o'z elchilariga Rim an'analari asosida tuzilgan yorliqlar berishgan. Ular Vizantiya saroyidagi qabul marosimlaridan namuna olgan holda elchilarni kutib olishga harakat qilganlar.

9.3. Vizantiya va sosoniylar.

Vizantiya Sharq mamlakatlari, jumladan Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo bilan savdo munosabatlarini yaxshi yo'lga qo'ygan, shu bilan birga Yevropa va Sharq o'rtasida savdoda o'ziga xos ko'priklar vazifasini o'tab kelgan.

III asrga kelib Eronda sosoniylar sulolasi hukmronligi o'rnatilishi Vizantiyaning Markaziy Osiyo bilan bo'lgan savdosida ziddiyatlar keltirib chiqardi.

IV-VI asrlarda Vizantiyaning sharqdagi asosiy raqibi sosoniylar davlati bo'lib qoldi, kelishmovchilikning asosiy sababi Armaniston, Lazika va Messopotamiya hududlari bo'lgan. Bu davrda ikki davlat ham qo'shni arab qabilalariga ta'sir o'tkazib, Qizil dengiz va uning atrofidagi hududlarni o'z ta'sir doiralari olishni maqsad qilib qo'yganlar. Vizantiya va Eron o'rtasida mazkur hududlar uchun doimiy kurash olib borilgan bo'lsa-da, urushlar davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning asosi bo'lmagan. Vizantiya va Eron o'rtasida diplomatik munosabatlar yo'lga qo'yilib, o'zaro elchilik an'analari ham shakllangan. VI asrda Forslar tomonidan elchilik munosabatlarida forslarning zikrlar urug'idan bo'lgan Yazd- Gushnaps alohida

o'ringa ega bo'lgan. Yustinian va rafiqasining hurmat-e'tiborida yana bir fors elchisi Zaverger ham bo'lgan. Ta'kidlash joizki, elchilarning hukmdorlar bilan yaqin muloqotda bo'lishi, davlatlarning o'zaro madaniyatiga ham ta'sir o'tkazgan. Vizantiya va Eron o'rtasidagi munosabatlarda merosxo'rlarni otaliqqa olish tajribasi alohida o'rin tutgan. 408-yilda sosoniylar shohi Yezdigerd I (399-421) imperator Arkadiy (377-408)ning iltimosiga ko'ra uning kichik o'g'li imperator Feodosiy II ni otaliqqa olib, unga tarbiyachi sifatida fors Antix tayinlanadi. O'z navbatida shoh Kavad (Kubod) (488-531) shunday iltimos bilan, ya'ni kichik o'g'li Xusravni otaliqqa olish iltimosi bilan Yustinian I (527-565)ga murojaat qiladi. Yustinian bu iltimosni qabul qilib, ushbu jarayonda amalga oshirilishi kerak bo'lgan marosim, ya'ni maxsus yorliqni rasmiylashtirish o'rniga varvarlar bilan bo'lgan munosabatlarda keng qo'llaniladigan usul, ya'ni qurol-yaroqlarni topshirish marosimi bilan o'tkazadi. Buni shoh va uning o'g'li Xusrav o'zlarini haqoratlash sifatida qabul qiladilar. Xusrav I (531-579)ning nabirasi Xusrav II Parviz (590-628) VI asr oxirida imperator Mavrikiy (582-602) tomonidan otaliqqa olingan. Bu davrda sosoniy shahzodalarining xristian malikalarga uylanishlari ham keng tarqalgan edi.

Farzandlarni otaliqqa olish tajribasi o'zaro do'stona, og'a-inichilik munosabatlariga asoslangan bo'lib, bu tajriba dastlab 283- yilda Eron va Rim o'rtasida qo'llanila boshlangan. Shoh Kubodning elchisi Rufin o'z hukmdorini Yustinianning og'asi deb aytgan. Manbalarda yozilishicha, o'z navbatida shoh Xusrav I Anushervon (531-579) Vizantiya vasilevsi (imperator)ga akalardek murojaat qilgan. Shunday qilib, ikki kuchli davlatning o'zaro tenglik asosida o'rnatilgan munosabatlari ikkala davlat siyosatining asosiga aylangan.

Vizantiya va sosoniylar davlati harbiy xizmat uchun yosh o'spirinlarni yollaganlar. Ular, odatda, rejalashtirilayotgan harbiy harakatlardan xabardor bo'lganlar. 540- yilda shoh Xusrav minglab vizantiyalik asirlar uchun poytaxtdan uzoq bo'lmagan joy da alohida shahar qurdirgan, bu shahar «Xusrav Antioxiyasi» yoki «Rumagan», ya'ni «greklar shahri», «Xusrav bog'i» nomlarini olgan. Mazkur shahar Vizantiya me'morchiligi uslublari ta'sirida qurilgan.

Eronda Vizantiya tabiblari mashhur bo'lib, ular tabib vazifasini bajarish bilan birga vizantiyaliklar bilan bo'lgan muzokaralarda vositachi rolini ham bajarganlar. Hatto Xusrav I navbatdagi shartnomani imzolayotgan vaqtda vizantiyalik tabibni uning huzuriga yuborish shartini ham qo'ygan. Eronda xristian dinining tarqalishi ham ma'lum bir darajada davlatning madaniy hayotiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Dastlab Eronda xristian diniga sig'inuvchilar qattiq ta'qib qilingan. Shoh Feruz (459-484) esa xristianlar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlardan foydalanib, Vizantiyadan quvilgan nestorianlarga hayrixohlik ko'rsatgan. Shu davrdan boshlab nestorianlik Eron va O'rta Osiyodagi keng tarqalgan oqimlardan biri bo'lib qoldi. Xusrav I zardushtiylik diniga sig'insa ham, xristian diniga yaxshi munosabatda bo'lgan. Uning hukmronligi davrida xristian episkoplari to'g'ridan-to'g'ri sosoniy hukmdorlariga murojaat qilish imtiyoziga ega bo'lgan. Ular ba'zi vaqtlarda Eron va Vizantiya o'rtasidagi muzokaralarda vositachilik qilganlar. Xusrav I ning xotinlaridan biri vizantiyalik bo'lib, u xristian diniga sig'ingan. Uning o'g'li Xormizd IV (579-590) xristian (nestorian) diniga sig'inuvchilarning o'z yig'ilishlarini o'tkazish uchun ruxsat beradi. Xusrav II davrida Erondagi xristianlarning mavqei yanada oshadi. Ma'lumotlarga ko'ra, u bir necha xristian qizlarini o'z nikohiga olgan, Shoh hatto xochning rasmi bilan bezatilgan kiyimda saroy bazmlaridan birida ishtirok etgan. Ammo, tarixchilar fikriga ko'ra, uning bu dinga qiziqishi jiddiy bo'lmagan. Aytish joiz-ki, VI asr ikkinchi yarmiga kelib

Erondagi nestorian cherkovi ta'siri oshib, iqtisodiy jihatdan kuchli tashkilotga aylanadi. Xristianlik savdogar-hunarmandlar orasida, hatto harbiylar orasida ham keng tarqalgan.

Sosoniy shohlari saroyida xristianlikka bo'lgan qiziqish shu darajaga yetadiki, bu yerda dinlar borasida ochiq munozaralar o'tkazila boshlagan. Bu dinga oddiy xalqning munosabati turlicha bo'lgan. Xusrav II ga Vizantiya singari kuchli ittifoqchi kerak bo'lganligi sababli bu dinga diplomatiya nuqtai nazaridan yondoshgan. Shu sababli u xristian diniga homiylik qilib, ularning ta'qib etilishini bekor qilgan. Vizantiya bilan ittifoq tuzish rejasi barbod bo'lgach, davlatda xristianlarni ta'qib qilish davom ettirilgan.

614-yilda sasoniy qo'shinlari Xusrav Parviz boshchiligidagi Quddusga yurish uyushtirib, «muqaddas xoch»ni Eronga olib qaytadilar. Firdavsiyning yozishicha, Vizantiya imperatori Xusravga maxsus xat yuborib, unda ushbu xochni qaytarishni iltimos qiladi. Maktubga javoban Xusrav shunday mazmundagi javobni yozadi: «... to'g'ri, ushbu xochda Iso payg'ambar qatl qilingan, ammo uning ruhi samolarga uchib ketgan, shu sababli xoch, oddiy yog'och bo'lib, shuning uchun qayg'urish zarurmi?...». Xoch xristianlar uchun muqaddas hisoblangan va uni mamlakatdan olib chiqib ketish Eron uchun g'oyaviy ahamiyatga ega bo'lgan. Imperatorning xochni qaytarish uchun harakatlari natijasiz tugab, Eron shohi xochni vataniga qaytarmaslik sababini shunday izohlaydi: «... bu xoch orqali xristianlarni o'zimga tobe va itoat ettiraman...». Tarixchilar fikriga ko'ra 614-yilda xochning olib kelinishi tasodifiy voqea bo'lmay, balki avvaldan maxsus rejalashtirilgan ishdir. Xusravning qo'mondoni Shahrvarz Quddusni yigirma kunlik qamaldan so'ng xoinlik natijasida egallashga muvaffaq bo'ladi va shundan so'ng xoch olib ketilgan. Xoch 631-yil 21-martda Vizantiya imperatori Irakliy tomonidan Xusravning vafotidan so'ng Quddusga qaytariladi.

9.2. Vizantiya – Sasoniyalar o'rtasidagi 602-628 yillardagi urush xaritasi

Vizantiya imperatori Yustinian II so'g'diylar bilan ham aloqa o'rnatishga qaror qiladi. U Markaziy Osiyoga, ya'ni Samarqandga 552-yilda ikkita rohib-nestorianni yuboradi. G.A.Hidoyatovning yozishicha, ushbu rohiblar Vizantiyaga ipak qurtini olib borib, imperiyada ipakchilikka asos solganlar. Ma'lumotlarga ko'ra, Vizantiya diplomatlari va nestorian savdogar-missionerlari Xorazm va Samarqandda ikki yil yashab, bu yerda ipak qurtini yetishtirish sirlarini mukammal o'rganganlar.

Turklarning Vizantiya bilan olib borgan muzokaralari natijasida, 568-yilda harbiy ittifoq tuzish haqida shartnoma imzolandi. Ittifoq Eron sasoniylariga qarshi qaratilgan edi. Shu yilning o'zida Vizantiya elchilari ham turk xoqoni Istema tomonidan qabul qilindi.

9.4. Vizantiyaning Bolqondagi siyosati.

VII asr oxirida Bolqonda birinchi bolgar podsholigi tashkil topadi. Birinchi Bolgar podsholigining vujudga kelishining dastlabki sanasi 679-yil bo'lib, Vizantiya imperatori Konstantin IV (668-685) bu vaqtda Dnestr, Dunay va Prut oralig'idagi hududlarda hukmronlik qilgan bolgar xoni Asparux bilan 679-yilda tuzgan shartnomasi sanasi ko'rsatiladi. Shartnomaga ko'ra, Vizantiya Qora dengiz bo'yidagi Kichik Dunay va Bolqon o'rtasida joylashgan yerlarni Asparuxga beradi.

III asr oxiriga qadar Birinchi Bolgar podsholigi Vizantiya bilan uzluksiz urush olib borgan. Vizantiyaning Eron bilan olib borgan urushlari natijasida Bolgar podsholigi o'zining hududlarini kengaytirishga muvaffaq bo'ladi. Konstantin V (741-775) hukmronligi davrida yana Bolgar- Vizantiya urushlari avj oladi. Vizantiyaning asosiy maqsadi Bolgar podsholigini tugatish bo'lgan, ammo qator mag'lubiyatlardan so'ng Konstantin o'z hukmronligining so'nggi yillarida ular bilan tinchlik sulhi tuzishga majbur bo'lib, unga ko'ra ikkala tomon ham bir-birlariga qarshi urush olib bormaslik majburiyatini olishadi.

Qrum xon (802-815) hukmronligi davrida Bolgariya yanada mustahkamlanadi. U Serdika (hozirgi Sofiya) ni, so'ngra Frakiya va Makedoniyani bosib oladi va Konstantinopolga yaqin keladi. Bu yerda Bolgariya Konstantinopolning madaniyati ta'siri ostida qoladi.

Vizantiya cherkoviga xizmat qilish evaziga Bolgariya Zagora viloyatiga ega bo'lib, bu bilan janubga tomon siljir edi. Podshoh Semion (892-927) davrida Bolgariya kuchli davlatga aylanadi va Frakiya egallanadi. Shu tariqa Semion bolgar va greklar hukmdori nomini oladi.

Vizantiya harbiy jihatdan mag'lubiyatga uchragan bo'lsa ham uning diplomatiyasi mavaffaqiyatga erisha oldi. U Bolgariyaga qarshi ikki yo'nalishda faoliyat olib boradi. Birinchisi, Kiyev Rusi bilan tuzilgan ittifoq bolgarlar va ularning shimoldagi asosiy kuchlarini chalg'itishga mo'ljallangan, ikkinchisi Bolgariyani

parchalash maqsadida Makedoniyani va separatistik harakatlarni qo'llab-quvvatlaydi. Rus davlati bilan kelishuvlar 907-, 911-, 914-yillarda amalga oshiriladi. 907-yildagi tinchlik sulhiga ko'ra, ikkala tomon bir-biriga elchilar yuborib, do'stona munosabatlar o'rnatib, Bolgariyaga qarshi harbiy ittifoq tuzishga ham kelishib olishdi. 911- va 914-yillardagi kelishuvlarga ko'ra, Rus Vizantiyaning Bolgariyaga qarshi urushida ishonchli shimoliy ittifoqchisiga aylanadi.

Vizantiyaning Bolgariyaga ta'sir ko'rsatishining yana bir usuli bu ichki kelishmovchilik va Makedoniyadagi separatistik harakatlarni kuchaytirishga

yo'naltirilgan edi. Podsho Pyotr davrida (927-969) bolgar boyarlari bir necha bor

qo'zg'alon ko'tarishadi, ammo ular shafqatsizlik bilan bostiriladi. 963-yildagi Makedon qabilalarining qo'zg'oloni oqibatida g'arbda Bolgar podsholigi hukmronligi tugatiladi va makedoniyaliklar o'zlarining hukmdorlarini saylaydilar, natijada Bolgariya ikkiga ajraladi. Vizantiya imperatori Nikofor Foka rus knyazi Svyatoslav bilan birgalikda Bolgariyaga hujum qilish to'g'risida kelishuv tuzishga muvaffaq bo'ladi. Birgalikdagi hujum natijasida 1018-yil Birinchi Bolgar davlati tugatiladi va Vizantiyaning eng asosiy dushmani yo'qotilib, Bolqon yarim oroli Vizantiya hukmrogligi ostiga o'tadi.

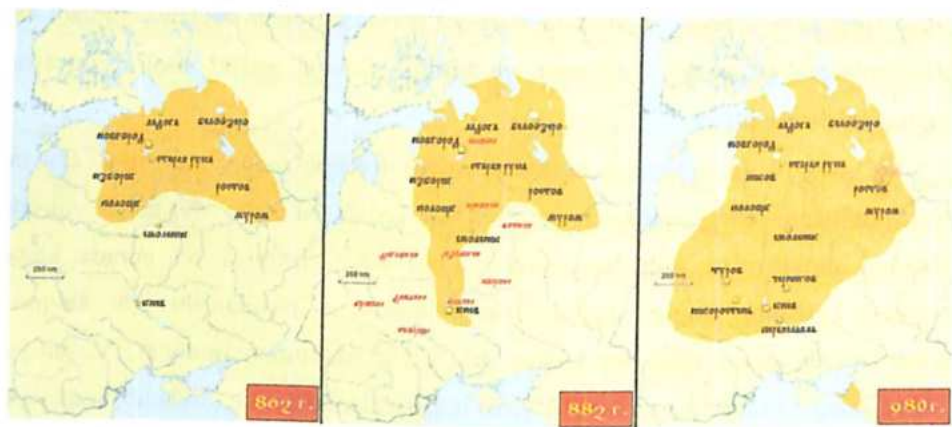
XV asrga kelib imperiya usmoniy turklar tomonidan egallanadi. Vizantiya boshqa davlatlarga qaraganda ancha ko'proq umr ko'rib, bu o'sha davr uchun yuksak darajadagi diplomatiya olib borganligi natijasi edi. Vizantiya bu borada katta yutuqlarga erishib, uning diplomatiyasi davlatning rivojlanishi va xalqaro munosabatlarda o'z o'rnini mustahkamlash uchun sharoitlar yaratgan. Vizantiya o'zining ming yillik tarixi davomida yirik imperiyalarning biriga aylanib, imperiya hududlarini yanada kengaytirish, rivojlantirish va boyitish uchun harbiy kuchdan tashqari kuchli diplomatik usullarni ham shakllantiradi va hozirgi zamon diplomatiyasining asoschilaridan biriga aylanadi.

9.5. Kiyev Rusi davlati diplomatiyasi

Qadimgi slavyan xalqlari haqidagi ma'lumotlar, asosan, Vizantiya manbalarida uchraydi. Kiyev atrofida birlashgan sharqiy slavyanlar davlati Kiyev rusi nomini olgan. Har qanday davlatda bo'lgani singari, sharqiy slavyanlar, xususan, ruslarda ham ma'lum bir tashqi siyosiy aloqalar yoki diplomatik ko'rinishlar mavjud bo'lgan.

Rusning diplomatik va xalqaro aloqalari, asosan, IX asrdan boshlanadi. Kiyev rusi tashkil topgan davrdanoq juda faol tashqi siyosat yurita boshladi. Kiyev knyazi yoki boshqa knyazlar doimiy ravishda o'z drujinalari bilan qo'shni hududlarga, hatto uzoq masofalarga ham kemalarda yoki quruqlik orqali yurishlar olib borib, ularni o'lpon to'lashga majbur qilishardi. Shu jumladan Sharqiy Yevropadagi boshqa slavyan xalqlari ham ana shunday soliqlar to'lab turishardi.

Manbalarda va afsonalarda dastlabki Kiyev knyazlari Ryurik avlodlari sifatida aytilib, ular Skandinaviya xalqlari vakillari sifatida ko'rsatiladi. Shunday ekan, ruslar yoki qadimda sharqiy slavyanlar skandinaviya xalqlari bilan doimiy aloqada bo'lib kelishgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. IX asr oxiriga kelib Kiyev Rusi kuchli davlatlar sirasiga kira boshladi, shu sababli qo'shni xalqlar va davlatlar ham bu davlat bilan hisoblashishga majbur bo'lishadi.

9.4. Kiyev Rusi davlati chegaralarining kengayib borishi

Qadimgi rus davlati tashkil topishi bilan xalqaro munosabatlarda qatnasha boshladi. Ular Boltiq, Kaspiy va Qora dengiz bo'ylari, Volga, Dnepr daryosi havzasidagi mamlakatlar va xalqlar bilan, janubda esa Vizantiya imperiyasi, Bolgar podsholigi va Skandinaviya bilan diplomatik aloqalarni yo'lga qo'yishgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra rus knyazlari Hazar hoqonligi hududlari orqali hatto O'rta Osiyo davlatlari bilan ham savdo va diplomatik munosabatlarni o'rnatishgan. Rus davlati diplomatik va savdo aloqalarini birinchi navbatda Vizantiya imperiyasi bilan yaxshilashga harakat qilgan. Vizantiya bozorlarini rus drujinalari va savdogarlari muntazam ravishda mo'yna, qullar bilan ta'minlab turgan, u yerdan, asosan, turli matolar, qimmatbaho buyumlar va boshqa mahsulotlarni sotib olishar yoki ayriboshlardi. Rus davlati drujinalarining doimo Vizantiyaga borishi natijasida ular boy madaniyat bilan tanishgan va bundan tashqari savdo-sotiq, talonchilik urushlarida to'plangan boyliklarni Kiyevga olib kelardi. IX asrdan XI asr o'rtalariga

qadar Konstantinopoldagi hukmron doiralar ham sharqiy slavyanlar bilan aloqalardan xavfsiray boshlaydi. Chunki Rus drujinalarining bosqinchilik urushlari juda faollashib ketadi.

Vizantiya imperiyasi yangi rus davlatining qudratini o'zlarining maqsadlariga yo'naltirgan holda, o'z siyosiy mavqeini sharqqa tomon yanada kengaytirishni maqsad qilishdi. Imperiyaga slavyan xalqlari tomonidan tobora ortib borayotgan xavf-xatar sharoitida rus qabilalarining birini boshqasiga qarshi qo'yish orqali ruslarning qudratini kamaytirishga harakat qilishadi. Vizantiya imperatori Konstantin Bagryanarodniy Kiyev knyazi Igorning zamondoshi hisoblanib, u o'zining «Davlatni boshqarish haqida» nomli kitobida o'g'liga vasiyat sifatida slavyanlar yoki ruslar mavqeini pasaytirish yoki ularga qarshi kurashishda doimo ruslarga qo'shni bo'lgan ko'chmanchi pecheneglardan foydalanish zarurligini uqtiradi. Shu bilan birga pecheneglar bilan imperiya o'rtasida do'stona munosabatlarni o'rnatish orqali, ularga doimo sovg'a-salomlar berib rus yerlariga hujum qilishga undash lozimligini tushuntirib, shu yo'l bilan ruslarning Vizantiyaga bosqinchilik yurishlarining oldini olish mumkin deb hisoblaydi. Ruslar pecheneglar bilan ovora bo'lsa hech qachon Vizantiya yerlariga hujum qilishmaydi deydi. Boshqa tomondan Kiyev Rusi bilan do'stona munosabatlarni saqlab qolish zarurligini ham alohida ta'kidlaydi.

945-yilda knyaz Igor Vizantiya bilan shartnoma imzolab, unga ko'ra ruslar imperiyaga tegishli Qrim va Qora dengiz bo'ylariga bolgarlar hujumining oldini olishi zarur edi. Knyaz Igorning o'g'li knyaz Svyatoslov davrida Dunay bo'yidagi Bolgar podsholigi zaiflashib qoladi va bu davrda Rus davlati Bolgariya bilan alohida diplomatik munosabatlarni o'rnatadi. Chunki yunonlar bu paytda pecheneglarni rus yerlariga bosqinlar uyushtirishga undab, doimo elchilar yubora boshlagandi. Shu davrda Svyatoslavning Bolgariyaga yurishidan qaytishida Vizantiya xufiyalari yordamida pecheneglar hujum qilishib, Svyatoslavni o'ldirishadi. Ammo bu ham Vizantiyani bosqinlardan qutqarmadi.

Garchi Vizantiya doimo Kiyev Rusini siyosiy va diplomatik jihatdan o'ziga qaram qilishga harakat qilsa-da, ammo bunga erisha olmagan va ruslar mustaqil siyosat yuritganlar. Knyaz Svyatoslav Vizantiya imperatori Nikifor Fokaga bergan

va'dasini bajarib, bolgarlar ustidan g'alaba qozonadi. U o'zining davlati sarhadlari xavfsizligini ham ta'minlab qolmasdan, Bolgariyaning o'sha vaqtdagi poytaxti Pereyaslav shahrida o'zining doimiy faoliyat ko'rsatadigan rezidensiyasini tashkil qiladi. Vizantiya imperatori Nikifor Fokaning vorisi imperator Ioann Simisxiya Svyatoslavni Dunay bo'ylaridan siqib chiqarishiga harakat qiladi. Vladimir knyazligi davrida rus drujinalari Varda Foka qo'zg'olonini bostirishda ham yordam bergandi. Ammo imperator Vasiliy va Konstantinlar ruslar bilan tuzilgan shartnomani bajarishmagach (Vizantiya malikasini bermagani uchun) ruslar Qrimdagi Vizantiya shahri Xersonesni egallashadi va imperatordan o'z va'dasini bajarishni talab qiladi. Vizantiya bilan mana shunday tengma-teng siyosat Vladimirning vorisi Yaroslav Mudriy davrida saqlanib qoldi. 1043-yilda imperiya bilan munosabatlarning buzilishi natijasida ruslar suv yo'li orqali Vizantiya poytaxtiga yurish qilishadi. Aynan shu davrda 1051-yilda Rus cherkoviga episkop sifatida ilk marotaba millati rus bo'lgan Illarion saylandi, bunga qadar episkoplar faqat yunonlardan saylanardi.

Kiyev Rusi Vizantiya bilan bir qatorda Yevropaning boshqa mamlakatlari bilan ham diplomatik munosabatlarni o'rnatishgandi. Vladimir Svyatoslavich davriga oid yilnomalarda aytilishicha, Polsha qiroli Boleslav, Venger qiroli Stefan va Chexiya qiroli Andrix (Udolrix) bilan yaxshi munosabatlar o'rnatilgan. Undan tashqari Skandinaviya mamlakatlari bilan ham aloqalar olib borishda davom etgan. Kiyev Rusining siyosiy va diplomatik aloqalari ba'zi davlatlar bilan nikoh orqali yanada mustahkamlangan. Xususan, Boleslav Jasur (Polsha qiroli) Vladimirning qiziga uylanadi. Uning vorisi Kazimir esa Vladimirning boshqa qizi Mariya Dobregnevaga uylanadi, Yaroslavning qizi Anastasiya esa Venger qiroli Andreyga turmushga chiqadi.

Yaroslavning katta qizi Yelizaveta esa mashhur Norveg qiroli Garald Gardredga turmushga chiqqan. Knyaz Yaroslavning o'zi esa Shved qiroli Olafning qizi Ingigerdga uylangan. Ammo Rusning qo'shni mamlakatlar bilan diplomatik aloqalari cheklangan darajada olib boriladi. Knyaz Yaroslav Germaniya imperiyasiga umumiy dushman bo'lgan Polsha qirolligiga qarshi birga kurashishni taklif qilib, 1043-yilda elchi yuboradi va ulardan Germaniya imperatoriga rus knyaginalaridan

birining qo'lini ham taklif qiladi. Ammo elchilik natijasiz tugaydi, Yaroslav esa tez orada qizi Annani Fransiya qiroli Genrix I ga turmushga beradi.

Kiyev Rusi dastlabki paytlarda Vizantiya va greklar bilan yaqin munosabatda bo'lgan. Umuman olganda rus knyazlaridan Oleg (911), Igor (944), Svyatoslav (971) ning greklar bilan imzolagan shartnomalari ma'lum. Ammo manbalarda Vizantiya va Bolgariya bilan ham shartnomalar haqidagi ma'lumotlar mavjud. Knyazlarning greklar bilan shartnomasi faqatgina Buyuk knyazning shartnomasi bo'lib qolmasdan, barcha knyazlarning ham shartnomasi hisoblanardi. Chunki Rus yerlarida Kiyev knyaziga bo'ysungan boshqa knyazlar ham bor edi. 911-yilgi shartnoma imperiya rus drujinalarini qabul qilishi haqida bo'lib, shartnoma natijasida ruslar ilk bor greklarning kemachilik sohasidagi yutuqlaridan xabardor bo'lishadi.

944-yilgi shartnoma alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda knyaz Igor elchilardan tashqari xotini Olga, o'g'li Svyatoslav, 2 nafar jiyani va 20 nafar boshqa knyazlar (ular orasida 2 nafari ayol bo'lgan) ishtirok etadi. Mazkur shartnoma keng miqyosda harbiy aloqalar olib borishni nazarda tutardi. Shartnomada shunday so'zlar mavjud: «Agar bizlardan, rus knyazlaridan harbiylar so'ralsa, bu imperator nomidan so'raladi va biz qancha askar so'ralsa yetkazib beramiz. Agarda biz o'z dushmanlarimizga qarshi kurashish uchun askar so'rasak, Buyuk knyaz nomidan yozamiz va sizlar ham kerak miqdordagi harbiylarni berasizlar».

911- va 944-yilgi shartnomalarda asirlar haqidagi alohida band bo'lib, unga ko'ra birgalikdagi yurishlarda asir olingan va qul sifatida foydalaniladiganlarni teng taqsimlash nazarda tutilardi. Aynan shartlashayotgan davlatlar xalqaro munosabatlarda bir- biriga qarshi turmasligi sababli barcha shartnoma bandlarida tenglikni saqlab qolish bilan birga aloqalarning barcha sohalarini ko'rib chiqishadi. Undan tashqari Rus davlatining Vizantiyaga qarshi amalga oshiradigan harbiy yurishlaridan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri ham qullarni qo'lga kiritish bo'lgan. Ammo yana bir muhim tomoni Vizantiyaga kelgan elchilar o'zlarining elchi ekanligini tasdiqlovchi oltin va mehmonlar (savdogarlar) kumush nishonini ko'rsatishi lozim bo'lgan. Aynan shundan keyin Vizantiya hukumati ularning jonini va molini qo'riqlash javobgarligini olgan. Ammo ularga yolg'iz o'zlari

Konstantinopolni tomosha qilishlariga ruxsat berilmasdi. 944-yilgi shartnomaga muvofiq rus knyazi Konstantinopolga o'z odamlarini yuborganida ularga maxsus yorliq berishi, unda qancha kemada va qancha narsa olib kelinganligini ko'rasatishi kerak deyilgan. Yorliqsiz kelganlar esa Vizantiya hukumati tomonidan ushlanar va bu ma'lumot Buyuk knyazga yozilardi. Bu holatda ularning xavfsizligiga javob berilmasdi. Rusdan kelayotgan elchilar va boshqa kishilar Konstantinopolga kelishda ro'yxatdan o'tishi, Konstantinopoldagi muqaddas Mamont monastiri atrofida ajratilgan maxsus joyda yashashi mumkin edi. Rusdan kelayotgan kishilar qurol olib kirmasligi uchun qattiq nazoratdan o'tkazilib, darvozadan bir yo'la 50 kishidan ortiq bo'lmagan guruh o'tishi mumkin edi, ularni imperator amaldori shaxsan kuzatishi kerak bo'lgan. U Rusdan kelgan kishilar orasidan hukmdor oilasiga mansub erkak kishidan maxsus yorliqni olgach shaharga kiritardi.

911-va 944-yillardagi shartnoma natijasida rus fuqarolari Konstantinopolda yunon yoki imperiya qonunlari asosida emas, balki rus qonunlari asosida sud qilinadigan bo'ldi. Ma'lumotlarga ko'ra, shartlashayotgan har ikki tomon bir-biriga ishonmagan, shu sababli Rusdan kelgan elchilar va mehmon (savdogarlar)lar Konstantinopolda olti oydan ortiq vaqt turishi ta'qiqlangan.

Elchilar doimiy ravishda non, vino, baliq, yog', mevalar va boshqalar bilan ta'minlanib turilgan. Shuningdek, elchilar bepul hammomdan foydalanish huquqiga ham ega edilar. Agar elchilar yoki savdogarlar Buyuk knyazdan emas, boshqa knyazlar nomidan kelsa, ular Kiyev Rusida egallangan mavqeiga qarab munosabat kutishi lozim edi. Dastlab Kiyev, keyin Chernigov, Pereyaslav va hokazo. Tomonlar shartnoma imzolashda qasamyod qilishgan. Vizantiya tomoni xristian diniga amal qilib, xochni o'pish orqali qasamyod qilgan. Rus tomoni esa bir qancha jumlani takrorlashgan. Xususan, «Agarda biz aytilganlarga amal qilmasak, o'zimiz ishonadigan xudolar Perun va Veles qarg'ishiga qolaylik va o'z qilmishimiz o'zimizni o'ldirsin» kabilarni aytishardi va bu qadimgi ruslardagi diniy odatga muvofiq amalga oshirilardi.

9.6. Feodal tarqoqlik davrida rus davlati diplomatiyasi.

XI asrning 2-yarmidan boshlab Rus yerlarida feodal tarqoqlik yuzaga kela boshladi va shu davrdan o'zaro kurashlar kengayib ketishidan tashqari ko'chmanchilar hujumi ham doimiy tus oldi. Knyaz Yaroslav vafotidan keyin XII asr boshlarida rusdagi tarqoqlik natijasida knyazlar Vizantiya, G'arbiy Yevropa, Polsha, Vengriya, Chexiya va hatto Rimga ham elchilar yubora boshladi.

Vizantiya bilan doimiy aloqalarni umumiy bo'lgan cherkov ham qo'llab-quvvatladi. Ammo bu faqatgina diniy aloqalar hisoblanardi. Shu bilan birga Rusning ham, Vizantiyaning ham umumiy dushmani poloves (qipchoq) lar edi. Chunki ular har ikkala mamlakatga birdek talonchilik qilishardi. Agar X asrda imperiya Rusga qarshi pecheneglardan foydalangan bo'lsa, endi ularga qarshi rus knyazlarining ittifoqi zarur edi. Imperiya va rus knyazlari o'rtasida mudofaaga oid ittifoqchilik shartnomalari imzolana boshladi. 1073-1074-yillarda imperator Mixail VII Duki iltimosiga ko'ra rus knyazlari Vladimir Monomax boshchiligida qo'zg'olon ko'targan Xersonesga qo'shin tortishadi. 1160- yilda imperator Manuil Komnin Kiyev knyazi Rostislav Mstislavichdan vengerlarga qarshi yordam so'rab murojaat qiladi. Vizantiya bilan yaqin munosabatlar vujudga kelishi bilan ittifoqchilik nikoh bilan yanada mustahkamlana boshladi. Misol uchun knyaz Vladimir Monomax ona tomonidan imperator Konstantin Monomaxning nabirasi hisoblangan. U ham yunoncha «Monomax» familiyasini bobosidan olgan. Aynan Vladimir Monomaxning qizi imperator Diogenning o'g'li Leonga turmushga chiqqan, uning nabiralaridan biri komninlar sulolasi hukmdori bo'lgan.

Vladimir Monomax shimoliy-g'arbiy Yevropa davlatlari hukmdori anglo-sakson qiroli Geraldning qizi Gidega uylangan.

Ammo bu davrda Rus davlati Polsha va Vengriya bilan yaqin yoki faol diplomatik aloqalar olib borishgan.

Rus davlati knyazlari boshqa qo'shni davlatlar bilan ham nikoh shartnomalari orqali bog'lanib turishgan. Ammo grek dindorlari har doim ham Rus knyazlarining qizlarini o'zlariga yoki imperator oilasiga munosib ko'rishmagan. Shu sababli ularni malika sifatida tan olishga shoshilmasdi. Rus davlati va Polsha o'rtasidagi nikoh

munosabatlarini (hukmdorlar o'rtasida) o'rgangan tadqiqotchi V.A.Linnichenko 1043- yildan boshlab XIII asr oxiriga qadar bo'lgan davrda ikki davlat o'rtasida 15 marta nikoh shartnomasi yoki ittifoqi vujudga kelganini ta'kidlaydi. Undan tashqari Rus knyazlari xuddi shunday nikoh ittifoqi orqali Venger va Chex knyazlik sulolalari bilan yaqinlashadi.

O'rta asrlarda Yevropaning boshqa mamalakarlari kabi Rus davlati ham siyosiy munosabatlarda imperiya yoki papaga murojaat qilish hollari kuzatilgan. 1073-yilda Yaroslav Mudriyning o'g'li Izyaslav akalariga qarshi kurashda German imperatoridan najot izlaydi. Uning raqibi akasi Svyatoslav bevosita imperiya bilan, imperator bilan muzokaralarni olib boradi. Yana bir omad keltirgan tomoni Svyatoslav yirik german feodallaridan biri Burxardning qiziga uylangandi. Shu sababli u muzokaralarda vositachilik qiladi. Yaroslav Mudriyning uchinchi o'g'li Vsevolod ham imperiya bilan yaqinlashishga harakat qiladi. Uning qizi Yeviraksiya Brandenburg markgrafiga turmushga chiqadi. Izyaslav Yaroslavich Kiyev knyazligi taxtini egallash maqsadida o'g'lini Rimga papa huzuriga elchi sifatida jo'natib, agarda unga yordam bersa qasamyod qabul qilishda hokimiyat belgisi tojni muqaddas Pyotr tuhfasini sifatida papa Grigoriy VII qo'lidan kiyishiga roziligini bildiradi. Shu sababli papa Polshaga qiroli Boleslav Jasurni Kiyev hokimiyatini Izyaslavga olib berishda yordam berishga chaqiradi.

1245-yilda butun Yevropada mo'g'ul-tatarlar bosqinidan tashvishga tushish kuchayib ketadi va shu munosabat bilan papa Innokentiy IV Lion shahridagi sobor yig'ilishida rus qiroli (knyazi) Daniyel Romanovich Galliskiyga yordam berishga qaror qiladi. Ammo Rim papasi bu bilan o'zining siyosiy maqsadini amalga oshirmoqchi bo'lib, ruslarni katolik mazhabiga o'tkazish va mo'g'ul-tatarlar quvib chiqarilgach, Rus yerlarida papa hokimiyati o'rnatilishini ta'kidlaydi. Papa elchilari Novgorodga Aleksandr Yaroslavich (Nevskiy) huzuriga yuboriladi. Janubiy-G'arbiy Rusda knyazlik taxtiga Daniyel Romanovich o'tkazilib toj papa legatidan qabul qilinadi. Papa unga tatarlarga qarshi kurashda yordam berishni va'da qiladi, ammo bu amalga oshmaydi.

XII-XIII asrlarda Rus knyazliklari orasida Galich-Volin knyazligi alohida ajralib turadi. Bu yerda Xolm, Abbob, Persimona, Breste kabi yirik shaharlar mavjud edi. Daniyel Romanovich o'zini rus knyazlari kabi tutmagan, u o'zining oltin suvi bilan bezatilgan taxtida mamlakatni boshqarishga harakat qilgan. Imperiya ishlariga kelajakda faol aralashish maqsadida o'g'li Romanni Avstriya gersogi Fridrixning qiziga uylantiradi.

Rus shaharlari tomonidan tashqi savdo, diplomatik aloqalarni faollashtirish maqsadida Nemis shaharlari va Norvegiya bilan ham yaqin munosabat o'rnatishga harakat qilingan. Boltiq bo'yida nemis shaharlarining vujudga kelishi bilan Rus shaharlari ular bilan savdo-sotiq qila boshladi. Shu tufayli savdo aloqalarini tartibga solish, mahsulot yetkazib berishga qaratilgan shartnomalar imzolana boshladi. Shartnomalarni imzolashda Novgorod shahri 1195-, 1242-, 1262- va 1269-yillarda, Smolensk esa 1229-yilda ishtirok etadi va nemis shaharlari bilan savdo munosabatlarini tartibga soladi. Umuman olganda savdogarlarga mohir diplomat bo'lish ham talab qilingan va ular borgan joyida savdo-sotiqni keyin ham davom ettirish maqsadida mahalliy aholi yoki hokimliklar bilan kelishlari zarur bo'lgan.

1229-yilda Smolensk shahrida imzolangan shartnoma «Samolensk haqiqati»da o'z aksini topgan. Shartnoma «Xudo guvohligida» kelishilgan bo'lib, shimoliy-sharqiy Rossiyada XVI- XVII asrlarga qadar xorijlik savdogarlar uchun amalda qo'llanilib kelgan. Unda ko'rsatilishicha, savdogar xorijlik bo'lsa, uning hayoti kafolatlanadi va qamoqqa olinmaydi. Aslida doimiy feodal urushlari sharoitida savdo-sotiqni rivojlantirish uchun bu eng yaxshi qoidalardan biri hisoblanib, chegaralardan o'tishida, xavfsizlikni ta'minlashda muhim o'rin tutgan.

1195-yilda Novgorodda imzolangan shartnomaga birinchi marta ruslarning boshqa davlatlardagi holatini belgilab beruvchi bandlar kiritildi. Unga ko'ra Novgorod o'z fuqarolaridan tashqari boshqa rus savdogarlari javobgarligini olmasdi. Nemis shaharlari qishki va yozgi karvonlar faoliyati borasida ham kelishib olishadi. Nemis shaharlarining diqqat markazida faqat savdo-sotiq masalasi turgan. Bu masalalarga savdo yo'llari, unda boshqa mamalakatlar savdogarlarining

harakatlanishi, soliqlar to'lash shartlari, og'irlik va boshqa o'lchov birliklari va shu kabilar kirgan.

Smolensk shartnomasi G'arbiy Dvinda erkin suzish (kemalar qatnovi) huquqini qonuniylashtirgan. Bu Polosk knyazligi yerlari uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Polosk knyazligi latishlar yoki litlar orqaligina Dnepr va G'arbiy Dvinga chiqa olardi. Umuman nemis shaharlari va Rus shaharlari o'rtasidagi shartnomalar savdo aloqalarining yanada faollashuviga xizmat qilgan. Novgorod knyazligi va Norvegiya o'rtasidagi diplomatik munosabatlar ham ancha erta o'rnatilgan. Aleksandr Nevskiy davrida, 1251-yilda Norvegiya hukmdorlari bilan finnlr va boshqa qadimiy aholi manzillari masalasida muzokaralar bo'lib, bu hatto oqsoqollar kengashida muhokama qilingan. Unda Ruslarga (Novgorodga) saamlardan soliq yig'ish, shuningdek, Norvegiyaning g'arbiy chegaralariga qadar bo'lgan hududlardan ham novgorodliklarga soliq yig'ish huquqi ko'rsatilgan yorliq berilgan. XII-XIII asrlarga qadar Rusda yagona, qat'iy belgilangan elchilik tartibi shakllanmagan. Ammo boshqa davlatlar yoki qo'shni knyazliklar bilan diplomatik aloqalarni, asosan, elchilar orqali amalga oshirilgandi. 1229-yilda Smolensk elchilari nemis shaharlariga borishadi, ammo u yerdagi qabul marosimi haqida ma'lumot yo'q. 1229-yilgi Smolensk shartnomasida 2 xil vira (jarima) ko'rsatilgan va ular elchining o'limi bilan bog'liq jarimalar edi.

1269- yilgi Novgorod shartnomasiga ko'ra Novgorod elchisining o'ldirilgani uchun 20 marka kumush talab qilingan. Odatda nemis elchisi o'limi uchun 10 marka kumush tovon yoki jarima talab qilingan. 1223- yil rus knyazlari mo'g'ul-tatarlarga qarshi urush olib borayotgan vaqtda ular oldiga kelgan mo'g'ul elchilari ruslar tomonidan o'ldiriladi. Ma'lumotlarda aynan shu holat rus-mo'g'ul urushining kuchayishiga sabab bo'lgan deb ko'rsatiladi. Ammo Rus knyazlari bu davrda ham xalqaro huquq normalarini tushunishmas va unga amal qilishmasdi.

1142-yilda Novgorod knyazining Kiyevga yuborgan elchilari ham ushlab qolindi. 1167-yilda esa Novgorod knyazi Andrey Bogolyubskiyga Kiyevdan kelgan elchilar xibsga olinadi. Mana shunday holatlar rus knyazlari o'rtasidagi munosabatlar yanada yomonlashuviga olib kelgan. Shu sababli buyuk knyaz Vladimir Monomax

o'z o'g'illariga elchi va savdogarlarga hurmat ko'rsatish lozimligini uqtiradi. Rus davlatining xalqaro va knyazliklararo shartnomalarining imzolanihida ham o'ziga xos tartiblar bo'lgan.

XI-XIII asrlarda knyazliklar o'rtasida imzolangan shartnomalar matni saqlanib qolmagan bo'lsa-da, ular haqidagi ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan.

1152-yildagi Kiyev knyazi Izyaslav Mstislavich va Galich knyazi Vladimir Voledarevich o'rtasidagi ittifoqchilik shartnomasiga ko'ra Kiyevga dushman xavf solgan va Galich knyazining yordami zarur bo'lganda har ikkala knyaz teng mavqeda bo'ladi, qarorlarni birgalikda qabul qilishadi, qolgan vaqtlarda Galich knyazi vassal sifatida harakat qiladi deyilgan. Undan tashqari shartnomada boshqa holatlar, yani unda smerd (dehqon) larning, asirga olingan kishilar va o'lja olingan boyliklarning taqsimoti kabi masalalarga ham to'xtalgan. Doimiy feodal urushlari sharoitida dehqonlar va chorva mollarini egallash muhim ahamiyat kasb etgan.

Knyazliklararo va xalqaro shartnomalar, asosan, xoch belgisi bilan imzolaniib, yorliqlarga ham xoch belgisi tushirilgan. Elchi yorliqni olib hukmdor huzuriga borgan. Xoch umumiy odat yoki hukmdorga sodiqlik belgisi sifatida saqlanib qolgan.

1152-yilda Galich knyazi Vladimir Volodorevich shartnomani bajarmaganligi sababi muqaddas Stefan xochini o'pmagani bilan izohlanadi. Izyaslav uning huzuriga o'z vakillarini yuborib, qasamyodini eslatib, undan xochni o'pishni so'raganda, buni qat'iy rad etadi. Rus knyazliklari orasida xochni o'pish odati majburiy darajada bo'lmagan.

Qipchoqlar bilan asirlarni almashish masalasida muzokaralar olib borilardi. 1095-yilda qipchoq xonlari Itlar va Qiton muzokara olib borish maqsadida Pereyaslavga Vladimir Monomax huzuriga kelishadi. Ular shahar tashqarisiga joylashtiriladi. Vladimir o'g'li Svyatoslavga asirlarni beradi va shundan keyin qipchoq xoni o'zining eng sara drujinasi bilan shaharga kirishiga ruxsat berishadi.

1195-yilda asirlar borasida nemislar bilan natijasiz muzokaralar olib boriladi. 1195-yilgi shartnomada asirlarning o'ldirilishi jarimasini 2 barobarga oshirish belgilangandi. Har doim ham asirlarni almashish tinch o'tmagan. Masalan, 1095-

harakatlanishi, soliqlar to'lash shartlari, og'irlik va boshqa o'lchov birliklari va shu kabilar kirgan.

Smolensk shartnomasi G'arbiy Dvinda erkin suzish (kemalar qatnovi) huquqini qonuniylashtirgan. Bu Polosk knyazligi yerlari uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Polosk knyazligi latishlar yoki litlar orqaligina Dnepr va G'arbiy Dvinga chiqa olardi. Umuman nemis shaharlari va Rus shaharlari o'rtasidagi shartnomalar savdo aloqalarining yanada faollashuviga xizmat qilgan. Novgorod knyazligi va Norvegiya o'rtasidagi diplomatik munosabatlar ham ancha erta o'rnatilgan. Aleksandr Nevskiy davrida, 1251-yilda Norvegiya hukmdorlari bilan finnlr va boshqa qadimiy aholi manzillari masalasida muzokaralar bo'lib, bu hatto oqsoqollar kengashida muhokama qilingan. Unda Ruslarga (Novgorodga) saamlardan soliq yig'ish, shuningdek, Norvegiyaning g'arbiy chegaralariga qadar bo'lgan hududlardan ham novgorodliklarga soliq yig'ish huquqi ko'rsatilgan yorliq berilgan. XII-XIII asrlarga qadar Rusda yagona, qat'iy belgilangan elchilik tartibi shakllanmagan. Ammo boshqa davlatlar yoki qo'shni knyazliklar bilan diplomatik aloqalarni, asosan, elchilar orqali amalga oshirilgandi. 1229-yilda Smolensk elchilari nemis shaharlariga borishadi, ammo u yerdagi qabul marosimi haqida ma'lumot yo'q. 1229-yilgi Smolensk shartnomasida 2 xil vira (jarima) ko'rsatilgan va ular elchining o'limi bilan bog'liq jarimalar edi.

1269- yilgi Novgorod shartnomasiga ko'ra Novgorod elchisining o'ldirilgani uchun 20 marka kumush talab qilingan. Odatda nemis elchisi o'limi uchun 10 marka kumush tovon yoki jarima talab qilingan. 1223- yil rus knyazlari mo'g'ul-tatarlarga qarshi urush olib borayotgan vaqtda ular oldiga kelgan mo'g'ul elchilari ruslar tomonidan o'ldiriladi. Ma'lumotlarda aynan shu holat rus-mo'g'ul urushining kuchayishiga sabab bo'lgan deb ko'rsatiladi. Ammo Rus knyazlari bu davrda ham xalqaro huquq normalarini tushunishmas va unga amal qilishmasdi.

1142-yilda Novgorod knyazining Kiyevga yuborgan elchilari ham ushlab qolindi. 1167-yilda esa Novgorod knyazi Andrey Bogolyubskiyga Kiyevdan kelgan elchilar xibsga olinadi. Mana shunday holatlar rus knyazlari o'rtasidagi munosabatlar yanada yomonlashuviga olib kelgan. Shu sababli buyuk knyaz Vladimir Monomax

o'z o'g'illariga elchi va savdogarlarga hurmat ko'rsatish lozimligini uqtiradi. Rus davlatining xalqaro va knyazliklararo shartnomalarining imzolanishida ham o'ziga xos tartiblar bo'lgan.

XI-XIII asrlarda knyazliklar o'rtasida imzolangan shartnomalar matni saqlanib qolmagan bo'lsa-da, ular haqidagi ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan.

1152-yildagi Kiyev knyazi Izyaslav Mstislavich va Galich knyazi Vladimir Voledarevich o'rtasidagi ittifoqchilik shartnomasiga ko'ra Kiyevga dushman xavf solgan va Galich knyazining yordami zarur bo'lganda har ikkala knyaz teng mavqeda bo'ladi, qarorlarni birgalikda qabul qilishadi, qolgan vaqtlarda Galich knyazi vassal sifatida harakat qiladi deyilgan. Undan tashqari shartnomada boshqa holatlar, yani unda smerd (dehqon) larning, asirga olingan kishilar va o'lja olingan boyliklarning taqsimoti kabi masalalarga ham to'xtalgan. Doimiy feodal urushlari sharoitida dehqonlar va chorva mollarini egallash muhim ahamiyat kasb etgan.

Knyazliklararo va xalqaro shartnomalar, asosan, xoch belgisi bilan imzolanib, yorliqlarga ham xoch belgisi tushirilgan. Elchi yorliqni olib hukmdor huzuriga borgan. Xoch umumiy odat yoki hukmdorga sodiqlik belgisi sifatida saqlanib qolgan.

1152-yilda Galich knyazi Vladimir Volodorevich shartnomani bajarmaganligi sababi muqaddas Stefan xochini o'pmagani bilan izohlanadi. Izyaslav uning huzuriga o'z vakillarini yuborib, qasamyodini eslatib, undan xochni o'pishni so'raganda, buni qat'iy rad etadi. Rus knyazliklari orasida xochni o'pish odati majburiy darajada bo'lmagan.

Qipchoqlar bilan asirlarni almashish masalasida muzokaralar olib borilardi. 1095-yilda qipchoq xonlari Itlar va Qiton muzokara olib borish maqsadida Pereyaslavga Vladimir Monomax huzuriga kelishadi. Ular shahar tashqarisiga joylashtiriladi. Vladimir o'g'li Svyatoslavga asirlarni beradi va shundan keyin qipchoq xoni o'zining eng sara drujinasi bilan shaharga kirishiga ruxsat berishadi.

1195-yilda asirlar borasida nemislar bilan natijasiz muzokaralar olib boriladi. 1195-yilgi shartnomada asirlarning o'ldirilishi jarimasini 2 barobarga oshirish belgilangandi. Har doim ham asirlarni almashish tinch o'tmagan. Masalan, 1095-

yilda qipchoq asirlarini almashish maqsadida muzokaralar olib borish uchun kelgan Qiton va uning drujinasi rus knyazlari tomonidan aldab qirib tashlanadi.

XII-XV asrlarda shimoliy-sharqiy rus knyazliklarining xalqaro aloqalari sezilarli ravishda faollashadi. Janubiy-sharqiy va qisman g'arbiy rus yerlari mo'g'ul-tatarlar, janubiy-g'arbiy va qisman g'arbiy rus yerlari Polsha va Litva hukmronligi ostida bo'lib kelardi. Shimoliy-sharqiy rus yerlari esa nemis ritsarlarini mag'lub etganidan keyin, o'z mustaqilligini saqlab qoldi. Keyinroq rus yerlarini ozod qilishda asosiy markaz, ruslarning o'zligini saqlashdagi ruhiy quvvat shu hududlar bo'ldi.

XIV va XV asr birinchi yarmida Shimoliy-Sharqiy Rusning xalqaro aloqalari Vizantiya, Oltin O'rda va Litva bilan cheklanardi, savdo aloqalari esa Novgorod orqali Boltiqbo'yi, nemis, shved va german shaharlari bilan yo'lga qo'yilgandi.

Rusning shimoli-sharqiy hududlari Vizantiya bilan, asosan, cherkov vositasida aloqa qilardi, garchi Rus patriarxi Konstantinopoldan mustaqil bo'lsa-da, aloqalar doimiy edi. Novgorodning Boltiqbo'yi shaharlari bilan aloqalari XII asrdan boshlab kuchayib bordi. Shu bilan birga XII-XIII asrlarda Ganza ittifoqining kuchayib borishi sababli aloqalar Yevropa miqyosida ham amalga osha boshladi. Shved-Norveg qirolligi va Novgorod o'rtasida harbiy va diplomatik kurash Kareliya hududi uchun borardi. Chegara masalasidagi munozaralar natijasida 1323-yilda «Abadiy tinchlik to'g'risida»gi rus-shved shartnomasi imzolanadi. Oradan uch yil o'tib, 1326-yilda saamlarning Novgorodga soliq to'lashi haqidagi Norvegiya-Novgorod shartnomasi imzolanadi.

XIV-XV asrlarda Novgorodning xalqaro shartnomalari Buyuk knyaz nomidan imzolanardi, ammo amalda Novgorodda Boyarlar Respublikasi hukmronligi o'rnatilgan bo'lib, saylab qo'yiladigan knyaz shartnomalarni imzolardi. Rus yerlari uzoq, ikki asrdan ortiroq muddat mo'g'ullar hukmronligi ostida bo'lib kelgan. Bu hududlar tatarlarga bo'ysungan bo'lsa-da, amalda Oltin O'rda tarkibiga kirmagan. Ammo shimoliy-sharqiy knyazliklarning tashqi siyosati Oltin O'rda bilan chambarchas bog'liq edi. O'rda xonlariga vassal hisoblangan rus knyazlari faqatgina o'lpon to'lab qolmasdan boshqa majburiyatlarni ham bajarishi lozim bo'lgan. Xususan, tashqi siyosatlarini tatarlar bilan bog'liq holda amalga oshirish, xon

buyrug'i bilan o'z drujinalarini harbiy yordamga yuborish kabi majburiyatlarni olgan. XIII asr oxirlarida Mangu Temurxon «Mangu-Temur so'zlari» nomi bilan farmon chiqaradi. Unga ko'ra Vladimirning Buyuk knyazi Yaroslav Yaroslavichga nemislar bilan erkin savdo aloqalarini olib borish va bunda o'zining hududlaridan foydalanishiga ruxsat beriladi. Bunda u nemis savdogarlarini nazarda tutib shunday deydi: «Nemis mehmonlariga o'z hududingdan o'tishlariga ruxsat ber».

Oltin O'rda xonlari, rus knyazlariga, asosan, o'zlariga qarshi bo'lishi mumkin bo'lgan holatlardagina tashqi siyosat olib borishiga ruxsat berishmasdi. Umuman olganda mo'g'ul xonlari rus knyazlarini zaif holatda boshqarishga urinishardi, shu sababli xon yorlig'ini olish uchun knyazlar o'rtasida doimiy kurash borib, bu rus knyazlari o'rtasida harbiy to'qnashuvlarga ham sabab bo'lardi. O'rdada doimiy ravishda knyazlar vakillari bo'lar va knyazlarning o'zlari ham xonlarga sodiqligi va tobeligini bildirish uchun xonlar oldida tiz cho'kishardi.

Tatarlarning elchilari rus yerlariga xon payzasi bilan borishardi va payzasi bo'lgan elchi rus yerlarida ham har tomonlama muhofaza qilingan bo'lardi. Astasekin rus knyazlari orasida xon elchilarini kutib olish marosimlari shakllanib boradi. Vladimirning Buyuk knyazi Yaroslav va uning mashhur o'g'li Aleksandr Nevskiy o'zlarining tashqi siyosatida Oltin O'rda yo'nalishini alohida belgilab olishgan. Ular xonga itoat etmagan holda, uning Novgorodga kelmasligi (bostirib kelmasligi) uchun doimiy ravishda elchilar yuborib, ular orqali qimmatbaho sovg'alar jo'natib turgan. O'z navbatida Oltin O'rda ham javob sovg'alarini berib yuborgan. Dmitriy Donskiy Oltin O'rda bilan munosabatlarni yaxshi holatda ushlab turish maqsadida mo'g'ullarga garov sifatida o'z o'g'lini bergan. Rus knyazlarining Moskva atrofida birlasha boshlashida mo'g'ullarning siyosiy tajribasi kamligi ruslarga juda qo'l keladi. Ayniqsa rus knyazlari xonga, uning xotini va ayonlariga qimmatbaho sovg'alar yuborish orqali katta imkoniyatlarga ega bo'la boshlashadi. Ivan Kalita davrida boshlangan mo'g'ullarga nisbatan diplomatik usullar Moskva knyazlari tomonidan Ivan III davriga qadar olib boriladi.

XIV-XV asrlarda rus knyazliklari o'rtasida ham diplomatik aloqalar bo'lib, mazkur aloqalar birinchi o'rinda bir-biridan siyosiy mustaqillik holatida olib borilgan va kichik knyazliklar ham alohida siyosat yuritishga urinardi.

XV asrning 2-yarmidan xalqaro maydonda yana yagona rus davlati paydo bo'lib, «Moskva Buyuk knyazligi» deb nomlanardi. Bu davlatda feodal monarxiyasining yangi ko'rinishi shakllandi. Yangi davlat sharqiy Yevropa hududidagi ulkan hududni o'z ichiga olib, Yevropa xalqaro aloqalarida o'z o'rniga ega bo'la boshladi. XV asrning 80-yillaridayoq Moskva knyazlari Yevropa miqyosida yetarli siyosiy kuchga ega bo'lgan.

1486-yilda Sileziyalik Nikolay Poppel Litva orqali Moskvaga keladi. U o'z vataniga qaytgach Moskva davlatining kuchi va ulkan hududi, boyliklari haqida yozadi. Bu davrda, G'arbiy Yevropada ko'pchilikning Rossiya haqidagi ma'lumotlari juda yuzaki bo'lib, ular rus davlatini Polsha qiroliga bo'ysunadi deb hisoblashgan. 1489-yil Nikolay Poppel yana Moskvaga keladi, ammo bu safar shunchaki sayyoh emas, balki muqaddas Rim imperatorining maxsus vakili sifatida tashrif buyuradi.

U knyaz Ivan III bilan maxfiy ravishda uchrashadi va knyaz imperatorga sodiqlik qasamyodini qilsa, unga imperator qiroli unvonini berishini aytadi. Bu taklifga Ivan III shunday javob beradi: «Biz o'z hokimiyatimizni xudoning irodasi bilan olganmiz va shu sababli o'zimizga zarur unvonni ham o'zimiz so'rab olamiz» va imperatorga yuborgan javob maktubida o'zini Sar (podsho) sifatida ko'rsatadi. Ivan III ning o'g'li Vasiliy III 1518-yilda o'zini rasmiy ravishda sar deb atay boshlaydi va shu unvonni oladi. Undan keyin Ivan IV 1547-yilda birinchi marta tantanali ravishda podsho sifatida taxtga o'tiradi. Rus hukmdorlariga bunday unvon xalqaro maydonda boshqa davlatlar hukmdorlari bilan tengma-teng turishini ta'minlab, yuridik jihatdan ham boshqa Yevropa hukmdorlari bilan tenglashtirdi.

1453-yilda Konstantinopol usmoniy turklar tomonidan egallangach Yevropada turklar xavfi kuchayib bordi. Rus davlati turklarga qarshi kurashda umumevropa diplomatiyasiga qo'shilishni orzu qilardi. Turklar bilan O'rtayer dengizidagi hukmronlik uchun ku-rashda Italiya davlatlari, xususan, Venetsiya Respublikasi va Rim papasi Rus davlatiga ishona boshlagandi.

Papa qulagan Vizantiyaning vorisi sifatida Rossiyani tanladi va imperator oilasining qizi bo'lgan Zoya (Sofiya) Paleologning Rus hukmdoriga turmushga chiqishini istab, o'z legati (elchi) ni yuboradi, uning ismi Bonumbre bo'lib, u bilan birga Zoya ham Rossiyaga yuboriladi. Venetsiya va papaning taklifini Ivan III qabul qiladi, chunki nikoh diplomatiyasi orqali u Vizantiyaning merosxo'ri bo'lishi mumkin edi. 1519-yilda papa Vasiliy III ni Konstantinopolning vorisi sifatida xristian olamining dushmani bo'lgan turklarga qarshi kurashga chaqiradi. Ammo papaning bu diplomatiyasi samara bermaydi. Rus davlatining o'z oldida turgan boshqa xalqaro vazifalar bo'lgan. Ivan III tashqi siyosatdagi maqsadlarini bajarish uchun Venetsiya va papaning takliflarini bajarmaydi. Birinchi naybatda Polsha va Litva hukmronligi ostida bo'lgan boshqa rus yerlarini ham birlashtirishi, mamlakatni huquqiy jihatdan boshqa davlatlar bilan teglashtirishi zarur edi. 1503-yilda Moskvaga kelgan Litva elchisiga boyarlar «Bizning hukmdor faqatgina do'stlik va totuvlikda yashashni istaydi va rus yerlarini qaytarishni so'raydi» deydi. Bunga Polsha va Litva qarshi chiqib, o'z noroziliklarini bildirishadi.

Ivan III va Vasiliy III lar xalqaro siyosatlarida rus yerlarini birlashtirishga harakat qiladi. Yevropaning antiturk ligasiga qo'shilmay keldi. Aksincha, Qora dengizda erkin savdo qilish imkoniga ega bo'lish uchun usmoniylar davlati bilan do'stona munosabatlarini saqladi. XV asrning 90-yillarida rus davlati va Turkiya o'rtasidagi munosabatlar yangi darajaga ko'tarilib, yanada yaxshilana bordi. Ivan III muqaddas Rim imperiyasi va papa bilan ham munosabatlarini yaxshi holatda ushlab turadi, chunki Polsha va Imperiya o'rtasida Vengriya hududi uchun qarama-qarshilik mavjud edi. Shuning uchun Ivan III imperator Maksimilianga ittifoq tuzish taklifi bilan chiqib, unga ko'ra Vengriya Maksimilianga va Litva esa uning tarkibidagi rus yerlari bilan birga Rus davlatiga berilishi kerak edi. Maksimilian ikkilandi, chunki german-polyak munosabatlarini buzishi evaziga o'rnatilgan yangi german-rus munosabatlari imperiyaga qay darajada foyda berishi mumkinligi noaniq edi. Shundan so'ng Litvaga qarshi kurashda Rossiya Qrim xoni Mengli-Girey bilan muzokaralar olib boradi. Qrim xoni bu paytda turk sultoniga rasman vassal hisoblanardi. Ivan III xon kelishuvga ko'nsa, uni hukmdor sifatida tan olishga rozi

bo'lishini bildiradi. U har yili tatar xoniga qimmatbaho sovg'alar yuborib turdi va Qrim xoni bilan ittifoq tuzishga muvaffaq bo'ldi. Shundan keyin tatarlar Litvaga doimiy talonchilik yurishlarini uyushtirish orqali uni zaiflashtira boshladi. Ular hatto Kiyevga qadar yetib borishadi.

XV asr oxiri va XVI asr boshlarida Rus davlatining Qrim bilan ittifoqi zaiflasha bordi. Chunki Rus yerlari Oltin O'rdadan mustaqil bo'lib, yanada faol tashqi siyosat olib borish imkoniga ega bo'ladi. O'z navbatida Qrim bilan ittifoq Oltin O'rdadan mustaqil bo'lishda muhim ahamiyat kasb etgan. Undan tashqari rus davlati No'g'ay va Sibir xonliklari bilan ham ittifoq tuzadi. 1481-yilda Oltin O'rda xoni Ahmadxon Sibir xoni Ibaxa tomonidan o'ldirildi. Ivan III ning Qrim bilan ittifoqi diplomatik yo'l bilan vujudga keldi. Ammo bu yerda Qozon xonligi vujudga keladi.

Ivan III davrida Rus davlati diplomatik aloqalarini Boltiq dengizi yo'nalishida ham olib boradi. Ammo Boltiq dengiziga chiqish yo'lida Litva va Livoniya ordeni joylashgandi. Rus davlati Qrim va Moldaviya yerlari orqali dengizga chiqardi, shu sababli Novgorod orqali Daniya bilan savdo aloqalari yaxshilandi. Bu davrda Ganza ittifoqi parchalanib ketgan, shu sabab Novgorod orqali Rossiya Yevropaning istalgan davlati bilan aloqa olib borishi mumkin edi. 1503-yilda Rossiya va Livoniya ordeni o'rtasidagi kelishuvga binoan Rossiya tashqi siyosatida yangi yo'nalish paydo bo'ldi.

Ivan III tomonidan olib borilgan ehtiyotkor tashqi siyosat sabab Rossiya Yevropa diplomatiyasiga tobora faol aralasha boshladi. uning katta muvaffaqiyatlaridan biri Vizantiyaning so'nggi imperatori qiziga uylanishi, Oltin O'rdaning tugatilishi, Livoniya ordeni ritsarlarining mag'lub qilinishi va Litva ustidan erishilgan g'alabalar hisoblanadi. Rus davlatining xalqaro maydondagi mavqeini ko'tarishda Ivan III ning nabirasi Ivan IV katta ishlarni amalga oshirdi. Rus davlati tashqi siyosatida sharqqa e'tibor ajralib turdi. Bunda Qozon xonligining Rossiyaga qo'shib olinishi muhim qadam bo'ldi. Qozonni Rus davlati bilan uniyaga birlashtirish borasidagi diplomatik muzokaralar foyda bermagach, 1552-yilda harbiy yo'ldan foydalanildi. 1555-yilda Sibir xonlari o'zlarini Rus podshosining vassali deb tan olishdi. 1556-yilda Astraxan bosib olindi. Shimoliy Kavkaz hududlariga tomon

mamlakat chegaralari kengayib bordi. Qozon xonligining tugatilishi natijasida Rus davlati XVII asrning 60-yillaridan O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo va diplomatik aloqalarni yo'lga qo'ydi. Bunda ruslar Yurgen (Xiva) hukmdorlari, Toshkent, Samarqand va Shemaxa hokimlari bilan aloqa o'rnatishadi.

9.5. Rus davlati bosqinchilik yurishlari (1300-1796 yy.)

Ammo Ivan IV ning tashqi siyosati faqatgina sharqqa qaratil- magan, aksincha, g'arb davlatlari bilan ham diplomatik aloqalar olib borgan. Iqtisodiy va harbiy zarurat tufayli g'arb davlatlari bilan aloqalar faol ravishda olib borildi. Asosiy e'tibor g'arbdan mutaxassislar olib kelishga qaratildi. Polsha, Litva va Livoniya ordeni esa Rossiyaga dushmanlik kayfiyatida edi. 1553-yilda Angliya bilan diplomatik munosabatlar yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, ammo Shimoliy Muz okeani orqali doimiy aloqa qilishning imkoni yo'q edi. Shu sababli Ivan IV Boltiq dengiziga chiqishga harakat qiladi. 1553-yilda Ivan III ning Livoniya ordeni bilan imzolangan shartnomasi muddati tugadi va yangi shartlar asosida kelishuvga erishish lozim edi.

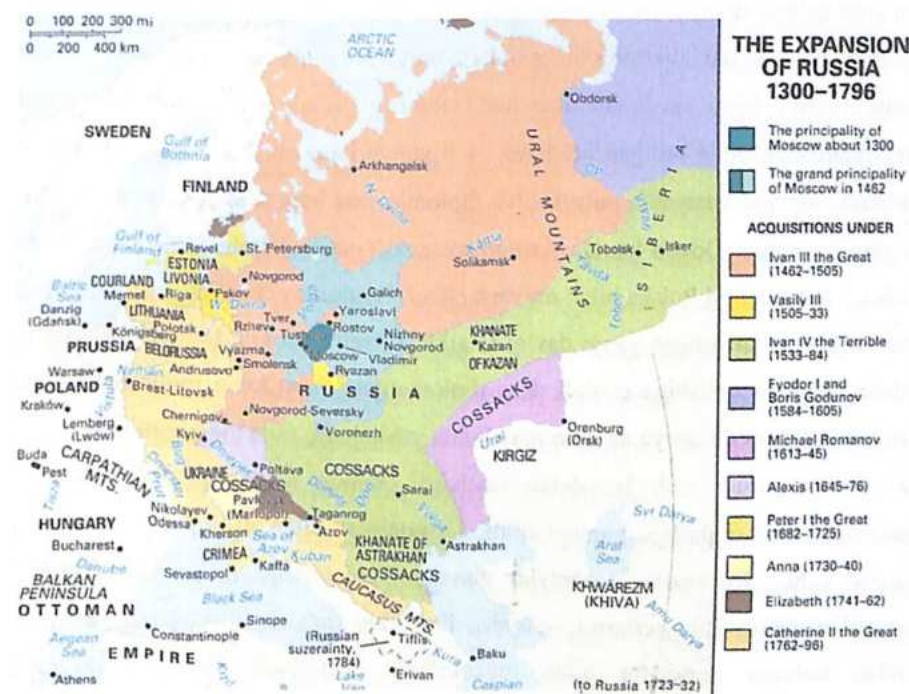
bo'lishini bildiradi. U har yili tatar xoniga qimmatbaho sovg'alar yuborib turdi va Qrim xoni bilan ittifoq tuzishga muvaffaq bo'ldi. Shundan keyin tatarlar Litvaga doimiy talonchilik yurishlarini uyushtirish orqali uni zaiflashtira boshladi. Ular hatto Kiyevga qadar yetib borishadi.

XV asr oxiri va XVI asr boshlarida Rus davlatining Qrim bilan ittifoqi zaiflasha bordi. Chunki Rus yerlari Oltin O'rdadan mustaqil bo'lib, yanada faol tashqi siyosat olib borish imkoniga ega bo'ladi. O'z navbatida Qrim bilan ittifoq Oltin O'rdadan mustaqil bo'lishda muhim ahamiyat kasb etgan. Undan tashqari rus davlati No'g'ay va Sibir xonliklari bilan ham ittifoq tuzadi. 1481-yilda Oltin O'rda xoni Ahmadxon Sibir xoni Ibaxa tomonidan o'ldirildi. Ivan III ning Qrim bilan ittifoqi diplomatik yo'l bilan vujudga keldi. Ammo bu yerda Qozon xonligi vujudga keladi.

Ivan III davrida Rus davlati diplomatik aloqalarini Boltiq dengizi yo'nalishida ham olib boradi. Ammo Boltiq dengiziga chiqish yo'lida Litva va Livoniya ordeni joylashgandi. Rus davlati Qrim va Moldaviya yerlari orqali dengizga chiqardi, shu sababli Novgorod orqali Daniya bilan savdo aloqalari yaxshilandi. Bu davrda Ganza ittifoqi parchalanib ketgan, shu sabab Novgorod orqali Rossiya Yevropaning istalgan davlati bilan aloqa olib borishi mumkin edi. 1503-yilda Rossiya va Livoniya ordeni o'rtaqidagi kelishuvga binoan Rossiya tashqi siyosatida yangi yo'nalish paydo bo'ldi.

Ivan III tomonidan olib borilgan ehtiyotkor tashqi siyosat sabab Rossiya Yevropa diplomatiyasiga tobora faol aralasha boshladi. uning katta muvaffaqiyatlaridan biri Vizantiyaning so'nggi imperatori qiziga uylanishi, Oltin O'rda ning tugatilishi, Livoniya ordeni ritsarlarining mag'lub qilinishi va Litva ustidan erishilgan g'alabalar hisoblanadi. Rus davlatining xalqaro maydondagi mavqeini ko'tarishda Ivan III ning nabirasi Ivan IV katta ishlarni amalga oshirdi. Rus davlati tashqi siyosatida sharqqa e'tibor ajralib turdi. Bunda Qozon xonligining Rossiyaga qo'shib olinishi muhim qadam bo'ldi. Qozonni Rus davlati bilan uniyaga birlashtirish borasidagi diplomatik muzokaralar foyda bermagach, 1552-yilda harbiy yo'ldan foydalanildi. 1555-yilda Sibir xonlari o'zlarini Rus podshosining vassali deb tan olishdi. 1556-yilda Astraxan bosib olindi. Shimoliy Kavkaz hududlariga tomon

mamlakat chegaralari kengayib bordi. Qozon xonligining tugatilishi natijasida Rus davlati XVII asrning 60-yillaridan O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo va diplomatik aloqalarni yo'lga qo'ydi. Bunda ruslar Yurgen (Xiva) hukmdorlari, Toshkent, Samarqand va Shemaxa hokimlari bilan aloqa o'rnatishadi.

9.5. Rus davlati bosqinchilik yurishlari (1300-1796 yy.)

Ammo Ivan IV ning tashqi siyosati faqatgina sharqqa qaratil- magan, aksincha, g'arb davlatlari bilan ham diplomatik aloqalar olib borgan. Iqtisodiy va harbiy zarurat tufayli g'arb davlatlari bilan aloqalar faol ravishda olib borildi. Asosiy e'tibor g'arbdan mutaxassislar olib kelishga qaratildi. Polsha, Litva va Livoniya ordeni esa Rossiyaga dushmanlik kayfiyatida edi. 1553-yilda Angliya bilan diplomatik munosabatlar yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, ammo Shimoliy Muz okeani orqali doimiy aloqa qilishning imkoni yo'q edi. Shu sababli Ivan IV Boltiq dengiziga chiqishga harakat qiladi. 1553-yilda Ivan III ning Livoniya ordeni bilan imzolangan shartnomasi muddati tugadi va yangi shartlar asosida kelishuvga erishish lozim edi.

Ivan IV Yurev (nemischa Dertp, Estoncha Tartu) ni talab qiladi, shu sababli 1558-yilda Livoniya ordeni bilan boshlanib ketgan urush umumevropa miqyosidagi xalqaro masalaga aylandi.

Livoniyaga Polsha, Litva, Daniya, Shvetsiya va Rus davlati qudratidan cho'chib qolgan sharqiy nemis knyazliklari ham qo'shildi. Muqaddas Rim imperiyasi tarkibida bo'lgan davlatlarning bir qismi Livoniya urushiga e'tibor qaratsa, yana bir qismi Rossiya bilan savdo-sotiqdan manfaatdorligi sabab betaraf turishdi. Harbiy harakatlardan uzoqda bo'lgan Fransiya va Ispaniya ham mazkur masalaga aralasha boshladi. Mavjud vaziyatda polyak-litva diplomatiyasi ham faol harakat qildi. Qrim tatarlari va sulton Qozon hamda Astraxanni egallashni rejalashtira boshladi. 1569-yilda Litva feodallari Polsha bilan uniyaga (Rech Pospolitay) birlashishga qaror qildi. Shu sabab qudrati oshgan yangi davlat G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiyaning Polsha tarkibida qolishiga erishdi. Rus diplomatiyasi ham keng miqyosda faoliyat olib bordi. Chunki Rossiya xalqaro maydonda yakkalanib qolgandi. Ivan Grozniy esa ikki frontda urush olib borishdan qochardi, bunda u Daniya bilan do'stona munosabatlarini saqlashga harakat qildi. Usmoniylar bilan ittifoq tuzishga va shu maqsad uchun Kavkazda usmoniylar mavqeini tan olishga tayyor edi. Sababi u birinchi navbatda Rus yerlarini, ayniqsa, Polostkni qo'shib olishga harakat qiladi. Undan tashqari imperator bilan muzokaralar olib borib, Rech Pospolitayni taqsimlash, Polsha qirollik tojini imperatorning o'g'liga, Litva esa Ivan IV ga tegishi borasida taklif bildiradi. Ivan IV Daniya bilan kelishuv orqali Livoniyada vassal davlatni tashkil qiladi va unga Daniya qirolining ukasi gersog Magnusni hukmdor sifatida qo'yadi.

Boltiqbo'yi hududlari uchun bo'lgan 24 yillik qarama-qarshilik natijasida, 1582-yil Polshaga qarashli Yama hududi borasida papa vakillari ishtirokida shartnoma imzolandi. Unda urushga qadar bo'lgan vaziyat va chegaralar saqlab qolinishi nazarda tutilgan. Shu sababli g'arbdagi diplomatiya borasida Ivan IV muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Ammo Rus davlati Pskov, Novgorod va Smolenskka bo'lgan da'vosidan voz kechmadi. Keyinroq, 1600-yilda hatto polyak-litva diplomatiyasi Rossiya va Rech Pospolitay o'rtasida uniya orqali birlashuvni ham

taklif qiladi, ammo Boris Godunov hukumati bu loyihani rad etdi. XV asrda Rus diplomatiyasining asosiy maqsadi sharqda erishgan muvaffaqiyatlarining g'arb davlatlari tomonidan tan olinishiga erishish bo'lib qoldi.

Ivan IV ning o'zi 1547-yilda o'zini Sar (bu imperator unvoni sifatida tushunilgan) deb ataydi.

Unvon 1559-yilda protestant Angliya tomonidan tan olinadi. Ammo katolik davlatlar muqaddas imperiya g'oyasini himoya qilishardi. 1576-yilda imperator Maksimilian II Ivan Grozniyni Turkiyaga qarshi ittifoq tuzishga chaqiradi, shu bilan birga «Sharqiy Sezar» (Imperator) unvonini olishida qo'llab-quvvatlashi va tan olishini bildiradi. Ivan IV imperator taklifini xushnudlik bilan qabul qiladi, ammo tez orada imperator unvonidan voz kechib, ruslar podshosi unvonini ma'qul ko'rishini bildiradi. Yevropada hukmdorlarga qirol yoki boshqa unvon berilishi papaga bog'liq edi, ammo boshqa tomondan rus hukmdori ana shu qoidani buzgan deb hisoblanardi. Rus davlati provaslav mazhabidaligi bois Vizantiya imperiyasidagi an'anaga muvofiq tojni papadan emas, balki mamlakat patriarxidan olishadi.

Ivan IV davrida ham Rossiya tashqi siyosat va diplomatiya borasida katta natijalarga erishaolgan deyish mumkin. Keyingi davrlarda olib borilgan tashqi siyosat va diplomatiya natijasida Rossiya nafaqat Yevropada, balki dunyo miqyosida ham qudratli davlatlardan biriga aylandi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Vizantiya diplomatiyasining asosiy strategik maqsadlari nimalardan iborat edi?
2. Ilk o'rta asrlarda Vizantiya diplomatiyasining asosiy tamoyillari haqida so'zlab bering.
3. Vizantiyaning varvarlar bilan o'zaro munosabati qanday kechgan?
4. Vizantiya va Sosoniylar davlati o'rtasida o'zaro diplomatik munosabatlar haqida so'zlab bering.
5. Vizantiyaning Bolqondagi siyosatida asosiy e'tibor nimalarga qaratilgan edi?
6. Rusning diplomatik va xalqaro aloqalarini shakllanishi haqida nimalarni bilasiz?

7. Kiyev Rusi davlatining tashqi siyosatida Vizantiya bilan o'zaro munosabatlar qanday ahamiyat kasb etgan?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Kiyev Rusi. (Kievan Russia) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Vizantiya diplomatiyasi. (Byzantine Diplomacy) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Sharqiy Rim imperiyasi: diplomatiya va josuslik - o'rta asrlar xujjatli film. (Eastern Roman Empire: Diplomacy and Espionage - Middle Ages DOCUMENTARY) Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

10-MAVZU: O'RTA ASRLARDA XRISTIAN CHERKOVINING XALQARO MUNOSABATLARDA TUTGAN O'RNI. SALB YURISHLARI DAVRIDA DIPLOMATIYA.

REJA:

- 10.1. Papalik diplomatiyasining tavsifi;
- 10.2. Papalikning franklar davlati bilan munosabatlari;
- 10.3. Salb yurishlari davri diplomatiyasi;
- 10.4. Papalarning imperatorlarga qarshi kurashi.

Tayanch tushunchalar: *Cherkov afsonalari, papalikning doimiy rezidentlari – apokrisiarlar, papa elchilari – legatlar, yepiskop, arxiyepiskop, kardinal, abbatlar, butparastlar harakati, Langobardlar qiroli, «Pipin sovg'a»si, «Konstantin tuhfa qilgan» degan mashhur uydirma hujjat, simoniyani (cherkov lavozimlarini pulga sotishni), selibatni (ruhoniylarga nikoh qurmaslik majburiyati), indulgensiya, inkvizitsiya, «Vorms konkordati», investitura, papa tarafdorlari-gvelflar, imperator tarafdorlari – gibellinlar, Konstans shartnomasi, benefitsiyalar (cherkov yerlari), San-Jermano shartnomasi, Tamyakosso yonidagi jang, Lotin imperiyasi, Do ut des (do ut des) - o'zaro yon berish.*

10.1. Papalik diplomatiyasining tavsifi

Rim imperiyasi diplomatiyasining usullari faqatgina Vizantiya tomonidan emas, balki mazkur an'analarni o'zining xalqaro munosabatlarida mujassam etgan papalik tomonidan ham keng miqyosda o'zlashtirilgan.

Papalik diplomatiyasining tavsifi butun g'arb dunyosi o'rta asrlar siyosiy tarixida mujassam bo'lgan. Rim papalarining olib borgan diplomatiyasi uning ruhoniylilik kuchidan ham ustun bo'lgan siyosiy quroli hisoblangan. Papalik o'z diplomatiyasida yolg'onchilik, sotqinlik, zo'ravonlik, tilyog'lamalik, aldov singari usullardan foydalanib, bu borada Yevropada eng oldinda bo'lgan.

Ilk Rim papalari davridan boshlab xristianlar rahnomosi umumevropa ishlariga aralasha boshlagan. Masalan, shulardan biri bo'lgan Rim papasi Lev I («Buyuk» 440-461) o'zining olib borgan diplomatiyasi bo'yicha Yevropada alohida o'rin egallagan. U Italiyaga 452- yilda bosqinchilik yurishini boshlagan Atilla bilan muzokara olib boradi. Vizantiyaning xunnlarga qarshi harbiy harakat boshlagani va ularning qo'shinlari orasida yuqumli kasallikning tarqalishi Atillani chekinishga majbur etadi. Cherkov afsonalarida esa bu voqea papa Lev I nomi bilan bog'lanib, uning avliyo darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ladi. 455-yilda Rim ostonalarida yangi dushman, Geyzerix boshchiligida vandal qabilalari paydo bo'ladi. Lev I ularga katta miqdorda o'lpon to'lab, shahar aholisini o'ldirmaslik, cherkov va qadimiy binolarga ziyon yetkazmaslik shartini qo'ygandan so'ng varvar qiroli Rimni o'n to'rt kun talon- taroj qilsa-da, shartlarni bajarib, aholiga ziyon yetkazmaydi. Shu tariqa Lev I Rimning xaloskoriga aylanadi. Aynan shu vaqtdan boshlab papalik diniy hokimiyat ustunligi uchun kurash boshlaydi.

Papalikning xalqaro ahvoli G'arbiy Rim imperiyasining qulashi va Italiyada varvarlarning hokimiyati o'rnatilishi bilan og'irlashadi. Varvarlarning yurishi davrida G'arbda katolik cherkovining tashkiliy birligiga putur yetadi. Rim episkopining birligi rasman tan olinsa-da, amalda har bir mahalliy cherkov mustaqil boshqarilar edi.

Papalar Rim imperiyasining davomchisi bo'lgan Vizantiyaga ishonardilar va uni Italiyadagi varvar qiroliklarining ichki ishlariga zo'ravonlik bilan aralashishga undaydilar. Konstantinopol saroyida papalikning doimiy rezidentlari bo'lib ular - apokrisiar deb atalgan. Cherkov ishlaridan tashqari ularga Vizantiya imperatorlarining olib borayotgan siyosatini kuzatish buyurilgan. Apokrisiarlarga ko'pgina imtiyozlar berilib, ular shaxsan imperatorning o'zi bilan muzokara olib borganlar va ular uchun imperator saroyida maxsus joy ajratilgan. Ular doimiy ravishda imperiyada yashashlari bilan papa elchilari - legatlardan farq qilganlar. Yustinian (527-565) tomonidan Italiyaning egallanishi va Langobardlar tomonidan Apennin yarim orolidagi hududlarning katta qismi bosib olinishidan so'ng, papalar Rim hukmdoriga aylanadi. Rasmiy jihatdan ular Vizantiya imperatoriga qaram

bo'lsalar-da, amalda mustaqil siyosat yuritgan. Papalar Langobardlar va Vizantiya o'rtasida murakkab diplomatik o'yin olib borganlar. Vizantiya kuchsizlana boshlashi bilan G'arbda franklar davlati kuchaya boradi va endi papalar ulardan langobardlarga qarshi kuch sifatida foydalanishni ko'zlaydilar.

Papalar Rim imperiyasining qadimgi poytaxti yepiskoplari sifatida o'z ta'sir doirasini boshqa xristian davlatlari hududlaridagi yerlarni egallash va daromadini ko'paytirish orqali xristian cherkovlari ichida «birinchilikka» ega bo'lishga harakat qilar edi. O'rta asrlarning ilk bosqichlarida ular olib borgan diplomatiyaning asosiy vazifasi varvar qabilalari orasida katolik dinini keng targ'ib qilish bo'lgan. Varvar qirollari tomonidan bu din qabul qilingandan so'ng, katolik cherkovi o'z ta'sirini yanada kengaytirib borgan. Bu borada Grigoriy I (590-604) tomonidan ko'p ishlar olib borilib, u xalqaro munosabatlarda katta rol o'ynagan. U o'z ish faoliyatini Konstantinopol saroyida apokrisiariy vazifasidan boshlab, u yerda diplomatik mahoratga ega bo'ladi. U varvar qabilalari orasida katoliklikni tarqatishda faol ishtirok etadi. Papa missionerlari Angliyada xristianlikni keng targ'ib eta boshladilar. Grigoriy o'z missionerlariga bu borada yo'l-yo'riqlar ko'rsatib, maslahatlar bergan. Masalan, u boshqa dinlarga qarshi chiqmaslikni, ularning ibodatxonalarini buzmaslikni, umuman din borasida juda ehtiyotkorlik bilan siyosat olib borishni maslahat bergan. Grigoriy qurbonlik keltirish singari eski din urf-odatlarini ham saqlab qolgan. Vizantiya diplomatiyasi tarbiyalanuvchisi sifatida u katolik ayollaridan turmush o'rtoqlariga ta'sir o'tkazish siyosatidan ham foydalangan. Aynan shu siyosat bilan, ya'ni qirolicha Geodilinda orqali langobard qiroliga, Berta vositasida Janubiy Angliya qiroli Etelbertga, shuningdek, vestgotlar Italiyasiga va boshqalarga katolik dinining ta'sirini kuchaytirgan. Vizantiyada imperator saroyi bilan ham ayyorona, ham ehtiyotkor diplomatiya olib borgan. Undan maqsad Rim xristian cherkovi ustunligiga erishish edi. Papa qarorgohlari Italiya, Sitsiliya, Galliya, Dalmatsiya va Kichik Osiyoda tarqaladi. Qarorgohlarni nazorat qiluvchilar siyosiy masalalar bo'yicha agentlarga aylangan. Grigoriy papa hokimiyatini kuchaytirgan bo'lsa, uning davomchilari Vizantiya imperatorlaridan mustaqillikka erishgan holda o'z siyosatlarini olib boradilar. VII asrga kelib arablar yurishlari natijasida

zaiflashgan Vizantiya ularga qarshi turishga qurbi yetmaydi. VIII asrda Vizantiyada boshlangan butparastlar harakatidan foydalanib, papa Sharqiy Rim imperiyasi bilan aloqalarini butunlay uzishga muvaffaq bo'ladi. Papa harakat boshida turgan imperator Lev III ni la'natlaydi. Imperator Lev III 727-yilda Kichik Osiyodagi butga qarshi kurashuvchi episkoplar ta'siri ostida butparastlikka qarshi kurashish haqida nutq so'zlaydi. Papa Grigoriy II butga qarshi kurashishni qoralagan, chunki ularda Iso payg'ambarni inson sifatida tasvirlash masalasi turardi. Diniy manbalarga ko'ra, Iso real shaxs bo'lib, uni san'at turlarida tasvirlash mumkin bo'lgan. Ammo butparastlikka qarshi kurashuvchilar fikricha, Iso xudoning o'g'li bo'lib, uni inson shaklida tasvirlash va chizish mumkin bo'lmagan. Har doim yangi diniy munozaralarda sharq va g'arb o'rtasida siyosiy hokimiyat uchun kurash yashirilib yotgan. Butparastlikka qarshi kurashuvchi imperator o'zining islohotlarini o'tkazib, papalikning mulklariga katta soliqlar soladi.

Papa Grigoriy II bu siyosatga qarshi chiqib, imperator tomonidan yuborilgan soliq yig'uvchi zodagonlarni rimliklarga quvib yuborishlarini buyuradi. Imperator Lev III papaning Vizantiya imperiyasi hududida diniy hokimiyatini tan olmaydi. Natijada imperator papalikka tegishli provinsiyalarning bir qismini boshqarishni Konstantinopol patriarxiga yuklaydi. Bu esa papalikka katta zarar keltiradi va uni yillik daromadi - katta miqdordagi oltindan mahrum qilib, yangi serdaromad hudud qidirishga majbur etildi. Papalikning ikkinchi raqibi Langobardlar qiroli bo'lib, uning maqsadi Italiyani birlashtirish bo'lgan. Langobardlar Vizantiya ixtiyoridagi Shimoliy Italiyani egallab 739-yilning yozida Rim darvozalari oldida paydo bo'ladilar. Ulardan himoyalaniish maqsadida papalar frank hukmdorlariga murojaat etadilar.

10.2. Papalikning franklar davlati bilan munosabatlari.

Frank qirolligidagi siyosiy vaziyatdan kelib chiqqan holda, papalik faqatgina frank qirollari bilan emas, balki kuchli mayordomlar vazifasini bajargan Arnulfinglar dinastiyasi vakillari bilan ham aloqani yaxshi yo'lga qo'yganlar, chunki davlat siyosiy ishlari ular qo'lida bo'lgan.

Papa Grigoriy III ning (731-741) Karl Martell (715-741) oldiga langobardlarga qarshi qurolli yordam so'rab elchi jo'natishdan boshqa iloji qolmaydi. 739-yilda papa mayordom Karl Martellga «rimliklarni langobardlar zulmidan ozod qilish»ni so'rab elchilar yuboradi. Elchi orqali, shuningdek, avliyo Pyotr tobuti kaliti yuboriladi. Papalar bunday sovg'ani kuchli odamlarga do'stlik ramzi sifatida yuborganlar. Bu paytda franklar Galliyaga bostirib kirgan arablar bilan kurash olib borgan uchun u papaning iltimosini bajara olmaydi. Karl Martel papaning elchilarini hurmat bilan qabul qilib, qimmatbaho sovg'alar beradi, ammo langobardlarga qarshi chiqishga jur'at qilmaydi. Bu franklarning cherkovga dushmanlik kayfiyati emas, balki mavjud vaziyat yuzasidan qilingan siyosati edi. Bu davrda frank cherkovi va papalik orasidagi munosabatlar yaxshilangan edi. Papa Zaxar (741-752) tomonidan papalikdagi Vizantiya davri butunlay tugatildi. Papa Zaxarning kelib chiqishi yunon bo'lib, u o'zining nomzodini Konstantinopolda tasdiqlatgan oxirgi papa hisoblanadi. Papalikning Vizantiya tomonidan tasdiqlanishi papalikda imperiya ta'siri kuchli ekanligidan dalolat berib, bu kelajakda papaning Italiya metropolitiga aylanib qolish xavfini tug'dirar edi. Papa Zaxar siyosati bilan langobardlar Italiyasidagi Vizantiya hukmronligiga chek qo'yib, yarim orolni yagona davlatga birlashtirishga harakat qildi. Papaning o'zi esa boshqa yerdan yordam ololmasligini bilib, langobardlar bilan ittifoq tuzishga majbur bo'ladi. Paviyadagi langobardlar qiroli saroyi va Rim papasi o'rtasida tuzilgan ittifoq uncha kuchli bo'lmagan, chunki Italiyadagi siyosiy birlik Langobard qirolligi tomonidan tuzilsa, papa cherkov rahbarigina bo'lib qolar edi. Bunday xavfdan qutulish uchun papa frank cherkovi bilan aloqalar o'rnatish boshlaydi. U Karl Martellning o'g'li Pipin Pakana tomonidan papalik ruhoniysi Bonifatsiy Mayns arxiepiskopi etib tayinlanishiga rozi ekanligini bildiradi. Mayordomlar uchun ham papalik bilan yaxshi munosabatlar zarur edi.

Karl Martellning o'g'li Pipin Pakana qirollik tojini olishda papa hokimiyatiga suyanardi. 752-yilda Rimga elchilar yuboriladi. Papaga «franklar orasida qirol hokimiyatiga ega bo'lmaganlarning qirollik tituli bilan yurganliklari» to'g'risida ma'lumot berilgan edi. Papalik ham bu vaziyatda o'z foydasini ko'zlab rejalar tuzadi va 751-yilda Suasson shahrida frank zodagonlari yig'ilishida Pipinni franklar qiroli

deb e'lon qiladi. Oradan ko'p o'tmay, Mayns arxiepiskopi Bonifatsiy papaning buyrug'iga ko'ra, Pipinga qirollik tojini kiydirish marosimini o'tkazadi. Taxtga o'tirgan Pipin papaga yordam berishga va'da beradi.

Maxfiy tarzda Stefan II va Pipin o'rtasida xatlar almashinuvi olib boriladi. Stefan II o'zining maktublarida frank qirolidan yordam so'rab, qirollik hukmronligini faqat papa yordamida mustahkamlashi mumkinligini ta'kidlab o'tgan. Pipin ikkilanib qoladi. Chunki langobardlar unga arablarga qarshi kurashish uchun kerak edi. Stefan II shaxsan o'zi franklar qirolidan yordam so'rash uchun boradi va u dabdaba bilan kutib olinadi.

Pipin Pakana papani kutib olish uchun o'g'li Karl (kelajakdagi imperator) ni yuboradi. Stefan II 753-754- yillarda Alp tog'i orqali o'tgan birinchi papa bo'ldi. 754- yilning yanvarida u qirol bilan uchrashadi, Pipin papani Vizantiya marosimlari asosida kutib oladi. U papaning oldida tiz cho'kib, jilovdor kabi papaning otining yuganini ushlab mehmonni kuzatib boradi. Ammo cherkovda papa hech qanday marosimlarsiz frank qirolini oldida tiz cho'kib, Pipindan langobardlarga qarshi yordam berish va'dasini olmaganicha turmaydi. Shundan so'ng Pipin va uning avlodlari cherkovni himoya qilishga va'da beradi va langobardlar tomonidan egallangan yerlarni qaytarib, 680- yildagi holatni tiklashga va'da beradi.

Pipin papalik himoyasi ma'suliyatini olganligi uchun papa 754- yilda Pipin va uning o'g'illariga hokimiyatni merosiy ekanligini qonunlashtirib beradi. Shunday qilib, Karolinglarning boshqa vakillari merosiy huquqdan mahrum etiladi. Papa markaziy hokimiyatning mustahkamlanishiga yordamlashib, bir vaqtning o'zida frank qiroliga «Rim patritsiyalari» unvonini beradi. Pipin Rim patrisiyalarining himoyachisiga aylanadi. Ammo Stefan II yana yetti oy frank yerida kutishga majbur bo'ladi. Chunki Pipin o'z zodagonlarining langobardlarga qarshi urush rejasini ma'qullashi uchun harakat qiladi. Nihoyat 754-yili Kresida rozilikka erishiladi.

Frank qirolini papaga xushxabar xati jo'natadi. Pipin Rim cherkovi himoyachisi unvonini olishdan tashqari, haqiqatdan ham uni himoya qilish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi. 754- va 756-yillarda u Langobardlarga qarshi muvaffaqiyatli harbiy yurishlarni amalga oshirdi. Pipin butun aholi manzillari va shaharlari

ro'yxatini tuzib, uni papa Pyotrغا topshirdi va ularning kalitlarini avliyo Pyotr qabriga qo'yadilar. «Pipin sovg'a»si tufayli papalik hududi nafaqat kengaydi, balki Vizantiya ta'siriga butunlay barham berildi. 754-yil oktabrdagi shartnomaga ko'ra, langobard qirolini papaga Ravenna, Rim, Urbino va boshqa shaharlarni beradi. Shu tariqa, VIII asming o'rtalarida Yevropada papalarning dunyoviy davlati vujudga keladi. Papa endi franklar qiroliga amalda qaram bo'lib qoldi. Ammo papa rasmiy jihatdan buni tan olishni xohlamaydi. Natijada keyingi papa diplomatiyasida katta rol o'ynagan «Konstantin tuhfa qilgan» degan mashhur uydirma hujjat yuzaga keldi.

Papalik bilan yangi frank sulolasi o'rtasida mustahkam ittifoq vujudga keladi, bu ittifoq har ikki tomonning bir-biridan chinakam manfaatdorligiga asoslangan edi.

Bu paytda papalik o'zi mustaqil tashqi siyosat yurita olmagan va frank qirollaridan maslahat olishga majbur bo'lgan. Ayniqsa, Buyuk Karl davrida papalikning qaramligi yanada oshadi, langobardlar qirolligi yengilgandan so'ng frank yerlari papa yerlariga chegaradosh bo'lib qoldi. Ammo papalik rasmiy jihatdan frank qirollariga qaram bo'lsalar-da, o'zlarini mustaqil deb ko'rsatishga harakat qilishgan. Buyuk Karlga imperatorlik tojini kiydirish marosimi haqida tarixiy adabiyotlarda turli fikrlar bildirilgan. Buyuk Karl imperiya tashkil qilish rejasini tuzib, faqat germanlarning qirolini bo'lishni xohlamas edi. Bu borada u cherkovga tayansa, o'z navbatida xristian cherkovi uchun Karl Vizantiyaga qarshi kurashda kerak edi. Imperator bo'lgandan so'ng u Vizantiya hukmdori bilan bir xil darajaga erishar va ular o'rtasidagi raqobat katolik cherkovining ta'sir doirasini kengaytirish borasida olib borgan diplomatiyasining g'alabasi bo'lar edi.

800-yil Iso payg'ambarning tug'ilgan kuni papa Lev III Buyuk Karlga imperatorlik tojini kiydiradi. Bu vaqtda Buyuk Karl imperiyasi Yevropada eng katta kuchga ega bo'lib, u bilan faqat Vizantiya imperiyasi tenglasha olar edi. Vizantiya bilan munosabatlar o'rnatish Karl diplomatiyasida muhim rol o'ynaydi. Dastlab, Karl G'arbiy va Sharqiy imperiyani Vizantiya imperatorining qizi Irinaga uylanish bilan birlashtirmoqchi bo'ladi. Ammo Irinaning rad javobi bu rejani yo'qqa chiqaradi. Yangi imperator Nikifor Karlning imperatorlik titulini tan olmaydi, natijada Franklar

imperiya va Vizantiya o'rtasida bir necha yillar diplomatik munosabatlar to'xtatiladi.

Vizantiya arab, bolgar, avarlar bilan urush olib borishi davomida uning siyosiy ta'siri kamaya boradi, G'arbiy imperiyaning mavqei esa oshib borib, Karl Sharqda qator imtiyozlarga ega bo'lib boradi. Avval Vizantiya qo'l ostida bo'lgan Falastindagi «Muqaddas yerlar» endi Karl qo'lga o'tadi. Karlga Daniya, Angliya, Shotlandiya va boshqa davlatlardan elchilar kelib, ular G'arb imperatori bilan ittifoq tuzish istagini bildiradilar.

Karl Buyuk 814-yil 72 yoshida vafot etadi va uning jasadi poytaxt Axen shahriga dafn etiladi. Karl Buyuk vafotidan keyin imperator avlodlari o'rtasida tojtaxt uchun kurash kuchayib ketdi. Ular bobosi tashkil etgan imperiyaning yagonaligini saqlay olmaydi. Nihoyat, 843-yili Karl nevaralari o'rtasida davlat uch qismga bo'lindi. Lotarga hozirgi Italiyaga qarashli, Lyudovikga hozirgi Germaniyaga qarashli, Karlga hozirgi Fransiya qarashli yerlarning asosiy qismi tegdi. Imperatorlik unvoni Lotarda saqlanib qolsa-da, lekin u ukalariga nisbatan hech qanday maxsus huquqqa ega emas edi. Ukalarining har biri o'z holicha batomom mustaqil qirol bo'lib qoldi.

843-yildagi Verden sulhining tarixdagi eng katta ahamiyati shu bo'ldiki, hujjat orqali Yevropada uchta yangi - bo'lg'usi Fransiya, Italiya va Germaniya feodal davlatlarining paydo bo'lishi rasmiylashtirildi.

Verden shartnomasi Yevropa parchalanishining boshlanishi ham edi. 855-yilda Lotar vafot etadi va uning davlati uch o'g'li o'rtasida bo'linadi. Katta o'g'li Lyudovik II Italiyani va imperatorlik tojini saqlab qoladi. Italiyada karolinglar imperiyasining qulashi papa ta'sir doirasining kengayishiga olib keldi. Papalar imperatorlarni cherkovdan chetlashtirish kabi huquqqa ega bo'ladi. Papa Nikolas I (858-867) Lotar II ni xotini bilan ajrashganligi uchun cherkovdan chetlashtiradi. Lyudovik II 875-yilda merosxo'r qoldirmay vafot etganidan so'ng papa Ioann VII (872-882) rasmiy ravishda Karlni imperator etib tayinlaydi.

O'z kuch-qudratidan foydalangan papalik Lev IX (1049-1054) davrida Vizantiya imperatori va Konstantinopol patriarxidan Janubiy Italiyadagi yerlarni

papalikka qaytarishni so'rab elchi yuboradi. Rad javobi olingach, Konstantinopoldagi papa elchilari 1054-yil 16-iyulda patriarx Mixailga anafema (qarg'ish, la'nat) berib, poytaxtdan chiqib ketadilar. Bu voqea oldindan rejalashtirilgan bo'lib, papalikning rasmiy ravishda mustaqil hokimiyatga ega bo'lishiga va cherkovning rasmiy ravishda ikkiga bo'linishiga sabab bo'ldi.

Papalarning dunyoviy hokimiyat ustidan ustunligi borasidagi kurashni papa Grigoriy VII (1073-1085) boshlaydi. Uning cherkov siyosiy dasturida papa teokratiyasi, ya'ni ruhoniylar qo'lida bo'lgan siyosiy hokimiyat ustunligi hamda shu usulda idora qilinadigan mamlakat g'oyasi keltiriladi. U simoniyani (cherkov lavozimlarini pulga sotishni) man etib, selibatni (ruhoniylarga nikoh qurmaslik majburiyati) joriy qiladi. Uning dasturiga ko'ra, har qanday cherkov mulki hech qaysi hokimiyat shaxsiga tegishli bo'lmay, bundan imperator ham mustasno emas edi. U feodallarning alohida cherkov va uning vakillari ustidan bo'lgan hokimiyatini bekor qiladi, uning fikricha, cherkov dunyoviy hokimiyatdan mustaqil bo'lishi kerak.

Muqaddas Rim imperiyasi Germaniya imperatorlari katolik cherkovini o'zlariga xizmat qildirish maqsadida unga yerlar va turli imtiyozlar berar edi. Taqdim etilgan yerlar episkop va arxiepiskoplarga berilib, ular, o'z navbatida, immunitetga, ya'ni daxlsizlikka ega bo'lgan mahalliy feodallarga aylanar edilar. Vaqt o'tishi bilan ular davlat boshqaruvi ostidagi knyazliklarga birlashganlar. Bu imtiyozlarga javoban yer egalariga aylangan episkop va abbatlar imperatorga «xizmat qilishlari» kerak bo'lgan. «Xizmat qilish» bu urushga borayotgan imperator armiyasi uchun harbiylarni yetkazib berishdan iborat edi. Masalan, Mayns va Kelns arxiepiskoplari 100 ta harbiy, Verden va Lyujej abbatlari 6 tadan harbiy berishlari kerak bo'lgan.

Yepiskop yoki abbat qilib tayinlanganlarga imperator tomonidan ruhoniylar knyazlik hokimiyati ramzi bo'lgan xassa in'om etilgan. Xassadan tashqari imperator ularga uzuk ham hadya qilib, ulardan feodal sodiqlik qasamyodini olgan. Bu marosim investitura deb atalgan.

Dunyoviy hokimiyat borgan sari mustahkamlanib borar ekan, u cherkov aqidalari va qonunlarini, ya'ni «erkin saylovlarni» nazar-pisand qilmay ruhoniylarning xohishini e'tiborga olmay qo'yadi.

Grigoriy VII Germaniyadagi vaziyatni diqqat bilan kuzatib boradi. Uning xulosasiga ko'ra, Genrix IV cherkov ittifoqiga zarba berar va papa nazoratidan xalos bo'lishga harakat qilayotgan edi. Grigoriy VII bu haqda o'zining ko'p sonli episkop va abbatlaridan xabar topadi va isyonchi imperator qanday kuchga ega ekanligini o'rgana boshlaydi. U Germaniyada imperator hokimiyatiga qarshi bo'lganlarning soni ko'pligi va ularga imperator Genrixga qarshi kurashda suyanish mumkinligini aniqlaydi. Grigoriy VII ni episkop va arxiepiskoplar, ya'ni cherkov hokimiyati vakillari qo'llab-quvvatlashga tayyor edi.

Grigoriy VII uzoqni ko'ruvchi siyosatchi va ziyrak diplomat bo'lgan. Shuning uchun u to'g'ridan-to'g'ri kurash olib bormay, uzoq vaqt davomida qaqshatgich, yakson qiluvchi zarbaga tayyorgarlik ko'radi va uni amalga oshiradi. Genrix IV bilan olib borilgan bir necha yillik urushdan so'ng uni cherkovdan chetlatadi, ya'ni murtad deb e'lon qilib, uning qo'l ostidagilarini qasamyoddan ozod qiladi va Genrix IV ga xizmat qilishni man etadi.

Zarba kutilmagan bo'lishi bilan birga samarali bo'ladi. Papaning ta'siri kuchli bo'lganligi sababli amalda hamma fuqarolar imperatorni qo'llab-quvvatlashdan bosh tortadi. Genrix IV taxti obro' va haqorat o'rtasida qoladi. Obro' uchun kurashda uning yengilishi aniq bo'lganligi sababli, u tahqirlanish bilan o'z tojini saqlab qolishi, keyinchalik shon-sharafini ham tiklashi mumkin edi.

1077-yil 25-yanvarda Genrix IV papaning Kanossa qal'asiga keladi va bir necha kun davomida tiz cho'kib turadi. Ammo papa imperator oldiga chiqmaydi, o'miga Klyuni abbati va O'rta Italiyadagi eng kuchli feodal grafinya Matilda Toskanskayani yuboradi. Genrix IV ularning oldida cherkov hokimiyatini tan oladi va bu bilan o'z tojini va kelajakda g'alabaga ishonchini saqlab qoladi.

Grigoriy VII qirol va «dunyoviy hokimiyat» ustidan g'alaba qozonadi. G'alabasini mustahkamlash maqsadida u «papa diktati»ni nashr qilib, undagi 24 ta bobda papaning dunyoviy hokimiyat ustidan hukmronligi tasdiqlanadi. Hujjatga ko'ra, faqatgina papa episkoplarni tayinlash, almashtirish va boshqa joyga belgilash huquqiga ega bo'lgan. Papaga, shuningdek, turli huquqiy nizolarni hal qilish, sobor chaqirish, imperator va knyazlarga cherkov jazolarini belgilash, «dinsiz imperatorga»

berilgan qasamyodlardan fuqarolarni ozod qilish huquqi berilar edi. Hech kim papaga hukm chiqara olmasligi, knyazlar uning oldida, Isoning noibi sifatida ko'rilib, tiz cho'kishlari shart bo'lgan. Knyazlar papaning to'g'ridan-to'g'ri vassallari deb e'lon qilinib, unga qasamyod qilishi kerak bo'lgan.

Papa diktatiga ko'ra yer-suv mukofotlari merosiy bo'lmay, vorislar o'z huquqlarini papadan tasdiqlashlari kerak bo'lgan. Qirollar o'z hukumatini meros sifatida berish huquqidan mahrum bo'lib, taxtga papaga ma'qul bo'lgan eng yaxshi nomzodlar ega chiqar edi va bu nomzodni papaning o'zi ko'rsatardi.

Bu diktat Germaniyadagi oliy hokimiyatni saylash orqali belgilash tarafdori bo'lgan knyazliklarni o'z tomoniga og'dirar edi. Papa german qirollari tojni uning qo'lidan olishini ham ta'kidlagan edi. Bu usul bilan papa Germaniyadagi qirollik hokimiyatini zaiflashtirar va turli guruh o'rtasiga nizo va kelishmovchiliklarni solardi.

Shu tariqa Grigoriy VII ning asosiy dushmani bo'lgan Genrix IV mag'lub bo'lib, ma'naviy yo'q qilingan edi. Uning fikricha, Genrix IV hech qachon qirollik hokimiyatini tiklay olmas edi.

Shunga qaramay, papa o'zining pozitsiyasini mustahkamlamoqchi bo'ladi va Kapuyada Germaniyadan Shimoliy Saksoniyani ajratib olishni rejalishtirayotgan normand gersoglari Rixard va Gyuiskar bilan ittifoq tuzadi.

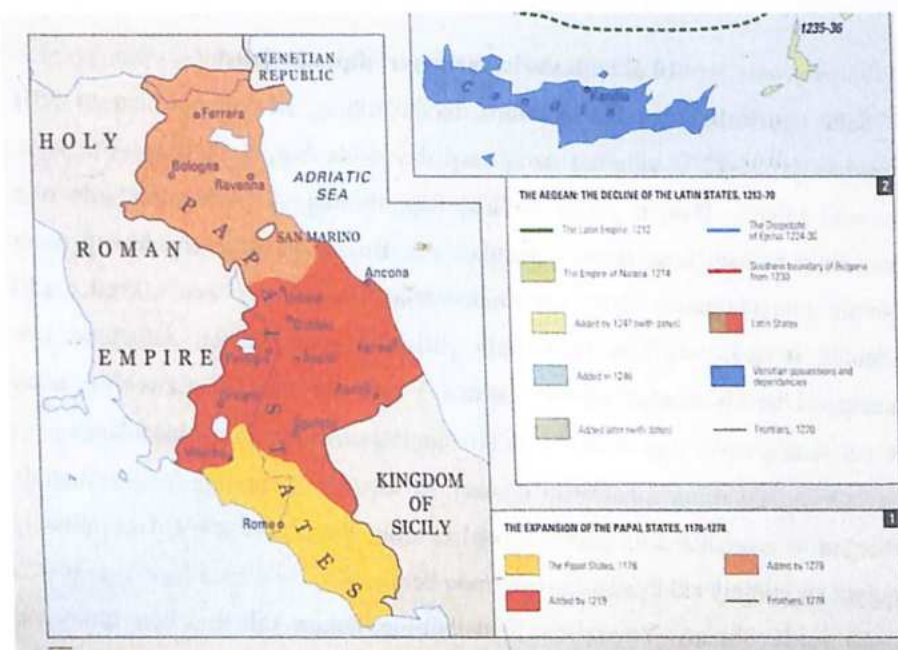
Siyosatda me'yor chegarasini bilish muhim ahamiyatga ega. Jazolash haqoratga aylanmasligi kerak. Siyosiy aql qasd olish olovini yoqishi mumkin bo'lgan eng so'nggi choralardan o'zini saqlashi lozim. Mohir diplomatlar yengilgan dushmaniga hurmat bilan qaraydi va kelajakda uni o'z do'sti va ittifoqchisiga aylantirishga harakat qiladi.

O'z g'alabalari bilan mast bo'lgan Grigoriy VII imperatorni ma'naviy jihatdan ezib, uning har qanday ta'sirini yo'q qilishga harakat qiladi. Shuning uchun papa va Genrix IV o'rtasidagi urush uzoq davom etadi.

Genrix IV qayta kuch to'playdi, o'z vassallarining itoatini qaytaradi va Kanossada hech narsa bo'lmaganday o'z siyosatini davom ettira boshlaydi. Papa bundan xabar topadi va ogohlantirish maqsadida 1080-yil mart oyida uni yana

cherkovdan chetlashtiradi, ammo bu safar avvalgiday samara bermaydi. Bunga javoban Germaniyada o'z hokimiyatini tiklab olgan Genrix IV 1084-yilda Kliment III nomi bilan antipapani belgilaydi. Yangi papa, german ruhoniylari orasida kuchli mavqega ega bo'lib, u Genrix IV ga imperator tojini kiydiradi va unga qarshi Grigoriy VII tomonidan belgilangan hamma choralarni bekor qiladi. Ammo Grigoriy VII tomonida normannlar turgan. Undan tashqari papalik Yevropaning hamma o'lkalarida qirolikka qarshi ittifoq tuzishni boshlab yuboradi. Ikki taraf o'rtasida siyosiy urush boshlanib, unda papa mag'lub bo'ladi. Papa yaxshi tashkil qilingan dunyoviy hokimiyat oldida chekinadi. Papa legatlarining chiqishlari borgan sayin qarshilikka uchray boshlaydi. Dunyoviy hokimiyat tobora kuchayib borib, hokimiyat, iqtisod, siyosat uning qo'lga ko'proq o'ta boshlaydi. Cherkovning siyosiy hokimiyat ustunligiga harakat qilishi va uni yerdagi eng kuchli hokimiyat deb tan olinishini talab qilishi borgan sari ko'plab qarshiliklarga olib keladi. Grigoriy VII ga jiddiy qarshilik boshlanadi. Shundan so'ng normannlar yordam uchun Rimga keladilar. Ular Kliment III ni haydash bilan birga shaharni talon-taroj qiladilar. Endi Rim aholisining o'zi Grigoriy VII ga qarshi qo'zg'olon ko'taradi, normannlar esa unga yordam berishdan voz kechadi. U 1085-yilda Salernoda vafot etadi.

Kurashda papalik mag'lubiyatga uchraydi, ammo u kuchsizlanmagan edi. Cherkov hali katta imkoniyatlarga ega bo'lib, vaqti kelib german imperatorlari bilan kurashishi mumkin edi. Kliment III cherkov tomonidan tan olinmaydi. Ko'p o'tmay Grigoriy VII tarafdorlari ruhoniylar hokimiyatini qaytaradilar. Papalar Viktor III (1086-1087) va Urban II (1088-1099) cherkov hokimiyatining ustunligi uchun kurashni boshlaydi. Katolik dunyosida qirolik hokimiyati papalik ta'sirining zaiflashuvi hisobiga kuchayishi, papalarning kuchayishi esa qirolik hokimiyatiga zid keladi. Og'ir vaziyatda qolgan papalik o'z hokimiyatini mustahkamlash va kengaytirish uchun yangi yo'llarni izlay boshladi.

10.1. O'rta asrlarda Rim papalari davlati

Papa va imperatorlar o'rtasida muzokaralar olib borilib, vaqtinchalik hisoblangan kelishuvga imzo chekadilar. 1192-yilda Vormsda tuzilgan shartnoma tarixda «Vorms konkordati» nomini oladi. Bunda episkoplarning ruhoniylar tomonidan saylanishi qonuniyligi belgilandi. Shu bilan birga Germaniyadagi saylovlar imperatorning o'zi yoki uning vakillari ishtirokida o'tkaziladigan bo'ldi. So'ngra imperator papa bilan bo'lgan kurash vaqtida undan tortib olingan cherkov mulkini qaytarib berishni va'da qildi. Investituraning o'zi esa konkordatga muvofiq, ikki qismga bo'linadi: bir qismi cherkov investiturasini (uzuk va xassadan iborat) bo'lib, buni papa beradigan bo'ldi, ikkinchi qismi dunyoviy investitura (saltanat xassasidan iborat) bo'lib, buni imperator beradigan bo'ldi. Imperator shu bilan o'zining episkoplar ustidan sen'orlik huquqini qonuniylashtirdi. Umuman olganda konkordat imperatordan ko'ra ko'proq papalar uchun foydali bo'ldi. Imperator hokimiyatining episkoplarga bo'lgan ta'siri zaiflashdi.

10.3. Salb yurishlari davri diplomatiyasi.

Salb yurishlari deganda Yevropa feodallarining XI asr oxiridan to XIII oxirigacha (1096-1270 yillarda) uzoq vaqt davomida Yaqin Sharqda – Suriyada, Falastinda, Misrda, Balqon yarim orolida, Kipr orolida va boshqa joylarda olib borgan diniy tusdagi bosqinchilik urushlari edi. Bu bosqinchilik urushining nomi xritian dini ramzi nomidan olingan. Xristian cherkovining ramzi (+) salb (krest, xoch) deb atalib, u qizil rangli bo'lgan. Salb yurishida qatnashganlar salbchilar deb nomlangan. Ular kiyimlariga salib belgisini (+) tikib olganlar. Bu o'z roziligi bilan salib yurishda qatnashishga niyat qilganlikni anglatgan, qasam ramzi hisoblangan.

Salb yurishlarning sabablarini qisman XI asrning II-yarmida Yaqin Sharqda yuz bergan o'zgarishlardan, qisman feodal G'arbiy Yevropaning o'zidagi iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy ziddiyatlardan qidirmoq kerak.

XI asrda Sharqiy Yevropada feodallarning hujum qilish uchun qulay bir vaziyat vujudga kelgan edi. Bir vaqtlar qudratli deb hisoblangan Bag'dod xalifaligi yoki arab xalifaligi u salibchilar hujumchilar hujumini qaytarishi mumkin edi, lekin u 1055-yilda amalda barham topgan edi.

Boshqa bir yirik davlat – Vizantiya ham Komninlar zamonida og'ir kunlarni boshdan kechirmoqda edi. 1071-yilda turklar Mansikert shahri yonida Vizantiyaliklarni qattiq mag'lubiyatga uchratdilar.

Vizantiya imperatori Aleksey Komnin XI asrning 80-90-yillarida u turklarga qarshi yordam so'rab, papaga va Germaniya imperatoriga bir necha bor murojaat etdi. Ilgari yakkayu-yagona bo'lgan xristian cherkovi 1054-yilda ikkita raqib qismga – sharqiy (provoslav) va g'arbiy (katolik) cherkovlarga ajralib ketgan edi, Aleksey Komnin siyosiy maqsadlarni ko'zlab papa bilan bu cherkovlarni qaytadan birlashtirishga ham tayyor edi. Shunday qilib Sharqning ikki eng yirik davlati - Arab xalifaligi va Vizantiya imperiyasi salbchilarga jiddiy qarshilik ko'rsatishga o'rijiz edilar. Ammo salb yurishlarining, jumladan, birinchi salb yurishning asosiy sababi, G'arbiy Yevropadagi ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashib ketganligi edi.

XI asrda mayda ritsarlarning ko'pchiligiga yer yetishmas edi. Savdo-sotiq va shahrlarning rivojlanib ketishi natijasida feodallarning mahalliy dehqonlarni

ekspluatatsiya qilishdan oladigan daromadlari ular uchun kifoya qilmaydigan bo'lib qoldi. Juda ko'p ritsarlar yerdan butkul mahrum qilingan edilar, chunki feodallarga qarashli yer-mulklar katta o'g'ilga berilar edi va kichik aka-ukalar esa otadan qolgan merosdan biror narsa olishga haqlari yo'q edi.

Fransiyaga 1095-yil yozida Alp tog'lari orqali Rim papasi Urban II yetib keladi va 1095-yil kuzida Janubiy Fransiyaning Klermon shahrida Bosh cherkov yig'lishi (sobori) bo'lib, unda Urban II so'zga chiqib «kofirlarga» qarshi kurashmoq uchun Sharqqa jo'nab ketishga da'vat etdi. Urbaning asosiy da'vati «Iso payg'ambar qabrini» xristianlarga qaytarib olib berish va «muqaddas» Falastinni xalos qilishdan iborat edi. Papa salib qatnashchilarining gunohidan kechishni va'da qildi va Sharqda juda katta boyliklar kutayotganligiga alohida urg'u berib, bu yerda kim g'amli va kambag'al bo'lsa, u yerda boy bo'ladi» dedi va 1095-yil 26-noyabr kuni Ichi salib yurishi Urban II tomonidan e'lon qilindi.

Papaning 1095-yil 18-noyabrdagi yig'ilishida qisman fransuz, qisman boshqa mamlakatlardan kelgan 14 ta arxiyepiskop, 225 ta yepiskop va 400 ta abbat va mingminglab xalq oldida nutq so'zlab, ularni salib yurishiga chorladi. Bu so'zlarni eshitgan xaloyiq «Xudoning irodasi shu!», «Xudoning istagi shu!» degan xitoblar bilan papaning fikrini yoqladilar.

Katolik cherkovi salibchilarga bir necha yengilliklar va'da qildi. Jumladan, dehqonlarni qarzlaridan ozod qilish, oila va mol-mulkini cherkov himoyasiga o'tkazish, urush qurbonlarining gunohlaridan kechish va nariga dunyoda jannatga tushishi kafolati berildi.

Salib yurishlarida eng faol qatnashgan dehqonlar bo'ldi, buning asosiy sababi, XI asrda G'arbiy Yevropada dehqonlar krepostmoylashtirilgan edi, ular haftada uch kun barshchina o'tar edilar, bundan tashqari turli xil majburiyat bajarar edilar.

Fransuz tarixchisi Dare dela Shvani ma'lumotiga ko'ra XI asrda Fransiya 26-yil hosilsizsizlik yili bo'lgan. Bundan tashqari XI asr oxirida G'arbiy Yevropani chulg'ab olgan «yetti orriq yil» (1087-1095) deb nom olgan ocharchilik yillari ham dehqonlar ahvolni battar og'irlashtirgan. 1094-yilda G'arbiy Yevropada chumo kasali tarqaldi. Holsizlik, ocharchilik va vabo kasalining tarqalishi, dunyoqarashi diniy tus

bilan qoplangan dehqonlar uchun, ularning faoliyatidan «xudoning qahri» keldi, ilohiy kuchlar ularni «qilgan gunohlari» uchun jazolayapti deb tushuntridilar va o'zlarining bilib bilmay qilgan gunohlaridan xalos bo'lishi uchun, salib yurishlariga ertaroq ishtirok etishga jon-jahdilar bilan kirishdilar.

Salib yurishlari 1096-yilning bahorida Shimoliy va Sharqiy Fransiyaning, qisman G'arbiy Germaniyaning dehqonlar ommasi salib yurishi uchun yo'lga tushdi. Qo'yni puch yong'oqqa to'lgizilgan dehqonlarga monax Pyotr Amenskiy va kichik mulkdor Valter Golyak boshchilik qildilar. Tarixchi M.Zaborov hisobiga ko'ra dehqonlar salib yurishlarida 535 ming kishi qatnashib, dehqonlar yo'lga quolsiz chiqdilar. Kambag'al dehqonlar yurishi, bir vaqtlar Karl Buyuk Iyerusalimga (Quddus) borgan va keyinchalik «Karl Buyuk yo'li» deb nom olgan Vengriya orqali o'tadigan yo'l orqali bordi. Bu yerda salibchilar Vengriya yerlarini talaganliklari uchun, vengerlar ularning bir qismini qirib tashlashdi.

Vengriya hududidan Bolgariyaga o'tgan salibchilar bu yerda ham o'g'rilik va talonchilik qilganliklari uchun, bu yerda ham ularga qattiq zarba berildi. Siyraklashib qolgan dehqon to'dalari Konstantinonolga yetib keldilar. Vizantiya imperatori ularning tartibsizlik ko'rsatishi va zo'ravonlik qilishidan xavfsirab, ularni Kichik Osiyo sohiliga jo'natib yubordi, u yerda salibchilar turk qo'shiniga to'qnash keldilar va ko'pi qirib tashlandi. Pyotr Amenskiy dehqonlarni o'z taqdiriga tashlab Konstantinopolga qochib keldi. Shunday qilib, dehqonlarning salib yurishlari fojiali tugadi.

1096-yilning kuzida ritsarlar, asosan fransuz va italyan ritsarlari, qisman G'arbiy Germaniya ritsarlari jo'nab ketdilar. Bu yurishga quyi Lotaringiya gertsogi Gotdrud Bulyonskiy boshchilik qilib, u o'zi bilan ikkita ukasi – Bolduin va Yevstafiyni olib ketdi. Shimoliy fransuz feodallariga Normandiya grafi Robert Normandskiy hamda Flandriya grafi Robert Flandriyskiy boshchilik qilib, janubiy fransuz feodallari Tuluza grafi Raymondni o'zlariga yo'lboshchi qilib oldilar. Janubiy fransuz yepiskoplaridan biri, papa tomonidan cherkov vakili (legati) qilib tayinlagan yepiskop Ademar Monteyskiy ham ularga hamroh bo'ldi. Tarentiya

gertsogi Boemund janubiy Italiya feodallariga boshchilik qildi, jiyani graf Tankred ham unga hamrohlik qildi.

Ritsarlar ham Sharqqa Konstantinopol orqali ketgan bo'lsalarda, lekin turli yo'llar bilan berdilar. Pyotr Amenskiy rahbarligidagi dehqon otryadlari bosib o'tgan eski yo'ldan ya'ni, Reyn-Dunay daryolari bo'yidan bordilar.

Boshqa otryadlar butun Italiyani bosib o'tib, so'ngra Bolqon yarim orolidan Adriatika dengizi sohili bo'ylab ketdilar. Uchunchi otryadlar butun Italiyani bosib o'tib, Kalabriyadan kemalarga tushib Bolqon yarim oroliga ketdilar va bu yerda Konstantinopolga bordilar. Birinchi yurishda jami bo'lib 30-40 mingtacha ritsar qatnashdi. Birinchi salib yurishida qatnashchilar soni yarim milliondan ortgan edi.

1097-yil bahorida salibchilar Vizantiya imperatoriga qasamyod qilganlaridan so'ng, ular 1097-yil yozida Kichik Osiyoga o'tkazib yuborildi. Bu yerda salibchilar Dareliya yonidagi jangda turklarni mag'lubiyatga uchratdilar va Falastinga qarab yo'l oldilar. Chidab bo'lmaydigan jazirama issiqda tog'lik yo'llardan o'tish ular uchun g'oyat mashaqqatli bo'ldi.

Agar salibchilar Shimoliy Suriya chegarasida ittifoqchilariga duch kelmaganlarida, bu yurish barbod bo'lar edi. Bu ittifoqchilar armanlar bo'lib, ular Kichik Armaniston (Kilikiyada) salibchilar yordamidan manfaatdor edi, chunki ular Vizantiya va turklar bilan dushmanlik munosabatida edi. Bolduin (Gotfridning ukasi) tez orada Edessa knyazi, boshqasi Suriya bilan Mesopatamiya chegarasidagi Armaniston knyazi bo'lib oldi.

Salibchilar bosib olingan hududlarida o'z davlatlarini tuzdilar. Bu davlatga dastlab Gotfrid Bulyonskiy qirol etib saylandi, ammo Quddus qirolligi uning vorislari zamonida (1100-1118) qat'iy rasmiylashdi. (Quddus qirolligi 1099-1291 yillarda yashagan. Qirollik Gotfrid Bulyonskiy tomonidan tuzilgan va 1291 yil turk sultoni Qulovun tomonidan tugatildi).

Bolduin Edessa knyazligini Bolduin Bursheyskiy degan bosh knyazga berdi. Bu yerda Quddus qirolligidan tashqari 3 ta yirik knyazlik: Antioxiya knyazligi (Antioxiya knyazligi – 1097-yil 21-oktabrdan 1098-yil 3-aprelgacha davom etgan qamaldan keyin Antioxiyani (hoz. Antakya) qo'lga kiritgan salibchilar birinchi salib

yurishdan keyin tashkil etgan feodal davlat bo'lib, 1098-1268 yillarda mavjud bo'lgan. 1268-yilda Shimoliy Suriya to'liq hukmronligini o'rnatdi va Tripoli (Tripoli grafligi-bu graflik asoschisi Raymund bo'lib, bu graflik 1105-1289 yillarda yashagan), hamda Edessa (Edessa grafligi - 1098-1146 yillarda yashab, bunga Bolduin asos solib, u birinchi knyazi bo'lgan, 1146-yil Vizantiya imperiyasi bosib olgan), grafliklari bor edi.

Quddus qirolligida maxsus feodal konstitutsiya tuzilib, kichik feodallarning o'z sen'or – baronlariga va baron ham knyazlarning qirolga nisbatan bo'lgan munosabatlarini yo'lga solib turadigan bo'ldi. Bu konstitutsiya Quddus assizlari deb nom oldi. Assizlarda ritsarlarning bir yilda necha kun urushda xizmat qilib berishi belgilangan edi. (Assizlar – Angliya va Fransiya feodalizm davrida qirollik kengashi yoki sudning yig'ilishi, shuningdek qirol farmoyishlari, feodal huquqlari to'plami).

Assizlarga muvofiq, qirol hokimiyati saylab qoyiladigan va cheklangan hokimiyat edi. Qirolni eng katta feodallar kengashi saylar edi, bu kengash oliy palata deyilar edi. Oliy palata feodallarning da'vo va bahslarini tekshirib hal qiluvchi oliy sud hisoblanar edi.

Salibchilar o'zlarini o'rab turgan musulmonlarning hujumlariga tayyor turish uchun diniy-ritsarlik ordenlari tashkil qidilar. Ordenlar bevosita papaga bo'ysunardi.

Falastinda va Yevropaning turli mamlakatlarida ordenlarning yer-mulkklari bo'lib, ular shu yer-mulkdan keladigan daromad hisobiga yashar edilar.

1119-yilda birinchi bo'lib, tampliyerlar ordeni Ierussalimda birinchi salib yurishdan so'ng Falastinda va Suriyada salibchilar davlatni mustahkamlash maqsadida asos soldilar. Salibchilar mag'lubiyatga uchragandan so'ng, ular o'z faoliyatlarini Fransiya ko'chirdilar, ular XIII asrga kelib, G'arbiy Yevropada eng yirik bankarlarga aylandilar.

XIV asrda Fransiya qiroli va papa o'rtasidagi mojaroda tampliyerlar papani yoqlab chiqdilar a qirol Filipp IV Chiroyli (1285-1314) Fransiya'dagi barcha tampliyerlarni hibsga oladi va ularni dahriy sifatida 1310-yilda gulxanda kuydiradi.

1312-yilda Filipp IV ga qaram bo'lgan papa Kliment V Tampliyerlar ordenini bekor qildi va Tampli ibodatxonasi nomidan olingan orden tarqatildi. Tampliyerlar – yag'riniga qizil but qadalgan oq kiyim kiyganlar.

Ikkinchi orden XI asrning II-yarmida Falastinda Quddusdagi avliyo Ioann nomi bilan ataluvchi, italyan ritsarlarning ordenidir. Bu ordenning ikkinchi nomi gospitalerlar deb atalib, ular ziyoratchilar davolanadigan – kasalxonalarda xizmat qilishni maqsad qilib qoygan edilar. Keyinchalik ular mal'ta ritsarlariga aylandilar. (Mal'ta ordeni yoki mal'ta ritsarlari ilgarigi ionittlar yoki gospitalerlar deb atalgan diniy jamiyat a'zolari bo'lib, bi ritsarlar 1530-yilda imperator Karl V dan O'rta dengizni turk va Afrika dengiz qaroqchilaridan saqlab turish majburiyatini olib, Mal'ta orolini olib, uni turklar zulmidan (1565-yil) saqlab turdilar. Gospitalerlar yag'riniga oq but qadalgan qizil kiyim kiyganlar.

Keyinroq 1190-yilga kelib, nemislarning uchunchi bir ordeni Nemis yoki Tevton ordeni Falastinda tashkil topib, 1211-yilda ularning bir qismi qipchoqlarga qarshi kurashish uchun Vengriyaga o'tadilar.

1225-yilda Polsha knyazi Konrad Mazovening chaqirig'iga muvofiq, ular prusslar yerlarini zarb etish uchun Vengriya va Flastindan Prussiyaga o'tadilar. Prussiyaning Xel'man viloyati ordenga tortiq qilinadi va orden tez orada Prussiayni egallaydi va 1237-yilda Qilichbardorlar ordeni bilan birlashadi.

Qilichbardorlar ordeni – Sharqiy Boltiqbo'yini bosib olish uchun Rim papasi Innokentiy III yordamida 1202-yilda asos solingan diniy – ritsarlik ordeni bo'lib, ular XII asr boshlarida livlar, estlarga qarshi salib yurishi boshlab, 1234-yilda Qilichbardorlarga Novgorod knyazi Yaroslav zarba beradi, 1236-yilda Boltiq bo'yi xalqlari (litvaliklar) qilichbardorlarni batamom qirib tashladilar. 1237-yilda ordenning qoldiqlari Tevton ordeni bilan qo'hsilib, sharqiy Prussiyada Livoniya ordenini tashkil qildilar.

Livoniya ordeni – qilichbardorlar ordenining Tevton ordeni bilan qo'shilib ketishi natijasida 1237-yilda sharqiy Boltiqbo'yida vujudga kelgan diniy-ritsarlik ordeni nomi. 1144-yilga kelib Quddus qirolligining ancha qismini (Kichik Armaniston va Edessani) turklar bosib oldi, Quddus qirolligi turklarga qarshi

Yevropadan yordam so'rab, yangi ritsarlarni chaqirishni so'rab, papaga murojaat etdi.

Bunga javoban, 1147-1149 yillarda ikkinchi salib yurishi uyushtirildi. Ikkinchi salib yurishida fransuz qiroli Lyudovik VII va german imperatori Konrad III ham qatnashdilar. Salibchilar Quddusga xavf solayotgan Damashqni qo'lga olmoqchi bo'ldilar-u, lekin uddasidan chiqqan olmadilar. Quddus qirolligining ahvoli yaxshilanmadi. Salibchilar Quddus shahrining o'zini ham boy berib qoydilar.

Kurdlardan chiqqan sulton Salohiddin boshliq turklar 1187-yilda Quddusni bosib oldi. Salohiddin (1171-1193) markazi Misr bo'lgan katta bir davlat barpo etdi, (sulton Salohiddin tuzgan davlat Ayyubiylar davlati deb atalib, 1169-1250 yillarda mavjud bo'lib, hududi 2,7 mln.km² (1190-yilda), davlat tuzumi- monarxiya, davlat tili - arab tili bo'lgan), u butun Misrni, Suriyaning bir qismini, Mesopatamiyaning bir qismini egalladi va Quddus qirolligini batamom tugatishga harakat qildi.

Salohiddinga qarshi Yevropada, yangi uchinchi salib yurishi (1189-1192) tashkil qilindi. Uchinchi salib yurishi keng o'ylanilgan tadbir edi. Bunda Yevropaning quyidagi davlatlari: Fransiya, Angliya, Germaniya va Avstriya davlatlari qatnashdi. Mazkur salib yurishi Rim papasi Grigoriy III (u vafot etgach), yangi papa Kliment III tomonidan tashkillashtirildi. Yurishda Germaniya imperatori Fridrix I Barbarossa, Fransiya qiroli Filipp II Avgust, Avstriya gertsogi Leopold V va Angliya qiroli Richard I Sheryuraklar qatnashdi.

Germaniya imperatori Fridrix I Barbarossa Suriyaning tog' etagidan oqib o'tadigan daryodan kechib o'tish paytida 1190-yilda suvda g'arb bo'ladi. Fransiya qiroli Filipp II Avgust va ingliz qiroli Richard I Sheryurak ular azaldan dushman edilar. Ular Falastinga u qadar hamjihatlik bilan harakat qilmadilar. Richard I Sharqdagi urushda aktivlik ko'rsatdi. U ingliz va fransuz qo'shinlari bilan birgalikda O'rta dengiz sohilidagi Akra qal'asini (1191-yil) bosib oldi. Shundan esa Falastinda yana bir yil turdi. 1192-yil avgust oyida Yaffa yonidagi jangda Richard Salohiddinga zarba berdi. Lekin Quddusni ololmadi. 1192-yilda u Salohiddin Ayyubiy bilan shartnoma tuzib, bunga muvofiq yevropalik ziyoratchilar xristianlarning muqaddas shaharlari hisoblangan Quddus, Vifleem, Nazaretga bimalol boradigan bo'ldilar.

Richard I Sheryurak Suriyani tark etdi va Italiyada to'xtaydi, u yerdan Angliyaga o'tishga qaror qiladi. Dushmanlari ko'p bo'lgani uchun u Yevropaga kelishi bilan uni tutishga harakat qilqshdi. U Vena yaqinida tutib olindi va gertsog Leopold V tomonidan qamoqqa tashlandi va u yerda ikki yil saqlandi. Rim papasining aralashuvi va ingliz xalqining norozoligi sababli qirol ozod qilindi. Uning ozodligi uchun Angliya Leopold V ga 23 tonnaga yaqin kumush to'ladi.

Uchinchi salib yurishining eng muhim natijasi, Kipr orolining yevropaliklar tomonidan istilo etilishi bo'ldi, bu qirollik XV asrning II – yarmigacha, ya'ni 250 yil yashadi.

XIII asrning boshlarida papa Innokentiy II Yevropani yangi salib yurishiga da'vat etdi. Bu to'rtinchi salib yurishi edi (1202-1204). Bu salib yurishi o'ziga xos yurish bo'lib, bu salibchilik harakatining bosqinchilik mohiyatini ro'y-rost ochib bergan edi.

To'rtinchi salib yurishi qatnashchilari Falastingacha ham yetib bora olmadilar. Salibchilar bu safar turklarga yoki boshqa musulmonlarga qarshi yurish qilmay balki xristianlar Vizantiyasiga yurish qildilar. To'rtinchi salib yurishi tarixida venetsiyaliklar ayniqsa katta rol o'ynab, ularning yurish yo'nalishini o'zgartirib yubordilar.

Salibchilar rahbarlari Turkiya – Misr sultoniga qarashli Misrga yurish qilishni mo'ljallagan edilar, Misr bilan foydali savdo-sotiq olib borgan, lekin Vizantiyani kuchsizlantirishdan manfaatdor bo'lgan «dengiz malikasi» bo'lmish Venetsiya salibchilarni dastlabki niyatlaridan qaytarib, o'zining savdo raqibi bo'lgan Vizantiya ustiga yurish qilishga yo'lladi.

Vizantiyaadagi alg'ov – dalg'ovlardan foydalangan salibchilar 1204-yilda Konstantinopolni bosib olib, Bolqon yarim orolining janubiy qismida Lotin imperiyasi degan yangi davlat barpo etdilar. (Lotin imperiyasi – 1204-yilda tashkil topib, bosib olgan yerlarini o'zaro bo'lib olishda va tashqi urushlar natijasida yemirildi. 1261-yilda Nikey imperatori Mixail VIII Paleolog tomonidan yo'q qilib yuborildi). Lotin imperiyasiga shimoliy fransuz feodali, Flandriya grafi Bolduin

imperiyaga boshliq bo'ldi, imperiyaga; Fessolonika qirolligi, Afina gertsogligi, Axeyya knyazligi kirdi.

Vizantiyadan ko'p miqdordagi yer-mulklarni: Konstantinopolning bir qismini, Gallipol shahrini, Egey dengizining ba'zi orollarini, Ioniya orollarini, Ioniya orolarini, Krit orolini Pelloponesning janubi-g'arbiy qismini Venetsiya oldi. Vizantiyani istilo qilishda asosiy rol o'ynagan Venetsiya doji (Venetsiya va Genuyada respublikaning umrbod saylanadigan boshlig'i) Enriko Dandolo «Vizantiya imperiyasinign 8 dan 3 qismini hokimi degan rasmiy nom oldi».

Hammasi bo'lib sakkiz marta salib yurishlari bo'ldi. Lekin dastlabki to'rtta salib yurishi eng muhim bo'lgan. Keyingi to'rtta salib yurishida kishilar uncha ko'p qatnashmagan, shuningdek, umumevropa xarakteriga ega bo'lmagan yurishlar edi.

Beshinchi salib yurishi 1217-1221 yillarda bo'lib, uning qatnashchilari to'rtinchi yurish qatnashchilarning dastlabki rejasini amalga oshirmoqchi bo'lдилar. Bu yurish qatnashchilari dastlab Falastinda urush harakati olib bordilar, keyin ular urush harakatlarini Misrga ko'chirdilar. Ular Misrda Damiyetta shahini bosib oldilar, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchrash natijasida o'zlari qo'lga kiritgan Nil vodiysining bir qismini bo'shatib chiqishga majbur bo'ldilar. Falastinda urush harakatlari olib borilgan dastlabki bosqichda Vengriya qiroli Andrey II katta rol o'ynagan.

Oltinchi salib yurishi 1228-1229 yillarda Fridrix I Barbarossaning nevarasi – Fridrix II Shtaufenning Sharqqa qilgan yurishi edi. Fridrix II kuch ishlatib emas, balki ko'proq diplomatik yo'l bilan Quddus va boshqa shaharlarni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldi. Ammo tez orada (1244-yilda) turklar Quddusni yana qaytarib oldilar va xristianlar uni endi batamom qo'ldan chiqardilar.

Yettinchi va sakkizchi salib yurishlari fransuz qiroli Lyudovik IX tomonidan uyushtirilib, ular fransuzlarning Shimoliy Afrikadagi ta'sirini mustahkamlamoqchi bo'lgan edilar.

Lyudovik IX ham yettinchi yurishda 1248-1254 yillarda Misrga hujum qildi, lekin bu hujum muvaffaqiyatsiz chiqdi. Uning o'zi asir tushib qoldi va asirlikdan

qutulish uchun katta haq to'ladi. Fransuzlarning bundan keyingi (1250 – yildan boshlab) qilgan urush harakatlari ham hech qanaqa natija bermadi.

Sakkizchi salib yurishi (1269-1270) da Lyudovik Tunis shahrini qamal qilish uchun zo'r berib kuch to'pladi, ammo Tunisni qamal qilish paytida fransuzlar lagerida o'lat kasali boshlanib, qiro'l ham halok bo'ldi.

Bu yurish yevropaliklarning so'nggi yurishi bo'lib, u salibchilik harakati bayrog'i ostida Yaqin Sharqdagi musulmonlar joylashgan hududlarni bosib olishni maqsad qilib qo'ygan edi. Shundan keyin Sharqqa qilinadigan yurishlar to'xtadi. Salibchilarning yer-mulklari birin-ketin qisqarib, turklar qo'lga o'ta boshladi. 1268-yilda turklar Antioxiyani, 1289-yilda Tripolini, 1291-yilda Akrani oldi. XV asrning II yarmida Kipr oroli venetsiyaliklar qo'lida o'tdi.

Harbiy ekspeditsiyalar sifatiga saib yurishlari batamom muvaffaqiyatsizlik bilan tugadi. Yevropa feodallari Sharqda mustahkam davlat barpo eta olmadilar.

Salib yurishlarini xulosalaydigan bo'lsak:

1. Birinchi mavbatda bu yurishlarning sababi, diniy maqsad emas, balki dunyoviy maqsad natijasi bo'lib, bu yangi yerlarni va boyliklarni bosib olishga qaratilgan edi.

2. Salib yurishlarining haqiqiy mohiyatini ayniqsa to'rtinchi salib yurishi yaqqol ko'rsatdi. Bu yurish Misr orqali «Xudo qabrini» ozod qilishga qaratilgan edi, lekin u Konstantinopolni talash bilan tugallandi. Aytishimiz mumkinki, to'rtinchi salib yurishi g'arb va sharq xristianlarining urushiga aylanib ketdi.

3. Salib yurishlari natijasida Sharq xalqlari talandi, minglab kishilar begunoh nobud bo'ldilar, gullagan shahar va qishloqlar vayronaga aylantirildi, musulmonlar urf-odati, madaniyati oyoq osti qilindi.

4. Salib yurishlari Yevropaning o'zi uchun ham katta kulfatlar keltirdi, katta moddiy mablag'lar sarflandi, yuz mingga yaqin odamlar qurbon bo'ldi.

5. G'ayridinlar bosqinchiligi, arab dunyosining umumiy dushmanga qarshi birlashuviga olib keldi, ular salibchilarning Sharqqa butunlay o'mashishlariga yo'l qo'ymadilar, bu yurishlar barbod bo'ldi.

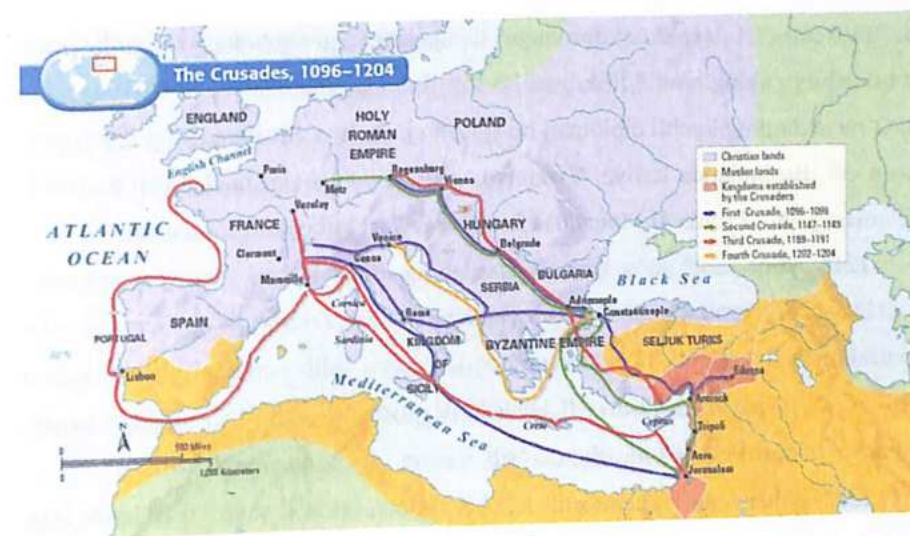
1143-yilda Rimda boshlangan qo'zg'olon fuqarolar urushiga aylanadi va senat tashkil etiladi. Bu urushda papa Lusiy II (1144-1145) toshbo'ron qilib o'ldiriladi. Yangi papa Yevgeniy III (1145-1153) qo'zg'olonchilarni daxriy deb e'lon qiladi va yordamga imperator Konrad III ni chaqiradi, ammo undan rad javobini oladi. Shunda papa Italiya janubida joylashgan normannlarga murojaat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, vaziyatning yanada keskinlashuviga olib keladi. Bu vaqtga kelib kutilmaganda Konrad III vafot etadi va Germaniya taxtiga Gogenshtaufenlar dinastiyasidan bo'lgan Fridrix I Barbarossa (1190- yilda vafot etgan) o'tiradi. U

1176- yil 29- may da Lenyanodagi urushda ittifoq qo'shinlari Fridrix I Babarossaga qaqshatgich zarba beradi. Shundan so'ng, Venetsiyada kongress chaqiriladi va unda imperator, Sitsiliya qiroli vakillari va Italiya shaharlari vakillari ishtirok etadi. Imperator papa oyog'iga tiz cho'kib, uning oyoq kiyimini o'pishga majbur bo'ldi. Muzokaralar imperator tarafdorlari, papa kardinallari va Lombardiya ligasi vakillari o'rtasida olib boriladi. Imperator o'zi uchun og'ir bo'lgan shartlar bilan tinchlik sulhini tuzishga majbur bo'lib, papaning barcha talablariga rozi bo'ladi. Jumladan, imperator bundan keyin papa sayloviga aralashmasligi kerak edi. Lombardiya shaharlari bilan uzoq davom etgan muzokaralar natijasida 1183- yilda Konstans shartnomasi imzolanadi. Ittifoq Fridrixdan Sitsiliyani Shimoliy Italiya bilan qo'shmasligini talab qiladi. Ammo u bunga rozi bo'lmaydi va bor kuchi bilan Sitsiliya, Shimoliy Italiya va Germaniyadan iborat bo'lgan «Buyuk Germaniya» uchun kurashishga tayyorligini ko'rsatadi. Bunga javoban papa kelajakda ular o'rtasida nizo chiqishini reja qilib, salib yurishlariga u bilan birga ingliz qiroli Richard Sheryurak va fransuz qiroli Filipp II Avgustni yuboradi. Fridrix Barbarossa I

Ikoniya sultoni bilan ittifoq tuzgan holda Vizantiyaga qarshi urush olib borishga harakat qiladi. Vizantiya imperatori Isaak II Angelning mohir diplomatiyasi german ritsarlarining Vizantiya poytaxtiga to'g'ridan-to'g'ri bosqinini qaytarib, ularni Kichik Osiyoga yo'naltirib yubordi. Yurish vaqtida Barbarossa sirli vaziyatda Selef daryosida cho'kib halok bo'ladi.

Papa diplomatiyasining katta muvaffaqiyati eng asosiy dushmani Fridrix I Barbarossa o'ldirilib, fransuz va ingliz qirollari esa bir birlari bilan urushib qolganida edi. Ammo Fridrix I Barbarossaning o'g'li Genrix VI (1190-1197) Sitsiliya merosxo'ri Konstansiyaga uylanib o'z sulolasining Janubiy Italiya va Sitsiliyaga egaligini ta'minladi. U «Buyuk Germaniya» uchun kurashni davom ettiradi va Sitsiliya qiroli bo'lgan gogenshtaufenlar dinastiyasi vakili Filipp Shvabskiyni o'zining vorisi deb e'lon qiladi. Sitsiliya qirolligi G'arb va Sharq o'rtasidagi ko'prikdir. Unda ko'pgina arablar, yahudiylar va yunonlar istiqomat qilib, ular sharq savdosida asosiy vositachilar bo'lgan. Agar imperatorning rejasi amalga oshib, «Buyuk Germaniya» tuziladigan bo'lsa papalikning german knyazlariga bo'lgan ta'siri susayib, papa viloyati german qiroli yerlari qurshovida qolishi mumkin edi.

Papa Innokentiy III (1198-1216) papalikka saylangan kunidanoq, Genrix VI ga qarshi faoliyat olib boradi. Imperatorni qaxrli, zolim, bag'ritosh ko'rsatish maqsadida papa Rimda go'yoki Genrix VI ning buyrug'iga ko'ra ko'zlari o'yilgan va quloqlari kesilgan sitsiliyaliklar va shimoliy italiyaliklarni yig'adi. Bu bilan Innokentiy III xalq ommasini imperatorga qarshi ko'tarishni va bahonada Shimoliy Italiyani o'z qo'l ostiga o'tkazishga harakat qiladi.

10.2. Salib yurishlari xaritasi, 1096-1204

Innokentiy III katolik cherkovining huquqlarini kengaytirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshiradi, jumladan:

1. Papa indulgensiyanı joriy qiladi. Papa xazinasiga ma'lum miqdorda pul to'lagan odam - papa tomonidan gunohlaridan kechirilardi.
2. Papa, shuningdek, benefitsiyalar (cherkov yerlarini) tarqatish huquqiga ega bo'ladi.

3. Papalik xristian qonunlarini oliy qonun chiqaruvchi tashkilot deb hisoblay boshlaydi. Yana imperatorlarning ularga bo'ysinishini talab qila boshlaydi.

Inokentiy III ishtirokida to'rtinchi salib yurishi tashkil qilindi (1202-1204). Bu yurishda Yevropa savdo markazi Venetsiyaga tegishli bo'lgan qiyin diplomatik harakat vujudga keldi. Venetsiya salibchilar floti yordamida savdodagi raqibi bo'lgan Konstantinopolni mag'lub etmoqchi bo'ldi. Inokentiy III Vizantiyaga qarshi urushda yunon cherkovini Rim katolik cherkoviga bo'ysundirishni ham ko'zlaydi. 1204- yilda ritsarlar Vizantiya poytaxtini egallaydi va bu yerda Lotin imperiyasini (1204-1261) tuzadi.

Inokentiy III papalik taxtini yuqori darajadagi shon-shuhratga erishtirdi. Lekin shu bilan birga uning havfli dushmani Fridrix II Gogenshtaufen (1212-1250) ham bor edi. O'rta asrlarning kuchli diplomati bo'lgan bu hukmdor, Sitsiliyada tug'ilib voyaga yetgan edi. Bu hududda Italiya, Vizantiya, arab va yahudiylar madaniyati aralashib, uyg'unlashgandi. Fridrix II Muqaddas Rim imperiyasi hukmdoriga aylanadi.

1216- yilda Innokentiy III vafotidan so'ng uning o'rmini yangi papa-Gonoriy III (1216-1227) egalladi. U Barbarossaning nabirasi Fridrix II ni Germaniyadan uzoqlashtirish maqsadida IV Lateran soborida yangi salib yurishini e'lon qiladi va 1216- yil 1- iyulda unga Fridrix II boshchilik qilishi kerak bo'lgan. Ammo papalik maqsadini bobosi Fridrix I misolida ko'rib, u uzoq vaqt bunga rozi bo'lmaydi.

1221- yilda unga imperatorlik toji kiydiriladi, lekin u salib yurishlarini ortga surishni davom ettiraverdi, faqatgina 1227- yilda cherkovdan chetlashtirish tayziqi ostida u yurishga boshchilik qiladi. Fridrix II salib yurishlari davomida Misr sultoni Al-Kamol bilan do'stona aloqalarni o'rnatib, 1229- yilda tinchlik haqidagi shartnomani imzolaydi. Fridrix II diplomatik yo'l bilan salibchilar kurashib erisha olmagan Quddusga ega bo'ldi. Ammo oradan ko'p o'tmay yurishda kasallik tarqalib ketishi bahonasi bilan qaytib keladi. Yangi papa Grigoriy IX (1227-1241) bu bahonani qabul qilmaydi va uni cherkovdan chetlashtiradi. Natijada ular o'rtasida urush boshlanib ketadi. Uzoq kurashdan so'ng, 1230- yilda San- Germano (Italiya) shahrida Fridrix II va papa tarafdorlari o'rtasida muzokaralar olib boriladi. Papalikning kuchli diplomatlari imzolagan shartnomaga ko'ra, Fridrix II papaga bosib olgan yerlarini qaytarishi va maxsus jarima to'lashi kerak edi. 1245-yil Lion soborida imperator daxriy sifatida taxtdan tushiriladi va papa tomonidan mashhur graf Genrix Tyurinskiy 1246- yil 22- mayda qirol qilib tayinlanadi. Fridrix II va uning tarafdorlariga qarshi salib yurishlari e'lon qilinadi. Ammo uning boshlanishida Genrix Tyurinskiy, sal o'tmay Fridrix II vafot etadi. Endi Germaniyada uning o'g'li Konrad, Sitsiliya qirolligida - ikkinchi o'g'li Manfred taxtga o'tiradi. U papa Aleksandr IV (1254-1261) ga qator zarbalar beradi.

Faqatgina fransuz shaxzodasi Karl Anjuyskiy yordami bilan 1266- yil Benvento va 1268- yil Tamyakosso yonidagi jangda papa g'alaba qozonadi va

Konradni asirga tushiradi. Papa Kliment IV (1265-1268) gogenshtaufenlar sulolasini qirib tashladi. U Sitsiliya qirol qilib Karl Anjuyskiy, 1273- yilda Germaniya qirol qilib Rudolf Gabsburgni tayinlaydi. U papaga:

- salib yurishlarida ishtirok etishni;
- papa hududiga yurish qilmaslikni;
- Papa vassallariga qarshi harbiy harakatlar olib bormaslikni va'da qiladi.

Uch asr davom etgan dunyoviy va diniy hokimiyat o'rtasidagi kurash shu bilan tugaydi. Papalikda doimiy armiya bo'lmay, iqtisodiy jihatdan hali german qirollariga nisbatan kuchsizroq edi. Ammo papalikda kuchli, bir maqsadga yo'naltirilgan tashkilot va aqlli legatlari bo'lib, keyinchalik ulardan papa diplomatlari yetishib chiqadi. Butun o'rta asrlar davomida ularning yordami bilan papalar bir necha barobar kuchliroq bo'lgan dushmanlari ustidan bir necha bor g'alaba qozonishga erishgan. 1302- yil 18- noyabrda papa bulla chiqarib, unda katolik cherkovining yakka hukmronligi va «qirollarning cherkovga xizmat qilishlari lozimligi» ta'kidlangan. Do ut des (do ut des) o'zaro yon berish (men beraman sendan olish uchun) papalikning shioriga aylanadi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Papalarning imperatorlarga qarshi kurashi haqida nimalarni bilasiz?
2. Innokentiy III katolik cherkovining huquqlarini kengaytirish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirgan?
3. «Vorms konkordati» nomli shartnomaning mazmuni haqida so'zlab bering.
4. Papalarning dunyoviy hokimiyat ustidan ustunligi borasidagi kurashi qaysi papalar davrida kuchaygan?
5. Salb yurishlaridan xiristian cherkovining ko'zlagan maqsadlari nimalardan iborat edi?
6. Salb yurishlari qanday oqibatlarga olib keldi?
7. Xiristian cherkovining ikkiga bo'linishiga nimalar sabab bo'lgan?

Inokentiy III papalik taxtini yuqori darajadagi shon-shuhratga erishtirdi. Lekin shu bilan birga uning havfli dushmani Fridrix II Gogenshtaufen (1212-1250) ham bor edi. O'rta asrlarning kuchli diplomati bo'lgan bu hukmdor, Sitsiliyada tug'ilib voyaga yetgan edi. Bu hududda Italiya, Vizantiya, arab va yahudiylar madaniyati aralashib, uyg'unlashgandi. Fridrix II Muqaddas Rim imperiyasi hukmdoriga aylanadi.

1216- yilda Innokentiy III vafotidan so'ng uning o'rmini yangi papa-Gonoriy III (1216-1227) egalladi. U Barbarossaning nabirasi Fridrix II ni Germaniyadan uzoqlashtirish maqsadida IV Lateran soborida yangi salib yurishini e'lon qiladi va 1216- yil 1- iyulda unga Fridrix II boshchilik qilishi kerak bo'lgan. Ammo papalik maqsadini bobosi Fridrix I misolida ko'rib, u uzoq vaqt bunga rozi bo'lmaydi.

1221- yilda unga imperatorlik toji kiydiriladi, lekin u salib yurishlarini ortga surishni davom ettiraverdi, faqatgina 1227- yilda cherkovdan chetlashtirish tayziqi ostida u yurishga boshchilik qiladi. Fridrix II salib yurishlari davomida Misr sultoni Al-Kamol bilan do'stona aloqalarni o'rnatib, 1229- yilda tinchlik haqidagi shartnomani imzolaydi. Fridrix II diplomatik yo'l bilan salibchilar kurashib erisha olmagan Quddusga ega bo'ldi. Ammo oradan ko'p o'tmay yurishda kasallik tarqalib ketishi bahonasi bilan qaytib keladi. Yangi papa Grigoriy IX (1227-1241) bu bahonani qabul qilmaydi va uni cherkovdan chetlashtiradi. Natijada ular o'rtasida urush boshlanib ketadi. Uzoq kurashdan so'ng, 1230- yilda San- Germano (Italiya) shahrida Fridrix II va papa tarafdorlari o'rtasida muzokaralar olib boriladi. Papalikning kuchli diplomatlari imzolagan shartnomaga ko'ra, Fridrix II papaga bosib olgan yerlarini qaytarishi va maxsus jarima to'lashi kerak edi. 1245-yil Lion soborida imperator daxriy sifatida taxtdan tushiriladi va papa tomonidan mashhur graf Genrix Tyurinskiy 1246- yil 22- mayda qirol qilib tayinlanadi. Fridrix II va uning tarafdorlariga qarshi salib yurishlari e'lon qilinadi. Ammo uning boshlanishida Genrix Tyurinskiy, sal o'tmay Fridrix II vafot etadi. Endi Germaniyada uning o'g'li Konrad, Sitsiliya qirolligida - ikkinchi o'g'li Manfred taxtga o'tiradi. U papa Aleksandr IV (1254-1261) ga qator zarbalar beradi.

Faqatgina fransuz shaxzodasi Karl Anjuyskiy yordami bilan 1266- yil Benvento va 1268- yil Tamyakosso yonidagi jangda papa g'alaba qozonadi va

Konradni asirga tushiradi. Papa Kliment IV (1265-1268) gogenshtaufenlar sulolasini qirib tashladi. U Sitsiliya qirol qilib Karl Anjuyskiyni, 1273- yilda Germaniya qirol qilib Rudolf Gabsburgni tayinlaydi. U papaga:

- salib yurishlarida ishtirok etishni;
- papa hududiga yurish qilmaslikni;
- Papa vassallariga qarshi harbiy harakatlar olib bormaslikni va 'da qiladi.

Uch asr davom etgan dunyoviy va diniy hokimiyat o'rtasidagi kurash shu bilan tugaydi. Papalikda doimiy armiya bo'lmay, iqtisodiy jihatdan hali german qirollariga nisbatan kuchsizroq edi. Ammo papalikda kuchli, bir maqsadga yo'naltirilgan tashkilot va aqlli legatlari bo'lib, keyinchalik ulardan papa diplomatlari yetishib chiqadi. Butun o'rta asrlar davomida ularning yordami bilan papalar bir necha barobar kuchliroq bo'lgan dushmanlari ustidan bir necha bor g'alaba qozonishga erishgan. 1302- yil 18- noyabrda papa bulla chiqarib, unda katolik cherkovining yakka hukmronligi va «qirollarning cherkovga xizmat qilishlari lozimligi» ta'kidlangan. Do ut des (do ut des) o'zaro yon berish (men beraman sendan olish uchun) papalikning shioriga aylanadi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Papalarning imperatorlarga qarshi kurashi haqida nimalarni bilasiz?
2. Innokentiy III katolik cherkovining huquqlarini kengaytirish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirgan?
3. «Vorms konkordati» nomli shartnomaning mazmuni haqida so'zlab bering.
4. Papalarning dunyoviy hokimiyat ustidan ustunligi borasidagi kurashi qaysi papalar davrida kuchaygan?
5. Salb yurishlaridan xiristian cherkovining ko'zlagan maqsadlari nimalardan iborat edi?
6. Salb yurishlari qanday oqibatlarga olib keldi?
7. Xiristian cherkovining ikkiga bo'linishiga nimalar sabab bo'lgan?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

A. A. Tkachenko, N. A. Lomakin, R. B. Bugarov, I. N. Popovning Rim papasi Innokentiy III. Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Salib yurishlari va salibchilar. (Crusades and Crusaders) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Birinchi Salib yurishi (1096-1099). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Birinchi, ikkinchi va uchinchi salib yurishlari 1095-1192. (The First, Second, and Third Crusades: 1095-1192). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

11-MAVZU: XI-XV ASRLARDA ANGLIYA, FRANSIYA, GERMANIYA VA ITALIYA DAVLATLARI DIPLOMATIYASI.

REJA:

- 11.1. XI-XV asrlarda Angliya diplomatiyasi;
- 11.2. XI-XV asrlarda Fransiya diplomatiyasi;
- 11.3. Yuz yillik urush davrida diplomatiya;
- 11.4. Yuz yillik urushdan keying Fransiya diplomatiyasi;
- 11.5. XI-XV asrlarda Germaniya diplomatiyasi;
- 11.6. O'rta asrlarda Italiya diplomatiyasi;
- 11.7. Konsullik xizmatining tashkil topishi;
- 11.8. Florensiya va Venitsiya diplomatiyasi.

Tayanch tushunchalar: *Bojansi sobori, plantagenetlar sulolasi, Normandiya gersogligi, Akvitanija gersogligi, Turedagi kelishuv, aksilfransuz kaolitsiya, 1250-yil 28-maydagi Parij shartnomasi, Kapetinglar sulolasi, missionerlik, «notariuslar», General Shtatlar, Papa legati, Tampliyerlar ordeni, Yuz yillik urush, Bretini kelishuvi, armanyaklar, Azenkur yonidagi jang, Dofin, 1420- yilgi Trua shartnomasi, «Azenkur uchun qasos», Gogenshtaufenlar sulolasi, papa rezidensiyalari, faktoriyalari, «Vikont»lar, «bayyulo», Rim papasining «Beshinchi qasidasi», Dandoloning faoliyati, maxsus ayg'oqchilar (explorotores).*

11.1. XI-XV asrlarda Angliya diplomatiyasi

Kanut Datskiy davlati (1017-1035), (Daniya, Norvegiya, Shvetsiya, Angliya va Shotlandiya) a'zo edi, parchalanib ketgandan keyin Angliyada Eduard Ispovednik 1042 yilda normannlar yordamida milliy qirolikni tikladi va (1042-1066 yillarda boshqardi). U o'zini monaxlarga xos bo'lgan tabiati bilan «Xudojoy» laqabini olgan. Eduard davrida mahalliy amaldorlarning mamlakatni boshqarishdagi ta'siri kuchaydi.

Anglo-saks zodagonlarining bir qismi daniyaliklarga moyil edi. Eduard boshchiligidagi ikkinchi bir qism zodagonlar fransuz-normann gertsogi Vilgelm bilan ittifoq tuzishga harakat qildi.

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

A. A. Tkachenko, N. A. Lomakin, R. B. Buganov, I. N. Popovning Rim papasi Innokentiy III. Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Salib yurishlari va salibchilar. (Crusades and Crusaders) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Birinchi Salib yurishi (1096-1099). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Birinchi, ikkinchi va uchinchi salib yurishlari 1095-1192. (The First, Second, and Third Crusades: 1095-1192). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

11-MAVZU: XI-XV ASRLARDA ANGLIYA, FRANSIYA, GERMANIYA VA ITALIYA DAVLATLARI DIPLOMATIYASI.

REJA:

- 11.1. XI-XV asrlarda Angliya diplomatiyasi;
- 11.2. XI-XV asrlarda Fransiya diplomatiyasi;
- 11.3. Yuz yillik urush davrida diplomatiya;
- 11.4. Yuz yillik urushdan keying Fransiya diplomatiyasi;
- 11.5. XI-XV asrlarda Germaniya diplomatiyasi;
- 11.6. O'rta asrlarda Italiya diplomatiyasi;
- 11.7. Konsullik xizmatining tashkil topishi;
- 11.8. Florensiya va Venitsiya diplomatiyasi.

Tayanch tushunchalar: *Bojansi sobori, plantagenetlar sulolasi, Normandiya gersogligi, Akvitaniya gersogligi, Turedagi kelishuv, aksilfransuz kaolitsiya, 1250-yil 28-maydagi Parij shartnomasi, Kapetinglar sulolasi, missionerlik, «notariuslar», General Shtatlar, Papa legati, Tampliyerlar ordeni, Yuz yillik urush, Bretini kelishuvi, armanyaklar, Azenkur yonidagi jang, Dofin, 1420- yilgi Trua shartnomasi, «Azenkur uchun qasos», Gogenshtaufenlar sulolasi, papa rezidensiyalari, faktoriyalari, «Vikont»lar, «bayyulo», Rim papasining «Beshinchi qasidasi», Dandoloning faoliyati, maxsus ayg'oqchilar (explorotores).*

11.1. XI-XV asrlarda Angliya diplomatiyasi

Kanut Datskiy davlati (1017-1035), (Daniya, Norvegiya, Shvetsiya, Angliya va Shotlandiya) a'zo edi, parchalanib ketgandan keyin Angliyada Eduard Ispovednik 1042 yilda normannlar yordamida milliy qirollikni tikladi va (1042-1066 yillarda boshqardi). U o'zini monaxlarga xos bo'lgan tabiati bilan «Xudojoy» laqabini olgan. Eduard davrida mahalliy amaldorlarning mamlakatni boshqarishdagi ta'siri kuchaydi.

Anglo-saks zodagonlarining bir qismi daniyaliklarga moyil edi. Eduard boshchiligidagi ikkinchi bir qism zodagonlar fransuz-normann gertsogi Vilgelm bilan ittifoq tuzishga harakat qildi.

1066-yilda Eduard vafot etgandan keyin zodagonlar mahalliy zodagonlar mahalliy anglo-saks feodali-Uesseks gertsogi Garoldni qirol etib saylashdi. Lekin Vilgelm «Eduard vasiyati»ni pesh qilib, taxtni zo'rlik bilan olishga qaror qildi va 1066-yil sentabr oyida 15 ming kishilik armiya bilan La-Mansh bo'g'ozidan o'tib, inglizlar yerini janubiy qismini egalladi. Inglizlar va normannlar o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1066 yil 14 oktabrda Gastings yaqinidagi Senlak degan joyda bo'lib, bunda nisbatan yaxshi qurollangan normannlar g'alaba qozondilar, qirol Garold jangda halok bo'ladi. Vilgelm boshliq normandiya gertsogligi g'alaba qozonadi.

Normandiya gertsogi Vilgelm 1066 yil 25 dekabrda Londonga kiradi, Vilgelm I (inglizcha Uilyam I) «Fotih» (Istilochi) laqabi bilan Angliya taxtiga o'tiradi va 1066-1087 yillarda boshqaradi. Normannlarga qarshi eng yirik qo'zg'olonlar 1068-yilda Mersiya va Nortumbriyada bo'ladi. Bu qo'zg'olonlarga Daniya qiroli yordam berishiga qaramay Vilgelm qo'zg'olonni bostiradi va qo'zg'olonchilardan qattiq o'ch oladi. Ancha obod bo'lgan York va Durgam vodiylari normannlar tomonidan vayron qilindi.

Angliyadagi barcha cherkovlarda, yuqori diniy lavozimlardagi anglo-sakslar bo'shatilib, fransuz-normann ruhoniylari qo'liga o'tdi.

Uilyam I Kenterberi arxiyepiskopi (bosh ruhoniysi) qilib, Lanfrakni tayinladi. Anglo-saks tilida toat-ibodat qilish taqiqlandi, monastrlar fransuzlar uslubida qayta ta'mirlandi. Angliyada qirol hokimiyati kuchaya bordi. O'z hokimiyatini kuchaytirish maqsadida normannlar Angliya boylab ko'plab qal'alar qurdirdi. Ulardan eng mashhuri Londondagi Tauer (bo'lib, u hozirgacha mavjud).

Vilgelmning o'g'li Vilgelm II Malla (1087-1100) va Genrix I (1100— 1135) lar otalarini siyosatini davom ettirdilar. Qirollik ayniqsa Genrix I davrida kuchaydi. Genrix I davrida qirollik sudi kuchaytirilib, u maxsus sudyalor vaqt-vaqti bilan mamlakat bo'ylab safarga chiqib, grafliklarda sud ishlarini amalga oshirar edilar. Sudlov palatasi «qirollik dud kursisi» degan nom oldi.

Uning davrida qirollikning moliyaviy ishlari ham takomillashtirildi. Xazinaga doir masalalar bilan shug'ullanuvchi «Shaxmat taxtasi palatasi»deb atalgan maxsus

Kengash tashkil etildi. Bu Kengash taxtasi xazinaga tushgan boylikni hisoblaydigan bo'ldi.

O'zidan o'gil farzand qoldirmagan Genrix I vafotidan so'ng, uning qarindoshlari o'rtasida taxt uchun kurash kuchayib ketdi. Taxt Genrix I ning jiyani Stefan Bluasskiy qo'liga o'tdi. Ammo Genrix I ning qizi Matilda ham taxtga da'vogar bo'lib chiqdi. Matilda dastlab german imperatori Genrix V ning xotini edi, keyin esa ikkinchi nikoh bilan Fransiyadagi Anju grafi Jofrua Plantagenetga turmushga chiqqan edi.

Stefan bilan Matilda o'rtasidagi kurash qariyb 20 yil davom etdi. 1154 yilga kelib o'zaro urushlar to'xtadi. Taxt Matildaning o'g'li-Genrix II Plantagenetga o'tdi. «Plantagenet» laqabi Anji graflariga Jofruani otasidan meros tariqasida o'tgan edi. Uning otasi Fulek Anjuyskiy salib yurishlari davrida Quddus qiroli bo'lgan Bolduin II ning kuyovi bo'lib, o'zi ham 1131-1143 yillarda Quddus qirolligini boshqarib, o'zining gerbiga cho'lda o'sadigan sariq gulli o'simlik (plata genista) tasvirini ramz sifatida chizdirgan edi. Shundan boshlab, bu avlod plantagenetlar sulolasi deb atalgan. (Plantagenetlar-Anji sulolasi, ingliz qirollari sulolasi bo'lib, Angliyani 1154-1398 yillarda boshqargan mahalliy suloladir, uning asoschisi Genrix II hisoblanadi.

Genrix (1154-1189) davrida qirollikka tegishli hududlar kengaytirildi, Anji, Puate, Turen, Angliya tarkibiga qo'shildi, fransuz qiroli Lyudovik VII ni qoyib yuborgan xotini Eleonoraga uylanib, uning mulki bo'lgan Puatu, Gyuenn, Gaskon yerlariga ham ega bo'ldi.

Genrix II harbiy sohada islohot o'tkazib, asosan chet elliklardan iborat bo'lgab yollanma doimiy armiya tarqatib yuborildi, va 1181-yilda xalq lashkari tuzilib, ruhoniylar va yahudiylardan tashqari barcha kishilarga harbiy xizmat o'tashni majburiy qilib qoydi. U sud sohasida ham islohot o'tkazib, endi har bir kishi ma'lum summa to'lash yo'li bilan o'z ishini ko'rib chiqishni feodal sudidan qirol sudiga o'tkazish mumkin edi. U cherkov sohasida ham islohot o'tkazib, yepiskop va abbatlarni saylovi mening ishtirokimda o'tkazilishi kerak deb talab qildi. Genrix II bu islohotni o'tkazishdan maqsadi cherkov hokimiyatini qirol hokimiyatiga boysundirish edi. Genrix II cherkov islohotini o'tkazish va bu borada ruhoniylar orasida tayanchga

ega bo'lish maqsadida o'ziga eng yaqin kishi bo'lgan Foma Beketni Kenterberi arxiyepiskopi darajasiga ko'tardi.

11.1. Yevropa xaritasi. XIV asr

Shundan so'ng 1164 yilda Klarendon shahridagi cherkov yig'inida quyidagilar e'lon qilindi:

1) arxiyepiskoplar qirolning vassallaridir va ular dunyoviy feodallar qirolga qanday majburiyatda bo'lsalar, ruhoniylar ham xuddi o'shanday tartibda boysunadilar.

2) din vakillari faqatgina cherkov sudida sudlanib qolmasdan, balki qirol sudiga ham chaqiriladi.

3) cherkovdan chetlatish faqatgina qirol roziligi bilan bo'lishi mumkin.

4) cherkov yerlari xazinaga boshqalar qatori soliq to'lashi zarur.

5) diniy shaxslarga qirolning ruxsatisiz Rim papasiga arz qilib borish va Angliyadan chiqib ketish taqiqlanadi.

Bu narsa ingliz cherkovining to'liq qirol hokimiyatiga boysunishiga olib kelardi. Kutilmaganda Klarendon qaroriga qirol juda katta umid tikkan Foma Beket qarshi chiqdi. Darg'azab bo'lgan Genrix II qaysar arxiyepiskopdan qutulishga qaror qildi va Beketni o'ldirishni o'zining ikki ritsariga buyurdi. 1170 yil Foma Beket ibodat qilayotgan paytda ikkita ritsar tomonidan o'ldirildi, bu voqea Rim papasi qulog'iga yetib bordi. Papa agar qirol Foma Beketni ata-yin o'ldirganligi aybini yuvmasa va cherkov ishiga aralashishni to'xtatmasa, u cherkovdan quviladi, deb do'q-po'pisa qildi. Genrix II ancha yon berishga majbur bo'ldi. Qirolni papalik tomonidan tahqirlanishi mamlakat ichkarisidagi baronlarni g'azabini keltirib, baronlar Genrix II ga qarshi o'g'illarini qurollantirdilar. 1189-yilda qirolga qarshi fitnada qirolicha Eleonora va shahzodalar ham qatnashishdi. Ana shunday to's-to'polonlar vaqtida Genrix II vafot etdi.

XIII asr boshida Angliya siyosiy kurashlar maydoniga aylandi. Bu kurash ayniqsa Genrix II ning o'g'illari Richard I Sher Yurak (1189-1199) va Ioann (Jone) Yersiz (1199-1216) davrlarida kuchaydi.

Ioann Yersizning obro'siga zarba bergan birinchi sabab, Angliyaning Fransiya bilan bo'lgan to'qnashuvi va bu to'qnashuvda inglizlarning mag'lubiyati bo'ldi. Angliya shimoliy Fransiyadagi Normandiya, Anji, Turen, Puatuning bir qismidan mahrum bo'ldi.

Yuqoridagilar mamlakat ichida uning obro'sizlanishiga olib keldi va Ioann Yersizni 1215-yilda o'z baronlari bilan to'qnashtirdi. 1215-yil yozida ritsarlar va shaharliklar tomonidan qo'llab-quvvatlangan baronlar Ioannga qarshi ochiq urush e'lon qildilar. Qirol esa o'z dushmanlarining kuch jihatdan ustun ekanligini sezib, 1215-yil 15-iyunda qo'zg'olon ko'targanlarning talablari bayon qilingan hujjatni imzolashga majbur bo'ldi. Bu hujjat o'rta asrlar Angliya tarixida «Buyuk erkinlik xartiyasi» nomi bilan mashhurdir. (Xartiya, yorliq, qo'lyozma, hujjat bo'lib, ijtimoiy-

siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi bir hujjatlar nomi. Angliyada Buyuk erkinlik xartiyasi yoki 1814-yilda Fransiya Konstitutsiyasi xartiya deb atalgan, hozirgi kunda bu atama iste'moldan chiqib ketdi, o'rta asrlarda esa u juda keng tarqalgan edi).

Xartiya 63 moddadan iborat bolib, u Angliya Konstitutsiyasining asosini tashkil etadi va u lotin tilida tuzilgan edi. Uning asosiy moddalari baronlar va ruhoniylar manfaatini ifodalagan. Unga ko'ra feodallar o'z yer-mulklarini meros qoldirish huquqiga ega bo'ldilar. Qirol cherkovning erkin saylovlariga rioya qilishni, vassallaridan odatdagidan ko'proq to'lovlar olmaslikni, baronlarni qamamaslik, ularning mol-mulkidan mahrum etmaslik shartlarini qabul qildi.

Xartiyadagi 4 ta modda Uel's va Shotlandiyaga taaluqli, 3 ta modda cherkov ishlariga tegishli, 30 modda dunyoviy va diniy baronlar manfaatlariga doir, 7 modda ritsarlar va frigolderlarga tegishli, 3 modda shaharliklarga tegishli. Qolgan 13 modda hukumatning ma'muriy-huquqiy tashkilotlarining faoliyatini yaxshilash talablari o'z ifodasini topgan edi.

1216-yilga kelib qirol Ioann vafot etadi. Uning vorisi yosh o'g'li Genrix III (1216-1272) baronlar qo'lida uzoq vaqtgacha qurol bo'lib qoldi. 1258-yil 30-aprelda baronlar Genrix III ga talabnomalarini qoyadilar, chunki 1258-yil mart oyida Genrix III baronlar va ritsarlarga daromadlarini to'rtidan uch qismini qirol xazinasiga to'lashlarini talab qilgan edi. Baronlar o'z talabnomalarida:

1) Qirol atrofida kelib chiqishi fransuz bo'lgan amaldorlarni lavozimidan bo'shatish va Angliyadan chiqarib yuborish.

2) 24 kishidan iborat baronlar Kengashi maslahati bilan ish yuritish.

Qirol bu talablarni bajarishga majbur bo'ldi.

1258-yil 11-iyunda baronlar va katolik cherkovi oliy ruhoniylari (prelatlar) Oksfordga yig'ildilar va o'zlarini 29 banddan iborat talabnomalarini (petitsiya) qirolga taqdim qildilar. Petitsiyada ular quyidagi talablarni ilgari surdilar:

1) Qirollik yashaydigan qasrlarni qo'riqlash Angliya qirolligi hududida tug'ilgan ishonchli fuqarolarga topshirilishi kerak;

2) Dengiz qirg'oqlaridagi qasrlar ham ishonchli fuqarolar tomonidan qo'riqlanishi lozim;

3) Baronlar Kengashi roziligisiz hech kimga Angliya qirolligi hududidagi dengiz qirg'oqlari va unga qo'shni bo'lgan qirg'oqlarda qasrlarni mustahkamlashga ruxsat berilmasin.

Qirolga topshirilgan arznoma ko'rib chiqilgach, baronlardan iborat 24 lar kengashi to'liq tashkil qilindi va islohotlar o'tkazildi. Baronlarning Oksfordda to'plangan «quturgan parla-menti» tez orada Konstitutsiya ishlab chiqdi. Bu alohida Konstitutsiya qirolni baronlarning doimiy nazoratiga topshirdi.

Baronlar o'rtasida qirolga nisbatan birlikni bo'lmaganligi natijasida ular ikki guruhga; qirol tarafdorlari va qirolga qarshi tomonga bo'linib ketdi. Qirolga qarshi tomon kuchlariga asli Fransiyalik bo'lgan Simon de Monfor boshchilik qildi.

1263-yilda yuqoridagi guruhlar o'rtasida kelishmovchilik fuqarolar urushini boshlanishiga olib keldi. 1264-yil 14-may kuni Lyusi yonidagi jangda Simon de Monfor boshchiligidagi qo'zg'olonchilar qirol Eduard qo'shinlari ustidan g'alaba qozonib, qirol Eduard asir qilib olindi. Uch kishidan iborat Simon de Monfor boshchiligida mamlakatni boshqarish uchun komissiya tuzildi.

1265-yil yanvarda Simon de Monfor mamlakatni boshqarish komissiyasi majlisini chaqirdi va bu majlisga baronlardan va yepiskoplardan tashqari, har bir graflikdan va kattaroq shaharlardan ikkitadan vakil taklif etdi. Bu amalda, Angliya parlamenti faoliyatining boshlanishi edi. Shunday qilib, fransuz General shtatlariga o'xshash, Angliyada birinchi marta uch toifa vakillaridan iborat parlament chaqirildi.

Simon de Monforga hokimiyat tepasida uzoq vaqt turish nasib qilmadi. Shahzoda Eduard asirlikdan qochib, qirollikka keladi va qirollik kuchlarining asosiy tashkilotchisi bo'lib qoladi. 1265-yil 4-avgustda Ivzem yonidagi jangda Monfor mag'lubiyatga uchradi va o'ldirildi.

Eduard I nomi bilan (1272-1307) yillarda boshqardi. U o'z mavqeini kuchaytirish uchun Shotlandiya va Uel's bilan urush olib borib, 1282-yil Uelsni istilo qildi. XIV asrda, ya'ni yuz yillik urush davom etayotgan yillarda Eduard III (1327-1377) parlamentni tez-tez (deyarli har yili) chaqiradigan bo'ldi, sababi, urush katta xarajatlar talab qilar edi. Pulga muhtoj qirol har safar parla-mentga murojaat qilib, undan ko'mak so'rashga majbur bo'lardi.

Yuz yillik urushdagi muvaffaqiyatsizliklar munosabati bilan XIV asrning 70-yillarida Angliyaning ahvoli mushkullashdi. Ingliz feodallarini Kresi va Puate yonidagi erishgan ajoyib g'alabalari zamoni tugab, ular birin-ketin mag'lubiyatga uchray boshladilar. Endilikda o'ljalar kelish o'rniga, urush endi yangi-yangi xarajatlar qilishni talab qilardi. Ingliz hukumati parlamentdan soliqlarni oshirishni so'rashga majbur bo'ldi.

1377-yilda, yangi qirol Richard II (1377-1399), (Eduard III ning nevarasi) idora qila boshlagan dastlabki yilda parlament jon solig'i joriy qildi, bunday soliq Angliyada ilgari hech qachon bo'lmagan edi. 14 yoshli va undan yuqori har bir erkak va ayol bu soliqni to'lashga majbur edi. Genrix IV ning bunday yo'l tutishiga sabab. Eduard III ning katta o'g'illarining farzandlari ham taxtga da'vo qilishga qonuniy jihatdan haqli edilar. Genrix IV va Genrix V (1413-1422) davridagi ularga qarshi chiqishlarga jur'at eta olmagan taxt da'vogarlari, zaif va kasalmand Genrix VI (1422-1471) davrida bosh ko'tarib chiqishdi.

Qirolning asosiy dushmani York gertsogi bo'lib, uning bayrog'ida oq atirgul tasviri bor edi. Qirol bayrog'ida esa (Lankasterlar dinastiyasidan edi) qizil atirgul tasviri bor edi. Xalq ommasining Lankasterlar dinastiyasiga bo'lgan nafratidan foydalanib, gertsog Richard Yorkskiy tarafdorlari tezroq hokimiyatni qo'lga olishga intildilar.

Genrix VI betobligi sababli 1455-yilda Richard Yorkskiy qirollik regenti deb e'lon qilindi. Biroq Lankasterlar tarafdorlari tez orada Richard Yorkskiy regentlik vazifasidan chetlatdilar. 1455-yili Lankasterlarni (Lankasterlar - 1399-1461 yillarda Angliyani boshqargan dinastiya) Yorklarga qarshi boshlagan urushida dastlab Lankasterlarni qo'li baland keldi. 1460-yildagi jangda Richard Yorkskiy o'ldirildi. Uning boshi tanasidan judo qilinib, qog'oz toj kiygizilgan kalla osib qoyildi. Ammo o'ldirilgan Richardni o'g'li Eduard Yorklar to' dasiga boshchilik qildi, u Lankasterlarni ikki marta mag'lubiyatga uchratib, Londonni bosib oldi va o'zini Eduard IV nomi bilan qirol deb e'lon qildi. Genrix VI esa Tauer zindoniga qamab qoyildi va 1471 yilda o'ldirildi. Eduard IV York (1461—1483) idora qildi.

Qonli to'qnashuvlar ko'p bo'lgan Oq va Qizil gullar urushi 1455-1485 yillarda

bo'lib o'tdi va Angliya o'z aholisining 4/1 qismini yo'qotdi. Eduard IV parlamentni istar-istamas chaqirar edi. Tez orada Yorklarning o'z oilalari ichida kurash boshlanib ketdi. 1483 yil Eduard IV vafot etgandan keyin uning ukasi Richard III hokimiyatni egalladi va o'zining ikkita jiyani Eduard IV ning bolalarini o'ldirdi. Bu voqeadan keyin Eduard IV oilasining tarafdorlari Lankasterlarning qolgan-qutgan odamlari bilan birlashib, Richard III ni hokimiyat tepasidan ag'dardilar.

Qat'iy jang 1485-yil 22-avgustda Bosvort degan joyda bo'ldi. Richard III jangda mag'lubiyatga uchradi, Genrix Tyudor g'olib chiqdi. Lankasterlar dinastiyasiga qarindosh bo'lgan Genrix Tyudor shu yerning o'zidayoq Genrix VII nomi bilan qirol deb e'lon qilindi. Genrix VII (1485-1509) Eduard IV ni qizi Yelizaveta Yorkka uylandi va bir-biriga dushman bo'lgan har ikkala sulolani birlashtirdi.

Genrix VII davrida qirol hokimiyati kuchayib boradi, urushlarda qirilib ketgan norman zodagonlari o'rniga, qirol lordlar palatasiga kiritgan yangi anglo-saks zodagonlari uning ishonchini qozondilar. Umumpalataga taklif qilingan ritsarlar va shaharliklar ham qirol kiritgan qonunlarni tasdiqlar, unga yangi soliqlar yig'ishga ruxsat berar edi. Genrix VII Tyudor davrida (Tyudorlar sulolasi - 1485-1603-yillarda Angliyani boshqargan sulola) parlament yig'ilishlari davom etdi.

11.2. XI-XV asrlarda Fransiya diplomatiyasi

XI-XIII asrlarda Fransiya shaharlari jiddiy yuksala boshladi. X va XI asrlarda Fransiya G'arbiy Yevropaning eng tarqoq monarxiyalaridan biri edi. Qirol faqat o'zining merosiy domenida - Il de Frans gersogligida xo'jayin bo'lgan. XII asrning birinchi yarmiga kelib, qirollar Lyudovik VI va Lyudovik VII hukmronlik qilgan davrida qirol hokimiyati bir qadar yuksala boshladi. Lyudovik VI Semiz (1108-1137) deyarli o'ttiz yillik hukmronlik davrini o'z domenidagi baronlarga qarshi kurash bilan o'tkazib, ularni bo'ysindirishga muvaffaq bo'ldi.

Bu davr Fransiyaning tashqi siyosatida Angliya bilan ziddiyati 1066- yilning kuzida, ya'ni Normandiya gertsogi Vilgelm Angliya qiroli Garold II ni mag'lubiyatga uchratib, Angliya taxtiga o'tirishi bilan boshlanadi. Angliyaning zabt etilishi

natijasida hukmron sulola anglo-sakslar o'rnini normandlar egallaydi. Vilgelm I ning amalga oshirgan islohotlari natijasida ingliz qirolligining markazlashuvi birmuncha kuchaydi va Angliya markazlashgan monarxiya sifatida rivojlanib, kuchli qirollik hokimiyatiga ega bo'ladi.

Fransiya va Angliya o'rtasidagi yirik kelishmovchilik Lyudovik VI ning 1119-yilda Normandiya taxtiga jiyani Genrix I Boklerkni o'tqazishga bo'lgan harakatlari sababli ro'y berdi. Bremyule yonidagi jangda (1119) da'vogarning qo'shinlari mag'lubiyatga uchratildi.

XII asrning o'rtalaridagi ziddiyatlarga 1152- yil 21-martda Bojansi soborida Akvitaniya gersoginiyasi Eleanora va qirol Lyudovik VII o'rtasidagi nikoh bekor qilinishi va Akvitaniya gersogligi Fransiya qirolligi tarkibidan chiqib ketishiga sabab bo'ldi. Eleanora Genrix Anjuyskiyga turmushga chiqadi. 1154- yil dekabrda Genrix Anjuyskiy Angliya tojini kiyib, plantagenetlar sulolasiga asos soladi.

Genrix Plantagenet taxtga o'tirgandan so'ng Angliyaning mintaqaviy boshqaruv hududi Normandiya gersogligi yaqinidagi Akvitaniya gersogligi va Anju, Men hamda Turen grafliklari hisobiga kengaydi. Fransiya qirolligi suvereniteti saqlab qolinadi. Lyudovik VII ning nikohga yo'l qo'ymaslik va Akvitaniyaga egalik huquqini saqlab qolishga bo'lgan harakatlari samarasiz bo'ldi.

Fransiya qirolligi Akvitaniyadan ajralganidan so'ng iqtisodiy va siyosiy jihatdan zaiflashdi, mamlakat chegarasi 1137- yildagiga qadar qisqaradi. Ziddiyatlar tobora kuchayib, u xalqaro ko'rinishga ega bo'ldi. Ikki tomon ham o'ziga ittifoqchilar yig'ish bilan birga nizolarni harbiy va bundan tashqari diplomatik yo'l bilan hal qilishga urinishlar bo'ldi. Fransiyaning asosiy maqsadi Flandriyani bo'ysundirish va Angliyaning mintaqadagi hokimligini tugatish edi. Aynan shu vaqtda Angliya va Fransiya Papaning tazyiqi ostida salib yurishlarida ishtirok etishi natijasida shartnoma imzolashdi.

11.2. Fransiya qiroli Filipp II ning toj kiyish marosimi. Reyms sabori. 1180-yil.

kelishuv (1206) shartlariga ko'ra, Ioann I Normandiya, Turen, Men va Anjuga bo'lgan huquqlaridan voz kechdi. Fransiyaning Angliya hududidagi harbiy harakatlari samarasiz yakunlandi (1213) va aksilfransuz kaolitsiyasining shakllanishiga olib keldi. Uning tarkibiga Angliya qiroli, Germaniya imperatori Otton IV, Flandriya grafi Bolduyen IX va Bulon gersogi kirgan edi. Kaolitsiya qo'shinlari 1214- yil iyul oyida Buvin yonida fransuzlar tomonidan mag'lubiyatga uchratildi. Shundan so'ng 1226-yildagi Melan shartnomasiga ko'ra, Flandriya Fransiya boshqaruvi ostiga o'tadi.

Angliyaning 1225, 1226-1229 va 1243-yillardagi o'z mavqeini tiklashga bo'lgan urinishi natijasiz bo'ldi va 1250-yil 28-mayda Parijdagi imzolangan shartnomaga ko'ra, Angliya qiroli Genrix III Akvitaniani saqlab qolgan holda Normandiya, Anju, Turen, Men va Puatega bo'lgan huquqlaridan voz kechdi.

Yevropadagi tarkib topayotgan milliy davlatlarning monarxiyalari oldida ichki siyosat bilan birga xalqaro siyosat muammolari turar edi. Bu muammolarni hal qilish uchun feodal monarxlarga urushning va diplomatiyada o'z usullarini ishlab chiqishga to'g'ri keldi. Papa va imperatorning dunyoviy hokimiyat to'g'risidagi orzulariga

qarama-qarshi tarzda ularning maqsadlari real va amalga oshirilishi mumkin bo'lgan.

Vizantiya, imperatorlik va papalikning an'analarini o'rgangan holda ular yangi davrning milliy davlatlari tashkil topishida katta rol o'ynagan o'ziga xos diplomatiyasini ishlab chiqdilar.

Kapetinglar xonadonidan bo'lgan qirollar o'z hokimiyatini dastlab uncha katta bo'lmagan hududlarda, so'ngra birin-ketin Fransiyaning qolgan viloyatlarida mustahkamlab borgan sari bu hududlardagi plantagenetlar hokimiyati zaiflashardi.

Ioann Yersizdan fransuz yerlarini tortib olib o'z hududiga qo'shib olgan Filipp II Avgustning nabirasi Lyudovik IX (1226-1270) davrida Fransiya Yevropadagi eng kuchli davlatga aylanadi.

Salib yurishlarida muvaffaqiyatga erishmagan Lyudovik IX Yevropa ishlarida tinchlikka asoslangan siyosat yurgizishi bilan nom qozondi. U qo'shni davlatlar bilan bo'lgan kelishmovchilik va urushlarni qurol kuchi bilan emas, balki diplomatik yo'l bilan hal qilishni afzal ko'rar edi. Lyudovik IX Ioann Yersiz davrida yo'qotgan yerlarini qaytarish maqsadida Fransiya urush boshlagan ingliz qiroli Genrix III Anjuyskiy bilan murosaga keladi. Lyudovik IX davrida Germaniya imperiyasining papalik bilan urushi, Angliyaning esa ichki ziddiyatlari tufayli zaiflashganligi hisobiga Fransiya Yevropada eng kuchli davlatga aylanadi.

Lyudovik IX hukmronlik qilgan yillarida Fransiya birinchi bor mo'g'ul xonlari bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga harakat qiladi. Mo'g'ullarning xristian dinini qabul qilmoqchi ekanligi to'g'risidagi mish-mishlar tarqalgandan so'ng, Lyudovik IX 1253-yil missionerlik maqsadi bilan Munke xon huzuriga monax Rubrukvisni yuboradi. Muvaffaqiyatsizlikning oldini olish maqsadida missiyaga qiro'l elchiligi xarakteri berilmaydi. Rubrukvis xonga o'zi a'zo bo'lgan diniy orden buyrug'i bilan kelganligini aytishi lozim bo'lgan.

Bundan bir necha yil oldin papa Innokentiy IV (1245- yilda) mo'g'ullar oldiga xuddi shu maqsad bilan Plano Karpinini yuborgan edi. Ikki monax ham o'zlarining sayohatlari haqida juda qiziqarli ma'lumotlar qoldirganlar.

Rubrukvis Plano Karpinidan farqli ravishda boshqa yo'l bilan ketadi. Ammo u ham dastlab Botuga uchrashib, undan keyin bu vaqtda ulug'xon bo'lgan Munke

oldiga yuboriladi. Ko'pgina mashaqqat va sarsongarchilikdan so'ng Rubrukvis xon qarorgohiga keladi va bu yerda ancha vaqt qolib ketadi. Bu vaqt davomida u mo'g'ullarning urf-odatlarini o'rganib, xon bilan diniy aloqalarni muhokama qiladi. Ammo xon unga Mo'g'ulistonda xristian dinini targ'ib qilishga ruxsat bermaydi va Lyudovik IX ga atalgan yorliq bilan uni jo'natib yuboradi. Rubrukvis va uning hamrohlari oddiy monax-missioner emasligini anglab yetgan xon Lyudovikka uning oldiga haqiqiy elchilarni yuborishini taklif etadi «shu tarzda sizlar bizlar bilan urush olib borishingizni yoki tinchlik sulhini tuzishingizni aniqlab olamiz», deb yozadi u.

Rubrukvisning missiyasi hech qanday natijaga olib kelmaydi. Ammo bu bilan Fransiya va mo'g'ullar o'rtasidagi diplomatik aloqalar to'xtab qolmaydi. 1288-yilda Lyudovik IX nevarasi Filipp IV Chiroylining oldiga Chingizxon avlodidan bo'lgan, Eron, unga yaqin hududlar hukmdori Argunxon nomidan elchilar keladi. Argun elchisi Rabban-Sauma tomonidan fransuz qiroliga Misr-Suriya sultoniga qarshi ittifoq tuzish va Quddusni xristianlarga qaytarib berish uchun urush boshlashni taklif etadi. Filipp IV bunga rozi bo'ladi, ammo uning rejalari amalga oshmaydi.

Mo'g'ul xonlari bilan xat almashish Filipp IV diplomatik faoliyatining bir ko'rinishi bo'lib, uning davrida keyingi fransuz diplomatiyasiga asos solingan. Filipp IV davrida ko'pgina muzokaralar olib borilib, ularning maqsadi urushlarni to'xtatish yoki uning oldini olish va qo'shni hududlarni qo'shib olish bo'lgan. Bu muzokaralar fransuz diplomatiyasining rivojlanishi va mukammallashuviga yordamlashgan. Diplomatiya orqali foydali ittifoqlar va qudratli koalitsiyalar paydo bo'lib, ular siyosatda muhim rol o'ynay boshlaydi. Bu vaqtgacha chet el davlatlari bilan aloqalar faqatgina kam sonli va qisqa muddatli missiyalar bilan cheklangan. Muzokaralar ko'p hollarda og'zaki o'tgan, faqatgina Filipp IV davrida yozma muzokaralar olib borilib, elchilar soni ko'payadi. Diplomatik missiyalarning vakillari vazifasini avvalgidek kappelanlar va qiro'l ruhoniylari bajarganlar. Shartnomani tuzishda maxsus kishilar - «notariuslar» qatnashib, ular muzokaralarni yozib borgan va imzolarga guvohlik bergan va hokazo. Shartnomalar, odatda, lotin tilida yozilib, muzokaralar esa fransuz tilida olib borilgan. Tashqi muzokaralar borgan sari takomillashib va mustahkamlanib boradi. Diplomatik yo'l bilan Filipp IV ga Filipp III Dovyurakdan qolgan Sitsiliya va

Aragon masalalari hal qilinadi. Bu masalani hal qilish uchun 1291- yil Taraskonda haqiqiy xalqaro kongress chaqirilib, unda papalik, fransuz, ingliz, neapolitan, aragon qirollari vakillari ishtirok etadi va bu yerda umumevropa masalalari muhokama qilinadi.

Filipp IV diplomatik mahoratini ko'rsatgan yirik voqea bu uning papa Bonifatsiy VIII bilan to'qnashuvi edi. Papa Bonifatsiy VIII 1294- yilda 76 yoshida papa etib saylangan va bungacha ko'plab lavozimlarda ishlagan.

Filipp IV (1285-1314) hukmronligining dastlabki yillarida boy Shampain grafligini, Ispaniya bilan chegaradosh bo'lgan Navarra qirolligini va Fransiyaning janubiy sharqidagi Lionni qirollik domeniga qo'shib oldi. So'ng Filipp IV qirollik qilgan davrining boshidan oxirigacha o'sha zamondagi Shimoliy-G'arbiy Yevropaning sanoat o'lkasi hisoblangan Flandriyani egallashga harakat qildi.

Filipp IV Bretan gersogligini Fransiyaning vassalliga aylantirishga muvaffaq bo'ladi, 1300- yilda Flandriyani egallab, graf Bi Damperni asir oldi. Lekin 1302- yil iyul oyidagi mag'lubiyatdan so'ng, Filipp IV qo'shinlarini Flandriya hududidan olib chiqib ketishga majbur bo'ladi. Qirol va papa Bonifatsiy VIII o'rtasida nizo Fransiyaning 1303- yilda Angliya bilan Parijda shartnoma imzolashga majbur qildi.

Filipp IV davrida «mustaqil» vassal knyazliklar soni juda oz qoldi. Flandriya grafligidan tashqari faqat Burgundiya, Bretan, Akvitaniya gersogliklari inglizlar qo'lida edi va Burgundiya grafligi hali qo'shib olinmagandi. Flandriya urushi davrida xarajatlarning g'oyatda ko'payib ketganligi tufayli XIV asr boshida Filipp IV ning moliyaviy ishlari izdan chiqdi. Qirol har qanday yo'l bilan daromadini ko'paytirmoqchi bo'ldi. Filipp IV qudratli katolik cherkovi manfaatlariga jiddiy putur yetkazdi. Bungacha katolik cherkovi soliq tarzida emas, balki, «in'om» yoki «yordam» tarzida ma'lum miqdorda pul to'lab kelardi. Endi Filipp IV ruhoniylarning ham muntazam soliqlar to'lashlarini talab qildi. Qirolga papa Bonifatsiy VIII keskin qarshi chiqdi. Bonifatsiy VIII papalar Grigoriy VII va Innokentiy III lar kabi teokratik g'oyalarga kuchli berilgan shaxs edi. Ruhoniylarning qirolga biror-bir soliq to'lashini papa ta'qiqladi va graf Flandriyskiy Filipp IV ustidan papaga arz qilgani uchun papa Flandriyaga qarshi urushni to'xtatishni qirolidan talab qildi. Papaning

aralashuviga javoban Filipp IV 1302- yilda uch toifa: ruhoniylar, dvoryanlar va shaharliklarning vakillarini chaqirib, ularga qirol bilan papa o'rtasidagi janjalni muhokama qilishni taklif etdi. General Shtatlar papaning Fransiyaning ichki ishlariga aralashish haqidagi da'vosini (fransuz ruhoniylari ham shunga kirgan edi) qoralab chiqdi. Jamoatchilik ko'magiga tayangan Filipp IV papalikka qarshi zo'ravonlik tadbirlarini qo'llashga o'tdi.

Papaning Fransiya yuborgan legati (vakili) qirol buyrug'iga ko'ra qamoqqa olindi. Rimning o'zidagi to's-to'polonlardan foydalangan Filipp IV Rimga o'z agenti Nogareni yubordi. Nogare papa bilan adovatlashib yurgan Rim baronlari guruhini kuchaytirdi. Bonifatsiy VIII Rimdan ketib Ananidagi o'z xonadonining qasriga borganida, Nogare qurolli otryadi bilan qasrga kirib oldi va papa qamoqqa olindi. Sal o'tmay Bonifatsiy VIII 86 yoshida vafot etadi. Tezda uning o'rniga Benedikt XI (1303-1304) saylanib, u papa uchun o'ch olishi kerak edi. Ammo sal o'tmay zaharlanib o'ldiriladi. Filipp IV tomonidan Kliment V (asl nomi Bertran Go) nomini qabul qilgan bordolik arxiepiskop papalikka saylanadi (1305-1314). Kliment V Rimda yashashni xohlamadi. U Rimda qo'zg'olonlar chiqishidan qo'rqib, o'z qarorgohini Fransiya ko'chirdi. Dastlab u Lionga, keyin Avinon shahriga ko'chib keldi. Bu yerda papalar deyarli 70 yil davomida (1309-1378) yashadi.

Shunday qilib, ilgari feodal qirollari va imperatorlarini osongina yengib kelgan papalar bu safar milliy elementlarga tayangan va milliy siyosatni o'tkazgan fransuz qirollari bilan kurashishda muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Filipp IV qistovi bilan 1309-yilda boy Tampliyerlar ordeni tugatildi. Qirol bu ordendan juda katta qarz olgan edi. Yeretiklikda ayblangan orden fransuz hukumati tomonidan sud javobgarligiga tortildi. Barcha yer-mulklar, ko'plab uylar va pul mablag'lar tortib olinib qirol xazinasiga topshirildi.

11.3. Yuz yillik urush davrida diplomatiya.

1328- yilda Kopetinglarning sulolasi tugadi. Filipp IV vafot etgach, uning ketma-ket qirollik qilgan uch o'g'li qazo qilib, ulardan erkak zurriyod qolmadi. Feodallar taxtga Kapetinglarning kichik avlodining vakili bo'lgan Filipp VI Valuani (1328-1350) qirol etib saylashdi. Filipp IV ga xotin tomonidan nabira bo'lgan ingliz qirolli Eduard III ning fransuz taxtiga qilgan da'vosi urush chiqishiga bahona bo'ldi.

11.3. Angliya qirolli Eduard III

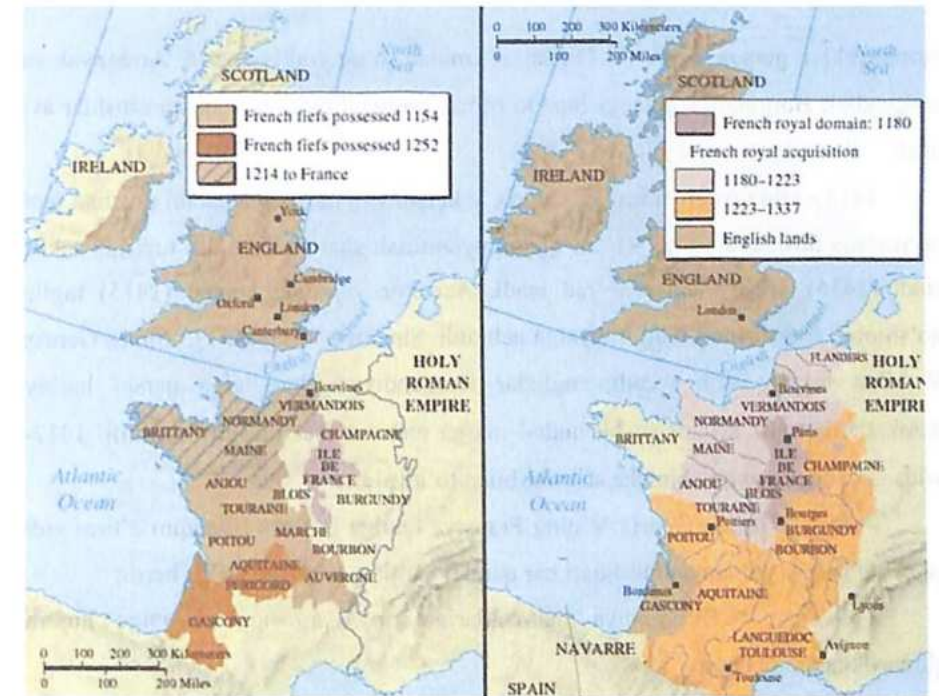
1337-yilda fransuz qirolli Akvitaniyani o'z hududiga qo'shib olganini e'lon qildi. Bunga javoban Eduard III Fransiya qarshi urush e'lon qiladi.

Angliya va Fransiya o'rtasidagi ziddiyatlar xalqaro ko'rinishini saqlab qoldi va bu tarixda Yuz yillik urushga sabab bo'ldi. Urush ikki bosqichdan iborat: 1429-yilgacha bo'lgan, ya'ni Angliyaning harbiy-siyosiy ustunlik davri va 1429-1453- yillar, bu davrda Fransiya qo'shinlari qarshi hujumga

o'tadi.

Yuz yillik urushning boshlanishiga Angliya va Fransiya o'rtasidagi hududiy masalalar bo'yicha kelishmovchiliklar va Eduard III ning fransuz taxtiga da'vosi va fransuz amaldorlari tomonidan bu noqonuniy deb topilishi sabab bo'ldi.

Yuz yillik urushning birinchi bosqichida qirol Filipp VI floti Sleysi yonidagi jangda (1340) mag'lubiyatga uchradi. Bu esa Angliyaning dengiz yurishlari xavfsizligini ta'minladi. Kressi (1346) va Puate (1356) yonidagi janglarda ham fransuz qo'shinlari mag'lubiyatga uchrab, qirol Ioann II asirga tushdi (1356). O'zaro kelishuvga ko'ra Anju, Turen, Men, Normandiya, Giyen va Kale shahri, bundan tashqari Puate, Ponte va bir qancha janubiy-g'arbda joylashgan hududlar ingliz tojining mustaqil boshqaruviga o'tdi, fransuz qirollari ular ustidan hukmronligini yo'qotdi. Eduard III Fransiya taxtiga bo'lgan da'vosidan voz kechadi va Ioann II o'zining ozodligini sotib olish uchun katta miqdorda pul to'laydi.

11.4. Yuz yillik urushdan oldingi Fransiyaning Evropadagi ta'siri xaritasi.

1360-yil may oyida Shartr shahri yaqinidagi Bretini vodiysida quyidagi shartlardan iborat kelishuv imzolandi:

- Eduard III Fransiya tojiga da'vosidan voz kechdi;
- Kale, Gaskon, Giyen, Gin va Ponte mustaqil bo'ldi;
- Ioann II ni ozod qilish uchun 3 million ekyu to'lanadigan bo'ldi, 600 mingi darhol, qolgan qismi esa 6 yil davomida to'lanishi belgilandi.

1396-yilda Angliya va Fransiya o'rtasida 28 yilga kelishuv sulhi tuzildi, u Richard va Karl VI ning qizi Izabella nikohi bilan mustahkamlangan. Sulh ingliz baronlarining Richard II ga qarshi isyoniga olib keldi. Davlat to'ntarishi oqibatida Angliya boshqaruviga Genrix IV Lankaster keldi (1399).

Hukumat almashishi bilan, Genrix IV oldingi sulhni tasdiqladi (1400), lekin Fransiya bo'lgan da'vosini yangiladi. Bu esa Akvitaniyada harbiy harakatlarni qayta boshlanishiga olib keldi. Karl VI kasalligi sababli feodal guruhlarining o'zaro

11.3. Yuz yillik urush davrida diplomatiya.

1328- yilda Kopetinglarning sulolasi tugadi. Filipp IV vafot etgach, uning ketma-ket qirollik qilgan uch o'g'li qazo qilib, ulardan erkak zurriyod qolmadi. Feodallar taxtga Kapetinglarning kichik avlodining vakili bo'lgan Filipp VI Valuani (1328-1350) qirol etib saylashdi. Filipp IV ga xotin tomonidan nabira bo'lgan ingliz qirolli Eduard III ning fransuz taxtiga qilgan da'vosi urush chiqishiga bahona bo'ldi.

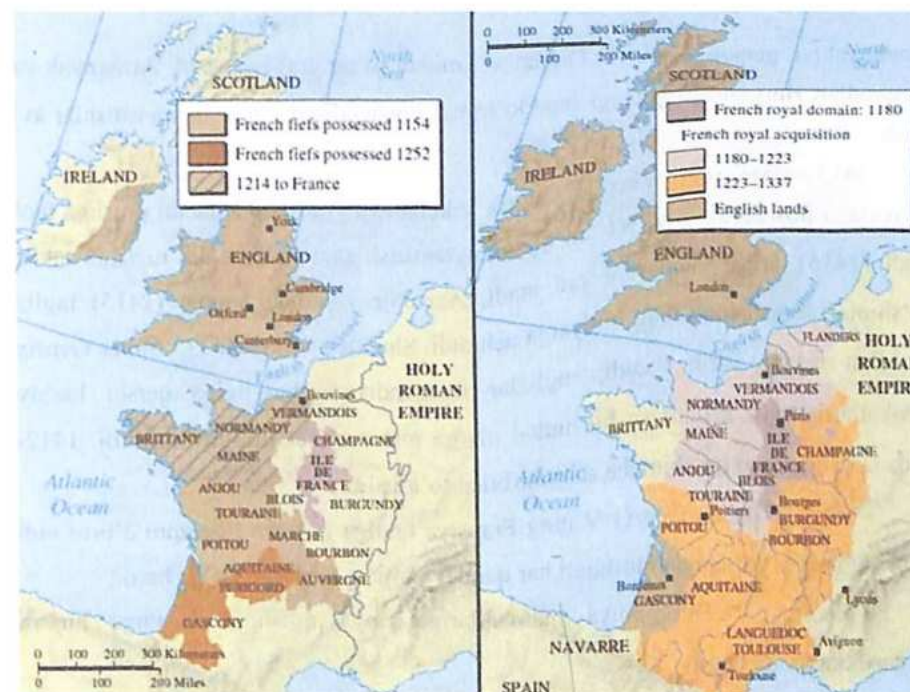
1337-yilda fransuz qirolli Akvitaniani o'z hududiga qo'shib olganini e'lon qildi. Bunga javoban Eduard III Fransiya qarshi urush e'lon qiladi.

Angliya va Fransiya o'rtasidagi ziddiyatlar xalqaro ko'rinishini saqlab qoldi va bu tarixda Yuz yillik urushga sabab bo'ldi. Urush ikki bosqichdan iborat: 1429-yilgacha bo'lgan, ya'ni Angliyaning harbiy-siyosiy ustunlik davri va 1429-1453- yillar, bu davrda Fransiya qo'shinlari qarshi hujumga o'tadi.

11.3. Angliya qirolli Eduard III o'tadi.

Yuz yillik urushning boshlanishiga Angliya va Fransiya o'rtasidagi hududiy masalalar bo'yicha kelishmovchiliklar va Eduard III ning fransuz taxtiga da'vosi va fransuz amaldorlari tomonidan bu noqonuniy deb topilishi sabab bo'ldi.

Yuz yillik urushning birinchi bosqichida qirol Filipp VI floti Sleysi yonidagi jangda (1340) mag'lubiyatga uchradi. Bu esa Angliyaning dengiz yurishlari xavfsizligini ta'minladi. Kressi (1346) va Puate (1356) yonidagi janglarda ham fransuz qo'shinlari mag'lubiyatga uchrab, qirol Ioann II asirga tushdi (1356). O'zaro kelishuvga ko'ra Anju, Turen, Men, Normandiya, Giyen va Kale shahri, bundan tashqari Puate, Ponte va bir qancha janubiy-g'arbda joylashgan hududlar ingliz tojining mustaqil boshqaruviga o'tdi, fransuz qirollari ular ustidan hukmronligini yo'qotdi. Eduard III Fransiya taxtiga bo'lgan da'vosidan voz kechadi va Ioann II o'zining ozodligini sotib olish uchun katta miqdorda pul to'laydi.

11.4. Yuz yillik urushdan oldingi Fransiyaning Evropadagi ta'siri xaritasi.

1360-yil may oyida Shartr shahri yaqinidagi Bretini vodiysida quyidagi shartlardan iborat kelishuv imzolandi:

- Eduard III Fransiya tojiga da'vosidan voz kechdi;
- Kale, Gaskon, Giyen, Gin va Ponte mustaqil bo'ldi;
- Ioann II ni ozod qilish uchun 3 million ekyu to'lanadigan bo'ldi, 600 mingi darhol, qolgan qismi esa 6 yil davomida to'lanishi belgilandi.

1396-yilda Angliya va Fransiya o'rtasida 28 yilga kelishuv sulhi tuzildi, u Richard va Karl VI ning qizi Izabella nikohi bilan mustahkamlangan. Sulh ingliz baronlarining Richard II ga qarshi isyoniga olib keldi. Davlat to'ntarishi oqibatida Angliya boshqaruviga Genrix IV Lankaster keldi (1399).

Hukumat almashishi bilan, Genrix IV oldingi sulhni tasdiqladi (1400), lekin Fransiya bo'lgan da'vosini yangiladi. Bu esa Akvitaniyada harbiy harakatlarni qayta boshlanishiga olib keldi. Karl VI kasalligi sababli feodal guruhlarining o'zaro

(armanyaklar, gersog Lyudovik Orlean, o'limidan so'ng graf Bernar d' Armanyak va burgundlar, Burgundiya gersogi Jan Qo'rqmas boshchiligida) boshlagan urushlar avj oladi.

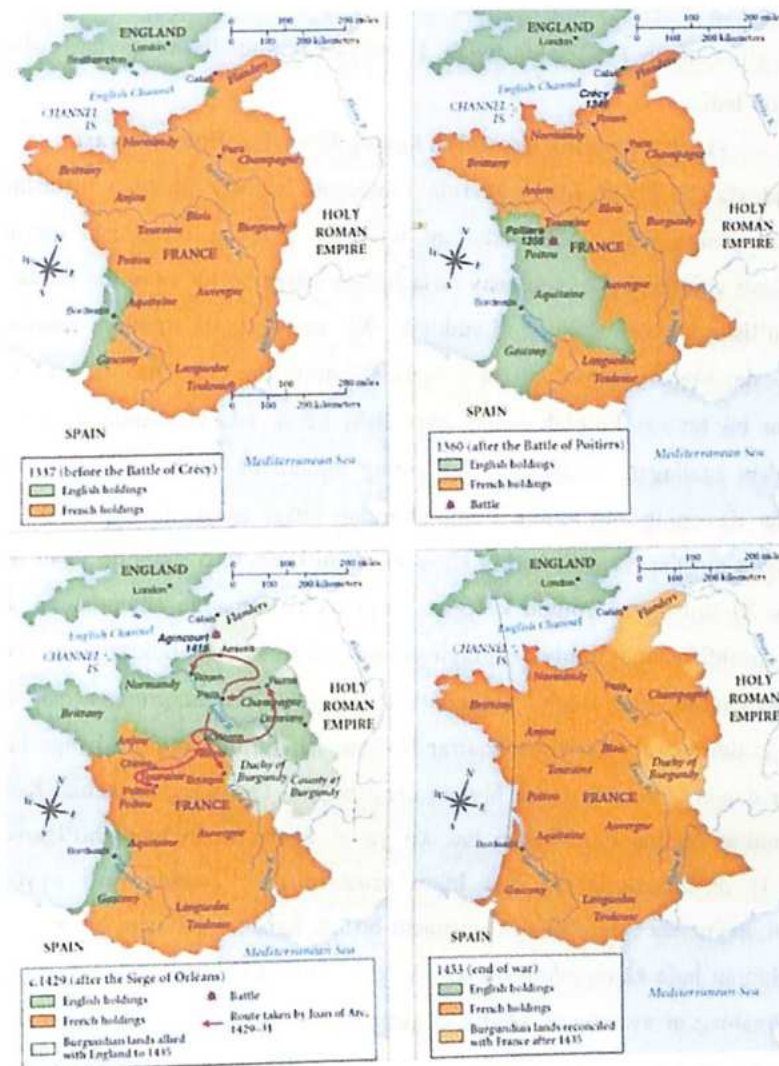
1413 - yilda Angliya taxtiga Genrix V keladi va Fransiya qarshi urushga faol tayyorlana boshlaydi. Karl VI uni qiziga uylantirish sharti bilan sulh tuzishni taklif etadi (1415), lekin Genrix V rad etadi. Azenkur yonidagi jangda (1415) ingliz qo'shinlari fransuzlarni mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng Jan Qo'rqmas Genrix V bilan maxfiy sulh tuzadi; inglizlar Burgundiya gersogligiga qarshi harbiy harakatlardan voz kechdi va bu hudud ularga nisbatan betarafligini bildirdi. 1417-yilda sulh quyidagi qo'shimcha shartlar bilan to'ldirildi:

- Jan Qo'rqmas Genrix V ning Fransiya taxtiga bo'lgan huquqini e'tirof etdi va ochiq harbiy yordamdan tashqari har qanday yordam berishga va'da berdi;
- Genrix V Burgundiya manfaatlariga rioya qilishga va unga hujum qilmaslikka va'da berdi;
- Angliya va Burgundiya o'rtasida erkin savdo aloqalari yo'lga qo'yildi.

Dofin Karl tomonidan inglizlarga qarshi qattiq kurash munosabati bilan va Burgundiya gersogining Monteroda o'ldirilishi sababli (1419) qirolicha Izabella Bavarskaya va gersog Filipp Genrix V bilan sulh tuzishga kirishdi. Tinchlik sulhi 1420- yilda Truada imzolani, u Fransiya qirolining qizi - Yekaterinaga uylandi va bu nikohdan tug'ilgan farzandlar birlashgan Angliya va Fransiya qirolligi hukmdorlari bo'lishi kerak edi.

1422-yil 31-avgustda qiroli Genrix V vafot etdi, uning voyaga yetmagan o'g'li qiroli deb e'lon qilinadi. 1422-yil 24-noyabrda qiroli Karl VI vafot etdi. 1422- yil 24-noyabrda Dofin Karl Fransiyaning janubida o'zini qiroli deb e'lon qiladi. Natijada davlatda ikki qiroli, ikki qiroli kengashi, ikki parlament, ikki armiya, ikki xil pul tizimi va ikki poytaxt, Parij va Burj vujudga keldi. Yangi harbiy harakatlar natijasida 1428-yil inglizlar Orlean shahrini qamal qilishdi.

Janna d'Arkning mohirona janglari natijasida fransuzlar Orlean qamalini to'xtatishdi, ular Puate yonidagi jangda («Azenkur uchun qasos») g'alaba qozonadilar va Dofin Karlga 1429-yilda Reymsda toj kiydirildi.

11.5. Yuz yillik urush borishi (1337-1453 yy.)

1435-yil 5-avgustda Amendagi Sant-Vaar monastirida tinchlik konferensiyasi ochildi. Angliya ingliz-fransuz qirolligini va Fransiya tojiga bo'lgan huquqini saqlab qolishga urindi. Angliya Burgundiya gersogining muhim ittifoqchisiga aylandi. Bu vaqtga kelib Fransiya qiroli hujumlar boshlash uchun anchagina imkoniyatga ega bo'lib oldi va 1449-yilda Normandiyaning, 1453-yilda Gaskonni egalladi.

Yuz yillik urush 1453 yilda tugab, Fransiya o'z hududlarini qaytarib olishga muvaffaq bo'ladi.

11.4. Yuz yillik urushdan keying Fransiya diplomatiyasi.

Lyudovik XI (1461-1483) davrida Fransiyaning siyosiy jihatdan birlashtirish deyarli nihoyasiga yetdi. Mamlakatning iqtisodiy jihatdan birlashishi zaminida yagona bozor vujudga kelib, u siyosiy birlashishga sabab bo'ldi va milliy davlatning paydo bo'lishiga asos solindi. Lyudovik XI monarxiyasi mutloq monarxiya bo'lmasa-da, Fransiya absolyutizm o'rnatilishi arafasida edi. Qirollik hokimiyati tomonidan bu borada ko'plab ishlar bajarilishi kerak edi va bunda diplomatiya muhim o'rin egallagan. Lyudovik XI o'zining diplomatik mahorati evaziga butun o'rta asrlar davrining eng mohir diplomatlaridan biriga aylanadi. Lyudovik XI ga qadar barcha qirollar ritsarlik harbiy shon-sharafini birinchi o'ringa qo'ygan bo'lsa, Lyudovik XI urushlarni yomon ko'rgan, qirol harbiy omadga ishonmagan, uning fikricha, tasodifiy mag'lubiyat tufayli uzoq yillik kuchli hokimiyatni yo'qqa chiqarish mumkin. Shu sababli diplomatiya va siyosat hukmdorning asosiy quroli bo'lgan. U doimo ro'y berishi muqarrar bo'lgan janglarning oldini olishga harakat qilib, har qanday kuchdan ko'ra hiylani afzal bilgan. Qirolning tarixchisi Kommin o'z hukmdori haqida «tun-u kun har xil yangi fikrlar bilan band bo'lgan», deb yozadi. U dushmanlarini bir-biri bilan urushtirib, bu borada turli ayyorliklar ishlatgan, keyin esa ular o'rtasida vositachi bo'lib, hakam vazifasini bajarib bergan. Qirol tabiatan juda ziqna odam bo'lsa-da, lozim bo'lganda o'z siyosati uchun hech qanday mablag'ni ayamagan. Uning ta'kidlashicha, har qanday odamni sotib olish mumkin va bu borada ingliz qirollari, o'zi, hatto o'g'ri va josus o'rtasida ham hech qanday farq bo'lmagan. Qirol xizmatida ko'p sonli elchilar bo'lib, ularga topshiriqlar berish vaqtida hukmdor tomonidan maslahatlar ham tavsiya qilingan. Unga ko'ra, elchilar muzokaralar olib borayotgan vaqtda o'zlarini erkin tutishlari va elchilik vaqtida ko'rsatmalar so'ramasliklari kerak bo'lgan. Diplomatlarining ishi reja asosida ketmagan vaqtlardagina qirolga xabar berilishi lozim hisoblangan. Lyudovik XI, shuningdek, elchilariga ko'pchilik oldida muzokara olib bormaslikni maslahat bergan «... katta yig'ilishlarda savollar berilishi mumkin. ular oldida biror-bir narsaga

muhtoj ekanligini tan olish ham uyatlidir...». Qirol elchilariga dushmanlarini sotib olishni maslahat berar ekan, bu borada muvaffaqiyatga erishganlarni katta in'om sohibi deb hisoblagan.

Lyudovik XI ga nisbatan muxolifat ham kuchli edi. Unga qarshi bo'lgan yirik feodallar va dvoryanlar qirolga qarshi birgalikda uch marta qo'zg'olon ko'tardilar, harakatlarga burgundiyalik Karl Jasur boshchilik qildi. Uning niyati Fransiya va Germaniya o'rtasida mustaqil qirollik tuzish edi, o'z maqsadiga erishish uchun birinchi galda fransuz qirollini kuchsizlantirish kerak edi. «Fransiyaning shunday sevamanki, unda bir qirol o'rinda oltita bo'lishni xohlar edim», iborasi Karl Jasur tomonidan doimiy ravishda takrorlanib turilgan.

Lyudovik XI Karl Jasurga qarshi barcha imkoniyatlarini (harbiy va diplomatik) ishga soldi. Natijada 1465- yil oktabrda Lyudovik XI Sen-Moreda Karl Jasurning qirolga qarshi tuzgan «Jamiyat baxt-saodati uyushmasi»ga a'zo bo'lgan yirik yer egalari bilan tinchlik shartnomasini imzolaydi va ularning shartlarini bajaradi. Shartnomadan so'ng Karl Jasur ittifoqchilari «jamiyat foydasini» unutib yubordilar. «Jamiyat foydasi endi shaxsiy manfaatga aylanib bordi», deb ta'kidlaydi Kommin. 1477-yil Nansi yonidagi jangda Karl Jasur halok bo'ladi. O'zining kuchli raqibidan qutulgan Lyudovik XI udel knyazlarining mustaqilligiga chek qo'ydi. U qirollik hududiga Men, Anju va Provansning boy savdo port shaharlarini qo'shib oldi. Shundan so'ng Fransiya faqatgina bitta mustaqil knyazlik qoldi, bu hudud Bretan hududi bo'lib, u ham keyinchalik Lyudovik XI ning o'g'li Karl VIII davrida Fransiya qo'shib olinadi. Umuman Lyudovik XI Fransiya tarixida o'zining raqibini aldash va bergan va'dasini surbetlarcha buzish yo'li bilan ish tutuvchi munofiq siyosatchi sifatida tanilgan.

Shunday qilib, Lyudovik XI davri Fransiya tarixiga absolyut hokimiyatning kuchaygan, mamlakat hududiy jihatdan birlashtirilgan va fransuz millatining paydo bo'lishi uchun shart-sharoit yetilgan davr sifatida tarixga kirdi. Qirol o'zining notabllar kengashi deb atalgan kengashi bilan birgalikda mamlakatda cheksiz hukmdorga aylanib oldi.

11.5. O'rta asrlarda Germaniya diplomatiyasi

Germaniya XII – XIII asrlarda tarqoq feodal davlat edi. Germaniyaning siyosiy taraqqiyoti Fransiya va Angliyanikidan farq qiladi. Fransiya va Anglia tobora markazlashib borgan bo'lsa, Germaniyada feodal tarqoqlik hikm surardi. Mamlakat kichik – kichik knyazliklarga bo'linib ketgan edi. Imperator hokimiyati zaif edi. Imperator bor -yo'g'i feodallarning eng yirigi edi, xolos. Knyazliklar unga nomigagina vassal hisoblanardi. Buning asosiy sababi – Germaniya imperatorlarining bosqinchilik siyosati edi. Bunday siyosat Germaniya imperatorlarini yirik va mayda feodallarga butunlay bog'lab qo'yan edi, chunki bosqinchilik yurishlarini feodallarning yordamisiz amalga oshirib bo'lmaz edi.

Fransiya va Angliyada shaharlar qiroli hokimiyatining ittifoqchisiga aylangan bir paytda, Germaniyada uning aksi edi. Bunga asosiy sabab – bosqinchilik urushlarining imperatorlarni shaharlar taqdiriga befarq bo'lganliklari sabab bo'lgan.

Frankoniya dinastiyasini idora qilish befarzand Genrix V bilan tamom bo'ladi, Germaniyani bir oz vaqt Lotar Saksonskiy (1125-1137) boshqardi. U kuchli imperator emas edi, shu vajdan Shtaufenlar xonadoni bilan Velflar xonadoni o'rtasida hiyla ishlatishga majbur bo'ldi, chunki Shtaufenlar Shvabiya gertsoglari bo'lish bilan birga, Frankoniyada ham kuchli ta'sirga ega edilar va Bavariya gertsoglari esa Velflar xonadoniga mansub edi. 1125-1250 yillarda Germaniyani Shtaufenlar dinastiyasi boshqardi.

Velflarning kuchayib ketayotganligidan betoqat bo'lgan knyazlar Konrad Shtaufenni imperator etib sayladilar. Konrad III (1138 - 1152) u ikkinchi salib yurishida ham qatnashgan edi, u o'z hukmronligini ko'pini Velflar bilan kurashga bgag'ishladi. Genrix Mag'urning o'g'li Genrix Sherning yoshligidan foydalangan Konrad Velflardan Bavariyani tortib olib, ularga faqat Saksoniyani qoldirdi. Konradning taxt vorisi Fridrix I Barbarossa davrida Shtaufenlar dinastiyasi eng zo'r qudratga ega bo'ldi. Fridrix I Barbarossa (sariq soqol) 38 yil imperatorlik (1152-1190) qildi. U shafqatsiz, tajovuzkor, shuhratparast va makkor siyosatchi edi. Fridrix I Bavariyani Velflarga qaytarib berib, ularni tinchitgach, salib yurishlari natijasida boyigan Italiyaga o'zining diqqat – e'tiborini qaratdi. Fridrix Rimda toj kiyish

paytida (1154 - 1155) Italiya shaharlarining boyib ketganligiga va Italiyaning siyosiy jihatdan zaiflashib qolganligiga ishongan edi. Bunga sabab shuki, Italiyada papa, feodal knyazlar va shahar – respublikalarga aylangan shaharlar bir – birlari bilan dushman edilar.

11.6. Muqaddas Rim imperiyasining asos solingan (962-yil), eng yuksalgan (1200-yil) va parchalanishi arafasidagi (1806 yil) xaritalari

Fridrix I dastlab papa bilan do'stona munosabatda bo'lishga intildi. Rim shaharliklarning rahbari, Rim respublikasiga asos solishga harakat qilgan (1143 - yilda) va papani dunyoviy hokimiyatga mahrum qilmoqchi bo'lgan Arnold Breshianskiyni Fridrix I papaga tutib berdi. Arnold Breshianskiyni papa zindonga tashladi va uni 1155 yilda gulxanga kuydirdi, va shu bilan Rim respublikasi tugatildi. Ammo oradan ko'p vaqt o'tmay imperatorning papa bilan munosabatlari yomonlashdi, ikki orada dushmanlik paydo bo'ldi. Papa kuriyasida Rimda imperator papa qo'lidan «benefitsiy» tarzda toj oldi va shu sababdan u papa aytganlariga quloq solmog'i lozim deb bayon qilgan edi. 1157-yili Bezansondagi reyxstagda papa vakili (legati) shu haqda ochiqdan- ochiq gapirgan edi. Ikkinchi tomondan Barbarossaning o'zida Italiyani batamom tobe qilish rejasi vijudga keldi. Fridrix 1158 yilda 100 ming kishilik qo'shin bilan Italiyaga kirib keladi va Italiya shahar kommunalaridan imperatorning noibi tayinlanishiga rozilik beilishlarini talab qildi.

Buyruqni rad etganliklari uchun Milan va Lombardiya va boshqa shaharlar

og'ir kontributsiya to'lashga majbur bo'ldilar. Barbarossa 1158 yilning 11 noyabrida Rankal vodiysida (Pyachensa shahriga yaqin joyda) katta seym chaqirib, unga Italiyaning barcha eng yirik feodallarini va Italiya shaharlarining vakillarini taklif etdi. Ana shu seymda Rankal qarorlari deb atalgan qarorlar qabul qilinib, ular imperatorning Italiyadagi hokimiyatini cheklanmagan hokimiyatga aylantirdi. Jinoiy ishlar sudi, tanga zarb etish huquqi, yer- mulklarni taqsimlash, shahar noiblarini tayinlash Fridrix qo'liga o'tdi.

Buyruqni rad etganliklari uchun Milan va Lombardiya va boshqa shaharlar og'ir kontributsiya to'lashga majbur bo'ldilar. Barbarossa 1158-yilning 11-noyabrida Rankal vodiysida (Pyachensa shahriga yaqin joyda) katta seym chaqirib, unga Italiyaning barcha eng yirik feodallarini va Italiya shaharlarining vakillarini taklif etdi. Ana shu seymda Rankal qarorlari deb atalgan qarorlar qabul qilinib, ular imperatorning Italiyadagi hokimiyatini cheklanmagan hokimiyatga aylantirdi. Jinoiy ishlar sudi, tanga zarb etish huquqi, yer-mulklarni taqsimlash, shahar noiblarini tayinlash Fridrix qo'liga o'tdi.

Siyosiy mustaqillikka ko'nikib qolgan Lombardiya shaharlari Barbarossaga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Lombardiyaning eng yirik sanoat shahri bo'lgan Milan qo'zg'olonchilarga boshchilik qildi. Qo'zg'olangan javoban Barbarossa Milanni bosib olib (1162 yil) uni qattiq jazoladi. Nemis ritsarlari Milan yonidagi o'z lagerlarida qatl etilgan Lombardiyaliklarning kesilgan kallalarini koptok qilib oynashardi. Shafqatsiz jazolar Italiya shaharlarini qaddini ancha bukdi. Tez orada Lombardiya ligasi nomi ostida nemislarga qarshi Lombardiya shahrlarining ittifoqi tashkil topdi. Bu ittifoqqa 15 ta shaharlar kirdi. (Lombardiya ligasiga kirgan shaharlar: Parma, Milan, Verchelli, Verona, Breshi, Bergamo, Ferrara, Trevizo, Paduya, Mantuya, Novara, Aleksandriya, Paviya, Pyachentsa, Bolonya). Shtafenlarning yutuqlaridan bezovta bo'lgan papa Aleksandr III (1159-1181) ham ligaga kirdi.

1167-yilda Barbarossa Italiyaga yana qo'shin tortib kelib Rimni oldi. Papa Aleksandr III qochib ketishga majbur bo'ldi. Imperator Lombardiya shaharlarini tinchitmoqchi bo'ldi, lekin to'satdan boshlangan o'lat kasali qo'shinlar safini xarob

etdi (25 ming kishi o'ldi). va Fridrix Germaniyaga qaytadi. 1174-1176 yillarda Barbarossa yana Italiyaga paydo bo'ldi, lekin bu safar uning omadi kelmadi. 1176-yil bahorida Milandan uzoqroq Lenyano degan joyda u liga qo'shinlari tomonidan batamon mag'lubiyatga uchratildi. Lenyako yonidagi mag'lubiyat Fridrix I ni Lombardiya shaharlariga yon berishga majbur etdi. Shaharlar erkin kommuna huquqini oldilar, Fridrix I papaning ishlariga aralashuvidan voz kechib, papaga ham yon berishga majbur bo'ldi.

Barbarossaning 1176-yili mag'lubiyatga uchrarishining sabablaridan biri, imperatorning eng yirik vassali Genrix Sher Velfning Italiyaga yordamchi qo'shin olib borish haqidagi iltimosini rad qilishi bo'ldi. Vassallik majburiyatlarini bajarmaganligi uchun Genrix Velf feodallar sudiga tortilgan edi. Biroq Genrix Sher imperatorga boysunishdan bosh tortib, imperatorni qo'llab- quvvatlagan knyazlar bilan urush boshladi. Knyazlarning o'zaro urushi 2 yil (1178-1180) davom etib, Velflarning yengilishi bilan tugadi.

Knyazlar sudi Genrix Sherni Germaniyadan haydab yuborish va uni barcha yerlaridan mahrum qilish haqida hukm chiqardi. Keyinchalik Genrix Sher Germaniyaga qaytib keldi va imperator uning ayblarini qisman kechdi. Unga Germaniyada qolish ruxsat etilib, Saksoniya yerlarini bir qismi (Braushvoy gertsogligi) qaytarib berildi. Velflar ustidan g'alaba qozonishi Barbarosning katta yutug'i bo'ldi. Fridrix o'z imperatorligining oxirida yana Italiya ishlariga qaytdi. 1186-yilda u o'z o'g'li Genrix VI ni Sitsiliya taxtining voris malikasi Konstansiyada uylantirdi. Barbarossa buni o'zining diplomatik faoliyatidagi eng katta yutuq deb bildi. Haqiqatda esa bu ish Shtaufenlarga falokat keltiruvchi xato bir ish edi. Ana shu ish tufayli Shtaufenlar papalikni va Lombardiya shaharlarini o'zlariga qarshi qurollantirdilar. Barbarossa 1190-yilda o'zi qatnashgan 3 chi salib yurishi haqida vaqtida vafot etdi. 1940-yili Gitler Sovet Ittifoqiga yurish rejasini «Barbarossa rejasini» deb atagan edi.

Papa Innokenniy III davrida (1198-1216) papa hokimiyati zo'r qudratga erishdi. «Papa hokimiyati-quyosh, imperatorniki-oy. Oy quyoshdan yorug'lik olganidek, imperatorlar ham o'z hokimiyatlarini papadan oladilar» degan edi. Papa

xazinasini o'sha zamondagi Yevropaning istagan qirolining xazinasiga boyroq edi.

Ko'pgina qirollar o'zlarini papaning vassali deb tan olgan edilar.

Shular orasida Angliya, Aragon, Portugaliya, Bolgariya, Shvetsiya, Daniya, Polsha, Armaniston qirollari bor edi. Innokentiy III imperatorlik toj taxtini ham o'z tasarrufiga olgan edi. 1197 yilda Genrix VI vafot etgandan keyin uning o'g'li Fridrix II Shtaufen 3 yoshga to'lgan edi. U Sitsiliya qirolligi deb e'lon qilindi. Ammo knyazlar Barbarossaning 2 chi o'g'li Fillip Shvabskiyni imperator etib sayladilar. Papa boshda bu odamga rozilik berilgan bo'lsada, lekin keyin Filipp bilan janjallashib qoldi va Velflar to'ldasiga mansub Genrix Sherning o'g'li Otton Velfni qo'llab- quvvatladi, u Otton IV nomi bilan imperator deb e'lon qilindi.

Shunday qilib Germaniyada bir- biriga raqib ikki imperator paydo bo'ldi. Innokentiy III Otton IV bilan ham achchiqlashib, 1212 yilda yosh Fridrix II ni imperator deb e'lon qildi.

Fridrix II (1212- 1250) Shtaufenlar xonadonining ikkinchi ko'zga ko'ringan vakili edi. Yarim nemis, yarim italyan bo'lgan Fridrix turli- tuman madaniy ta'sirlarga berilgan edi. Arab- Vizantiya ta'siri kuchli edi. Uning saroyida arab Vizantiyalik va yahudiy olimlar to'plangan edi. Uning o'zi arab va yunon tillarini bilar edi. Lotincha va italiyancha she'rlar yozardi. Uning Plermodagi saroyi o'zining zeb -ziynati bilan sharqdagi arab sultonlarining saroylariga o'xshardi. U Sitsiliya fedallarining qo'zg'olonlarini bostirdi. Musulmonlardan tuzilgan yollanma qo'shin Fridrix II ga tayanch bo'ldi. 1231 yilda Fridrix Sitsiliya qirolligining konstitutsiyasini matbuotda e'lon qildi. Bu konstitutsiyasida mahalliy feodallarining huquqlari, Janubiy Italiya shaharlarining erkinligi qirildi. Qirollik bir nechta ma'muriy okruglarga bo'linib, ularni qirel tomonidan tayinlanadigan gubernatorlar idora qilardi. Butun aholidan yer solig'i undirilardi.

Fridrix II Germaniyada tamomila boshqacha siyosat yurgizardi. Germaniyada yashamaganligi uchun feodallar imperatorlikka boshqa odamni ko'rsatmasliklari uchun, ularga har qanday yon berishlarga ko'ngan edi. 1232-yilda Reyn shaharlari mahalliy feodallardan ko'nikishga va erkin kommunalar huquqini olishga intilgan paytlarida, Fridrix II feodallarga yon bosdi va shaharliklarga xavf tug'diradigan

farmon chiqardi.

Fridrix II Innokentiy III bilan do'stona munosabatga edi. Ammo XIII asrning 20 yillarida papa Grigoriy IX (1227-1241) davrida imperator bilan papaning munosabatlari keskinlashdi. Papa imperatordan salib yurishga jo'nab ketishni talab qildi. Fridrix II 1228-1229 yillarda 6 chi salib yurishini tashkil qilgan edi. Lekin yurish tez tamom bo'lganligidan va Turk-Misir sultonining nisbatan kichik yon berishlariga imperatorning qanoat hosil qilganligidan papa kuriyasi ranjigan edi. 1232-yilda papa ishtirokida Lombardiya ligasi rasmiy sur'atda yana ishgah tushdi.

XIII asrning 30-yillari o'rtasida Fridrix II Milanga yurish qilib, muvaffaqiyatga erishib, Lombardiya qo'shinlarini tor - mor edi, u rimga kirib borib, papa Grigoriy IX u yerdan qochdi. Bunga javoban Grigoriy IX Fridrix II ni dindan qaytgan deb, cherkovdan haydadi va german knyazlariga boshqa imperator saylashni taklif etdi.

Papa Innokentiy IV (1243- 1254) davrida Fridrix II ning papa bilan kurashi shiddatli tus oldi. Innokentiy IV Rimda istiqomat qilishdan xavfsirab, Genuyaga ko'chib ketdi. Shu yerdan turib u fransuz va ingliz qirollarini imperatorga qarshi uchun ochishga da'vat etdi.

Papa tomonidan 1245-yilda Lionda yig'ilgan cherkov sobori, Fridrix II ni kofirlik va shakkoklikka ayiblab, imperatorga qarshi salib yurishi e'lon qilindi. Biroq fransuz va ingliz qirollari Shtafenlar bilan bo'ladigan urushga aralashishni istamadilar Fridrix II ni o'g'li Konrad IV german feodallaridan bir qismining qo'llab-quvvatlashiga erishdi, yuqori Dunay shaharlarini bir qismini o'ziga og'dirib oldi. Italiyaning o'zida shaharlarning bir qismi imperator tomoniga o'tdi. Ikki to'da ya'ni, papa tarafdorlari bo'lgan gvelflar (ya'ni italyanlar talaffuzida velflar so'zining o'zgargani) va imperator tarafdorlari bo'lgan gibellinlar (ya'ni shtaufenlarning Shvabiyadagi qasrlaridan birining Veybligenning o'zgargan nomi) o'rtasidagi kurash shiddati urushga aylandi.

Fridrix II 1248-yilda Parma yonidagi janga mag'lubiyatga uchradi. Oradan 2 yil o'tgach u vafot etdi, uning vafotidan keyin o'g'li Konrad IV imperator bo'ldi. 1254-yilda Konrad qazo qildi, uning go'dak o'g'li Konradinni german knyazlari imperator qilib saylashdan bosh tortdilar. Konradinning amakisi Fridrix II 2chi o'g'li

Manfred huzuriga ketib qoldi. Sitsiliya qirolligi Manfred qo'liga o'tgan edi.

Papalar Karl Anjuyskiy (fransuz qiroli Lyodovik IX ni ukasi) boshliq fransuz feodallarini Italiyaga taklif qildilar. Fransuz qo'shinlari 1266-yili Benevent shahri yonida Manfredni yengdilar va uni o'ldirdilar. Konrad IV ni yosh o'g'li Konradin 1268 yili o'z tarafdorlari yordamida fransuzlarni Janubiy Italiyadan siqib chiqarishga harakat qildi, lekin uning omadi kelmadi. Asir qilib olingan Konradin Neopolda qatl etildi (1268-yil).

Shtaufenlar dinastiyasining so'nggi vakili shu tariqa halok bo'ldi. Shtaufenlarning halokati tufayli Germaniyadagi imperatorlik hokimiyati tamomila orqaga ketdi. Uzoq vaqt (1254-1273 yillarda) Germaniyada haqiqatda butunlay imperator bo'lmadi.

El'ba daryosining o'ng tomonida va Boltiq dengizi qirg'oqlarida yashagan vagralar, obodritlar, lyutichlar, pomoryanlar XII asr o'rtasiga kelib feodallashgan edilar XII asrda nemis feodallarining g'arbiy slavyanlar (biz yuqorida tilga olgan xalqlar) yerlariga hujumi keng miqyosda boshlandi. Ayniqsa Saksoniyalik feodallar sharqqa ko'proq intildilar.

Slavyan qabilalarning tarqoqligidan foydalangan german feodallari XII- XIII asrlarda obodritlar, lyutichlar, pomonyanlarning yerlarini bosib oldilar. Slyavanyanlarga qarshi kurash Germaniyada o'ziga xos «salib yurishi» deb ham qaraldi. Bir nechta german feodallari Genrix Sher Velf boshchilik qilgan ritsarlarning salib qo'shini 1147-yilda obodritlar yurtiga yurish qildi. Yurishda 60 mingtacha nemis ritsari qatnashdi. Nemislar son jihatidan ko'p bo'lsada, zafar qozona olmadilar. Obodritlar knyazi Niklot dushmanga qarshi o'rmonzor va botqoqliklardan foydalanib qarshilik ko'rsatdi. Niklot german feodallarining ittifoqchisi bo'lgan daniyaliklarga qattiq zarba berdi va nemis kolonistlarini katta bir qismini yana Germaniyaga haydab yubordi. Ammo nemislar El'ba daryosining o'ng tomonidagi yerlarga hujumni davom ettiraverdilar, Niklot shular bilan kurashda 1160-yil halok bo'ldi.

Niklotning o'g'illari kurashni davom ettirsalarda ammo o'z mulklarining mustaqilligini saqlab qololmadilar va o'zlarini imperatorining vassallari deb tan

oldilar. 1170-yili obodritlar yerida Meklenburg gertsogligi nomi ostida yangi yarim slavyan, yarim nemis gertsoligi tashkil topib, u imperiya tarkibiga kirdi. 1180-yilda pomoryanlar ham o'z mustaqilliklarini yo'qotib bu yerda ham Pomeraniya nomi ostida yarim slavyan davlati tashkil topdi va uzoq vaqtgacha ikkinchi nomi bilan Sloviya deb atab kelindi.

Lyutichlarning yerlarida Branderbung markgrafligining tuzilishiga asos solindi. Yirik german feodali Albrext Medved Askaniya (1170-yil vafot etgan) lyutichlarga qarshi qilingan yurishga boshchilik qildi.

XIII va XIV asrlar mobaynida Brandenburg markgrafligini nemislar zo'r berib kolonizatsiya qildilar.

Slavyanlarning Sileziya viloyati Polsha qirolligi tarkibiga kirgan edi. XII- XIII asrlarda bo'lib o'tgan o'zaro urushlar natijasida Sileziya knyazlari Polsha qiroli bilan yer- mulkka egalik qilish aloqalarini uzib, german imperatorini tan oldilar. Sileziyani nemislar kolonizatsiya qilgach, ular nemis tili va urf -odatlarini o'zlashtirdilar. Sileziya Sileziya gertsogligi nomi ostida Muqaddas Rim imperiyasi tarkibiga kirgan va keyinchalik XIV asr o'rtalarida Chexiya hukmronligiga o'tdi.

Nemislarining Boltiq bo'yiga kirib borishlari XII asrning II yarmida boshlangan edi. Bu vaqtda nemis savdogarlari Boltiq dengizi sohilida faktoriyalar barpo eta boshladilar. Savdogarlar ketidan nemis kolonistlari kelib, ular livlar, qurlar, estlar kabi mahalliy qabilalar orasida xiristanlikni yoydilar. 1201-yili nemislar Riga shahrini barpo etdilar va bu shahar nemis kolonizatsiyasining tayanch manzili bo'lib qoldi. Papa Innokentiy III livlarga, estlarga, qurlarga qarshi maxsus salib yurishi e'lon qildi. Livoniyani istilo qilish uchun Livoniya yoki qilichbardorlar Ordeni (chunki ritsarlar plashiga qilich tasviri tushirilgan edi), deb atalgan alohida orden ham ta'sis etildi. XII asrning 20-30 yillarida livlar va qurlar istilo qilingan bo'lib, zo'rlab cho'qintirildi.

Prusslarning janubiy Boltiq bo'yi qabilasi bilan urushgan polyak knyazlari Tevton ordenini yordam berishga da'vat etdilar. Orden polyaklarining taklifini qabul qilib, 1226-yilda o'z faoliyatini Quyi Visla daryosi bo'yiga ko'chirdi. Orden ritsarlari prusslarga qarshi qilib 1230-1284 yillar mobaynida kurashib, mamlakatni istilo

qildilar. Marienburg shahri Tevton (hoz. Pruss) ordenining poytaxti bo'lib qoldi. Shuningdek yangi barpo etilgan Kenigsberg, Memel shaharlari Prussiyaning yirik markazlariga aylandi.

1237-yili Tevton ordeni qilichbardorlar ordeni bilan birlashib, o'z ta'sirini Boltiq dengizining sharqiy sohiliga yoydi.

Nemis ritsarlari rus yerlariga ham kirishga urindilar. Ular Novgorod va Pskov yerlariga xavf soldilar. 1242-yil martida Novgorod knyazi Aleksandr Nevskiy Pskov yeridagi nemis otryadlarini tor- mor qilib, Pskov shahrini ozod qildi. 1242-yilning 5-aprelida Chud ko'lida nemislarning novgorodliklar bilan tarixiy jangi Muz ustidagi jang bo'lib, unga Aleksandr Nevskiy boshchilik qilib, ular nemislarni tamomila yenggan edi.

Orden Prussiyani istilo qilgandan keyin, u Polshani va Litvanni siyosiy mustaqilligiga xavf solayotgan edi. 1346-yili orden daniyaliklaridan Estoniya hududini sotib oldi. 1410-yilning 15-iyulida polyaklar, litvaliklar va ruslar Gryunvald yonidagi jangda ordenga qat'iy zarba yetkazdilar. Orden qo'shinlari safida G'arbiy Yevropadagi 22 mamlakat vakillari jang qildi.

XIV asr o'rtalarida kelib Shimoliy Germaniya shaharlari qudratli Ganza ittifoqiga birlashdilar. Ganza iqtisodiy ittifoqiga bo'lib qolmasdan siyosiy ittifoq edi. Lyubekda ittifoqqa kirgan shaharlardagi vakillarning vaqti- vaqti bilan sezdarli bo'lib turardi. Ganza savdosini o'z nazoratiga olishga uringan Daniya qiroliga Ganza jiddiy zarba etkazdi. Ganza shaharlarining Daniya bilan olib borgan uch yillik urushini bartaraf etgan 1370 yilgi Shralzund sulh shartnomasiga ko'ra. Daniya qiroli Ganza ittifoqining ishlariga biror yo'l bilan aralashishdan voz kechdi va Daniya bo'g'ozlarida Ganzaga qarashli tovarlardan undiriladigan savdo bojlarini ancha kamaytirdi.

Ganza shaharlari bilan savdo qiladigan mamlakatlar Angliya, Shvetsiya, Rossiya nemislarining savdo vositachisi bo'lishlarini istamaganlaridan keyin XV asrning II yarmiga kelib Ganzaning ishi orqaga ketdi.

Shimoliy shaharlarning ittifoqidan tashqari XIII-XV asrlarda Germaniyada janubiy va g'arbiy shaharlarning yirik ittifoqlari bor edi. Shvabiya ittifoqi yuqori

Dunay daryosi rayonida joylashgan 90 ta shaharni o'z ichiga olgan edi. Ularning tepasida movut, surp, gazlama to'qish, metallurgiya sanoati, qurol- yarog' ishlab chiqarish rivojlangan markazlar Augsburg, Ul'm, Nyurnberg shaharlari turardi, bular Italiya bilan savdo qilardi. G'arbdagi Reyn ittifoqi sanoat va savdo ittifoqi edi. Reyn daryosi bo'yida joylashgan movut to'qish va metall ishlab chiqarish rivojlangan Kyoln, Vorms, Strasburg shaharlari bu ittifoqqa kirgan edi. Bu shaharlar Niderlandiya, Fransiya va Italiya bilan savdo olib borardilar.

German knyaz feodallariga qarshi birlashgan ikki shahar ittifoqi o'rtasida 1381-yilda urush boshlandi. Ikkala ittifoq shaharliklarga qarshi kurashda vaqtinchalik jipslashgan feodallardan 1388-yilda yengildilar. 1273-yilga kelib imperatorlik davri tugab, feodallar graf Rudolf Gabsburgni (Shvabiyadan) imperator etib sayladilar. U 55 yoshda bo'lib, katta yer – mulklar egasi bo'lmagan hiylakor siyosatchi edi. Knyazlar uni imperatorlikka saylar ekanlar, uning zaif tomonini bilar edilar, chunki ular imperatorlarning kuchayishini istamas edilar. 1273-yilda hokimiyat gabsburglar qo'liga o'tadi. Rudolf Germaniyadagi ruhoniylar knyazlarning – arxiyepiskoplar va yepiskoplar ko'magiga tayanib ish ko'rishga harakat qildi.

Chex qiroli Pshemis II ni 1254-yilda imperatorlik tojini o'ziga olmoqchi bo'lganda, knyazlar uni rad etgan edilar. Rudolf Pshemis bilan urush boshladi va boshqa german knyazlari yordamida uni yanchib tashladi, g'alabaga erishish natijasida Avstriyani va unga qo'shni bir qancha viloyatlarni, ya'ni slavyanlarning Shtiriya, Karintiya, Krayna kabi viloyatlarni bosib oldi.

Gabsburglar hokimiyatni mustahkamlash uchun oldin Lyuksemburglar bilan kurashishlari lozim edi. G'arbiy Germaniyada joylashgan kichkina Lyuksemburg knyazligidan tashqari, Lyuksemburglar yana XIV asrdan boshlab Chexiyani egallagan edilar. Lyuksemburglar xonadoni Karl IV davrida kuchaydi, Karl IV Chexiya qiroli va Germaniya imperatori sifatida 30 yildan ortiq (1347 -1378) hukmronlik qildi.

1437-yilda Lyuksemburglar dinastiyasi barham topdi, shundan keyin Gabsburglar imperatorlik toj – taxtini uzil kesil bosib olib, 469 yil ya'ni 1806-yilga qadar (Napoleon I davrigacha) qo'llarida saqlab qoldilar.

Gabsburglar hokimiyati Lyuksemburglar davridagi hokimiyatga qaraganda ancha kuchsiz edi. Gabsburglarning avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan xususiy knyazlik yerlari bor edi. XV asrning 70 yillariga kelib xuddi shu yo'l bilan Gabsburglar boy Burgundiyaning qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldilar, (ya'ni Maksimilian Gabsburgni Mariya Burgundskayaga uylanishi bilan).

XVI asr boshlarida boshqa nikoh yo'li bilan Gabsburglar Ispaniya dinastiyasi bilan qarindosh bo'ldilar, ya'ni Maksimilianning o'g'li Filipp Chiroyli Ferdinand bilan Izabellaning qizi Xuanaga uylandi. Keyinchalik bu Gabsburglarga Ispaniya toj – taxtini meros qilib olish huquqini berdi. Germaniyaning o'zida Gabsburglar Avstriya, Shtiriya, Karintiya, Krayna, Tirol va Shvabiyani bir qismini egallagan edilar.

Fridrix III davrida (1439 -1493) fuqaro mamlakatda imperator borligini unuta boshlagan. Imperator qanday real hokimiyat – na umumimperiya qo'shini, na umumimperiya soliqlari, na markaziy sud va ma'muriy apparat bo'lmagan.

XV asr mobaynida Germaniya imperiyaga qarashli yerlarni ko'pini yo'qotdi, bu yerlar qo'shni davlatlarga o'tib ketdi yoki ular o'zlarini imperiyada mustaqil yerlar deb e'lon qildilar. XV asrning 60 – yillarida Prussiya orden davlatiga vassallik munosabatlariga barham berib, Polsha qiroli hukmronligiga o'tdi.

Klezvig-Golshteyn Daniyaga o'tdi. XV asrning 20 – yillarida guschilarning urushi boshlanishi munosabati bilan Chexiya imperiya tarkibidan ajralib chiqdi.

Shveytsariya shaharlari va qishloq kantonlari ittifoqidan tashkil topgan mustaqil Shveytsariya federatsiyasi 1481 – yilda mustaqil davlat bo'lib, imperiya tarkibidan ajralib chiqdi. Shveytsariya jamoalari german feodallariga qarshi kurashi XIII asrda Rudolf I Gabsburg davrida boshlangan edi. Bu kurash XIV –XV asrlarda ham davom etdi. XV asr oxirida Gabsburglar Shveytsariya ittifoqining mustaqilligini uzil – kesil tan oldilar.

11.6. O'rta asrlarda Italiya diplomatiyasi.

III asr oxirida german qabilalari Rim imperiyasining hududlariga kirib kelishi natijasida bir provinsiya ketidan ikkinchisi bosib olina boshlandi. Imperiyadagi ichki

muammolar, o'zaro kurashlar va iqtisodiy inqirozlar qarshilik ko'rsatish imkoniyatini pasaytiradi. Ishlab chiqarishda kam samara beruvchi qulchilik va kolonlar mehnati imperiyani yanada zaiflashtiradi. Doimiy ravishda qo'zg'olon ko'taruvchi qullar «varvarlar» yoki german qabilalari misolida o'zlariga ittifoqchilarni ko'ra boshlaydi.

Rim imperiyasi ikki qismga bo'linish natijasida yanada zaiflashgach, g'arbiy imperiya tashqi siyosat va diplomatiya sohasida sezilarli ravishda oqsay boshladi. Alarix boshchiligidagi vestgotlar Italiyaga kirib kelganda zaiflashib qolgan imperiya german qabilalariga qarshi tura olmadi, imperiya german qabilalariga qarshi na harbiy kuch ishlata oldi, na diplomatik usullar qo'llay oldi.

Rim imperiyasi hukmronligi davrida shakllangan zamonaviy va boy tajribaga ega diplomatik usullar Italiyaning o'zida emas, balki Sharqiy imperiyada yanada boyib, tajriba o'rtirib bordi.

Italiyaning Rim imperiyasi qulagandan keyingi davrdagi tarixiga e'tibor qaratsak, bu yerda Langobardlar qirolligi, keyinroq korolinglar sulolasi (Franklar davlati tarkibida) davrida bir muncha markazlashgan davlat sifatida mavjud bo'lib, ularning tashqi siyosati, asosan, Rim katolik cherkovi va papalarning diplomatiyasi bilan bog'liq.

X asrga kelib Italiyada boy savdogarlar shaharlari vujudga kela boshladi. Venetsiya, Genuya, Neapol va boshqa shaharlar Yevropa va Sharq mamlakatlari o'rtasida savdodagi vositachilik natijasida boyib ketishdi. Ko'plab mamlakatlar bilan savdo-sotiq aloqalarining kuchayib borishi ularning boshqa mamlakatlarda savdo uylarini ochishiga olib keldi, bu, o'z navbatida, muvaffaqiyatli tashqi siyosat va kuchli diplomatiyaga sabab bo'ldi. Italiya davlatlari Yevropada diplomatiya sohasida boshqa davlatlarga nisbatan ancha ilgari ketdi.

Tarixchilar, tadqiqotchilarning fikricha, hozirgi zamonaviy diplomatiyaning vatani Italiya hisoblanadi. Bu fikr ko'pchilik tarixchilar tomonidan isbotlab berilgan. Shaharlar Yevropaning boshqa mamlakatlariga nisbatan Italiyada ertaroq rivojlana boshladi, kapitalistik munosabatlar ham Italiyada boshqa mamlakatlardagiga nisbatan ertaroq namoyon bo'ldi.

Italiyaning shimoliy qismi, Markaziy Italiyadagi ayrim shaharlar, asosan,

shahar-davlatlar sifatida rivojlanib bordi. Shahar-davlatlar o'zining atrofidagi hududlar bilan cheklanardi. Ammo Sharq mamlakatlari bilan savdodagi vositachilik sabab ular Yevropa iqtisodiy hayotida juda kuchli o'rinni egalladi. O'zlarida ishlab chiqarishning kuchliligi bilan birga Sharq mamlakatlari bilan savdo natijasida Markaziy va hatto Shimoliy Yevropa davlatlariga ham savdo mahsulotlarini yetkazib beradi. Asta-sekin Italiya shaharlari bank ishlarining ham markaziga aylana bordi. Har bir shahar davlatlarda o'ziga xos boshqaruv tartibi, tashqi siyosiy uslublar va hatto o'ziga xos sinfiy kurashlar mavjud bo'lgan. Italiya shaharlari orasida Milan, Venetsiya, Genuya, Florensiya kabi shahar-davlatlar alohida siyosat olib borsalar-da, ammo ularning birontasi boshqalarni o'ziga bo'ysundira oladigan darajada kuchli emasdi. Italiyani birlashtirish masalasiga qiziqish u qadar kuchli emasdi. Chunki bu ularning va papalarning manfaatlariga to'g'ri kelmasdi.

Italiya shaharlarining hunarmandchilik va savdo-sotiq borasidagi qiziqishi, bankirlarning maqsadi ham qo'shni mamlakatlar bozorlarini egallash va yanada ko'proq daromad olishga qaratilgan edi. Yangi bozorlarni egallagach, dengiz va quruqlikdagi savdo borasidagi raqobat Italiya shaharlarini bir-biriga yaqinlashtirmasdan, balki ularni bo'lib yuborardi. Mamlakatning markaziy qismida papa davlati o'z hukumronligini o'rnatib, juda faol tashqi siyosat olib borardi. Ammo papa davlati qudratli bo'lib, Italiyani birlashtirishi mumkin edi, lekin papalar ma'lum sabablarga ko'ra Italiyaning birlashuvidan manfaatdor emasdi.

Italiyaning janubi va Sitsiliya oroli esa butunlay alohida bo'lib, mazkur hududda dastlab normannlar, keyinroq ularning hokimiyati Gogenshtaufenlar bilan almashadi, so'ngra Anjuy sulolasi va nihoyat Aragonlar hukmronligi o'rnatiladi. Yirik davlatlar Sitsiliya va Neapol Italiya bilan emas, balki Ispaniya bilan aloqada edi.

Umuman o'rta asrlar davrida va undan keyingi davrlarda ham Italiya boshqa davlatlar o'rtasida taqsimlanib borilgan. Yarim oroldagi davlatlar goh o'zaro urushlar olib borishgan, goh chet ellik bosqinchilarga qarshi kurash olib borar va harbiy yo'lga qo'shimcha ravishda elchilar yuborish, muzokaralar olib borish yo'llaridan ham foydalanardi. Oxir-oqibat ular murosaga kelar yoki boshqa kuchliroq davlat

bilan yaqinlashish, ittifoq tuzishga kirishardi. Italiyaning barcha davlatlarida albatta papa rezidensiyalari bo'lardi.

11.7. Konsullik xizmatining tashkil topishi.

Italiya shaharlari Yaqin Sharq mamlakatlari bilan faol savdo-sotiq aloqalarini olib borishardi. Shu sababli shaharlar o'z savdogarlarining manfaatini himoya qilish uchun boshqa mamlakatlarda maxsus muassasalar tashkil qilardi.

Yirik savdo shaharlari Genuya, Venetsiya, Piza va boshqalar xorij mamlakatlarida o'z fuqarolari bo'lgan savdogarlarni himoya qilish uchun konsullik xizmatini shakllantirishga kirishadi. Bunda dastlab salib yurishlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Suriya va Falastinda vujudga kelgan salibchilarning davlatlari xristian savdogarlarning manfaatlarini himoya qilardi. Salibchilar Venetsiya, Genuya va Pizadan har tomonlama yordam olib turardi. Ularning haqiqiy qudrati Levant sohillarida va bandargohlarida bilinardi. Sharq mamlakatlari bilan savdo ularning qo'lida ekan, undan tushadigan daromad ham o'z-o'zidan ularga tegishli edi.

Pizalik savdogarlar Antioxiya knyazligi va Tripoli grafligida asosiy o'rinni egallab, katta mavqega ega bo'lsa, venetsiyalik va genuyalik savdogarlar Quddus qirolligi tashqi savdosini o'z qo'llariga olishgan edi. Ular har bir shaharning alohida kvartallariga egalik qilgan va u yerda Italiya shaharlarining koloniyalari shakllana boshlagan. Ularda umumiy sud, boshqaruv tartibi shakllantirilgan.

Italiya koloniyalari tepasida alohida mansabdagi shaxs turardi va u, albatta, italiyalik bo'lib, ularga «Vikont»lar sifatida murojaat qilishardi. Ular barcha tartiblarning qonun doirasida amalga oshirilishini nazorat qilardi.

XI asr oxirlarida Quddus qirolligidagi barcha Venetsiya koloniyalari uchun yagona boshqaruv shakllantirilib, ularni «bayyulo» boshqarardi. Genuya koloniyalarini ikkita konsul boshqargan. Pizaliklar o'z koloniyalarini boshqarishi uchun dastlab uchta konsul tayinlashadi, ammo keyinroq ularning sonini bir kishiga tushirishdi. Ularning barchasi Quddus qirolligi poytaxti Akrada yashardi. Barcha vakillar o'zlarining manfaatlarini Italiya respublikalaridagi qonunlar asosida

mas'uliyatli shaxs sifatida himoya qilardi. Ayrim vaqtlarda koloniyalar aholisi tomonidan konsullar saylanardi. Bazi paytlar mahalliy hokimlar va konsullar o'rtasida ziddiyatlar sodir bo'lardi. Quddus qiroli, Tripoli grafi va Antioxiya knyazi italiyaliklar tomonidan qonun buzilishlari yuz bergan paytlarda, asosan, papaga arz qilishardi, chunki faqatgina papa ularga nisbatan (o'zi xohlasa) jazo choralarini ko'rishi mumkin edi. Ko'p hollarda mahalliy hokimliklar va konsullar o'rtasida yuz beradigan munozarali holatlar va ziddiyatlar oxir-oqibat muzokaralar orqali yakun topib, juda kam hollarda to'qnashuvlar yuz bergan.

Italiyalik konsullar qo'lida fuqarolik huquqiga oid hujjat bilan birga o'z shahri hukumati va rim papasi tomonidan berilgan savdo- sotiq ishlarini olib borish huquqini beradigan yorliq ham bo'lardi. Italiya savdogarlari Sharqda savdo-sotiq aloqalaridagi mavqelarini yanada mustahkamlash uchun Kataloniya va Provans savdogarlari bilan ham shartnoma tuzishardi. Salibchilar Suriya va Falastindan quvib chiqarilib, hokimiyat musulmonlar qo'lga o'tganidan keyin ham vaziyat o'zgarmadi. Italiyaliklar uchun Sharqda, asosan, ikkita shahar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularda venetsiyaliklar ustun mavqega erishishdi.

Venetsiyaliklarning Aleksandriyada ham ikkita faktoriyasi bo'lgan. Ularning tepasida ham konsul turardi, unga sulton bilan har yili 10 marotaba uchrashish huquqi berilgan. Kipr orolida Genuya va Pizaning o'z konsulliklari mavjud bo'lib, ular Kataloniya shahri Monpelyeda ham faoliyat olib borgan. Konstantinopoldagi italiyaliklarning koloniyasida boshqaruv «bayyulo» qo'lida bo'lib, u faqatgina savdo-sotiq ishlarini amalga oshirmasdan, Venetsiya respublikasining muhim diplomatik vazifalarini ham bajargan. Shu sababli u bir vaqtning o'zida Venetsiya Respublikasining Konstantinopoldagi konsuli va elchisi vazifasini ham o'tagan.

Konstantinopolning turklar tomonidan egallanishi natijasida Venetsiya koloniyasi o'zini-o'zi boshqarishi huquqini saqlash bilan birga, bayyulo o'zining barcha huquqlari, jumladan boshqaruv va sudlov huquqlarini ham saqlab qoladi. Qo'shimcha ravishda Venetsiyaning sulton saroyidagi doimiy diplomatik vakili ham bo'lib qoldi.

11.8. Florensiya va Venetsiya diplomatiyasi.

Florensiya diplomatiyasi. Italiyada Florensiya faqatgina mamlakat uchun emas, balki qo'shni mamlakatlar va Yevropaning boshqa davlatlari uchun ham diplomatlar yetkazib bergan. 1300-yilda Rim papasi Bonifatsiy VIII Rimda yubiley (birinchi yilning boshlanishi) munosabati bilan ko'plab mamlakatlarning elchilarini taklif qildi va kelgan elchilarning 12 tasi asli florensiyalik bo'lib, ular o'z shaharlari nomidan kelmasdan, balki Angliya, Fransiya, Vengriya, Sitsiliya va boshqa davlatlarning nomidan kelishgan. Mana shu holatning guvohi bo'lgan Rim papasi buni, o'zining «Beshinchi qasidasi» da eslab o'tadi. Ammo Yevropa davlatlarida faoliyat ko'rsatgan florensiyalik diplomatlarning bu qadar ko'p sonli ishtirokini faqatgina mazkur yig'in bilan cheklash xato bo'lardi, ularning faoliyati va nomi borasida uzundan-uzun ro'yxatni ko'rsatish mumkin. Ularning orasida juda mashhur nomlarni, xususan, XIV asrda yashagan Dante, Petrarka, Bokachchoni, XVI asrda Makiavelli va Gvichchordinilarni uchratish mumkin.

Florensiyada diplomatlar tayyorlaydigan maxsus maktablar bo'lib, ularda Yevropa davlatlari uchun, yoki ular tomonidan yuborilgan iltimosnomalar asosida diplomatlar tayyorlab berilardi.

Venetsiya diplomatiyasi. Venetsiya Italiyaning kichik shahar davlati hisoblanib, asosan, savdo-sotiq olib borib, boyib ketgan. Xalqaro savdo aloqalarini olib borish uchun kuchli diplomatiya va siyosat yuritishga to'g'ri kelardi. Garchi ularda Dante, Makiavelli kabi mashhur diplomatlar bo'lmasa-da, ammo respublika diplomatlari juda katta tajribaga ega bo'lib, ular haqida yetarlicha ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Milanda XV asr o'rtalarida gersoglik tepasida Franchesko Sforza turgan va u o'z davrining mashhur diplomati bo'lib, Italiya davlatining maxfiy diplomatik san'ati asoschilaridan biri sifatida tan olinadi. Shu o'rinda yana bir jihatga e'tibor qaratish lozim: papalar orasida ham o'ta mohir diplomatlar bo'lgan. Ular orasida Grigoriy VI va Innokentiy III larni alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Venetsiyaning mashhur diplomatlari orasida doj (hokim) Enriko Dandoloni ko'rsatish lozim. O'rta asr muarrixlari tomonidan «90 yoshli qari tulki» laqabini olgan bu shaxs to'rtinchi salib

yurishini o'z respublikasi savdo manfaatlariga xizmat qildirish uchun yurishni Konstantinopolga burib yuborishga muvaffaq bo'lgandi. Aynan Enriko Dandoloning mazkur ishi «savdo operatsiyasi» nomi bilan tarixga kiritiladi. Shu yurish natijasida Venetsiyaning qudrati yanada oshgan va savdo-sotiq borasida katta imkoniyatlarga ega bo'lgan. Bu yerda diplomatik xizmat butun bir muassasa miqyosida amalga oshirilardi, hatto dunyo mamlakatlari uchun Venetsiya «diplomatik maktab ustaxonasi» hisoblangan. Savdogarlarning yirik vakillari Venetsiyadagi hokimiyatni o'z qo'llarida mustahkam ushlab turgan va shu bilan birga ular diplomatik faoliyatida maxfiy usullardan foydalanishgan.

Venetsiya o'zining diplomatiyasida Vizantiyadan ko'plab diplomatik usullarni qabul qildi, ammo ularni doimo yangilab, boyitib borishi natijasida uni yangi bosqichga ko'tara oldi. Shaharning savdo-sotiq sohasidagi imkoniyatlarini oshirish, o'zlariga qulay sharoit yaratish maqsadida Venetsiya boshqa davlatlardan farq qilishga urinardi.

Venetsiya diplomatiyasida aldash, sotib olish, ikkiyuzlamachilik, soxta va'dalar berish, josuslik qilish va shularga o'xshash boshqa holatlarni ko'rish mumkin. Venetsiyaning umrbod doji Dandoloning faoliyati yuqoridagi fikrlarga asos bo'ladi va fikrimizni yaqqol isbotlaydi.

Dandolo Misrga amalga oshirilayotgan salib yurishini Venetsiyaga qarashli orollar orqali amalga oshirishda o'zining kemalaridan foydalanishlariga erishdi. Harbiylarni, ularning qurol-yarog'i, oziq-ovqati va otlarini dengiz orqali o'tkazib qo'yish uchun Venetsiya tomonidan juda katta pul talab qildi. Ammo baronlar va boshqalar tomonidan yig'ilgan naqd pul, oltin va kumush buyumlar ham talab qilingan pulni to'lash imkonini bermadi. Shunday sharoitda Dandolo xalq yig'ini va oqsoqollar kengashiga murojaat qildi. Unda talab qilingan pul to'lanmagani, shu sababli to'langan pul evaziga yarasha salibchilardan boshqa o'zlari uchun zarur talablarni so'rashga undaydi, xususan, u xalq oldidagi chiqishida Vengriya qiroli ularga qarashli Zaru (Zadar) shahrini (Dalmatsiyada joylashgan) tortib olganligi, shu sababli salibchilar qolgan pul evaziga shu hududni qaytarishda yordam berishi lozimligini ta'kidlaydi. Xalq yig'ini Dandoloning qarorini ma'qulladi. O'sha davrda

yakshanba kunlaridan biridagi ibodat vaqti muqaddas Morka ibodatxonasida ko'plab venetsiyaliklar va salibchilar ibodat uchun to'planishdi, ana shu paytda Dandolo yana bir bor chiqish qilib, provaslavlardan dindan chiqib ketganligini, ularni yana dinga qaytarish lozimligini aytishi venetsiyaliklarga va salibchilarga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uning o'zi qo'lga xochni olib, urush boshlashga chorlab, hatto yurish boshida borishga va'da beradi. To'rtinchi salib yurishi ishtirokchisi va muarrix Villarduen (o'zini shunday deb ataydi) Dandoloning chiqishi haqida shunday xotiralarni aytib o'tadi: «Xalq va salibchilar uning (Dandolo) chiqishidan keyin ko'zlariga yosh olishdi, hatto qariyalar va nimjon kishilar ham yurishda qatnashish uchun istak bildirishdi va boshqalarni bu savob ishidan chetga qolmaslikka chaqirishdi. Odamlarni muqaddas ishga chaqirgan kishi juda keksa edi, ammo uning ko'zlari chiroyli bo'lishi bilan birga undan hech qanday ma'no o'qib bo'lmasdi». Unda faqatgina xalq yig'lamaydi, balki Venetsiyaning qari ayyor bo'lgan doji ham altar oldida tiz cho'kib, yig'lagan holda xochni o'padi va bu xalqqa kuchli ruhiy ta'sir ko'rsatadi. Dandolo kelajakda nima bo'lishini juda yaxshi tushunardi. Sababi boylikka o'ch salibchilarni Konstantinopolga olib borish bilan birga o'zining (Venetsiyaning) savdo-sotiqdagi asosiy raqibi Vizantiyani mag'lub qilishni rejalashtirgan. To'rtinchi salib yurishi natijasida poytaxt Konstantinopol bilan birga Vizantiya imperiyasining katta qismi ham istilo qilindi. Venetsiyaliklar egallagan o'ljaning katta qismini qo'lga kiritishadi va uning doji Rim imperiyasining 4/1 va 8/1 qismi egasi (xo'jayini) unvonlarini oladi. Oradan uch asr o'tib Venetsiya uchun ham xalqaro vaziyat og'irlashdi. Yosh va serg'ayrat Fransiya qiroli Karl VIII o'zining 1494-yildagi mashhur Italiya yurishini amalga oshirishi natijasida G'arbiy Yevropadagi siyosiy vaziyat ham o'zgarib ketadi. Bu yurishda Karl VIII Italiya davlatlari orasida Venetsiyaga alohida e'tibor qaratadi. Shu sabab Venetsiyaga yurish nafaqat Italiyaning siyosiy hayotiga, balki Yevropaning iqtisodiy hayotiga ham juda kuchli ta'sir o'tkazdi. Bu haqda Filipp Komnin shunday deydi: «Karl VIII huzuriga yo'l-yo'lakay Italiyaning deyarli barcha shaharlaridan elchilar kelishdi, ular juda yaxshi kutib olindi, hatto Venetsiyaning eng mashhur va e'tiborli 25 kishisi ham keldi, ular juda qimmatbaho kiyimlar kiyishgandi». Karl VIII Venetsiyaga yetib

kelganida Velmojlarning yangi guruhi bilan uchrashdi.

Elchilarni o'sha davrning mashhur kishilaridan gersog Milanskiy va gersog Ferarskiylar boshlab kelishadi. Keyingi kun qirol dojni qabul qildi. Navbatdagi kunlarda qirolga Venetsiyani sayr qildirishdi, bu yerdagi saroylar, ibodatxonalar va boshqalarga olib borishdi. Umuman Venetsiyada 8 oy davomida qirolning sharafiga bayramlar, konsertlar va boshqa ko'ngilochar tomoshalar tashkil qilindi, ammo bu davrda Fransiya qirolu Karl VIII ga qarshi harbiy ittifoq shakllantirilib borildi. Elchilar Venetsiyadan chiqib Milan shahriga, papa huzuriga, Germaniya imperatori va Ispan qiroliga xatlar va takliflar bilan borishdi. Shundan keyin ularning barchasi Venetsiyada to'planishdi. Venetsiya doji yig'ilganlarga Fransiya qarshi ittifoq tuzishni taklif qiladi. Ammo bu paytda Karl VIII Italiyaning eng yirik shaharlaridan biri Neapolni egallagan haqidagi xabar keladi. Shunda Venetsiya tomoni vaziyatdan

chiqish maqsadida Germaniya imperatori, Ispaniya va Fransiya qirollarini turklarga qarshi birgalikda ittifoq tuzishga chaqiradi.

Fransiya qirolining elchisi Venetsiyaga kelganda doj uni juda ochiq chehra bilan kutib oladi, ammo boshqa o'tirganlarning yuzi tund holda bo'lganligini ta'kidlaydi. Mazkur holatni Fransiya elchisi xuddi Gannibalning Kann jangidagi g'alabasi rimliklarga qanday ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, qirolning Neapolni egallashi ham ularga shunday ta'sir etganini aytib

o'tadi. Qirol Karl VIII ning Neapoldagi g'alabasi unga qarshi tuzilayotgan Ligani

amalda parchalashga yordam berdi.

Kelasi kuni doj yana Fransiya elchisi Komninni qabul qilib, unga besh davlat birgalikda turklar sultoniga qarshi ittifoq tuzishi kerakligini taklif qiladi. O'z taklifiga qo'shimcha qilib, bu mudofaa maqsadiga qaratilgan ittifoq bo'lib, faqatgina «Tinchlikni saqlash» uchun kafolat bo'lishi lozim deb takidlaydi.

Shundan keyin Komnin bu borada qirolga ma'lumot berishini va mazkur ittifoq tuzilishi mumkinligini aytgach, uni tantanali kuzatish marosimi bo'lib o'tadi, hatto 40 ta bir xil musiqa asbobidan quloq qomatga keladigan musiqa chalinadi, Komnin o'zi tanimagan Milan elchisidan iltifot ko'rganini ham ta'kidlaydi.

Umuman Venetsiya savdo-sotiq natijasida ko'plab davlatlar bilan siyosiy aloqalarni faol ravishda olib borardi. Hatto shu soha bo'yicha respublikada katta shtatga ega alohida mahkama ham faoliyat ko'rsatardi. Mahkamada, ayniqsa, maxfiy agentlar va josuslar soni ko'pchilikni tashkil qilardi.

Vizantiyada bo'lgani kabi Venetsiyada ham ko'p hollarda monaxlar va ayollardan keng foydalanishardi, ularni boshqa hududlarga yuborish Venetsiya uchun ancha xavfsiz edi. Undan tashqari monaxlar va ayollarni yuborishi samarali edi, o'ta zarur va maxfiy ishlar uchun hatto tabiblardan ham foydalanilgan. Ular tabiblarni Moldaviya va Valaxiya voyevodalariga o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun yuboradi, qo'shimcha ravishda boshqa qo'shni hududlarga ham tabiblar yuborilgan. Tabiblar Venetsiya uchun diplomatik, siyosiy va iqtisodiy ta'sir o'tkaza oluvchi eng ma'qul kishilar hisoblanardi. Venetsiya elchiligidagi yana bir muhim jihat bu davlatlarda «ishonchli do'stlar»ga ega bo'lish edi. Tabiblar va ishonchli do'stlar o'zlarining faoliyati hamda mamlakatdagi har qanday o'zgarishlar haqida doimiy ravishda ma'lumotlarni yetkazib turgan. Hatto ular alohida, faqatgina maxsus kishilar o'qiy oladigan maxfiy yozuv turlaridan foydalangan. Elchilar ham shunday usullardan foydalanardi. Chunki elchilar ham doimiy ravishda maxfiy ma'lumotlarni yuborib turgan. Josuslar esa ma'lumotlarni yetkazishda turli yo'llardan va usullardan foydalanardi, bunda ular, asosan, monaxlar kiyimida bo'lib, yana kemalarga ishga joylashish usullaridan foydalanishardi. Ana shunday yo'l va vositalar orqali turli mamlakatlardan olingan ma'lumotlar Venetsiyaga yetkazilgan. «Ishonchli do'stlar»

o'sha mamlakatlardan tanlanar yoki Italiyadan yuborilgan. Venetsiya bilan chegaradosh hududlarga maxsus ayg'oqchilar (exploratores) yuborilardi.

Venetsiyada yirik amaldorlar yangi xabarlarini o'z qulog'i bilan eshitar maxsus kiyimda doj saroyiga kirib, shu yerda ma'lumot olardi (josusning o'zidan). Italiya banklari Fransiyada juda keng faoliyat olib borardi, ular bir tomondan, siyosiy beqarorlik tufayli Italiyaning o'zida faoliyat olib borishmasa, boshqa tomondan ular ham siyosiy ma'lumotlarni yetkazib turishardi. Medichilar xonadoni moliyachilari Lion shahrida faoliyat olib borib, Fransiyadagi siyosiy vaziyat haqida ma'lumotlar yetkazgan. Venetsiya savdogarlar orqali ham diplomatik va siyosiy maqsadlarini amalga oshirib, boshqa mamlakatlar haqidagi ma'lumotlar xorijlik savdogarlar va talabalardan so'rab olingan.

Venetsiya hukumati o'zlarining savdo va siyosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun keng miqyosda qotilliklar uchun saxiylik bilan haq to'lashgan. Misol uchun 1495-yil iyunda shahar fuqarosi hisoblangan Skala ismli kishi Venetsiyadan quvib chiqariladi, shaharga qaytish uchun senorlar unga Karl VIII ning qurol-yarog' omborini portlatib yuborishni taklif qilishadi, hatto unga qirolni o'ldirish ham taklif qilinadi. Odatda bu kabi vazifalar bajarilishi qiyin bo'lgani uchun alohida kishilarga buyurtma berilardi.

Skala ham o'ziga buyurilgan ishini bajarib, Karl VIII ning qurol- yarog' omborini yoqib yuboradi va natijada Venetsiya hukumati uni avf qilib, shaharga qaytishga ruxsat berish bilan birga katta miqdordagi pul mukofoti bilan ham taqdirlaydi.

O'rta asrlarda Venetsiyada o'ziga xos elchilik ishi shakllanib borgan. Venetsiya uchun elchilik xizmatini shakllantirib borish, asosan, tashqi savdo va xalqaro munosabatlarda yuzaga keladigan kuchli raqobat sharoitida zarur bo'lardi.

XI asrga oid manbalarda Venetsiyadagi elchilik xizmati borasidagi dastlabki ma'lumotlar uchray boshlaydi. Ammo Venetsiyada elchilikning o'ziga xos xizmati bundan avvalroq vujudga kela boshlagan, degan fikrlar mavjud. Xorijdan keladigan elchilarni qabul qilish marosimi boshqa mamlakatlar bilan doimiy aloqalarni yo'lga qo'yish natijasida shakllangan. Chunki Venetsiyadan boshqa davlatlarga elchi

sifatida borgan kishilar, qaytishda o'zlaridan berib yuborilgan sovg'a-salomlar bilan birga ularni qanday tartibda kutib olishgani va qabul qilingani haqida ham ma'lumot berishlari kerak edi (yozma shaklda). Venetsiya elchilariga boshqa mamlakat tomonidan berilishi mumkin bo'lgan unvon va imtiyozlarni qabul qilish ta'qiqlangan. Elchilarga boshqa mamlakatlarda o'zlari uchun xususiy mulk sotib olishlari ham ta'qiqlanadi. Boshqa mamlakatlar fuqarolari bilan Venetsiya ishlari va umuman respublika haqida suhbatlashish ta'qiqlangan. Elchilar safarga chiqishda xotini va oila a'zolarini olib ketishi mumkin bo'lmagan, bu Venetsiya uchun o'ziga xos kafil bo'lib, elchi o'ziga topshirilgan vazifani sidqidildan bajarilishiga kafolat ham hisoblanardi. Boshqa mamlakatlarga borayotgan elchilarga o'zlari bilan oshpaz olib ketishlariga ruxsat berilgan, chunki bir tomondan, elchining sog'lig'i Venetsiya hukumati uchun juda zarur bo'lsa, boshqa tomondan elchining berilgan vazifalarni qay darajada bajarishini ham nazorat qilish mumkin bo'lgan. Elchilar boshqa mamlakatlarda o'zining o'rniga boshqa biror kishi tayinlanmaguncha o'z vazifasini bajarishi talab qilingan. Uning o'rniga boshqa kishi tayinlansa, u albatta, Venetsiyaga qaytishi lozim bo'lgan. Qaytgach Davlat kanselyariyasiga borib axborot berishi, ro'yxatdan o'tishi va Buyuk kanslerga qaytgani borasida hisobot topshirishi talab qilinardi. Hisobotda barcha ma'lumotlar, hatto elchilik davrida qancha mablag' sarflangani haqidagi ma'lumotlar ham kiritilgan. Elchi qaytib kelgach qanday taqdirlangani yoki unga qancha pul mukofot berilgani haqidagi ma'lumotlar uchramaydi.

Safardan qaytib kelgan elchilar biror-bir davlat lavozimiga tayinlanardi. Ammo boshqa mamlakatlardan tanlab olinib, Venetsiyaga xizmat qilgan kishilar Venetsiyaga kiritilmas va fuqarolik ham berilmasdi. XIII asrdan boshlab davlat vazifalarida faoliyat ko'rsatgan sobiq elchilar uchun alohida tartib-qoidalar ishlab chiqila boshlandi. Ayrim elchilar vazifani bajarish barobarida ko'p mablag' sarflanganlikda ayblanardi va qaytib kelgach ularga respublikadan qarzini to'lash sharti qo'yilgan. Elchilar va diplomatlardan ko'pchiligi doimiy ravishda taqdirlanib, ularga ma'lum bir lavozimlar berilishi bilan bir qatorda Levant hududida, respublikaga qarashli hududlarda ham ayrim imkoniyatlar va huquqlar berilgan.

Venetsiyaning xorijdagi eng muhim vakili bu Konstantinopoldagi bayyulo hisoblanardi. Turklar tomonidan shahar egallagandan keyin ham u o'z vazifasini bajarishni davom ettirgan. Respublikaning Konstantinopoldagi vakili sifatida bayyulo O'rtayer dengizining sharqiy sohili hududlaridagi Levant savdosida Venetsiya manfaatlarini himoya qilishi lozim bo'lgan. Konstantinopol turklar tomonidan bosib olingandan keyin Venetsiya huquqlarini Levantdagi savdo-sotiqda imkoniyatlarini himoya qilish uchun bayyulo juda tajribali kishilar orasidan tanlab olingan. Siyosiy tajribasi uzoq yillarni o'z ichiga olgan, yoshi katta bo'lgan bayyulo, og'ir sharoitda ham bojxona masalalarini albatta hal etishi talab qilingan.

Dastlab tayinlangan kishining faoliyat muddati qat'iy cheklab qo'yilmagan edi. Chunki bayyulolar o'zlarining faoliyati natijasida Venetsiya uchun qay darajada foyda keltirishiga qarab muddat belgilangan. Respublika uchun foydasi tegmay qolsa yoki berilgan vazifalarni o'z vaqtida bajara olmasa, uni almashtirishgan. XIII asrda uzoq muddatli elchilik ko'pi bilan 3-4 oyga cho'zilgan, ammo bu muddat Venetsiya manfaatini himoya qilish uchun respublika ma'muriyatini qoniqtirmay qo'ya boshlagach, elchilarning faoliyat muddati davomiyligi doimiy ravishda ko'paytirib boriladi. XV asrga kelib xorijda faoliyat ko'rsatayotgan Venetsiya elchilarining faoliyat muddati 2 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XVI asrda bu muddat 3 yildan kam bo'lmay qoladi.

Elchilarning xorijdagi faoliyati respublika tomonidan ro'yxatdan o'tib, unga yorliq berilgandan keyin boshlangan. Elchilar vazifasiga kirishishdan avval bir hafta davomida o'zidan avvalgi elchining hisobotlarini va elchiligini o'taydigan mamlakat haqidagi ma'lumotlarni yaxshi o'rganib chiqqan. Elchilar Venetsiyaga tezkor xabar (depesha) lar yuborish chora-tadbirlarini ko'rardi. Elchilar va josuslar yordamida Venetsiyaga dunyoning har tomonidan xabarlar va yangiliklar yetib kelardi. Manbalarining ko'rsatishicha Yevropadagi biror-bir mamlakat saroyida Venetsiyadagi kabi ma'lumotlar ko'p, to'liq va mukammal bo'lmagan. Depeshalar tajribali kishilar tomonidan jamlanib, hukumatga tartib asosida yetkazilib borilardi. Depeshalarning ma'lum bir qismi, ayrim hollarda asosiy qismi maxfiy belgilar orqali yozilgan holda yetib kelardi. Diplomatik shifrlar Venetsiya hukumat vakillari

tomonidan diqqat bilan o'rganilardi. O'ta maxfiy xabarlar va boshqa muhim ma'lumotlarga maxfiy shifr orqali yuborilgan. Davlat kengashi tomonidan maxfiy shifrlar yaratilib, yangilanib va ularni takomillashtirib borilgan. Dastlab boshqalar qo'lga tushgan shifrlar yozuvlarning mazmuni oson yechilganligi sababli shifrlar almashtirilgan, joylashish o'rni o'zgartirilib turilgan, ular ko'pincha lotin va arab alifbolaridan tuzilgan bo'lgan. Shifrlarda har xil belgilar, nuqtalar, figuralar va bir so'zni ifodalaydigan bir necha belgilardan ham foydalanilgan. Keyingi davrlarda xatlarni yozishda shu qadar chalkash belgilardan foydalanish amal qilinardiki, natijada shifrlar ma'nosini yechish murakkablashib ketgan. Begonalar tomonidan ma'lumotlarni o'qish mushkul vazifa bo'lib qoladi.

Shifrlar Italiyaning boshqa davlatlarida kam sonli kishilarga ma'lum bo'lib, ular Venetsiya bilan kelishuv natijasida o'rgatilgan. Ulardan umumiy dushmanlarga qarshi xabarlashish va ma'lumot almashish uchun foydalanilgan. Papa konselyariyasida XIV asr birinchi yarmidan boshlab Venetsiya bilan ma'lumot almashishda shunday shifrlardan foydalanilgan. Ikki davlat aloqalarida dastlab bir necha belgilardan foydalanilgan, ammo keyinchalik shifrlar asta-sekin boshqa shaharlar, misol uchun XV asrda Milan va Florensiyaga ham ma'lum bo'ladi.

Shifrlangan yozishmalar olib borilishi qatag'on qilish, saroylar xavfsizligini ta'minlashdagi asosiy vosita hisoblangan. Sulton Boyazid II Konstantinopoldagi Venetsiya bayyulosi Jeralamo Morchelloning o'z hukumatiga shifrlangan xabarlar yuborayotganidan xabar topganidan so'ng unga uch kun ichida mamlakatni tark etishni buyuradi. Sulton Venetsiya bilan munosabatlari bekor qilinishini ma'lum qiladi. Uzoq muzokaralar olib borilishiga qaramasdan baribir Konstantinopoldagi venetsiyaliklar koloniyasi rahbarsiz qoldi. Venetsiyaga yuborilayotgan depeshalar natijasida turklar bilan munosabatlar buziladi.

Venetsiyadagi tartibga ko'ra xorijdan kelgan elchi, albatta, 15 kun ichida tantanali ravishda senorlar oldida hisobot berishi kerak edi. Hisobotda elchi ro'yxatdan o'tgan va faoliyat olib borgan mamlakat haqidagi to'liq ma'lumotlar aks ettirilishi lozim bo'lgan. Majlis oxirida elchi o'zi tayyorlagan hisobot matnini buyuk magistrga topshirardi. Kansler esa uni qisqa vaqt ichida maxfiy diplomatik arxivga

jo'natgan. Bu an'ana Venetsiyada 1797-yilga qadar amal qilib kelgan. Venetsiya hukumati mazkur qoidalarining qat'iy tarzda amal qilib kelishini ta'minlagan. Yakuniy xulosa (relazioni) elchining shaxsan o'zi tomonidan tayyorlanishi va topshirilgandan keyin esa arxivda ham maxfiy ravishda saqlanishini kanslerning shaxsan o'zi nazorat qilishi talab qilingan. Venetsiyadagi maxfiy arxiv abadiy saqlanishi kerak bo'lgan arxiv sifatida ta'riflanardi.

Venetsiyadagi maxfiy diplomatik arxiv keyingi davrda ko'plab tarixchilar tomonidan o'rganilgan. Undagi hujjatlar nafaqat Venetsiyaga oid voqealar, balki boshqa ko'plab mamlakatlar haqida ham qimmatli ma'lumot olish imkonini beradi. Uzoq davrlar o'ta maxfiy ravishda saqlangan hujjatlar keyinroq butun dunyoga ma'lum bo'ldi va ulardan ko'plab nushalar olindi.

Elchilar boshqa mamlakatlar haqidagi ma'lumotlar borasida dastlab hukmdor haqida to'liq ma'lumot topshirib, keyin hukumat vakillari haqida birma-bir ma'lumot berib o'tgan. Hisobotlarda avval saroyda xizmat qilgan va keyin mamlakatning boshqa hududlaridagi yirik amaldorlar eslab o'tilib, oxirida mamlakatning boyligi, moliyaviy va harbiy salohiyati, aholi qatlamlari, taxminiy soni va boshqalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Elchilar yuborilishidan avval ularga to'liq ko'rsatma berilgan. Ko'rsatma avvalgi elchilar bergan ma'lumotlar asosida ishlab chiqilib, unda elchi qaysi vazifalarni bajarishdan tortib o'zini qanday tutishi, hukmdorga qanday murojaat qilinishi va boshqa vazifalar ham ko'rsatilardi. Yo'riqnoma bilan har bir elchi to'liq tanishib chiqishi va yod olishi talab qilingan.

1492-yilda Fransiya yuborilgan Venetsiya elchisi Kontariniga qirol Karl VIII bilan muloqot va muzokara olib borishi bo'yicha mukammal qo'llanma berilgan. Elchiga Fransiya qiroliga ta'sir o'tkazib, Venetsiyani unga do'st davlat sifatida ko'rsata olishi talab qilingan. Yo'riqnomaga muvofiq Kontarini qirolning qabul marosimida dastlab qirolni ulug'lashi va, albatta, uning ajdodlariga hamdu sanolar o'qishi, keyin qirolchaga shunday murojaat qilinishi kerak bo'lgan. Ularni maqtash asnosida Fransiya velmojiga ham ehtirom ko'rsatilgan. Chunki bu mansab egasi mamlakatda katta ta'sir kuchiga ega shaxs hisoblangan. Keyingi ko'rsatma

sovg'alarni topshirish borasida bo'lib, beriladigan sovg'alar orasida, albatta, Venetsiyaning qimmatbaho va antiqa matolari bo'lishi kerak edi. Venetsiya o'z elchilarini shu tariqa boshqarib turgan. Venetsiya Respublikasi hukumati xalqaro aloqalarga oid hujjatlarni olishga va saqlashga alohida e'tibor qaratgan. Shu bilan birga ularning qat'iy ravishda saqlanishini ta'minladi.

X asr oxiridan boshlab Respublikaning barcha xalqaro shartnomalarini yozib borish uchun maxsus kitob joriy qilinadi. Mazkur kitoblarni 2 ta bo'lib, birinchisi «Shartnomalar kitobi» (Patti), unga juda muhim davlat hujjatlari kiritib boriladi, ikkinchisi «Voqealarning estalik kitobi» (Libri Commemorativi) deb nomlanib, unga diplomatik mahkama tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar, sanalar ketma-ketligi tartib bilan yozib borilgan. Venetsiya doji Andrea Dandolo kitoblarni qayta tartibga solish va ulardagi xatoliklarni to'g'irlash haqida ko'rsatma beradi.

XI asr o'rtalarida uchta yangi to'plam tashkil qilinib, ularning birinchisi-Liber Albus deb nomlanib, unda Sharq mamlakatlari, xususan, Vizantiya, Suriya, Armaniston va Kipr bilan imzolangan shartnomalar o'rin olgan. Ikkinchisi-Liber Blancus bo'lib, unda Italiya davlatlari bilan imzolangan shartnomalar joy olgan. Uchinchisi Liber Paktorum bo'lib, unda Yevropaning boshqa davlatlari bilan imzolangan shartnomalar o'rin olib, doimiy ravishda yozib borilgan. XV asrdan boshlab Yevropa davlatlarining ko'pchiligi Venetsiyadagi diplomatik tartib va tajribalarni o'zlashtirib olib boshlaydi va diplomatik hujjatlarni saqlashga e'tibor kuchaytirilgan.

O'sha davr Fransuz diplomati Komninning so'zlari bilan aytganda o'sha paytda «dunyoda Respublika (Venetsiya) kabi donolik bilan boshqarilayotgan monarxiya yo'q», edi. Venetsiyadagi elchilarni kutib olish tartiblari ham Yevropaning boshqa barcha davlatlari tomonidan o'zlashtirilib, keyinchalik ular takomillashtirib borildi. Yevropada mutlaq monarxiyalarning vujudga kelishi sharoitida diplomatiya va elchilarni qabul qilish tartiblari o'sha davlatga nisbatan munosabat sifatida tushunila boshladi. Qobiliyatli va tajribali diplomatlar Yevropaning barcha mamlakatlari uchun muammo bo'lgan bir sharoitda Venetsiyada bu kabi muammolar yo'q bo'lgan. Asrlar davomida to'planib borgan diplomatik

tajriba tufayli diplomatiya san'at darajasiga ko'tarilib, yuboriladigan elchilarga uzoq vaqt davomida amal qilishi lozim bo'lgan ma'lumotlar o'rgatib borilardi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. XI-XII asrlarda Fransiya va Angliya o'zaro munosabatlari qanday kechgan?
2. 1152- yil 21-martda bo'lib o'tgan Bojansi sobori haqida so'zlab bering.
3. Filipp II davrida Fransiya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat edi?
4. Plano Karpini sayohati haqida so'zlab bering.
5. Filipp IV ning cherkov bilan qarama-qarshiligini keskinlashuviga nimalar sabab bo'lgan?
6. Yuz yillik urushning yuzaga kelishiga nimalar sabab bo'lgan?
7. Yuz yillik urush davrida davlatlar diplomatik munosabatlari qanday kechgan?
8. 1360- yil may oyida Shartr shahri yaqinidagi Bretini vodiysida imzolangan kelishuv shartlari nimalardan iborat edi?
9. 1396-yilda Angliya va Fransiya o'rtasida qancha muddatga kelishuv sulhi tuzildi?
10. 1435-yil 5-avgustda Amendagi Sant-Vaar monastirida ish boshlagan tinchlik konferensiyasi haqida so'zlab bering.
11. Italiyada o'rta asrlarda Konsullik xizmatining tashkil topishi haqida nimalarni bilasiz?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Yuz yillik urush. (Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Hundred Years' War". Encyclopedia Britannica, 13 Sep. 2024, <https://www.britannica.com/event/Hundred-Years-War>. Accessed 20 September 2024.) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

Isabella Lazzarinining "Aloqa va ziddiyat Italiya diplomatiyasi Erta Uyg'onish davri, 1350-1520" (Communication and Conflict Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520, Oxford, 2015; online edn, Oxford Academic, 17 Sept. 2015) nomli adabiyotini yuklab olish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

Mavzuga oid video material:

Muqaddas Rim imperiyasi: O'rta asrlarda Evropaning yuksalishi. (The Holy Roman Empire: The Rise of Medieval Europe) Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

Yuz yillik urush (1337-1453). (The Hundred Years' War (1337-1453). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

12-MAVZU: O'RTA ASRLARDA ARAB XALIFALIGI, HINDISTON VA XITOIY DIPLOMATIYASI.

Reja:

- 12.1. O'rta asrlarda Arab xalifaligi diplomatiyasi;
- 12.2. O'rta asrlarda Hindiston diplomatiyasi;
- 12.3. O'rta asrlarda Xitoy diplomatiyasi.

Tayanch tushunchalar: *patriarxal-urug'chilik munosabatlari, robi al-avval, «hijrat», «Madina an-Nabiy» - «Payg'ambar shahri», «muhojirlar», «ansorlar», Badr jangi, Uxud jangi, «Xandaqlar yonidagi jang», Xudaybiya bitimi, xalifa (o'rinbosar), «choryorlar» boshqaruvi, Kadisiya yaqinidagi jang, juzya, yetti boshqaruv devonlari, «Devoni risolat» (Devoni ar-rasail), «g'ulomlar» otryadlari, Manu kitobi, «Mahabxarata», «Arxashastra» asari, Mauriya davri diplomatiyasi, kxoroshti tili, Maxatshatrapa (buyuk satrap) unvoni, «Buddaning qat'iy va haqiqiy muxlisi», «Priyadarshika», «Ratnavali» va «Nagananda» dramalari, Lakshman avlodlari, pandevlar sulolasi, Vijyanagar davlati, faktoriyalar, «Sakkiz knyaz nizosi», «Osmon o'g'li», «chap vazir», «o'ng vazir», «Tinchlik va qardoshlik» siyosati, «Birodarlik» diplomatiyasi, «muruvvat munosabati», elchilar departamenti - Sin Jen Si.*

12.1. O'rta asrlarda Arab xalifaligi diplomatiyasi.

Arab xalifaligi tarixi jahon tarixida alohida o'rin tutib, Muhammad payg'ambar boshchiligidagi yagona din - islomga da'vat insoniyat tarixida muhim bosqichni boshlab berdi. Xalifalik vujudga kelgunga qadar Arabiston yarim oroli va unga tutash hududlarda ko'p sonli arab qabilalari ijtimoiy rivojlanishning turli bosqichlarida istiqomat qilgan va islom dini tarqalishi arafasida arab qabilalarida patriarxal-urug'chilik munosabatlari yemirilib, uning zamirida yangi ijtimoiy munosabatlar vujudga kelayotgan edi. Qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga ular joylashgan hudud ham ta'sir ko'rsatib, Arabiston yarimoroli shimolidagi qabilalar, asosan, chorvachilik bilan kun kechirgan bo'lsa, Yaman, Xijoz atroflaridagi hudud aholisi

karvon yo'li ustida joylashganligi uchun ham rivojlanishning yuqoriroq pog'onasida bo'lgan.

Xalifalik vujudga kelgunga qadar arablar diplomatiyasi ko'proq qabilalar va urug'lar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardan kelib chiqib amalga oshirilgan. Bu holatni Muhammad payg'ambarning ilk siyosiy faoliyatida ham kuzatish mumkin. Arabiston yarim orolining rivojlangan shaharlaridan biri Makkada yagona din e'tiqodi targ'ibotini boshlagan Muhammadga ergashuvchilar soni dastlab juda kam bo'lgan. Katta aslzodalarning yangi dinga o'tishi ular mavqelariga putur yetkazish xavfi ostida ular Muhammad va uning safdoshlarini taqib ostiga olganlar. Vaziyat Muhammad hayoti uchun tobora havfli bo'lganligi sababli, payg'ambar Yasribga ketishga qaror qiladi. Bu vaqtda Yasrib vodiysining asosiy o'troq aholisi hisoblangan majuziy e'tiqoddagi aus va xazraj qabilalari bir-biri bilan o'zaro urush natijasida zaiflashib qolgan edi. Qabilalar vakillarining aksariyat qismi boy Makka savdogarlaridan qarzдор bo'lganligi ularning Muhammad bilan yaqinlashishiga sabab bo'ldi. Muhammad 620- va 622- yillarda ikki bora aus va xazraj qabilalari vakillari bilan Akabi tepaligida muzokaralar olib boradi. Muzokaralar natijasida mazkur qabilalar Muhammadga sodiqlik to'g'risidagi qasamyodini berib, payg'ambar va uning safdoshlarini

Yasribda qabul qilish va himoya qilish majburiyatini oladilar. Ular yagona Ollohga etiqod qilishlarini ma'lum qildilar. Kelishuvga muvofiq, Muhammad va uning safdoshlari milodiy 622-yilning 20 sentabrida (robi al-avval oyining 8 kunida) Makkadan Madinaga «hijrat» (ko'chish) qiladilar. Shundan boshlab musulmonlarning oy taqvimiga asoslangan yangi yil hisobi boshlanadi. Muhammad payg'ambar bilan Yasribga ko'chib o'tgan makkalik musulmonlar «muhojirlar» deb atalib, Yasribda makkaliklar qo'nim topgan joy «Madina an-Nabiy» - «Payg'ambar shahri» degan nomni oladi. O'sha davrda Madina aholisining islomni qabul qilgan qismi «ansorlar»ga, ya'ni «yordamchilar»ga aylanadi.

Makkadan Madinaga hijrat Arab xalifaligi tarixida katta ahamiyat kasb etadi. Aynan Madina bosqichida bo'lg'usi davlatchilikning tamal toshlari qo'yilib, ilk musulmon diniy jamoasi tashkiliy ko'rinishga kela boshladi. Dastlab

musulmonlarning ibodatxonasi bo'lgan «masjid» bir paytning o'zida jamoat yig'ilishlari o'tkaziladigan va elchilar qabul qilinadigan muassasa vazifasini ham bajaradigan bo'ldi.

Payg'ambarning Madinaga ketishi va u yerda qo'nim topishi uning Makkadagi raqiblariga tinchlik bermasdi. Endi makkaliklar Madinaga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. 624-yilda makkaliklar bilan Madina musulmonlari o'rtasida Badr yaqinida birinchi yirik jang bo'lib o'tadi va jangda 300 dan ortiqroq musulmondan iborat Madina qo'shini makkaliklarni mag'lubiyatga uchratdi. Keyingi yili Uxud tog'i yaqinidagi jangda makkaliklar Madina qo'shinlarini mag'lub etishga erishgan bo'lsa ham, ammo Madina Yasrib vodiysidagi o'zining oldingi mavqeini saqlab qola oldi.

627-yilda makkalik aslzodalar yetakchisi Abu Sufiyon o'n mingga yaqin askardan iborat qo'shin bilan Madinaga navbatdagi yurishni boshladi. Umumiy askarlari soni uch ming kishidan oshmagan Madina qo'shini o'sha vaqtlarda Arabiston uchun yangi himoya usulini (taktikasini) ishlab chiqdi, unga ko'ra shahar devoridan tashqarida xandaq qazildi. Dushman qo'shini xandaqdan o'tish imkonini topa olmaydi. Ammo madinaliklarning ittifoqchisi sifatida jangga kirgan yahudiylar qabilasi kelishuvni buzib, makkaliklar tarafiga o'tib ketdi. Qamal cho'zilishi tufayli tezkor g'alabaga umid bog'lagan Makka qo'shini orasida kelish- movchiliklar boshlanib ketadi va tarixda «Xandaqlar yonidagi jang» nomini olgan jangni Abu Sufiyon to'xtatib, ortiga qaytib ketishga majbur bo'ladi.

628-yilda Muhammad payg'ambar mingdan ortiq as'hobalari (safdoshlari) bilan ziyorat uchun Makkaga otlandi. Mazkur ziyoratdan ko'zlangan asosiy maqsad diniy amallarni bajarish bo'lganligi bois, payg'ambar safdosklariga o'zlari bilan qurol olmaslikka buyruq beradi. Madinalik as'hobalarning qurolsizligiga qaramasdan Makka aholisining bir qismi ziyoratchilarni shaharga kiritmaslik uchun yo'lni to'sadi. Qon to'kilishning oldini olish maqsadida Muhammad payg'ambar quraysh qabilasi vakili Suhayl ibn Amr bilan muzokaralar olib boradi. Xudaybiya degan joyda ikki tomon kelishuvga erishdi. Unga muvofiq, ular o'rtasida o'n yilga tinchlik sulhi imzolandi, ziyoratga kelgan madinalik musulmonlar ortga qaytarilib, kelgusi yilda

ziyosat qilishlariga ruhsat berildi. Ularning Ka'baga - Makka ziyoratiga qurolsiz kelishlari sharti belgilandi. Qurayshlarning eng og'ir talabi Makkaga kelgan musulmonlarning bu yil ziyoratga kiritilmasdan ortga qaytarilishi bo'ldi. O'z navbatida Muhammad payg'ambar Makka savdo karvonlarning madinaliklar tomonidan talon-taroj qilinmaslik majburiyatini oldi.

Makkaliklar va madinaliklar o'rtasida imzolangan mazkur shartnoma amalda Makka aholisining aksariyat qismi tomonidan Muhammad payg'ambar hokimiyatining tan olinganligini anglatgan. Shartnomaga asosan, kelgusi, ya'ni 629-yilda ikki mingga yaqin madinalik musulmonlar payg'ambar yetakchiligida haj ziyoratiga kelganida, makkaliklar shahar tashqarisiga chiqib ketishdi. Makkalik qurayshlarning ikki yirik namoyondalari - Xamid ibn Valid va Amir ibn al Aslar Madinaga tashrif buyurib, islomni o'z e'tiqodi sifatida tan olishganliklarini ma'lum qiladilar.

Xudaybiya shartnomasidan keyin Muhammad payg'ambar diplomatik faoliyatini faollashtirib yubordi. Yaqin qo'shni hududlarga hamda davlatlarga islomni qabul qilish da'vati bilan maktublar yuboriladi. Payg'ambarning o'zi najrazlik xristianlar delegatsiyasini qabul qilgan. Madina va Suriya oralig'idagi Xaybar vodiysidagi qator mustahkam qo'rg'onlarning sohiblari bo'lgan yahudiylar Madinaga hujum qilish harakatida ekanligini tushunib yetgan Muhammad payg'ambar ular huzuriga muzokaralar olib borish uchun Abdulla ibn Ravox ismli elchini yubordi. Lekin bu qabilalar payg'ambar taklifini rad qilib, arablarning gatafan qabilasi bilan musulmonlarga qarshi ittifoq tuzdi. Ular tomonidan tuzilgan ittifoq Muhammad qo'shini tomonidan mag'lubiyatga uchratildi.

630-yilda (hijriy 8-yil) Suriyadagi xristianlar tomonidan payg'ambarning elchisi al-Xaris ibn Umayr o'ldiriladi. Bunga javoban Muhammad Zayd ibn Xaris boshchiligida ularga qarshi qo'shin yubordi. Oddiy xalqqa talofatlar yetkazmaslik maqsadida Muhammad uch ming askardan iborat qo'shinga faqatgina qurolli dushman bilan kurashishga, tinch aholiga teginmaslik to'g'risida buyruq beradi.

Shu yili qurayshlar qabilasining ittifoqchisi bo'lgan bakr qabilasi musulmonlar ittifoqchisi bo'lgan xuzao qabilasiga hujum uyushtirdi. Bu hujumni qurayshlarning

ham qo'llab- quvvatlashi amalda ular (ya'ni qurayshlar) tomonidan Xudaybiya shartnomasining ochiqdan-ochiq buzilishini anglatar edi. Lekin muvaffaqiyat madinaliklar tomonidaligini ko'rgan qurayshlar darhol ularning huzuriga Abu Sufiyonni muzokara uchun yuboradi, ammo bu safar kelishuvga erishilmadi. Mazkur voqeaga javoban Muhammad o'z askarlariga Makkani egallash haqida ko'rsatma beradi. Abu Sufiyon shaharni musulmonlarga topshirishga rozi bo'ldi. Shu tariqa, Muhammad tomonidan Makka egallangan 630- yil bo'lg'usi Arab xalifaligi rasman tashkil topgan sana sifatida tarixga kirdi.

Makka va Madinada o'z hokimiyatini mustahkamlab olgan Muhammad huzuriga tez orada xavozin qabilasidan Zuxayr ibn Surod boshchiligida vakillar kelib islomga o'tishga tayyor ekanligini ma'lum qiladi va o'zlarining musulmonlar qo'lida asirlikda bo'lgan qabiladoshlarini ozod qilishini so'raydi. Ularning istagi musulmonlar tomonidan qondirildi.

Qisqa muddat ichida Arabiston yarim orolida mustahkamlanib borayotgan yosh davlatning keyingi kuchayishi hududda istiqomat qilib kelayotgan arab-xristianlari va ularning ittifoqchisi bo'lgan Vizantiya imperiyasini ham tashvishga solib qo'ydi. Vizantiya imperatori Irakliy bu davlatga qarshi katta qo'shin bilan yo'lga chiqqan. Ammo ularga qarshi musulmonlar 30000 kishilik qo'shin yuborganligi haqida xabarni eshitgan vizantiyaliklar jangga kirmasdan ortga qaytib ketadilar. Shu tariqa Muhammad payg'ambar umrining oxiriga kelib deyarli butun Arabiston yarim orolini o'z nazorati ostiga olgan yangi va kuchli davlat tashkil qilishga erishadi. U payg'ambar bo'lishi bilan birga siyosiy arbob, talantli diplomat va ayni vaqtda mohir harbiy yo'l boshchi sifatida ham tarixga kirdi.

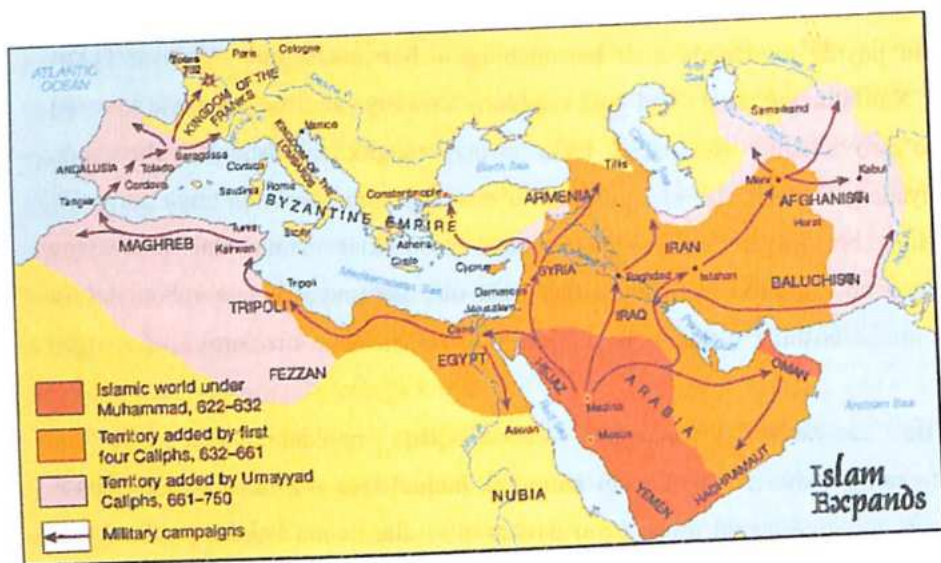
Muhammad payg'ambar vafotidan keyin (632-y) uning eng yaqin safdoshlari xalifa (o'rinbosar) sifatida boshqaruvni olib bordilar. O'ttiz yilga yaqin «choryorlar» boshqaruvi davrida Abu Bakr (632-634), Umar ibn al-Xattob (634-644), Usmon ibn Affon (644-656), Ali ibn Abu Toliblar (656-661) xalifalik qilishib, ular payg'ambar olib borgan siyosatni davom ettiradi. Arabiston yarim orolidagi yagona din targ'iboti qo'shni davlatlar va xalqlarga yo'naltirildi.

Bu paytda mintaqada arab bosqinchiligi uchun ancha qulay vaziyat hukm surardi. Xalifalikning asosiy ikki yirik raqiblari- Vizantiya va Eron sosoniylarini uzoq yillik o'zaro urushlar (602-628), ichki siyosiy tanglik zaiflashtirib yuborgandi. Vizantiyada yashillar va ko'klar guruhlar o'rtasidagi kurashlar bilan birga pravoslav dini ichida borayotgan keskin diniy qarama-qarshiliklar mamlakatni xonavayron qilayotgan bo'lsa, Eron sosoniylari davlatida oliy hokimiyat uchun ruhoniylar va harbiy lashkar boshilar o'rtasida kurash avj olib ketishi ichki nizolarni kuchaytirgan edi.

Bu vaziyatdan foydalangan arablar qisqa muddat ichida (640-647) Vizantiyaning Osiyo va Afrikadagi kattagina hududlarida o'z nazoratini o'rnatadi. Eron sosoniylariga qarshi urush uzoq davom etib, ular uchun halokatli yakunlandi. Urush vaqtida arablar harbiy kuch bilan birga diplomatiyadan ham ustalik bilan foydalanadilar va Eronga ko'plab elchilarni yuboradi. Masalan, 635-yilda Kadisiya yaqinidagi jangda Eronning Rustam boshliq asosiy qo'shinlari mag'lubiyatga uchrashidan oldin forslar huzuriga kelgan musulmon elchilari islom dinining mazmun-mohiyatini yaxshiroq tushuntirish maqsadida (chunki Eronda bu davrda hukmron din zardushtiylik edi) islomning mohiyati, Muhammad payg'ambar faoliyati haqida suhbatlar olib borganligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan.

651-yilda arablar Xurosongacha bo'lgan hududlarni bosib oladi. Sosoniylarning so'nggi hukmdori Yazdigerd III Marv vohasida o'ldirilishi bilan sosoniylarning to'rt asrdan ziyodroq davom etgan hukmronligi barham topdi.

Xalifa Usmon davridan boshlab arablarda avj olib ketgan hokimiyatga egalik qilish harakati dastlab Usmon, keyinchalik xalifa Ali ibn Abu Tolibning halokati bilan yakunlandi. Ali o'limidan so'ng uning tarafdorlari Alining o'g'li al-Xasanni taxtga o'tqazgan bo'lsa ham, u mavqeini bu davrda mustahkamlab olgan Muoviyaga oliy hokimiyatni topshirishga majbur bo'ldi. Shu tariqa, Arab xalifaligida choryorlar davri tugab, davlat boshqaruvi sulolaviy monarxiyaga aylandi. Taxtga o'tirgan Muoviya ummaviylar sulolasiga asos soldi, mazkur sulola vakillari yuz yilga yaqin (662-750) Arab xalifaligida hokimiyatni boshqarganlar.

12.1. Arab xalifaligining harbiy yurishlari. 632-750 yy.

Ummaviylar hukmronligi davrida ham qo'shni hududlarga harbiy yurishlar davom ettirilib, jumladan Vizantiyaga ham qarshi bir necha bor urushlar olib borildi. Katta ko'lamdagi harbiy yurishlar natijasida Pireney yarimorolidan G'arbiy Hindistongacha, Kavkaz va O'rta Osiyodan Yaman va Afrika sahrolarigacha bo'lgan hududlar Arab xalifalining bevosita nazoratiga o'tdi. Ummaviylar davrida arab xalifaligining diplomatik aloqalari Xitoydan Ko'hna qit'agacha bo'lgan hududlarda olib borildi. Ummaviylarning poytaxti bo'lgan Damashq dunyoning eng yirik shaharlaridan biriga aylandi. Sulolaning davlat boshqaruvi, xususan, tashqi aloqalar tartiblarida mahalliy an'analardan tashqari, Vizantiya va Eron sosoniylari boshqaruv tartibining ta'siri katta bo'lgan.

Ummaviy Abdulmalik ibn Marvon (692-705) boshqaruvi davrida xalifalikning barcha hududlari uchun yagona pul tizimi joriy qilindi, davlatning rasmiy qaydlari va hujjatlari faqatgina arab tilida olib boriladigan bo'ldi⁴.

Asta-sekinlik bilan rasmiy til sifatida qabul qilingan arab tili adabiyotga ham ko'chdi. Bunga ibodatning faqat arab tilida olib borilishi ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

⁴ Ungacha davlatning rasmiy hujjatlarini yuritishda turli tillardan foydalanib kelingan, masalan, Suriyada-yunon, Eron-da-fors, Misrda-kopt tillari.

Natijada yagona rasmiy va badiiy tilga aylangan arab tili butun G'arbiy va O'rta Osiyo, Shimoliy Afrika va Arablar Ispaniyasi uchun xalqaro tilga aylandi. Shuning uchun ham til va dinga asoslanib ko'pgina Arab xalifaligiga tobe hududlarda taraqqiy qilgan madaniyat va ilm-fan umumiy nom ostida «arab» yoki «musulmon» madaniyati deb atalgan. Aslida bu madaniyatning gullab-yashnashiga ko'plab arab bo'lmagan xalqlar ham munosib hissa qo'shganlar.

Ummaviylarning Movarounnahrni egallashlari va Xitoy chegaralari yaqinlashuvi Chin imperatorini tashvishga solgan. Xitoy imperatori islomning asoslarini tushuntirish va musulmonlar haqida ma'lumot olish uchun Xuroson noibi Qutayba ibn Muslim huzuriga o'z vakillarini yuboradi. Bunga javoban arablar Xubayra ibn ash-Shumruj boshchiligidagi elchilarni Xitoyga yo'llaydi. Xubayra Xitoy imperatoriga islomning arkonlari va musulmonlar haqida ma'lumot beradi va «osmon o'g'li»dan yangi dinga o'tishini, rozi bo'lmasa juzya to'lashni yoki urushni tanlashni so'raydi. Bu talabdan darg'azab bo'lgan imperator elchilarni jazolamoqchi bo'lgan, biroq uning qarshisida katta harbiy salohiyatga ega bo'lgan raqib turganligini tushunib, arablarga juzya to'lashga rozi bo'ladi. Manbalarda Xitoyga 713-yilda Arab xalifaligidan elchilar kelganligi haqida, Qutayba ibn Muslimning Farg'onaga yurishidan so'ng Farg'ona ishxidi Xitoydan panohtopganligi va Qutayba o'limidan so'ng xitoyliklar yordamida Farg'ona hukmdori o'z davlatini qaytarib olganligi to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud.

Xalifa Xisham I ibn Abdulmalik (724-743) davrida ham tashqi siyosatda harbiy harakatlar davom ettirilgan. Bu yurishlar ko'proq arablar bilan kelishuv shartnomasini imzolagan, biroq uni bajarmagan yoki buzgan hududlarga, xalqlarga qarshi qaratilgan.

Abbosiylar davri diplomatiyasi. VIII asming birinchi choragidan boshlab Arab xalifaligida hukmron sulolaga qarshi bo'lgan yangi kuch-Muhammad payg'ambarning amakisi Abbosning tarafdorlari oliy hokimiyat uchun kurash boshlab yubordi. Abbosiylar dastlab targ'ibot va tashviqot ishlari olib borishdi, kattagina tarafdorlar guruhidan iborat tayanchga ega bo'lgach, ochiqdan-ochiq qurolli kurash yo'lga o'tdi. Natijada 750-yilda ummaviylar sulolasiga barham berilib, besh asrdan

ziyodroq (750-1258) hukmronlik qilgan yangi sulola - abbosiylar arab xalifaligi boshqaruvini o'z qo'liga oldi. Dastlabki abbosiy xalifalari - al-Mansurdan to Xorun ar-Rashidgacha bo'lgan xalifalar hukmronliklari davrida xalifalik oldingi mavqeini saqlab qolish bilan birga kuchli markaziy boshqaruvni qo'llarida ushlab tura olishdi. Abbosiylar davrida asosiy e'tibor ichki kurashlarni tugatishga qaratilganligi bois, deyarli yangi hududlar bosib olinmadi (Sitsiliya, Malta va Krit orollaridan tashqari). Davlat boshqaruvida Eron sosoniylarining an'analari davom ettirilib, kuchli markaziy boshqaruvni amalga oshirishga harakat qilinadi, vazir lavozimi joriy etilib, unga katta vakolatlar berildi. Boshqaruv sohalari bo'yicha qator vazirliklar-devonlar tashkil etildi. Bosh vazir qo'lida jami yetti boshqaruv devonlarining nazorati bo'lib, ular ichida eng nufuzli devonlar-harbiy, moliya, shuningdek, tashqi faoliyatni olib boruvchi «devoni risolat» bo'lgan. «Devoni risolat» (Devoni ar-rasail) da ma'lum bir ish yuritish va marosimlar tartiblari ishlab chiqilgan. Keyingi davr tarixiy manbalari orqali abbosiylar davrida diplomatik munosabatlarning umumiy ko'rinishi haqida ba'zi ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

IX asr muarrix Abul Fazl Bayhaqiy (995-1086) qaydlarida elchilik tartiblari haqida quyidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Elchi sifatida ikkita shaxs yuborilgan. Ulardan biri saroy mulozimlaridan bo'lsa, ikkinchisi o'qimishli kishilardan tanlab olingan. Odatda elchilarga to'rtta maktub berilgan. Maktubning biri elchilik yuborilayotgan hukmdorning nomiga yo'llangan. Qur'on oyatlari bilan boshlangan mazkur maktubda ikki davlat hukmdorlarining unvonlari sanab o'tiladi va yaxshi tilaklar tilanib, salom yo'llangan. Yorliqda, shuningdek, yuborilgan elchining imtiyozlari keltirilib, u orqali berib yuborilayotgan hujjatlar sanab o'tiladi. Maktubga xos yana bir jihat shuki, xulosa qismida elchilik yuborilayotgan davlat hukmdoridan elchilarni ushlab qolmaslik va tez fursatlarda ularni ortiga yuborish so'ralgan. Birinchi elchi nomiga bitilgan ikkinchi maktubda elchining yo'riqnomasi o'z aksini topgan. Uchinchi yorliqda ham yuborilayotgan elchilikdan ko'zlangan maqsad aks ettirilgan, ammo bu hujjat aynan muzokara vaqtida egasiga berilishi kerak bo'lgan. Oxirgi yorliqda yuborilgan sovg'alarning ro'yxati, ularning kimga, qanday sharoitda topshirilishi kerakligi bo'yicha ko'rsatmalar o'z ifodasini topgan. Elchi o'zi bilan

keltirgan sovg'a-salomlarni va yuklatilgan vazifa bo'yicha muzokaralarni olib borishi kerak edi. Agar muzokaralar muvaffaqiyatli tugasa shartnoma imzolangan. Buning uchun elchiga shartnomaning tayyor nusxasi berilgan bo'lib, unga o'zgartirish kiritish man etilgan.

Xorijiy davlat hukmdori shartnomaga rozi bo'lmagan taqdirda elchiga muzokaralarni davom ettirish vakolati berilgan. Elchi muzokara jarayonidan o'z davlat boshlig'ini, albatta, xabardor qilib turishi lozim bo'lib, kerakli vaziyatda yangi ko'rsatmalarni so'rashga haqli bo'lgan. Shartnoma imzolanadigan bo'lsa, elchi mazkur shartnomani mustahkamlash uchun o'zi borgan davlat hukmdoridan, uning o'g'illaridan va yaqinlaridan qasamyod qilishlarini talab qilishi lozim bo'lgan. Elchiga topshirilgan eng muhim vazifalardan biri sovg'a topshirish tartibi bo'lgan. Sovg'alarning bir qismi elchilar hukmdor saroyiga yetib kelgan vaqtida taqdim etilsa, qolgan qismi elchilik muvaffaqiyatli yakun topgan vaqtda davlat boshlig'iga topshirilgan. Elchiga taqdim etilgan sovg'alar ro'yxatida asosiy o'rinni qimmatbaho gazlamalar va idishlar egallagan. Sovg'alarni jo'natish va taqdim etishni nazorat qilish bo'yicha maxsus amaldor tayinlangan.

Abbosiylar davrida ham faol tashqi siyosat olib borilgan. Ayniqsa xalifa Xorun ar-Rashid (785-809) va franklar hukmdori Karl Buyuk (768-814) o'rtasida elchilik aloqalari yo'lga qo'yilganini ta'kidlash mumkin. Tarixiy adabiyotlarda ikki hukmdor munosabatlari haqida bir qancha ma'lumotlar berib o'tilgan. Manbalarda ko'rsatilishicha, ular ikki marotabadan elchilik almashishgan. Xususan, 802- va 807-yillarda Xorun ar-Rashid elchilari Karl Buyuk huzuriga tashrif buyurganligi, qimmatbaho sovg'alar qatorida fil, shuningdek, Quddusdagi Iso payg'ambar "hilxonasi kaliti keltirilganligi aytib o'tiladi. Undan tashqari, Buyuk Karlning otasi Pipin Pakana (laqabi) huzuriga kelgan saratsin (musulmon) elchiligi haqida ham ma'lumot mavjud. Ayrim adabiyotlarda bo'lsa (masalan, «История дипломатии» kitobida) bu elchiliklarning bo'lmaganligi qayd etilgan. Ikki mintaqa - Yevropa va Osiyoda vujudga kelgan va taraqqiyoti, gullab-yashnashi deyarli bir davrda ro'y bergan franklarning korolinglar sulolasi va Arab xalifaligining abbosiylar sulolasi o'rtasida aloqalar yo'lga qo'yilgan bo'lishi kerak. Franklar davlati kuchaygan davrda

qo'shni mamlakatlar bilan munosabat o'rnatilishga intilishini va aksincha Arab xalifaligi tomonidan xorij davlatlar bilan aloqalar o'rnatishga bo'lgan harakatlar ikki tomon o'rtasida rasmiy darajada aloqalar o'rnatilganligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Shuningdek, arablar va franklar bir- birini juda yaxshi bilganlar, ayrim vaqtlarda ularning manfaatlari to'qnash kelgan (732-yilda Puate yaqinidagi jang). Ammo elchilikdan ko'zlangan siyosiy maqsadlar haqida ma'lumotlarning uzoq-yuluqligi va deyarli umuman noma'lumligi sabab bu elchilik almashinuvlari ko'pincha oddiy sovg'a-salomdan nariga o'tmagan degan xulosaga kelishga sabab bo'lgan.

IX asrning birinchi choragidan to X asrning o'rtalarigacha Arab xalifaligidagi siyosiy beqarorlik uning tarkibidagi ko'plab hududlarning mustaqil tarzda ajralib ketishiga olib keldi. Abbosiy xalifalar harbiy salohiyatini mustahkamlash va kuchaytirish maqsadida tashkil etilgan «g'ulomlar» otryadlarining nufuzi ortib, uning natijasida xalifalar ular qo'lidagi «qo'g'irchoq» hukmdorlarga aylanib qoladi.

X asrning o'rtalaridan boshlab abbosiylar sulolasi vakillari dunyoviy hokimiyatdan mahrum bo'lib, rasmiy diniy hokimiyatning boshlig'iga aylanadi. Bu davrda Buidlar sulolasi (945-1055-yy) Arab xalifaligidagi boshqaruvni o'z qo'liga oladi. 1055-yilda xalifalikning poytaxti saljuqiylar hukmdori To'g'rulbek tomonidan egallangandan so'ng xalifalikda saljuqiylar sulolasi hukmronligi boshlanadi. Bu sulola vakillari turk g'ulomlari otryadlari va buid- lardan farqli ravishda xalifalar ichki siyosatiga aralashmaganlar. Bunga saljuqiylarning islomning sunniy oqimiga e'tiqod qilishlari ham sabab bo'lgan.

Saljuqiylar sulolasi barham topgach, Iroqda abbosiy xalifalar yana yarim asrdan ziyod hukmronlik qiladi. 1258- yilda mo'g'ul xoni Xulaguxon tomonidan so'nggi xalifa Al-Muxtasimning (1242-1258) o'ldirilishi va Bog'dodning mo'g'ullar tomonidan egallanishidan so'ng Arab xalifaligi tarixi rasman yakunlanadi.

12.2. O'rta asrlarda Hindiston diplomatiyasi.

Hindistonda diplomatik munosabatlar eramizdan avvalgi I ming yillikda vujudga kela boshlagan. Qadimgi sanskrit tilida yozilgan Manu qonunlar to'plami

Hindistonda diplomatik munosabatlar hamda tartiblar vujudga kelganligini isbotlovchi asosiy manba hisoblanadi. Manba diniy va falsafiy fikrlar asosida bitilishi bilan birga unda davlat boshqaruvi, tashqi siyosat qoidalari bilan bog'liq ma'lumotlar ham bor.

Manuda diplomatlar yoki elchilarning o'zlarini qanday tutishi, qay yo'sinda diplomatik muzokaralar olib borishi tartiblari haqidagi ma'lumotlar berib o'tilgan. Urush va nizolarni bartaraf etish, ittifoq tuzish, shartnoma imzolash, hukmdorlar va boshqa yirik amaldorlarning vazifalari borasida qiziqarli ma'lumotlar ham keltirilgan.

Elchilarning o'z hukmdori va boshqa hukmdor oldida o'zini tutish qoidalariga ko'ra, diplomat doimo o'z hukmdorlariga to'g'ri yo'lni ko'rsata olishi, hukmdor ham, o'z navbatida, elchi va diplomatlarni to'g'ri tanlashi kerak. Xususan, diplomatlar har tomonlama bilimli, qobiliyatli va eng muhimi juda e'tiborli kishi bo'lishi, u boshqa hukmdor oldida juda tezlik bilan fikrlay olishi, vaziyatni o'zgartirishi, zarur sharoitda shafqatsiz bo'lishi ham kerak deyiladi.

Ma'lumotlarga ko'ra hukmdor va davlat boshliqlari diplomatlar va elchilarni tanlashda o'ta ehtiyotkor bo'lishi hamda ularni katta tanlovdan o'tkazib tanlashi kerak. Diplomat esa o'rta yosh, dovyurak, hukmdor oldida o'zini doimo qarzidor va mas'uliyatli deb biladigan, to'g'ri so'z, xotirasi juda kuchli (o'zini qayerda va qachon qanday tutishni biladigan), xalqaro hayotdagi har bir o'zgarishni diqqat bilan kuzatib boruvchi, har qanday sharoitda ham, avvalo, muzokaralar va muammoni tinch yo'l bilan hal qilishni uddalovchi, kuch ishlatishni ikkinchi darajali yo'l sifatida ko'ruvchi kishi bo'lishi lozim deb ko'rsatiladi.

Shunday qilib Manu kitobi diplomatiya va diplomatik tartiblar, qoidalar haqida ma'lumot beruvchi kam sonli manbalardan biri. Shuningdek, u qadimgi Hindistonda hukmron sinfnig o'ziga xos boshqarish uslublari va davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni ham ko'rsatib beradi. Manbalarni o'rganib chiqish shundan dalolat beradiki, Hind davlatlari va hukmdorlari qadimdanoq juda faol tashqi siyosat olib borishgan. Hindistonning o'zidagi davlatlar o'rtasidagi diplomatik aloqalar katta o'rin egallagan bo'lishi bilan birga, qo'shni mamlakatlar bilan ham faol tashqi siyosat

yuritilgan. Yana bir Hind qahramonlik dostoni hisoblangan «Mahabxarata» da ham mazkur mavzuga oid ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Dostonning umumiy mazmunini ikki sulola o'rtasidagi kurashdan iborat bo'lsa-da, ammo unda diplomatik aloqalar, elchilik munosabatlariga oid bir qator ma'lumotlar ham uchraydi. Xususan, podsho Yutxishtning bir qator mamlakatlardan kelgan elchilarni qabul qilish jarayoni haqidagi ma'lumotlardan birida u shimoldan, saklardan kelgan elchilarni kutib olganligi, elchilar esa sovg'a-salomlar bilan kelganligi ta'kidlanadi.

Agar saklar O'rta Osiyoning qadimgi aholisi yoki qabilalaridan biri bo'lganligini inobatga olsak, u holda Hindiston va O'rta Osiyodagi xalqlar o'rtasidagi siyosiy hamda diplomatik aloqalar eramizddan avvalgi I ming yillikdayoq vujudga kelganligini ko'rishimiz mumkin. Garchi ma'lumotlar u qadar ko'p bo'lmasa-da, Hindiston tashqi siyosat borasida doimo faol diplomatik munosabatlar olib borgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Eronda ahamoniylar sulolasi hukmronligi o'rnatilishi bilan ular tashqi siyosat borasida diplomatik va harbiy usullardan foydalana boshlaydi. Shoh Kir II Hind (Pokiston) va Kofen (Afg'oniston) daryolari oralig'idagi hududlarni o'ziga bo'ysindirishi bilan Hindiston va ahamoniylar Eroni o'rtasidagi aloqalar vujudga keldi. Ma'lumotlarga asoslanib, Eron va Hindiston o'rtasidagi siyosiy va diplomatik aloqalar olib borilgani va Shimoliy Hindiston aholisining ma'lum bir qismi Eron, Yunoniston, Kichik Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari haqida biroz bo'lsa-da, tushunchaga va ma'lumotlarga ega bo'lganligini taxmin qilish mumkin.

Aleksandr Makedonskiy Milloddan avvalgi 325-yil oktabr oyi boshlarida Hindistondan chiqib ketadi va Hindistondagi hududlariga noib sifatida Yevdemni tayinlaydi. U asli grek millatiga mansub bo'lib, Hindistondagi hududlarni milloddan avvalgi 317-yilga qadar boshqaradi. Demak, shu davrda Aleksandr Makedonskiy davlati va Hindistondagi davlatlar bilan siyosiy aloqalar o'rnatiladi.

Hindistondagi qudratli Mauriya davlatiga asos solgan Chandragupta (milloddan avvalgi 324-300) hukmronligi davrida ham qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalar olib borilgani haqidagi ma'lumotlar uchraydi. Yunon tarixchisi

Yustin bergan ma'lumotlarga asoslansak, Chandragupta bir muddat Aleksandr Makedonskiy qo'lida asirlikda bo'lgan. U juda dovyurak bo'lgan va jang maydonini tashlab ketmagan. Buni o'z ko'zi bilan ko'rgan yunonlar hukmdori shu xislati uchun uning hayotini saqlab qolgan ekan.

Chandragupta faol tashqi siyosat olib borgan. Xususan, Chandragupta Salavka (Aleksandr Makedonskiy sarkardalaridan biri) va uning davlati bilan bir necha marta elchilar almashgan. Shu bilan birga Chandragupta Salavkaga 500 dona jangovor fillarni berish orqali Eronning janubiy-sharqidagi tog'li hududlardan bir qismini o'z davlati tarkibiga qo'shib oladi. Chandraguptaning faol tashqi siyosati natijasida Salavka Mauriya davlatini tan oladi va ikki o'rtada sulolaviy nikoh orqali ittifoqchilik shartnomasi ham imzolandi. Chandragupta Salavkaning qiziga uylanadi.

Salavkaning Chandragupta huzuriga yuborgan elchiliklaridan biriga yunon tarixchisi Megasfen boshchilik qiladi. Garchi uning Chandragupta saroyiga va Pataliputra shahriga amalga oshirgan elchiligi borasida ma'lumotlar jamlangan asar bizgacha yetib kelmagan bo'lmasa-da, ammo u bergan ma'lumotlar bizga yunon geografi Strabonning «Geografiya» asari orqali yetib kelgan.

Chandraguptadan keyin uning nabirasi Ashoka hukmronligi davrida Mauriya davlati o'z qudratining cho'qqisiga erishib, tashqi siyosatda faqatgina salavkiylar davlati bilan diplomatik munosabatlar olib borib qolmasdan, uning elchilari hatto Makedoniyaga qadar yetib borishgan, ammo bu borada to'liq ma'lumotlar uchramaydi.

Uning hukmronligi davrida davlat boshqaruvi sohasiga oid «Arxashastra» asari yozilib, unda Mauriya davlatining boshqaruv, ichki siyosat olib borish tartiblari ham tilga olingan. Asarning muallifi vazir Kautilya Vishnugupta bo'lgan.

Mazkur asarda ko'rsatilishicha, qo'shni davlatlar haqida ma'lumot to'plovchi alohida va mamlakat ichkarisidagi umumiy vaziyat haqida ma'lumot to'plovchi alohida lavozimli kishilar bo'lgan. Xususan, Samstxax (mahalliy agent) mamlakat ichki holati haqida ma'lumot to'plab, hukmdorga yetkazuvchi vakil hisoblangan. Sancharax (sayohat qiluvchi maxfiy agent) qo'shni, boshqa uzoqda joylashgan davlatlarga savdo va o'zga maqsadlarda yuborilishi bilan birga ular haqidagi

ma'lumotlarni yetkazib turgan. Bu ma'lumotlar ham Mauriya davlati va uning hukmdorlari doimo faol tashqi siyosat olib borganligini isbotlaydi. Mauriya davlatining ichki boshqaruvi, tashqi siyosati va boshqa jihatlar haqida Chandragupta saroyida elchi sifatida bo'lgan Megafen ham bir qator muhim ma'lumotlar berib o'tadi.

Megafenning aytishicha, u shoh yo'li orqali Kobul, Panjobdan o'tib Mauriya davlati poytaxti Patalaputra shahriga borgan va bir muddat hukmdor saroyida ittifoqchi davlat elchisi sifatida yashagan.

Uning ma'lumotiga ko'ra Patlaputra Hindistondagi eng katta shahar bo'lib, mudofaa devori bilan o'ralgan va unda 570 minora va 64 ta darvoza bo'lgan. Megafenning bu qadar to'liq ma'lumot berishidan uning faqatgina elchi sifatida muzokaralar olib bormasdan, balki Mauriya davlatining kuch-qudrati, unga boradigan yo'llar haqida qimmatli ma'lumotlar ham to'plab borganligini taxmin qilish mumkin. Megafen Mauriya davlati haqidagi ma'lumotlarida mamlakat aholisini 7 guruhga bo'lib chiqadi. Unda hukmdorga dehqonlar, cho'ponlar, ovchilar, hunarmandlar, jangchilardan tashqari mamlakat ichidagi va tashqaridagi vaziyat haqida ma'lumot yetkazib turuvchi ayg'oqchilar hamda hukumat vakillarini tilga olib o'tadi. Mazkur ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, boshqa mamlakatlarga borib siyosiy muzokaralar olib boruvchi kishilar soni ko'p bo'lgan va bu Mauriya davlati hukmdorlari qo'shni mamlakatlar bilan faol tashqi siyosat olib borganidan dalolat beradi.

Megafen poytaxt Patlaputra shahri haqida ma'lumot berganda poytaxt amaldorlarini 6 ta guruhga bo'lib ko'rsatadi. Mana shu 6 ta guruhning ikkinchi guruhi poytaxtga va umuman mamlakatga kelgan xorijliklar, kelgindilarni ro'yxatga olgan va doimiy nazorat qilishi kerak bo'lgan. Undan tashqari to'rtinchi guruh amaldorlar savdo-sotiq nazoratidan tashqari xorijdan kelgan savdogarlarning faoliyatini tashkil qilishgan. Mauriya davlati poytaxtida 6 guruh amaldorlardan 2 guruhi o'z faoliyatida bevosita boshqa mamlakatlardan kelgan vakillar, elchilar, savdogarlardan tashqari oddiy aholi faoliyatini ham nazorat qilgan. Ushbu ma'lumot Chandragupta va Ashoka

davrida tashqi siyosiy hamda iqtisodiy aloqalarga alohida e'tibor qaratilganligini tasdiqlaydi.

Yana bir qator ma'lumotlar Shimoliy Hindistonning Yunon- Baqtriya davlati bilan bevosita aloqada bo'lganligi hamda ular o'rtasida diplomatik munosabat o'rnatilganligidan darak beradi.

Yunon-Baqtriya hukmdori Yevtidem Panjobga harbiy yurish uyushtiradi va uning bir qismini egallaydi, hokimiyat uning qo'lga o'tadi. U o'zini «Hindlar hukmdori» deb e'lon qiladi. Panjobning g'arbiy qismida o'zining sharafiga yangi poytaxt Yevtidemiyani qurdiradi.

U birinchi bor ikki xil yozuv - ham yunon, ham hind (kxoroshti) tillarida tanga pul zarb qildirgan hukmdor hisoblanadi. Albatta, Yevtidem pul borasida siyosiy va diplomatik maqsadlarni ko'zlab shunday yo'l tutgan, chunki bosqinchi hukmdor sifatida Panjobga kelib, shu yerda alohida davlat tashkil qilishga muvaffaq bo'ladi. Uning mahalliy hind (kxoroshti) tilida tanga pul zarb qilishi mahalliy aholi, amaldorlar va Hindistondagi boshqa qo'shni davlatlar bilan munosabatini yaxshilash yo'lidagi muhim qadami bo'lgan.

Yevtidemning vorisi Menandr Shimoliy Hindistondagi eng qudratli yunon hukmdorlaridan biri hisoblanadi. Uning hukmronligi davrida zarb qildirilgan tangalar Qobul va Hindistonning janubiy hududlaridan topilgan. Shu bilan birga Menandr qo'shni davlatlar bilan faol tashqi siyosat va diplomatik munosabatlar o'rnatgan.

Shimoliy Hindistonga borib hukmronlik qilgan yana bir hukmdor Maues (Moga) bo'lib, u aslida saklar sarkardasi sifatida tilga olinadi. Milloddan avvalgi 135-yil manbalarida Maues hukmdor sifatida eslanadi. U o'z nomidan tanga pullar zarb qildirgan hamda bu tangalar milodiy 154-yilga qadar amal qilgan. Ular vujudga keltirgan davlat boshqaruvi tizimi Eron ahamoniylari va yunonlar tajribasi asosida shakllantirilgan. Hind manbalarida saklar sulolasi Kshaxaratlar sifatida tilga olinadi. Saklardan bo'lgan hukmdorlardan Bxumaka Surashtr (Katxiavar), kelib chiqishi saklardan bo'lgan Karddamaka sulolasi G'arbiy Hindistonda bir necha yuz yil hukmronlik qilgani ma'lum. Yana bir Chashtana sulolasi vakillari kelib chiqishi saklarga borib taqalgan va ular Uddjajn hududlarini kushonlarning noiblari sifatida

milodiy II asrning 30-yillariga qadar boshqarishgan. Chashtanning nabirasi Rudradaman (milodiy 130-150) qudratli hukmdor sifatida tilga olinadi. Rudradaman o'ziga Maxatshatrapa (buyuk satrap) unvoni olgan va mana shu unvon bilan o'z davlatini boshqargan. Mazkur sulola va hukmdor haqidagi ma'lumotlar Junagadxe qoyatosh yozuvlariga bitilgan. Qoyatosh yozuvlarida aytilishicha, Rudradaman faol tashqi siyosat olib borgan va ayni paytda qo'shni hududlarga harbiy yurishlar uyushtirgan. Xususan, ikki marta Dekan hukmdori Sata Kar davlatiga yurish qilgan va uni mag'lub etgan.

Keyingi yillarda Braxmaputra vodiysi hukmdori Yaudxey ustiga yurish qilib, uni ham mag'lub qiladi. Qoyatosh yozuvlaridan yana shu narsa ma'lum bo'ladiki, Rudradaman grammatika, siyosiy fanlar, logika va musiqa sohalarini yaxshi bilgan. Rudradamandan keyingi sak hukmdorlari haqidagi ma'lumotlar juda tarqoq va hukmdorlar nomidan zarb qilingan tangalar ham, boshqa yozma manbalar ham topilmagan, faqat 295-348- yillar davomida hech kim Maxatshatrap (buyuk satrap) unvonini olmagan va IV asrdan boshlab ular mahalliy hukmdorlar bilan aralashib ketib, Maxaraja unvonini ola boshlagani ma'lum. Yuqoridagi ma'lumotlardan ayon bo'lishicha, Hindistonda saklar hukmronligi uzoq vaqt mobaynida davom etgan va ular qo'shni davlatlar bilan diplomatik va siyosiy aloqalar olib borishgan. Xususan, Chashtana oilasi Kushonlarning noiblari sifatida faoliyat olib borishgan va shu sababli ular Kushonlar bilan siyosiy-diplomatik munosabatda bo'lishgan. Ular Hindistonda hukmronlik qilgan boshqa sulolalar va davlatlar bilan tashqi siyosat va diplomatik munosabatlar yuritishgan. Shu bilan birga sak sulolalari o'zlarining asl yurti hisoblangan O'rta Osiyodagi qavmlari bilan elchilik va siyosiy aloqada bo'lganligi haqida ma'lumot uchramasa-da, ammo shu kabi aloqalar bo'lib turgan.

Milloddan avvalgi I asrda Kushonlar (yue-chji) Hindistonga Chitral dovoni orqali o'tib kelishadi. Kudzula Kadfiz yoki Kadfiz I parfiyaliklarni yengib Gandxara viloyatiga kirib keladi. Kushon hukmdorlari orasida u birinchi bo'lib, Hindikushdan janubda tanga pullar zarb qildirgan hukmdordir. Shu bilan birga u Xitoy va Rim imperiyalari bilan savdo-sotiq hamda diplomatik munosabatlarni o'rnatgan. Kadfiz I o'zining tanga pullarida «Buddaning qat'iy va haqiqiy muxlisi» degan jumlani

yozdirgan bo'lsa-da, undan keyingi hukmdor Vima Kadfiz yoki Kadfiz II o'zining tangalarida hind xudosi Shiva tasvirini tushirmasa-da, unga hamdu sano o'qigan. Kushonlar davlati tarkibida Hindistonning bo'lishi, Kushonlar olib borgan tashqi siyosat, o'z navbatida, Hindiston uchun ham tegishlidir. Podsho Kanishka Kashmirni bosib olib, Xitoy bilan urush natijasida Qoshg'ar, Xo'tan va Yorkentni egallaydi va shu davrda Xitoy imperatori Xo Dining (milodiy 89-105) mashhur sarkardasi Ban Chao boshliq qo'shinlarini O'rta Osiyoni egallash uchun yuboradi. Hatto Ban Chao Kanishkani mag'lub etadi, ammo jiddiy natijaga erisha olmaydi. Birmuncha vaqt keyinroq Kanishka Ban Chaoning o'g'lini mag'lub qiladi va shu bilan birga ko'plab xitoy knyazlarini (harbiy yurishda ishtirok etgan) asir oladi. Xitoy knyazlarini o'z saroyida ma'lum darajada Xitoy hukumati bilan tinchlikni saqlashga kafolat sifatida ushlab turgan.

Kanishka hukmronligi davrida Hindistonda Panjob, Sind, Kashmir, Uttar Pradesh, sharqda Banorasgacha bo'lgan hududlar Kushonlar boshqaruvi ostida bo'lgan. Sharqdagi hududlarni uning noiblari - maxashatraplar boshqarishgan. Kanishka o'z davlati poytaxtini Peshavorga ko'chirib, mamlakatni boshqarishda o'zini mohir diplomat sifatida namoyon qila olgan. Budda dinini qabul qilib, Hindistonda budda diniga e'tiqod qiluvchilarni o'z tomoniga og'diradi, undan tashqari zarb qildirgan tangalarida Buddaning tasvirini tushiradi. Kanishka davrida zarb qilingan tangalarda Buddadan tashqari hindlarning boshqa ilohlari, yunon, Elam xudolari va hatto Zardushtiylikdagi muqaddas iloh Mitra tasviri ham tushirilgan. Mazkur ma'lumotlar ham Kanishkaning faol tashqi va ichki siyosat olib borganidan dalolat beradi.

Kanishka Kashmirda Kanishkaputra shahrini qurdiradi, undan tashqari Peshavorda bir nechta ibodatxona qurdirib, uning o'limi- dan keyin ham bir necha yuz yillar davomida xitoylik va musulmon sayyohlari o'z sayohatlarida ularni tasvirlashgan. Kanishka saro- yida yunon me'mori Agezila ismli kishi yashagan va faoliyat ko'rsatganligi haqida ma'lumotlar bor. Kanishka davrida Kushonlar saltanati Rim va Xitoy bilan faol diplomatik munosabatlar o'rnatgan. Agezila Kanishka saroyida yashagani va ishlagani ham yuqoridagi fikrlarimizni isbotlaydi.

Vasudeva I oxirgi qudratli kushon hukmdori hisoblanadi. Garchi kushonlar hukmronligi milodiy III asrda tugagan deb hisoblansa- da, ammo mahalliy hukmron sulola vakili sifatida kushonlar Panjobda IX asrga qadar hukmronlik qilishadi. Faqatgina IX asr oxirlarida Panjobdagi Shoxi sulolasi kushonlar hukmronligiga barham beradi. Kushonlar Panjobda IX asr oxirlariga qadar hukmronlik qilganini hisobga olsak, ular faol tashqi siyosat olib borish orqali o'z hukmronligini ushlab tura olishgan, aks holda bir vaqtlar qudratli bo'lgan kushonlar davlati barham topgach, faol diplomatik munosabatlarsiz sulola hukmronligini bir necha asr davomida saqlab qolish juda mushkul.

Diniy sohada ham kushon hukmdorlari mohir diplomat bo'lishgan. Budda dini hukmron bo'lgan paytda Kanishka shu dinni qabul qilgan bo'lsa, keyinchalik hinduizm dini ta'sirining ortib borishi bilan Kadfiz II va Vasudeva I lar hinduizm dinini qabul qilishgan.

Hindistonga ko'plab xitoylik va musulmon sayyohlari kelishgan. Xususan, Mauriya davlatiga Chandragupta II (380-412) saroy- iga Xitoydan sayyoh va rohib Fa Syan keladi va u Hindistonning Peshovar, Mathur, Kanauja, Saravati, Banoras, Kushinagar, Vayshali, Pataliputra va boshqa joylariga boradi. Fa Syanning Hindistonga kelishi Xitoy bilan aloqalar bo'lganidan dalolat beradi.

Yana bir Xitoy sayyohi Syuan Szan 629-yilda 29 yoshida o'z sayohatini boshlaydi. 643-yilda Qoshg'ar, Yorkent va Xo'tan orqali Hindistonni tark etib o'z sayohatini yakunlagan. U deyarli butun Hindistonni aylanib chiqadi va Xarshi hukmdori bilan do'stlashib, salkam 8 yil uning saroyida yashaydi va aynan Syuan Szan maslahati bilan 641-yilda Tan imperatori Tay Szyun huzuriga braxmanni elchi sifatida yuboradi. Bu esa Hindistondagi Harshi va Xitoydagi Tan sulolalari o'rtasida diplomatik aloqalar faol tarzda rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Hatto Syuan Szyan Harshi hukmdori haqida ma'lumotlar berish asnosida u tomonidan 3 ta - «Priyadarshika», «Ratnavali» va «Nagananda» dramalari yozilganini eslatib o'tadi. Syuan Szan garchi Hindistonga sayohatidan biror siyosiy maqsadni ko'zlamagan bo'lsa-da, ammo uning maslahati bilan Harshi va Tan imperiyalari o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatildi.

VIII asrda yashagan Kashmir hukmdori Lalitatidya Muktanida (724-760) o'z hukmronligi davrida Tibet va Amudaryoning yuqori oqimi hududlariga harbiy yurish qiladi. Manbalarda aytilishicha, harbiy yurish uyushtirishdan avval Muktanida har ikkala hududdagi mahalliy hukmdorlarga elchilar va savdo karvonlarini yuborgan. Muktanidaning nabirasi Jaynida Vinayaditya (779-810) Nepal va Shimoliy Bengaliyaga yurish qiladi. U ham Hindistondagi boshqa davlatlar bilan diplomatik munosabatlar o'rnatganligi sababli mazkur sulola Kashmirdagi hukmronligini 1339-yilga qadar saqlab qolgan.

V-VI asrlarda O'rta Osiyodan Hindistonga kirib borgan qabilalar hind tarixchilari tomonidan xunlar sifatida tilga olinadi. Shu bilan birga tarixiy asarlarda ularni Gujarat-Pratixarlar deb ham nomlashadi. Shu hududlarga joylashib, mahalliy xalq bilan yaqinlashib, o'zlarini ulug'lab «quyosh sulolasi» deb nomlaydi. Ularning diplomatik mahorati shunda ediki, hukmronligini mustahkamlash maqsadida o'zlarini Ramayana dostoni qahramoni, afsonaviy Ramning ukasi Lakshman avlodlari deb ko'rsatishadi.

Hindistonga arab-musulmon sayyohlari ko'plab kirib kela boshlashi natijasida mamlakat tarixini o'rganishda muhim bo'lgan manbalar ham dunyo yuzini ko'rgan va bizgacha yetib kelgan.

Arab sayyohi Sulaymon IX asrda Bengaliyaga borib, u yerda Devapal (810-850) qudratli hukmdor bo'lgani, qo'shini tarkibida 50 ming jangovor fil bo'lgani va davlati Pala Ruxmiy deb atalishini yozish barobarida, hindlarning qadimgi davrdagi diplomatik va siyosiy aloqalariga oid ayrim ma'lumotlarni berib o'tadi. Xususan, eramizdan avvalgi 26-yil Hindistonda pandevlar sulolasi Rim imperiyasiga - imperator Avgust huzuriga elchi yuborganini aytadi. Eramizning boshlarida Arabiston dengizi bo'ylarida hind savdogarlarining manzili vujudga keldi.

Arablar Hindistonga dastlab 636-637- yillarda xalifa Umar davrida Txanga (Bombey yaqinida) hududiga dengiz orqali yurish qiladi. 712-yilda sarkarda Muhammad ibn Qosim Debalga harbiy yurish qilib, uni egallaydi, keyinroq Nirurga (Haydarobod yaqinida) yurish qilib, u yerda 17 yoshdan oshgan va islomni qabul qilmagan barcha erkaklarni o'ldiradi. Muhammad Mo'ltinni ham egallaydi. U Sind

hududida egallangan barcha joydagi budda, xristian ibodatxonalari va yaxudiy sinagogalarini yo'qotish siyosatini yuritadi. Hindistonda arablar jiddiy muvaffaqiyatga erishish maqsadida, asosan, mahalliy xalqlar va qabilalarni bir-biriga qarshi qo'yish yoki gij-gijlash siyosatini olib borishdi.

Hindiston tashqi siyosati va diplomatiyasida budda dinining boshqa mamlakatlarga tarqalishi ham alohida o'rin tutadi. Xitoy manbalarida ko'rsatilishicha, eramizdan avvalgi 2-yilda Xitoyga buddizm kirib borgan. Eramizning 67-yilida Min imperatori huzuriga 2 nafar budda ruhoniysi Hindistondan keladi. Milodiy 190-yilda Xitoyda birinchi budda ibodatxonasi qurilgan. Umuman, keyingi davrlarda ham Xitoy va Hindiston o'rtasida ham dengiz, ham quruqlik yo'li orqali budda ruhoniylari ko'p bora bir mamlakatdan ikkinchisiga borib kelishgan.

Tibet va Hindiston o'rtasidagi diplomatik munosabatlar ham aynan budda dini sabab faollashadi hamda bu munosabatlar do'stona ruhda rivojlanib boradi. VII asrda Tibetga budda dini Sronsangambo hukmronligi davrida kirib keladi va aynan shu davrdan Tibet tarixida yangi davr boshlanadi. Shu munosabat bilan Tibet hukmdorlari Bengaliyadagi Pall sulolasi bilan do'stona munosabatlar o'rnatadi. XI asrda Tibetda budda islohati o'tkazilib, unga muvofiq minglab tibetlik budda ruhoniylari talim olish uchun Hindistonga yuboriladi. Mana shu holat ham Hindiston va Tibet o'rtasidagi siyosiy aloqalarning yaxshi bo'lganidan dalolat beradi.

Hindiston qo'shni mamlakatlar bilan birga uzoqdagi, dengiz ortidagi hududlar bilan ham siyosiy va diplomatik aloqalarni olib borgan. Xususan, Tayland, Malay yarim oroli, Yava, Sumatra orollari, Kambodja shular jumlasiga kiradi.

Malay yarim orolida eramiz boshlarida hind manzillari vujudga kela boshlagan bo'lsa, bu jarayon Tayland (Siyam)da XII asrda yuz berdi. Yava, Sumatra orollari va Kambodjada hind davlatlari vujudga keldi.

Yava oroliga hindlar milodiy I asrdan boshlab joylashdilar. 132- yilda Yavadagi hind hukmdori Devavarman Xitoyga elchi yubordi. Tahminan V-VI asrlarda esa Yava orolining g'arbiy qismida ham hind davlati vujudga keldi. Markaziy Yavadagi hindlar davlati Xoling (Kalinga) deb atalgan. VIII asr boshlarida hindlar qudratli Mataram davlatini vujudga keltirishdi. Ular doimiy ravishda

Hindiston bilan diplomatik va siyosiy aloqada bo'lib kelishgan. XIII asrda Yava orolida hindlarning siyosiy birlashishi kuchayib, hukmdor Rajasanagar (1350-1389) davrida bu davlat Majapaxit imperiyasiga aylandi. Ammo XV asrdagi kuchli zilzila va vulqon otilishi natijasida bu davlat inqirozga uchradi.

Sumatra orolida birinchi hind davlati IV asrda vujudga kelgan bo'lib, bu davlat Shri-Vijay (Palembang) deb atalgan. VII asr oxirida mazkur davlat o'z qudratining cho'qqisiga chiqdi. Xitoy sayyohi I Szin Shri- Vijay qudratli davlat va yirik budda markazi ekanligini yozib qoldirgan. XIV asr o'rtalarida Sumatrada bo'lgan Ibn Battuta bu yerda islom dini keng tarqalib borayotganligini alohida takidlaydi, shuni muhimki, Ibn Battuta Sumatrada Hindistondan elchi sifatida kelgan.

Bali orolidagi hind davlati VI asrda vujudga kelib, u haqda ham Xitoy sayyohi I Szin ma'lumot beradi va budda ibodatxonalari haqidagi ma'lumotlarni qoldirgan. Ma'lumotlarga ko'ra Balidagi oxirgi hind knyazi 1911-yilda vafot etgan.

Kambodjaga hindlar eramiz boshlaridajoylashib, o'z davlatlariga asos solishgan. Xitoy manbalarida bu davlat Fu-nan nomi bilan tilga olinadi. Indravarman (977-1001) va Suryavarman II (1113-1145) davrida mazkur hind davlati gullab-yashnadi va Xitoy bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan. Indravarman o'z davlatini Kambuja deb nomlaydi. Hindiston va mazkur davlatlar o'rtasidagi elchilik munosabatlari, ya'ni diplomatik aloqalarga oid ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Hindistonga XI asrdan boshlab musulmon davlatlarining ta'ziqi va talonchilik xarakteridagi bosqinchilik urushlari ko'payib ketdi, shu bilan bir qatorda Shimoliy Hindiston aholisi musulmonlashib boradi.

XI-XVII asrlarda Hindiston diplomatiyasi mintaqadagi yirik davlatlar, xususan, Dehli sultonligi va boburiylar davlati bilan bog'liq. Ular nafaqat ichki siyosat borasida, balki tashqi siyosatda ham faol diplomatik aloqalar olib borishgan. Shu bilan birga Hindiston yarim orolida o'nlab va hatto yuzlab mayda knyazliklar ham mavjud bo'lib, feodal tarqoqlik sharoitida ular ham doimo mustaqil siyosat olib borishga harakat qilishgan. Mamlakatda turli etnik, diniy guruhlar istiqomat qilib, o'nlab tillarda so'zlashardi. Buning natijasida turli xil diplomatik metodlar, usullar va

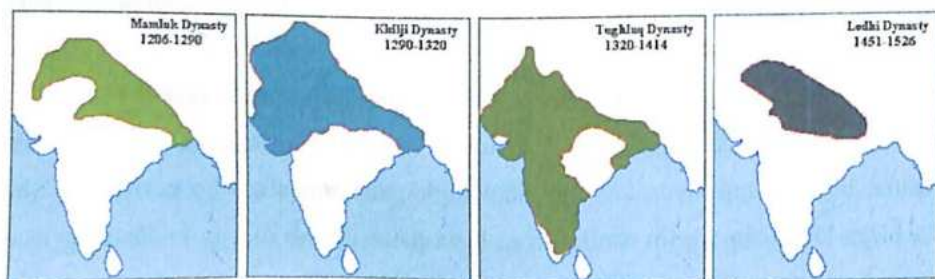
tajribalar to'planib bordi. Hindistondagi birlashish jarayoni sababli diplomatik aloqalar hukmdorlar, vassal knyazlar va turli sulolalar o'rtasida olib borilgan.

XI asrdan boshlab Hindiston diplomatiyasida ikki asosiy forma ajralib turdi. Bunda musulmon hukmdorlari islom dini, shariat qoidalariga qattiq amal qilgan holda siyosat olib borishgan bo'lsa, boshqa tomondan hind knyazlari hinduizm an'analari asosida olib boradigan diplomatik aloqalarini ko'rsatish mumkin.

Dehli sultonligi davri diplomatiyasi. XIII asr boshlarida Shimoliy Hindistonda Eron va O'rta Osiyodan kelgan hukmdorlar hukmronlik qila boshladi va keyingi o'rta asrlar davrida Hindiston tashqi siyosati va diplomatiyasi O'rta Osiyo bilan chambarchas bog'liq bo'lib qolgan.

XI-XIII asrlarda Shimoliy Hindistonga Xuroson va afg'on yerlaridan juda ko'p bora bosqinchilik yurishlari amalga oshirilgan.

XIII asr boshlarida Dehlida musulmon hukmdorlarining qudratli davlati vujudga keldi. O'zlarini sulton deb atagan bu hukmdorlar Hindistonga amalga oshirayotgan harbiy yurishlarini hindlarga (boshqa dindagilar) qarshi «muqaddas urush» shiori ostida olib borishdi. Shu sababli Dehli sultonligi hukmdorlari davlat bosh-qaruvi, tashqi siyosat va diplomatiyada shariat qoidalariga asoslanardi. Dehli sultonlari muntazam ravishda Bog'dod xalifalariga qimmatbaho sovg'a-salomlar yuborish orqali, ulardan payg'ambar o'rinbosarlari yoki haq din uchun kurashuvchi unvonini olishga harakat qilishardi.

The Sultanate of Delhi, 1206-1526

1229-yilda Dehli sultonlari Bag'doddan ana shunday yorliq olishga muvaffaq bo'lishdi. Shu sababli xalifa al-Mustasimning nomi hatto u vafot etgandan keyin ham

bir necha o'n yilar davomida Dehli sultonligi tangalarida va xutbada tilga olinib keldi.

Xalifalardan mazkur yorliqlar kelishi Bag'dod xalifaligi tugatilgandan keyin ham davom etib turgan. Shunday yorliqlardan oxirgisi 1343-yilda Dehliga Misrdan keladi.

Xalifa elchisi juda katta tantana va xursandchilik bilan kutib olinardi. Muhammad Feruz Tug'luq o'z kundaliklarida Xalifa buyuk va katta ehtirom ko'rsatib, mening hokimiyatimga qonuniy tus berishinigi barobarida o'ziga qarshi isyon ko'targan feodallar va dehqonlarni itoatga chaqiradi, deb yozadi. Dehli sultonlari o'z mamlakatlarida mo'g'ullardan qochgan qochqinlarni himoya qilardi, ammo shu bilan birga Janubiy Hindistonga bosqinchilik yurishlarini qo'llab-quvvatlardi. Janubiy Hindistondagi muammolar diplomatik yo'l bilan emas, balki harbiy yurishlar yordamida hal qilinardi.

Dehli sultonligi biror-bir hind knyazi ustidan g'olib kelganda, mag'lub, albatta, katta miqdordagi sovg'a-salomlar berishi va ularning orasida fil bo'lishi (katta va bezatilgan) kerak edi.

Mag'lub bo'lgan knyaz sovg'a-salomlar berishi bilan sultonga vassal bo'lganligini bildiradi, uning mulki o'ziga len sifatida berilgan hisoblanardi. Sulton o'zining yangi vassaliga yorliq va hukmronlik belgisi hisoblangan baraban (nog'ora) hamda fil ustida soyabon bilan yurish huquqini berardi. Ammo Dehli sultonlari va hind knyazlari o'rtasidagi munosabat har doimo ham yaxshi bo'lmasdi, hind knyazlari imkon tug'ilishi bilan mustaqil bo'lib olar yoki mustaqil siyosat yuritishga harakat qilardi. Ammo ikkinchi bora yengilgan knyazlar o'z mulkidan ajralardi va o'sha hududga sultonning noiblari yuborilardi.

XIV asr o'rtalarida Janubiy Hindistonda 2 ta yirik davlat vujudga keldi. Ular Dehli sultonligidan mustaqil ravishda siyosat olib borgan va hokimiyat tepasida musulmonlar bo'lgan Baxmaniylar davlati va Hind knyazlarining qudratli Vijyanagar imperiyasi edi. Ammo Baxmaniylar va Vijyanagar davlatlarida uzoq vaqt Raychur hududi uchun tinimsiz kurash borardi, chunki mazkur hududda olmos konlari ko'p bo'lgan.

Doimiy urushlar natijasida XVI asr boshlarida baxmaniyar davlati 5 ta mustaqil sultonlikka bo'linib ketdi. Ularning barchasida musulmon sulolalari hukmronlik qilardi. Ularning barchasi Vijyanagar davlati bilan kurashni davom ettirardi. Vijyanagar davlati boshqa musulmon davlatlariga qarshi kurashda, bo'lib tashlab hukmronlik qil qabilida diplomatik siyosat olib borardi. Bunda bir sultonga qarshi kurashishda boshqasi bilan yaqin munosabatda bo'lardi. Deyarli yarim asr davomida Vijyanagar davlati shunday siyosat yuritdi. Keyingi davrda musulmon sultonlari birlashdi va 1565-yilda Vijyanagar davlatiga hal qiluvchi zarba beradi. Shu tariqa Vijyanagar davlati inqirozga uchraydi.

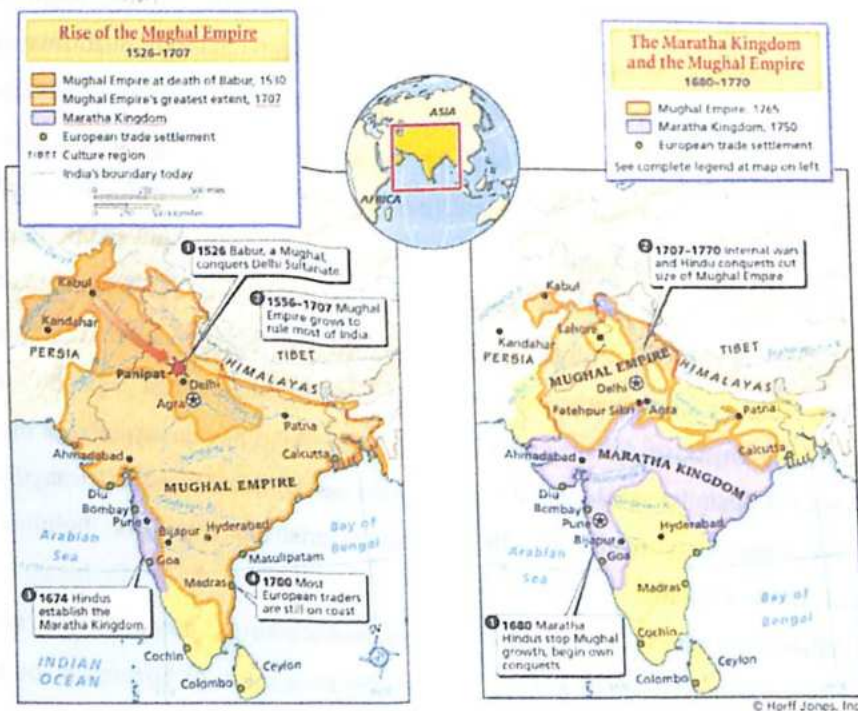
Boburiylar davri diplomatik munosabatlar. Shimoliy Hindistonda esa, Dehli sultonligi siyosiy inqirozga uchraydi va 1526-yilda temuriylardan, Farg'ona hukmdori Bobur Dehli sultonligi hokimiyatini tugatib, yangi sulolaga aynan shimolda asos soladi. Garchi Bobur O'rta Osiyodan, temuriylardan bo'lsa-da, ammo yevropa tarixchilari tomonidan Bobur asos solgan davlat Buyuk mo'g'ullar davlati, boburiylar sulolasi esa, mo'g'ullar sulolasi sifatida talqin qilib kelindi.

Boburdan keyin Xumoyun hukmronligi uzoqqa cho'zilmadi, balki Hindistondagi afg'onlarning Sur qabilasi sardori Shershoh tomonidan quvib chiqarilib, uzoq muddat Eronda shoh Taxmasp saroyida yashadi. Eron shohining Hindistondagi hokimiyatini qaytarib berish yordami evaziga o'z mamlakatida shia mazxabini hukmron mavqega chiqarishga va'da beradi. Shu sabab shoh Taxmasp unga Qandahor shahrini qarorgoh sifatida beradi. Xumoyun Dehlini egallaganidan ko'p o'tmay vafot etadi va juda yosh taxtga o'tirgan Akbar ham harbiy, ham diplomatik usullar yordamida barcha musulmon va hind knyazlarini o'ziga bo'ysindirishga erishadi. Hatto bir safar Akbar o'z qo'shini bilan shaharni qamal qilganida mulla shahar aholisining jonini asrab qolish maqsadida Qur'onni qo'lida ushlab shahardan chiqib keladi va Akbar «Muqaddas kitob» sabab, shaharliklar garchi dushmani bo'lsa-da, ularning jonini saqlab qoladi.

Akbarshoh mohir diplomat sifatida o'z mamlakati sarhadlarini kengaytirish va dushmanlarini yengish uchun faqat islom dini qoidalariga asoslanmasdan, hindlar uchun ham xuddi shunday siyosat yuritadi. Akbar Hind Rajputlariga qarshi harbiy

yurish paytida ham turli diplomatik vositalardan foydalanadi. Xususan, Rajputan shahri egallanishida shaharni vayron qilmaydi, ibodatxonalarni buzdirmaydi, aksincha, hindlar orasida eng mohir askarlar hisoblangan rajputlarni o'z tomoniga og'dirishga harakat qiladi. Jumladan, Rajputlar knyazini ittifoq tuzishga ko'ndiradi va o'ziga vassal sifatida bo'ysinishga ham rozi qiladi. O'rtadagi ittifoqni yanada mustahkamlash maqsadida rajput knyazining qiziga uylanadi. Shu tariqa rajput knyazlari Akbarga bo'ysindirilib, soliq to'lashga majbur bo'ladi, qo'shimcha ravishda rajput qo'shini ham unga xizmat qila boshlaydi. Mazkur holat Akbarning keyingi siyosati va diplomatiyasida hamjuda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Akbarshoh hind knyazlariga ham jog'ir bera boshladi. Ayni paytda rajputlarga diniy erkinlik berilishi mamlakat ichkarisida unga qarshi noroziliklarni keskin kamaytirdi. Bu esa Akbarshohning mamlakat ichki siyosatida erishgan eng yirik diplomatik muvaffaqiyati hisoblanadi.

Dastlab diniy erkinlik rajput harbiy yo'l boshchilariga berila boshlagandi. Undan tashqari rajput knyazlari har yili Dehlida bo'ladigan yangi bozorga hukmdor uchun eng chiroyli qizlarni yuborish majburiyatidan ham ozod qilindi. Bularning natijasida rajput harbiy qismlari Akbar qo'shini saflarida xizmat qilib, unga Hindistonni egallashda yordam bera boshlaydi, Akbarning aynan diniy sohadagi siyosati uning mamlakatdagi juda muhim g'alabasi hamda obro'sining oshishiga yordam berdi.

12.3. Boburiylar imperiyasi xaritasi

Akbarshohning boshqa musulmon davlatlari, xususan, Eron safaviylari, usmoniylar Turkiyasi va shayboniylar sulolasi bilan musulmon sulola davlati hukmdori sifatidagi elchilik aloqalari va diplomatik yozishmalari haqidagi ma'lumotlar uning vaziri Abul Fazl Allomiyning «Tarixi Akbarshohiy» asarida o'z isbotini topgan. Akbarshoh va shayboniy Abdullaxon II lar o'rtasida olti marotaba elchilik almashadi.

Akbarshoh hukmronligi davrida portugallar Hindistonga kirib kelgan va bir qancha hududlarni egallab olgan edi, ammo boburiylar birin-ketin ularni mamlakatdan siqib chiqara boshladi, baribir portugallar dengizdagi hukmronligi sabab boburiylarni o'zlari bilan hisoblashishga majbur qila olishgan. Jumladan, dengiz orqali Hindiston musulmonlarining haj safari uchun Makkaga borishiga qarshilik qila boshlashi sabab Akbarshoh Goadagi Portugaliya vitse-qiroliga elchi

yuboradi, ammo Akbarshoh tarixchilari uni elchilik sifatida qabul qilmaydi, sababi Akbarshoh portugallardan faqatgina maxsus vakil yuborib, unga xristian dinini tushuntirish (qonun-qoidalari va ibodat qilish shakllarini) ni so'raydi.

Akbarshohning vorislari Jahongirshoh (1605-1627) va Shoh Jahon (1627-1650)larning hukmronlik davrida boburiylarning Hindistondagi mavqei yuqori bo'lishi bilan birga, ular faol tashqi siyosat olib borishdi. Chunki bu davrga kelib Hindistonda Portugaliya, Angliya va Gollandiya savdogarlari o'zlarining faktoriyalarini ochishgan edi.

Buyuk Britaniyadan aslida dastlab 1601- yil qirol Yakov I ning maktubi va elchilik yorlig'i bilan kapitan Xoukins Akbarshoh huziriga vakil bo'lib keladi va yaxshi kutib olinadi. U boburiylar saroyida 1611- yilga qadar yashaydi. Shubhasiz kapitan Xoukins shu muddat ichida Akbarshohning o'limi va Jahongirshohning taxtga chiqish voqealarining guvohi bo'lgan, shuningdek, ayni vaqtda boburiy hukmdorlarda portugallarga qarshi kayfiyatni shakllantirishga uringan va ularni Buyuk Britaniya bilan aloqalarni mustahkamlashga undagan bo'lishi haqiqatdan yiroq emas.

Keyingi davrlarda Hindistonda Angliya savdosini rivojlantirish uchun qirol Yakov I ning maxsus vakili va elchisi sifatida Tomas Rou yuborilib, u 1615-yildan 1618-yilgacha Dehlida yashaydi. Albatta, yuqorida aytilgan elchiliklar natijasida Buyuk Britaniya hukumati asta-sekin Hindistonda yanada mustahkamlanib olishga harakat qildi. Dastlabki vaqtlarda inglizlarning asosiy maqsadi Bengaliyada mustahkamlanib olish va bu hududda bojsiz savdo qilish huquqini qo'lga kiritishdan iborat bo'lgan. Shunday qilib o'rta asrlarning so'nggi davrida Hindiston ham mintaqada faol tashqi siyosat olib borgan davlatlardan biridir.

12.3. O'rta asrlarda Xitoy diplomatiyasi.

Xitoyda o'rta asrlar davrining boshlanishi Xan imperiyasining qulash sanasi (206-y) bilan belgilanadi. Xan imperiyasining qulashi bilan Xitoyda bir-biriga raqib bo'lgan «Uch podsholik» qaror topadi: Vey davlati (Sao Vey 220-265), Shu (Shu Xan 221-263) va U davlati (220-280). Ular o'rtasidagi o'zaro urushlar mazkur

davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishiga to'sqinlik qilib kelgan. Vey davlatining vorisi bo'lgan Szin imperiyasi davrida mamlakat qisqa vaqtga birlashdi. Szin imperatori Simo Yan vafotidan keyin (290-y) yana ichki kurashlar avj olib ketdi. Bu davr Xitoy tarixiga «Sakkiz knyaz nizosi» nomi bilan kirgan. Markaziy hokimiyatning kuchsizlanishi oqibatida ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qabilalarning Xitoyga bosqinchiligi kuchaydi. Mamlakat shimolida IV asr boshlarida 7 ta «kichik imperiyalar» vujudga kelgan bo'lsa, 384-409-yillarda ularning soni 12 taga yetdi. Xitoyning janubida Szin davlatining davomchisi sifatida «Sharqiy Szin imperiyasi» (317-yil tashkil topgan) tarix maydoniga chiqdi. Umuman olganda,

IV-VI asrlar davomida Xitoy ko'chmanchi xalqlarning ko'p sonli yurishlari maydoniga aylanib qoldi. Bu davrda Xitoy diplomatlari asosiy e'tiborni mamlakatning shafqatsiz talon-taroj qilinishining, aholining qul qilinishi va o'ldirilishining, boy Xitoy madaniyatining yo'qolib ketishining oldini olishga qaratdi.

Suy va Tan imperiyasi davrida Xitoy diplomatiyasi. 589-yilda Xitoyda Suy sulolasi boshliq yangi davlat tashkil topdi. Davlatning tashkil topishi bilan qariyb uch asr davom etgan o'zaro urushlarga qisman barham berildi. Suyning birinchi hukmdori Yan Szyan davrida amalga oshirilgan davlat boshqaruvi sohasidagi islohotlar Xan imperiyasi davridagi ma'muriy boshqaruv tizimiga asoslangan bo'lsa ham, ammo Suylar joriy qilgan imperiya boshqaruv tizimi va tartiblari deyarli o'zgarishlarsiz butun o'rta asrlar davomida saqlab qolindi. Davlat tepasida «Osmon o'g'li»-imperator turgan va u qonunchilik, sud, ijroiya va harbiy hokimiyat ustidan cheklanmagan vakolatga ega bo'lgan. Imperator qoshida tashkil etilgan palatalar - oliy hukumat organlari rahbarlari mamlakatga daxldor masalalar bilan shug'ullanishgan. Ular orasida oliy palata asosiy organ edi. Quyi boshqaruv bo'g'inini oltita vazirlik muassasalari tashkil qilgan. Bular mansablar, marosimlar, harbiy, jazo, jamoat ishlari, soliq va moliya vazirliklari bo'lgan. Dastlabki uchta vazirlikka «chap vazir», keyingi uchtagacha «o'ng vazir» boshchilik qilgan. Xitoy tarixiy manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, marosimlar vazirligiga xorijiy davlatlar bilan mamlakatning tashqi aloqalarini olib borish vazifasi ham yuklatilgan.

Vazirliklardan tashqari maxsus boshqarmalar ham tashkil etilgan. Ular sohasiga qarab vazirliklarga bo'ysundirilgan.

Ichki siyosatda amalga oshirilgan muvaffaqiyatli tadbirlar natijasida Suy imperiyasi qudratli va boy davlatga aylandi. Ammo tashqi siyosatdagi muvaffaqiyatsizlik mamlakatning inqiroziga sabab bo'ldi. Bu davrda Xitoy Markaziy Osiyoda mustahkamlanib, Ipak yo'li nazoratini o'z qo'liga olgan Turk xoqonligi bilan to'qnashishga majbur bo'ldi. Turk xoqonligi bilan bo'lgan munosabatlarda Xitoy diplomatlarining asosiy vazifasi katta urushlarning oldini olib xoqonlikni kuchsizlantirish, ko'chmanchilarning bosqinchiligini va xoqonlikning mamlakat siyosiy hayotiga aralashuvini to'xtatish edi.

«Tinchlik va qardoshlik» siyosati asosida Xitoy diplomatlari ayrim turk xoqonlarini va nufuzli urug' boshliqlarini tobe ettirishga muvaffaq bo'ladi. Bu borada nikoh diplomatiyasidan ham keng foydalaniladi. Tomonlar o'rtasidagi kelishuvga muvofiq, Xitoy saroyining malika va qizlari turk urug'i boshliqlariga nikohlab berilgan. «Birodarlik» diplomatiyasiga ko'ra, imperator yoki saroy amaldori turk qabila boshliqlari bilan «birodarlashuv» marosimini ado etishib, ularni o'z vassallari va do'stlari sifatida tan olganlar.

Tinchlik paytlarida imperator tomonidan turklar huzuriga katta- kichik elchilar yorliqlar va sovg'a-salomlar bilan yo'llanib, vaziyat og'ir paytlarda o'lpon to'lashgan. Xitoy elchilari ko'pincha o'zlari bilan ipak matolar (yuz va ikki yuz ming bo'lak gazlama olib borish holatlari kuzatilgan), qimmatbaho kiyimlar, oziq-ovqat mahsulotlari, vino, aravalar, mushk, asbob-uskunalar kabilarni olib borgan. Sovg'alarga javob sifatida turk qabila sardorlari Xitoyga minglab ot, qo'y, tuya uyurlarini haydashgan.

Xitoy diplomatlari xoqonlikdagi ahvoldan doimo boxabar bo'lib turish uchun muntazam ravishda turklarning qarorgohlariga sovg'alar bilan tez-tez tashrif buyurgan, muzokara olib borgan. Xitoy diplomatlari ko'proq «varvarlarning qo'li bilan varvarlarni yengish» (huddi qadimgi Rimdagi kabi Xitoyda ham xitoylik bo'lmagan yoki Xitoyga tobe sifatida qaralgan elatlar yoki xalqlar varvarlar deb atalgan) tamoyiliga tayangan, ya'ni bir turk qabila boshlig'i yoki ta'sirli urug'

a'zolaridan birining mavqeini ko'tarish orqali ular o'rtasida o'zaro urushlarni keltirib chiqarishga uringanlar. Natijada turklarning imperiyaga tahdidi kamaytirilgan. Ayrim turk xoqonlari hatto Xitoyga harbiy yordam ham ko'rsatgan. Masalan, Suy sulolasining asoschisi Yan Szyan (581-605) mamlakatni birlashtirish uchun kurashlarda turklardan tuzilgan kuchli otliq askarlardan foydalangan. Yan Guanning (605-616) Koreyaga harbiy yurishida imperiyaning vassali bo'lgan turk xoqoni ishtirok etgan. 605-yilda Suy imperiyasi aksilxitoy kuchlarning markazi bo'lgan Togon qirolligi (Kukunordan g'arbda Sharqiy Turkistonning janubi) bilan to'qnash keladi. 608-609-yillarga kelib Yan Guan turklar yordamida Togon ustidan g'alaba qozongan. O'z navbatida murakkab vaziyatlarda turk xoqonlari ham Suy saroyiga murojaat qilganlar. Ular o'z murojaatlarida o'zlarining «osmon o'g'liga» yaqin ekanligini asoslashga harakat qilgan. Bu holat Xitoy diplomatlari tomonidan aytilgan fikrlarda ham aks etgan: «Imperator mening rafiqamning otasi, shunday ekan u menga ham ota. Barcha qo'ylar va otlarim (ya'ni turk hoqonining) imperatorning chorvasi, shuningdek, barcha ipak gazmollari (ya'ni Xitoy imperatorining) mening gazmolimdir». Agar xoqonlar imperatorning talabiga rozi bo'lmasalar, norozilik belgisi sifatida ular xitoy elchilarini qabul qilishdan bosh tortganlar yoki imperatorning nomasini o'tirgan holatda (bu imperatorni haqoratlash hisoblangan) tinglagan. Bu vaziyatda Xitoy elchilari sharoitdan kelib chiqib xoqonlarni ko'ndirishga harakat qilganlar va ko'plab sovg'a-salomlar berishgan. Yan Guan davrida Loyan shahrida qo'shni qabila va mamlakat elchilari uchun oylab davom etgan tantanalar uyushtirilgan.

607- va 610-yillarda Xitoy imperatori Tayvan oroliga elchilik va harbiy dengiz ekspeditsiyasini yubordi. Shunday bo'lsa-da, Suy imperiyasi davrida asosiy tashqi siyosat turklar bilan bog'liq bo'lgan. Xitoy diplomatlarining turklar bilan munosabatlari buzilishiga sabablar turklar tomonidan kelishuvlar shartlarining tez-tez buzilishi bo'lgan. 615-yilda Xitoyda ichki ziddiyatlar kuchayishi natijasida turk qabilalarining talonchilik yurishlari soni ko'payib ketadi. Ular imperator Yan Guanni qo'shini bilan qurshab olishga ham muvaffaq bo'ldilar. Yana bir holat. Ona tomonidan Yan Guanning qarindoshi, bo'lg'usi Tan sulolasining asoschisi Li Yuan

(618-626) imperiya taxti uchun kurashga kirishar ekan, o'zini birodarlashgan turk xoqonining vassali deb tan olib, shu yo'l orqali undan harbiy yordam olishga muvaffaq bo'ldi. Imperator Li Shi Min (626-649) 628-yilda turklar bilan yangi kelishuv shartnomasini imzoladi. Uni mustahkamlash maqsadida ikki tomon birodarlashuv marosimini bajarib, buning ramzi sifatida oq ot so'yilgan. O'zaro ichki qarama-qarshilik va kurashlarga barham berib, Tan sulolasi o'z davrining eng kuchli va qudratli davlat hukmdorlariga aylandi. Li Shi Min o'z diplomatiyasida qo'shnilarini harbiy yurishlar bilan bo'ysindirishning «tinch» yo'lini muvaffaqiyat bilan keng miqyosda qo'llab keldi. Xitoy imperatoriga taqdim qilingan ko'plab axborotlarda turk xoqonlarining shartnomalari va qasamlarini buzgan holda qaroqchilik va talonchilik yurishlari uyushtirayotganligi haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan. Xitoy imperatorlari avval diplomatik yo'l orqali xoqonlarning yon berishiga erishgan, agar bu usul samarasiz bo'lsa ularga qarshi harbiy yurishlar uyushtirgan.

Bu yurishlar natijasida Sharqiy Turk xoqonligiga (630-y), keyin G'arbiy Turk xoqonligiga (657-y) zarba berildi va xoqonliklar parchalanib ketdi. VII asr 80-90-yillarida qayta tashkil topgan Turk xoqonligi (2-Sharqiy Turk xoqonligi) bilan urushlar davom ettiriladi. Shuningdek, Koreya, Hindiston mamlakatlariga ham bosqinchilik yurishlari uyushtiriladi.

Tan davri Xitoy diplomatiyasi turli mamlakatlar bilan aloqalar o'rnatib, o'zaro savdo-sotiq ishlarini rivojlantirishga xizmat qilgan. VI asrning oxirlaridan Xitoyning Yaponiya bilan savdo aloqalari boshlanadi va «kunchiqar» mamlakatiga xitoy yozuvi, agrar tajribasi, budda e'tiqodi kirib boradi. Ammo bu davlat bilan elchiliklar almashuvi va aloqalar muntazam bo'lmagan. Chananga kelgan yapon elchilarining belgilangan elchilik marosim tartiblarini bajarmaganligi xitoyliklarning e'tiroziga sabab bo'lgan. VII asrning 30-40-yillarda Xo'tan, Qashqar, Samarqand, Farg'ona va qirg'izlardan Xitoyga elchilar kelishgan. Xitoy hukumati 645-yilda Shimoliy Hindistondagi Xarsha davlatidan kelgan elchilarni qabul qilgan. Ikki yil o'tib esa Li Shi Minning javob elchilari Xarsha poytaxtiga yetib borgan. Xitoy qo'shinining qo'mondoni Van Syuan Se to'rt marta turli topshiriqlar bilan Shimoliy Hindistonga

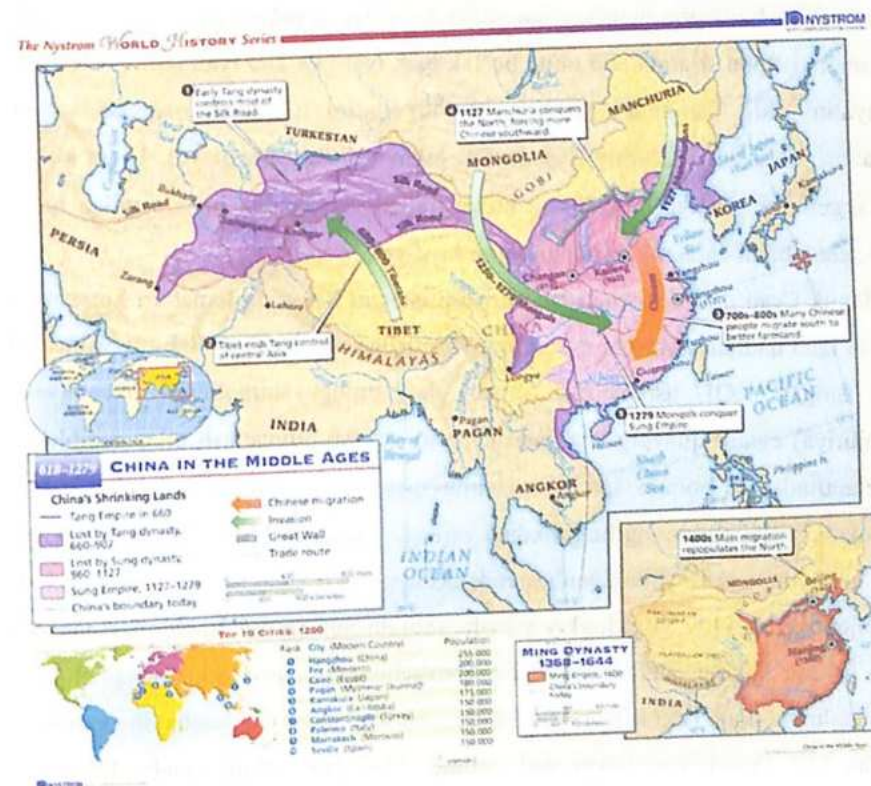
yuborilgan. 643-yilda Vizantiya elchilari Xitoyga kelgan bo'lsa, 651-yilda sosoniylar shaxanshohi (Yazdigard III) Erondan qochib, yordam so'rab Chananga murojaat qiladi. 713-yilda arab xalifaligining elchilari Xitoyda qabul qilingan.

Tan imperiyasi davrida ham diplomatik aloqalar imperator tomonidan shaxsan boshqarilgan. Ammo Tan imperiyasida alohida tashqi aloqalar vazirligi bo'lmagan. Bu masalalar bilan bevosita imperator va uning devonxonasiga bo'ysunuvchi saroy boshqarmalaridan biri shug'ullangan. Mazkur mahkama xorijiy elchilarni, ularning sovg'alari va o'lponlarini qabul qilgan, xitoy elchilarini safarga hozirlagan. Yirik davlat arboblari xalqaro siyosiy masalalar bo'yicha hamda diplomatik tadbirlar to'g'risida imperatorga axborot berganlar. Bular haqida o'rta asrlar Xitoy tarixiy manbalarida ko'plab ma'lumotlar saqlanib qolgan.

VIII va IX asrlarda, feodal isyonlari va xalq qo'zg'olonlari kuchaygan vaqtda Xitoy diplomatiyasi o'zining eng nozik usullarini qo'llab, imperatorlar ko'chmanchi qabila boshliqlari va xorijiy davlatlarning ko'magini olishga muvaffaq bo'ldi.

Sun sulolasi diplomatiyasi. Bir necha o'n yillab davom etgan tarqoqlik va urushlardan so'ng Xitoy Sun sulolasi (960-1279) tomonidan birlashtirildi. Mamlakatning birlashuvi va barqarorlikka erishuvi, o'z navbatida, iqtisodiyotning o'sishiga olib keldi. Qishloq xo'jaligida qo'shimcha yerlar o'zlashtirilib, o'simliklarning yangi hosildor navlari ekila boshlandi. Tog'-kon sanoati, chinnisozlik, to'qimachilik sohalari ham jadallik bilan rivojlanib bordi. Mamlakatda ishlab chiqarish, xususan, hunarmandchilikning taraqqiyoti shaharlar sonining oshishi va aholi sonining ko'payishiga olib keldi. Tashqi savdo aloqalarini kengaytirishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Agar Tan sulolasi davrida Xitoyning bitta portida dengiz bojxonasi bo'lgan bo'lsa, Sun davriga kelib ularning soni 11 taga yetdi. Albatta, bularning barchasi jamiyatda hukmron qatlamning kattagina boylik to'plashiga imkoniyat bergan bo'lsa-da, keyingi ijtimoiy ziddiyatlarga ham sabab bo'ldi. Bu davrda shimoliy hududning bir qismi kidanlar tomonidan egallanib, bu yerda Buyuk Lyao davlati tashkil topadi. Xitoyning shimoliy-g'arbida esa tangutlar G'arbiy Sya davlatini tuzadi. Mamlakatning janubiy-g'arbida Nanchjao davlati hukmronlik qilgan. Sun sulolasi iloji boricha ular bilan tinchlik siyosatini olib

borishga harakat qilgan. Sun sulolasi imperatorlari chegara xavfsizligini va himoyasini tashkillashtirish o'rniga harbiy dushmanlar bilan nihoyasi yo'q muzokaralar olib borib, ular bilan kelishuvlar imzoladi, katta to'lov evaziga tinchlikni sotib olishdi.

12.4. O'rta asrlarda Xitoy

XI asr oxiriga qadar kidanlar Sun sulolasining eng asosiy va xavfli raqibi bo'lib qoldi. 979- va 986-yillardagi Sun imperatorlarining kidanlar ustiga muvaffaqiyatsiz yurishlaridan keyin Xitoy hukumati kidanlar huzuriga elchilar yuborib, elchilarga har qanday to'lov evaziga bo'lsa ham sulh tuzish vazifasi yuklatiladi. Elchilar muzokaralar vaqtida Lyao davlati hukmron doira vakillarini sotib olishga harakat qilgan. Lekin kidanlar tinchlikni xohlamas edi, shuning uchun imzolangan

shartnomalarni muntazam ravishda buzib, talablarni oshirib borganlar. 1004-yilgi yarashuvga ko'ra, Sun saroyi har yili kidanlarga og'ir o'lpon to'lash bilan birga, shimoliy yerlarning bir qismidan voz kechishga majbur bo'ldi. 1042-yilda kidanlar Xitoyning G'arbiy Sya davlati bilan munosabati keskinlashganidan foydalanib, Xitoy hukumati bilan shartnoma tuzishga muvaffaq bo'ldilar. Shartnomaga ko'ra, har yili Xitoy tomoni o'lpon sifatida 300 ming bo'lak ipak mato va 200 lyan kumush to'lash majburiyatini oldi. Tangutlarning Xitoyga yurishlarini to'xtatish maqsadida Sun diplomatlari 1043-yilda G'arbiy Sya davlati bilan kelishuv imzolaydi. Unga ko'ra, Xitoy tangutlar foydasiga hududining bir qismidan voz kechdi hamda yiliga ipak, kumush, choy bilan katta miqdorda tovon to'laydigan bo'ldi.

Buyuk Lyao davlatini kuchsizlantirishni istagan Xitoy diplomatlari kidanlarga qaram bo'lgan qabilalar orasida norozilik uyg'otishga va ularni qo'llab-quvvatlashga harakat qilgan. XII asrda ular Lyao davlatining shimolidagi Dunbayega (Manchjuriya) egalik qilayotgan chjurchjenlarni qo'llab-quvvatlash bilan raqiblarni kuchsizlantiradi. Bu borada Sun saroyi chjurchjenlarning Szin davlati bilan harbiy ittifoq tuzdi. Ittifoqchilarning birgalikdagi zarbasi natijasida 1125-yilda Buyuk Lyao davlati qulaydi. Lekin chjurchjenlar endi Xitoyning o'ziga tahdid sola boshladi. Chjurchjenlarning 1127-yilgi harbiy yurishi vaqtida Sun saroyi amaldorlari janubga qochib ketadi. Garchi sarkarda Yue Fey boshchiligida xitoy xalqi bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashgan bo'lsa-da, oddiy xalqning kuchayib ketishdan qo'rqqan Sun saroyi Yue Feyni qatl ettiradi. 1147-yilda chjurchjenlar bilan sulh shartnomasi imzolandi. Mazkur shartnomaga binoan Sun davlati Shimoliy Xitoyning katta qismini Szinga boy berib, har yili 250 ming lyan kumush va 250 ming bo'lak ipakni o'lpon tariqasida to'lash majburiyatini oladi. Shundan boshlab Xitoyda yana ikkita davlat: Szin (1115, 1127-1234) va Janubiy Sun davlatlari (1127-1279) qaror topadi.

Xitoyning Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan diplomatik munosabatlari muvaffaqiyatli bo'ldi. Bu hududlarda Xitoy o'z savdogarlari va dengizchilariga imtiyozlar bilan birga o'lpon olib turishga ham muvaffaq bo'lgan.

1211- yilda Chingizxon boshliq mo'g'ul davlati Shimoliy Xitoyga - Szin davlatiga harbiy yurish boshlaydi. Xanchjouda joylashgan Janubiy Sun saroyi Chingizxon bilan chjurchjenlarga qarshi ittifoq tuzishga erishdi va mo'g'ullarga harbiy yordam ko'rsatdi. Bu ittifoq Chingizxonning vorisi O'qtoy davrida ham davom etdi. Birlashgan mo'g'ul va Janubiy Sun qo'shinlari 1234-yilda chjurchjenlarning Xitoydagi oxirgi tayanchiga zarba beradi. Shartnomaga ko'ra, Xenan Janubiy Sunga qaytarilishi lozim bo'lgan. mo'g'ullar buni bajarishni istashmaydi. Ular o'zlarining ittifoqchilariga yurish boshlaydi. Bir necha o'n yil davom etgan mo'g'ullar hujumi natijasida 1279- yilda Janubiy Sun davlati tugatildi va Xitoy birlashtiriladi. Xitoyda mo'g'ullarning Yuan sulolasi hukmronligi davri boshlandi (1271-1368). Chju -Yuan Chjan boshchiligida mo'g'ullarga qarshi kurash Xitoyda yangi sulola - Minning (1368-1644) hokimiyat tepasiga kelishi bilan yakun topadi.

Min sulolasi davri Xitoy diplomatiyasi. Yangi Min sulolasining tashqi siyosatidagi eng asosiy vazifa «Xitoyning mustaqil davlat sifatidagi (Yuan mo'g'ul davlatidan keyin) xalqaro obro'yini tiklash va qo'shnilarning bosqinchilik yurishlarini tugatish» edi. Bu maqsadga erishish Xitoyning u yoki bu davlat bilan munosabatlarida mavjud kuchlar muvozanatini hisobga olgan holda turli xil diplomatik usullar va vositalarni qo'llashini talab etardi.

Xitoydan mo'g'ul feodallari va ularning tarafdorlarini quvib chiqarishga muvaffaq bo'lgan Min hukumati bor imkoniyati bilan o'zining «qonuniy» hokimiyat sohibi sifatidagi obro'sini ko'tarishga harakat qildi. Buni amalga oshirish uchun xorijiy davlatlar bilan diplomatik aloqalarda an'anaviy bo'lgan elchilik missiyalarini almashishga alohida e'tibor qaratgan. Shu maqsadda yangi sulola hukmdorlari Xitoy dengizorti mamlakatlariga elchilar yubora boshladi. 1369-yilda elchi (sin jen) U Yun Yan, Szin Lu, Yan Sza va boshqalar Yavaga va Yaponiyaga, Chjao Shu bo'lsa Palebangga yuborildi. 1370-yilda Kambodjaga, Siamga, Boni o'l- kasiga ham elchilar jo'natilgan.

Dengizorti o'lkalariga yuborilgan Xitoy elchilari orqali impera- tor o'z manifestini mahalliy hukmdorlarga yetkazgan. Bu davrdagi Xitoy imperatorlari

nomalarida ham oldingi davr shakli deyarli o'zgarishsiz saqlangan. Xususan, Min imperatorlari xorijiy davlatlarga yuborgan deyarli barcha nomalarda ularning (ya'ni imperatorlarning) butun dunyo ustidan oliy hokimiyat o'rnatganligi ta'kidlangan. Bu bilan Xitoy imperatori elchilar borgan davlat hukmdoridan ustun ekanligini ko'rsatish bilan birga, ularning Xitoyga vassalligi ham uqtirilgan.

XIV asrning 60-70- yillari davomida Xitoydan Janubiy dengiz mamlakatlariga yuborilgan elchilar oldidagi birinchi vazifa bu mamlakatlarning javob elchiligini tashkil qilish bo'lgan. Imperator nomasi bilan yo'lga chiqqan Xitoy elchilariga xorijiy hukmdorlar va ularning yaqinlariga tortiq etilishi uchun mo'ljallangan qimmatbaho sovg'a-salomlar ham qo'shib berilgan. Elchilar xorijiy hukmdorlarga muntazam davriy elchilik missiyalari ko'rinishida Xitoy bilan aloqa o'rnatishni ham taklif qilganlar. Min sulolasi hukmronligining dastlabki yillarida Xitoyga deyarli barcha Janubiy dengiz davlatlaridan elchilar kelgan.

Min davri Xitoy diplomatiyasi birinchi navbatda Xitoyning xalqaro obro'-e'tiborini tiklash bilan birga, ularning qudratini ko'rsatishga ham xizmat qilishi kerak edi. Xitoy siyosatchilari xorijiy davlatlardan kelgan elchiliklar Xitoy tomonidan qaramlikni tan olayotganligi sifatida ko'rsatishga harakat qilingan.

Dengizorti o'lkalaridan kelgan elchilar ba'zan oltin taxta- chalar ko'rinishidagi yoki oltin harflar bilan yozilgan hujjatlar ko'rinishidagi nomalarni keltirgan. Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, bu nomalarda xorijiy davlat hukmdorlari o'zlarini Xitoy imperatoriga tobeligini izhor qilganlar. Bu nomalar Xitoyda maxsus tarjimonlar tomonidan xitoy tiliga o'girilgan. Ushbu hujjatlar uchun tarjimonlarga qabul qilingan namuna shakli berilgan. 1430-yilgi farmonga binoan savdo kemalari boshqaruvi bo'yicha maxsus amaldorlarga Xitoy qirg'oqlariga suzib kelgan xorijiy kemalarda kelgan elchilarning rasmiy qog'ozlarini darhol tarjima qilishlari belgilangan.

Xorijiy hukmdorlar nomalarida o'zlarining Xitoy imperatori vassalligiga o'tayotganligini tan olishgan deb hisoblash noto'g'ri, chunki Xitoy tarjimonlari maktublarni o'girishda imperatorga «quyidan» «yuqori»ga murojaat shaklidan foydalanilgan.

Min davri Xitoy diplomatiyasida xorijiy elchilarning Xitoyga kelishlari xorijliklarning ma'lum bir qaramlik me'yorlariga rozilik sifatida tushunilgan. Xorijiy elchilarning Xitoy hukmdori saroyiga kelishlarida ham xorijliklarni vassal sifatida qarashdan kelib chiqadigan o'ziga yarasha tartiblar o'rnatilgan edi. Min sulolasi davrining dastlabki yillaridagi maxsus farmonlarga binoan dengiz ortidan elchilar Xitoy imperatori saroyiga har uch yilda bir marta, shu o'lkalarning hukmdorlari esa har o'ttiz yilda bir bora tashrif buyurishlari belgilab qo'yilgan.

Janubiy dengizorti o'lkalaridan kelgan elchilar Xitoyga kelgan vaqtda Xitoy hukumati tomonidan ishlab chiqilgan tartiblarga qat'iy rioya etishi talab qilingan. Xitoyga X-XII asrlarda dengizorti mamlakatlaridan elchilar ko'plab kela boshlagan bo'lsa ham, elchilarni qabul qilish tartiblari Min sulolasining ilk davrlarida ma'lum bir tartibga solingan. 1369-1394-yillardagi qarorlarda elchilarni qabul qilish tartiblari mustahkamlanib qo'yildi. E'tiborli tomoni, Xitoy diplomatiyasining uzoq yillik an'analariga binoan elchilar olib kelgan sovg'a-salomlar o'lpon sifatida baholangan. Elchilarni qabul qilish tartib-qoidalarida «sovg'a» masalasi alohida o'rin tutgan. 1430-yilgi imperator buyrug'iga ko'ra, janub yoki g'arbdan o'lpon bilan kelgan xorijiy kemalar, ular to'xtagan joydagi mahalliy hokimiyat tomonidan o'rganilib, bu haqidagi axborot poytaxtga yuborilgan, poytaxtdan ularni jo'natish to'g'risida ko'rsatma kelgunga qadar «mehmonlar» mazkur qirg'oq hududida ushlab turilgan. Xorij kemalarida elchilar kelganligi haqidagi xabardan so'ng poytaxtdagi Marosimlar vazirligi (Li bu) qoshidagi mehmonlarni kutib olish bo'limidan (chju ke bu si) ikki amaldor yuborilgan. Ular ro'yxat bo'yicha elchilarning barcha a'zolari va ular keltirgan mahsulotlarni tekshiruvdan o'tkazib, ularni poytaxtdagi mehmonxonalarga xuy tun guanga joylashtirgan. Elchilar poytaxtga kelishda pochta stansiyalarida (mo'g'ullardagi yom tizimi singari) to'xtab dam olganlar. Elchilarga biriktirilgan ikki amaldor ularning xavfsizligiga javobgar bo'lgan.

Xorijiy davlat elchisi poytaxtga kelganligi haqidagi xabar imperatorga yetkazilgandan so'ng Marosimlar vazirligi boshlig'ining ikki o'rinbosaridan biriga mehmonxonada qabul marosimini uyushtirishga buyruq berilgan. Marosimning asosiy qismini ziyofat tashkil qilgan. Elchilarga uch kun davomida imperator

huzuridagi qabul marosimlari tartib-qoidalarini o'rgatilgan. Elchilar imperator saroyiga borishda tantanali bezatilgan ko'chadan olib o'tilgan. Maxsus amaldor elchilarga qachon ta'zim qilishni va ular keltirgan nomlarni qanday tartibda topshirishni o'rgatgan. Imperator huzurida elchilar bilan savol-javob uyushtirilgan, so'ng elchilar tiz cho'kib, ta'zim qilganlar. Elchilar yana to'rt marotaba tiz cho'kib ta'zim qilgandan so'ng imperator taxtdan turgan. Shundan keyin chalinayotgan musiqalar to'xtab, qabul marosimi nihoyasiga yetgan.

Elchilarni qabul qilish marosimining asosiy qismini tantanali ziyofatlar tashkil qilib, bu orqali «muruvvat munosabati»ni namoyon qilish ko'zda tutilgan. Mazkur marosimlarda ham elchilarning «vassal» davlatlardan kelganliklarini ko'rsatishga e'tibor qaratilgan. Vatanlariga qaytish vaqtida hukmdorlarga va elchilarning o'zlariga ham qimmatbaho sovg'alar tortiq qilingan.

Min sulolasi hukmronligining ilk yillaridan boshlab bajarishi lozim bo'lgan vazifalar, xorijiy davlatlarda hukmdorlarning qabul qilish tartib-qoidalarini ham ishlab chiqilib, maxsus hujjatlarda bu borada ko'rsatmalar berilgan. Unga ko'ra, hukmdorlar tomonidan qabul qilishda ta'zim qilishlari, tiz cho'kishlari va boshqa amallarni bajarishlari aytiladi.

Xitoy imperatorining dengizorti davlatlariga yuborilgan buyruq va murojaatlarini o'qib eshittirishda ularning tobeligini ko'rsatuvchi tartib-qoidaga rioya qilingan. Xitoy imperatori tomonidan xorijiy davlatlar hukmdorlariga beriluvchi unvonlarga (mazkur unvonni diplomatiya tilida g'arbdagi investituralarga tenglashtirish mumkin) Xitoy siyosatchilari merosiy tus bermaslikka harakat qilgan. Xorijiy hukmdorlar imperatorning nomasini tinglaganlarida yuzi bilan shimolga, nomani o'qiyotgan elchi bo'lsa g'arbga qarab turishi ta'kidlanadi, bunga sabab rasmiy marosimlarda Xitoy imperatori yuzi janubga qarab turgan holatda taxtda o'tirgan. Vanlardan (viloyat va okrug boshliqlari, yoki kichik o'lkalar hukmdorlari) shimolga qarab noma eshitishni talab qilinishining ma'nosi uning imperator qabulida turganini anglatgan. El chining g'arbga qarab nomani o'qishining sababi rasmiy qabul marosimlarda amaldorlar taxtni har ikki tomonida saf tortishgan. Elchi

amaldorlar qatorida imperatorga yuzma-yuz bo'lmasdan hisobot berishi lozim bo'lgan.

O'sha vaqtlarda Xitoyning dengizorti o'lkalari ustidan hukmronligini ko'rsatish, Xitoy diplomatlarining fikricha, yana bir «daryo va dengizlar ruhlari»ga qurbonlik qilish nomli marosimda o'z aksini topishi kerak edi. 1370-yilda Tyampaga mazkur marosimni ado etish uchun maxsus vakil yuboriladi. Imperator Chju Yuan Chjan hukmronligi davrida (to 1375-yilgacha) «daryo va tog'larga» qurbonlik imperator tomonidan poytaxtda amalga oshirilgan, so'ng qo'shni mamlakatlarda bu marosim davom ettirilgan. Ramziy ma'noda bu imperator hokimiyatining xorijiy o'lkalarga tarqalganlik ma'nosini anglatgan. Xitoy hukumati tomonidan ishlab chiqilgan bu marosimlarga xorij davlatlari va o'lkalarida to'liq amal qilingan deb aytish qiyin. Vassallik munosabatlari rasman Xitoyning o'zida e'tirof etilsa-da, xorij davlat hukmdorlari va qabila boshliqlari buni kamdan-kam hollarda tan olganlar. Elchilik marosimlaridagi tartib-qoidalar dengizorti o'lkalarining hammasida ham ishlab chiqilmagan bo'lib, bu marosimlar faqat Xitoyning o'zida amalda bo'lgan.

XIV asr oxirlariga kelib Xitoyning tashqi munosabatlarini olib boruvchi ma'muriy boshqaruv apparati shakllanib, to XIX asrgacha faoliyat ko'rsatgan.

Min sulolasi hukmronligining mustahkamlanishi xorijiy davlatlar bilan elchilik aloqalari kengayishiga va maxsus diplomatik topshiriqlarni bajaruvchi kishilarga ehtiyoj tug'dirdi. Natijada 1380-yilda elchilar departamenti - Sin Jen Si tashkil etiladi. Uning tepasida bosh elchi turib, uning quyi darajaga mansub bo'lgan ikki o'rinbosari bo'lgan. Ularning ixtiyorida oddiy kishilar xizmat qilganlar. Ma'lum bir vaqtdan keyin departamentning bosh elchisiga boshliq darajasi beriladi, uning yordamchilari esa, boshliqning o'rinbosariga aylanib, qolgan xizmatchilar - 345 nafar kishi - elchi nomi bilan yuritiladigan bo'ldi. 1386-yilda departament xizmatchilari bo'lgan elchilar amaldor darajasiga ko'tarildi. 1394-yilda departament isloh qilinadi va elchilarning xizmat vazifalari to'liq belgilab qo'yiladi. Mazkur departamentning yuqori (szinshi) darajasiga poytaxtda amaldorlik darajasi unvonidan o'tgan amaldorlarga ko'tarilgan

Departament tashkil etilgandan boshlab unda xizmat qilayotgan elchilar majburiyati ko'p bo'lgan. Ular xorijiy davlatlarga borish bilan birga imperatorning amnistiya haqidagi buyruqlarini o'qib eshittirishi, imperator nomidan unvonlar va sovg'alar berishi, qurbonlik qilishi, jabrlanuvchilarga yordam ko'rsatish maqsadida saroyga taklif qilishi va qo'shinni kuzatib borish kabi vazifalarni ham bajargan.

Bu davrda elchilarni qabul qilish uchun bir qancha markaziy va mahalliy ma'kamalar, amaldorlar mas'ul bo'lganlar. Shunday mahkamalarning birinchisi Min sulolasi tomonidan 1367-yilda (hali rasman o'z hukmronligini o'rnatishdan oldinroq) Taysan yaqinidagi Xuanduda (hozirgi Szyansuda) tashkil etiladi. Tez orada bu boshqarma yopilib, o'rnida uchta boshqarma-Syuanjiouda, Ninboda, Guanchjouda tashkil etildi. Syuanjiouda Yaponiya bilan aloqalarni qo'llab-quvvatlash, Ninboga Ryukyu orollari bilan, Guanchjouda bo'lsa, barcha janubiy va g'arbiy dengizorti davlatlari bilan aloqalarni kengaytirish vazifasi topshirilgan. 1374-yilda savdo kemalari boshqarmasi yopib qo'yildi. Ma'lumotlarga ko'ra, mazkur mahkama XIV asrning 80-yillaridan boshlab qaytadan o'z faoliyatini boshlagan.

Savdo kemalari boshqarmasida amaldorlar shtati ko'p bo'lmay. boshqarma boshlig'i - tiszyuy va uning ikki yordamchisi va bir nafar kotibidan iborat bo'lgan. Qolgan xizmatchilar oddiy xalq vakillaridan olingan. XV asrning 30-yillaridan boshlab xorijiy elchilar poytaxtdan ruxsat kutib o'tirmasdan marosimlar vazirligi vakolati doirasida xorijliklarni qabul qilish, ularni kuzatish, shikoyat va iltimoslarni ko'rib chiqish, xorijliklar uchun imperator farmonlarini tayyorlash kabi vazifalarni bajargan. Xorijlik elchilarni poytaxtdan tashqarida bevosita nazorat qilish mazkur vazirlik tarkibidagi mehmonlarni qabul qilish bo'limiga yuklatilgan. Bu bo'limning ikki nafar xodimi elchilar kelib tushgan joyga yetib borib, ularni kutib olgan va ularga yo'l davomida javobgar bo'lgan. Mazkur bo'lim tomonidan «o'lponlarni» qabul qilish marosimi tashkil etilgan. Elchilardan olingan «o'lponlar» Markaziy devonxona (Chjun mu shen) kotibi tomonidan ro'yxatga olingan, nomalar ham ana shu devonxonaga kelib tushgan. Elchilarga Marosimlar vazirligi bo'limlari bilan birga ziyofat idorasiga (xun lu si, gu an li si) «g'amxo'rlik» qilish yuklatilgan. Marosimlar mahkamasi tarkibida alohida tarjimonlar shtati bo'lgan. Xorijiy tillarni

biladigan tarjimonlarni tanlab olish haqida birinchi ma'lumotlar 1382-yilda qayd etilgan. XIV asr oxirlariga kelganda tarjimonlar shtati 60 kishidan iborat bo'lgan.

Shunday qilib, o'rta asrlar Xitoyning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotida uning olib borgan tashqi siyosati va diplomatiyasining ham munosib o'rni bo'lgan. Eng muhim tomoni shundaki, o'rta asrlar xitoy diplomatiyasi qadimiy an'analar asosida rivojlandi va bu an'analarni keyingi davrga yetkazib berdi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Xalifalik vujudga kelgunga qadar arablar diplomatiyasi haqida nimalarni bilasiz?
2. Muhammad (s.a.v.) va uning safdoshlari milodiy 622-yilning 20 sentabrida Makkadan Madinaga «hijrat» qilishiga nima sabab bo'lgan?
3. Xudaybiya shartnomasining shartlari nimalardan iborat edi?
4. Qisqa muddat ichida Arabiston yarim orolida mustahkamlanib borayotgan Arab xalifaligining kuchayishi hududda istiqomat qilib kelayotgan arab-xristianlari va ularning ittifoqchisi bo'lgan Vizantiya imperiyasini qanday yo'l tutishiga sabab bo'ldi?
5. Vizantiyadagi qanday vaziyat arablarga qisqa muddat ichida imperiyaning Osiyo va Afrikadagi kattagina hududlarida o'z nazoratini o'rnatish imkonini berdi?
6. Ummaviylar davrida xalifalikning Xitoy bilan aloqalari haqida so'zlab bering.
7. Nima sababdan Abbosiylar xalifaligi davrida deyarli yangi hududlar bosib olinmadi?
8. Elchilik tartiblari haqida IX asr muarrixi Abul Fazl Bayhaqiy qanday ma'lumotlarni berib o'tgan?
9. Hindistonda Kushon hukmdorlari qanday diplomatik siyosat olib borgan?
10. V-VI asrlarda O'rta Osiyodan Hindistonga kirib borgan qabilalar hukmronligini mustahkamlash maqsadida qanday yo'l tutishgan?
11. Hindiston tashqi siyosati va diplomatiyasida budda dinining ahamiyati qanday bo'lgan?
12. XI asrdan boshlab Hindiston diplomatiyasida qanday ikki asosiy forma ajralib turardi?

13. Dehli sultonligi hukmdorlari davlat boshqaruvi, tashqi siyosat va diplomatiyada nimaga asoslanib olib borishgan?
14. Tan sulolasi davrida Xitoyning Turk hoqonligi bilan o'zaro munosabatlari haqida so'zlab bering?
15. Min sulolasining tashqi siyosati haqida nimalarni bilib oldingiz?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Ilk o'rta asr arab dunyosida Abbosiylar - Karolinglar diplomatiyasi. (Abbasid-Carolingian Diplomacy in Early Medieval Arabic Apocalypse) Maqolani o'qish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

B. A. Litvinsky, A. H. Jalilov and A. I. Kolesnikovlarning Arab bosqini (THE ARAB CONQUEST. B. A. Litvinsky, A. H. Jalilov and A. I. Kolesnikov) nomli maqolasini yuklab olish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

M. S. Asimov and C. E. Bosworthlarning Dehli sultonligi (The Delhi sultanate. Published in 1998 by the United Nations Educational) Adabiyotni yuklab olish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

Mavzuga oid video material:

Xalifalikning boshlanishi (The Start of the Caliphate). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

13-MAVZU: XI-XVI ASRLARDA SALJUQIYLAR VA USMONIYLAR DAVLATI DIPLOMATIYASI.

Reja:

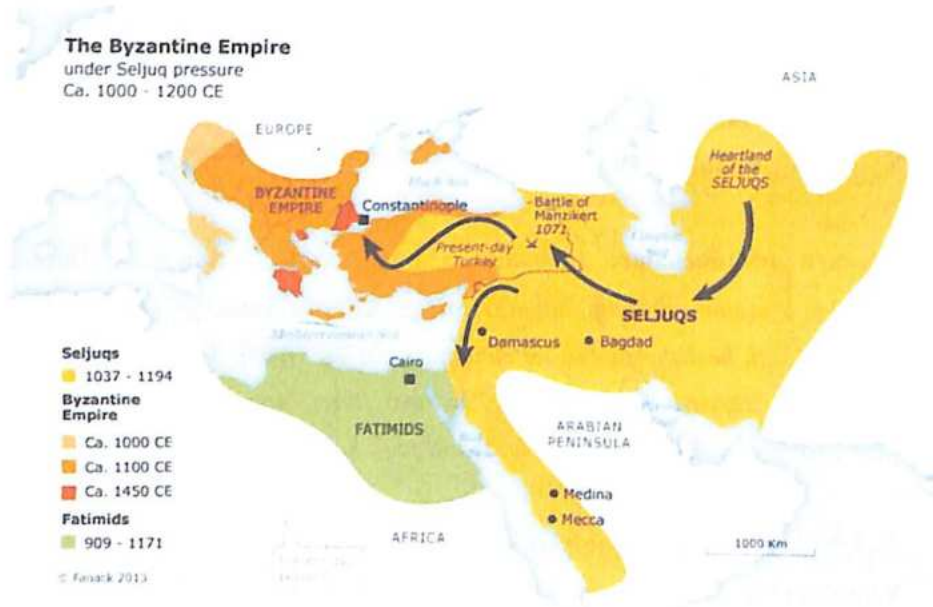
- 13.1. Saljuqiylar davlati diplomatiyasi;
- 13.2. XIV asrda Usmoniylar diplomatiyasi;
- 13.3. XV asrda Usmoniylar diplomatiyasi.

Tayanch tushunchalar: *Dandanakon jangi, xutba, Chag'ribek Dovud, Manskrit jangi, Kermion sultonligi, Shom sultonligi, Ko'niya sultonligi, Qatvon jangi, ismoiliylar harakati, hashshoshiylar, ko'chmanchi g'uzlar isyoni, Sakaryo, Dardanel bo'g'izi, Maritsa daryosi bo'yidagi jang, Kosovo jangi, Anqara jangi, turklarga qarshi yangi salib yurishi, Fransiya – Turkiya ittifoqi, Sulton Sulaymon I Qonuniy.*

13.1. Saljuqiylar davlati diplomatiyasi.

Yaqin va O'rta Sharq, qisman Movarounnahrda saljuqiylar sulolasi boshqargan davlat (1038—1308). Saljuqiylar davlatiga Saljuqning nevarasi Sulton Tug'rulbek asos solgan. Saljuq turklari XI asrning 20-yillarida harbiy xizmatlari evaziga Xurosonda Mahmud G'aznaviydan ko'plab mulklar olganlar. Biroq keyinchalik g'aznaviylar ularga qarshi lashkar jo'natib, Arslon Isroil ibn Saljuqnii asir olishgan va Hindistondagi harbiy qal'ada tutqunlikda saqlashgan (1032 y. u hibsda o'lgan). Saljuqiylar g'aznaviylarga qarshi olib borgan ko'plab muvaffaqiyatli janglaridan so'ng Nishopurni egallab, o'z rahbarlari Tug'rulbek sulton deb e'lon qildilar (1038). Dandanakon jangidagi g'alabadan so'ng u Xuroson hukmdori deb e'lon qilindi. Asta-sekin saljuqiylar Xuroson, Xorazm, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq (Bag'dod bilan birga)ni o'zlariga buysundirdilar. Bag'dodda Tug'rulbek nomiga xutba o'qitilgan. Abbosiylor xalifasi al-Koim (hukmronlik davri: 1031-1075) hokimiyatni Tug'rulbekka topshirib, uni sulton hamda Sharq va G'arb podshohi deb tan olishga majbur bo'lgan va qizini unga xotinlikka bergan. Tug'rulbek Rayni, uning ukasi

Chag'ribek Dovud (990—1060) Marvni o'zlariga poytaxt qildilar. 1050-yilda Tug'rubek poytaxtni Raydan Isfahonga ko'chirgan.

13.1. Saljuqiylar imperiyasi xaritasi

Alp Arslon va Malikshoh hukmronliklari davrida saljuqiylar Kichik Osiyo va Yaqin Sharqda mustahkam o'rnatish olishgan. Ular Vizantiya imperatori Roman IV Diogennning 200 ming kishilik qo'shinini yengib (1071), butun Kichik Osiyoni (1071—81), keyinchalik Suriya va Falastinni eabt etishgan. Armamiston, Gruziya, Shirvon ham bo'ysundirilgan. Shu davrda Balx Termiz (1044), Buxoro, Samarqand (1089), keyinchalik Farg'ona vodiysi saljuqiylar qo'l ostida birlashgan. Hatto Sharqiy Turkistondagi qoraxoniylar ham ularning ustunligini tan olishgan. Alp Arslon poytaxtni Isfaxondan Marvga ko'chirgan. Saljuqiylar qo'shinlari Arabiston yarim orolidagi Yaman va Bahrayn yerlarini ham o'z tasarruflariga olishgan. Malikshoh hukmronligi davrida Saljuqiylar davlati harbiy-siyosiy jihatdan juda kuchli bo'lgan. Bu vaqtda poytaxt yana Isfahonga ko'chirilgan. XI asr oxirlarida Saljuqiylar davlati

Sharqiy Turkistondan O'rta yer va Marmar dengizlarigacha bo'lgan katta hududni o'z ichiga olgan. Bu davlat Xitoy bilan Vizantiya o'rtasida joylashgan. Salibchilarniig Sharqqa qilgan yurishlarini to'xtatishda saljuqiylarning xizmati katta bo'lgan.

XI asr oxirlaridan boshlab Saljuqiylar davlati parchalana boshlaydi. Chunki birinchi salib yurishi natijasida Saljuqiylar davlati Gruziya, Shirvon hamda Kichik Osiyoning sohil bo'yi hududlaridan, Suriya va Falastinning bir qismidan ajralgan (1096-99). Saljuqiylar davlatidan bir necha mustaqil sultonliklar ajralib chiqqan. Saljuqiylar Kermion sultonligi (1041—1187), Shom (Suriya) sultonligi (1074-1117), Ko'niya sultonligi va boshqa saljuqiy sultonlar o'g'uz va boshqa turkiy urug'lar boshliqlari, jasur jangchilarga iqto in'om qilganlar.

Saljuqiylar Malikshoh saltanatni 12 ta viloyat-mulkka ajratib, ularni amirlar va lashkarboshilarga iqto tariqasida bergan. Katta-katta mulklarga ega bo'lgan iqtodorlar esa mustaqil bo'lishga harakat qilganlar. Malikshoh vafoti (1092)dan so'ng, uning o'g'illari o'rtasida taxt uchun kurash avj oldi. Aka-uka sultonlar Mahmud (hukmronlik davri 1092-94) Barqiyoruq Malikshoh II (hukmronlik davri: 1104-1105 yy.), G'iyosiddin Muhammad (hukmronlik davri: 1105-1118 yy.) ayrim hokimlarning isyonlarini bostirish bilan birga ismoiliylar harakati, xususan, hashshoshiylarga qarshi kurash olib borishga majbur bo'lganlar.

Buyuk Saljuqiylar davlati taxt uchun kurashlar oqibatida sharqiy va g'arbiy qismlarga bo'lingan. G'arbiy qismga kirgan G'arbiy Eron, Iroq va Ozarbayjonni Iroq sultonligi (1118 – 1194 yy.) nomi bilan sulton G'iyosiddin Muhammadning o'g'li sulton Mahmud (hukmronlik davri: 1118-1131 yy.) boshqarishni boshlagan. U Xamadonni o'ziga poytaxt qilgan. Sharqiy qism asosan, Xuroson, Seyiston, Xorazm va Movarounnahrda iborat bo'lib, unga sulton Malikshohning kenja o'g'li Sulton Sanjar hukmronlik qilgan va poytaxti Marv bo'lgan. Sanjarning qudrati avjga chiqqan davrlarda g'arbiy saljuqiylar ham uning siyosiy ta'siri ostida bo'lishgan, G'aznaviylar davlati esa unga 1117-yildan tobe bo'lgan. Biroq, sharqdan Qoraxitoylarning Movarounnahrda bostirib kirishi Samarqand yaqinida bo'lgan mashhur Qatvon jangi (1141-yil 9-sentabr)da ular qarluqlar bilan birgalikda saljuqiylar va qoraxoniylarning

birlashgan qo'shinini tor-mor qilishi natijasida Sanjarning kuch-qudrati zaiflasha boshlab, u Movarounnahr, keyinchalik Xurosonning asosiy qismidan ajraladi.

Anushteginiylardan Qudbiddin Muhammadning vorisi Otsiz davrida Xorazm ham Saljuqiylar davlatidan ajralib chiqib o'z mustaqilligini tiklagan. Otsiz, hatto saljuqiylar poytaxti Marvni egallab, Nishopurni qamal qilgan (1141-1142). Sanjarning vafoti (1157) dan so'ng saljuqiylarining Xurosondagi hokimligi tugagan. Xuroson g'uzlar (o'g'uzlar) tasarrufiga kirgan. 1117-yil saljuqiylarning Shom (Suriya) sultonligi, 1187-yil Kermion sultonligi ham tugatilgan. Xorazmshohlar XII asr ikkinchi yarmidan boshlab g'arbiy saljuqiylarning Iroq sultonligiga kuchli zarbalar berishgan.

Xorazmshoh Takash Iroq sultonligini ham tor-mor qilib, o'z davlatiga qo'shib olgan (1194). Faqat Kichik Osiyodagi Ko'niya (Anadolu yoxud Rum) sultonligi XIV asr boshlarigacha hukm surgan.

13.2. XIV asrda Usmoniylar diplomatiyasi

Salib yurishlari davrida Kichik Osiyoda yashagan saljuq turklari davlati XIII asr boshlariga kelib 10 ta amirlikka bo'linib ketgan. XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida uning o'rnida yangi davlat tashkil topgan. Unda ko'chmanchi o'g'uzlar yetakchi rol o'ynagan. Dastlabki vaqtlarda qabila boshlig'i Erto'g'ul Vizantiya imperiyasi bilan chegaradosh Sakaryo bo'yida kichik feodal mulkiga egalik qilgan bo'lsa, uning o'g'li va taxt vorisi – Usmon (1281–1324 yy.) g'oziy (vatan himoyasiga, g'ayridinlarga qarshi kurashga rahbarlik qilgan yoki alohida mahorat bilan urushgan jangchiga beriladigan faxriy unvon) Vizantiyaga qarshi urush boshlab, Brusu shahrini bosib oldi va 1299 yilda poytaxt qilib tanladi. Usmon Kichik Osiyodagi boshqa amirliklarni ham o'ziga itoat qildirdi. Yangi tashkil topgan turk xalqi Kichik Osiyodagi barcha turklar uning nomi bilan ataldi.

1299 yil Anatoliyaning g'arbida Usmon I G'oziy tomonidan yangi turkiy davlat - Usmoniylar davlatiga asos solindi va 1299-1922 yillarda mavjud bo'ldi.

Bu sulolaning birinchi sultoni (arab. hukmdor, podshoh, musulmon davlatlari boshliqlari unvoni, Turkiyada 1922 yilgacha amalda bo'lgan) Usmon I G'oziy (1258

yili Vifiniyada tug'ilgan, 1326 yili Bursada vafot etgan), va oxirgi sultoni Mehmed VI Vahobiddin (1918-1922 yillar) da jami bo'lib 36 ta sulton boshqarib, shulardan 19 ta sulton o'rta asrlar davrida boshqarishgan.

Usmon hokimiyat tepasiga kelgach barcha e'tiborini Vifiniyani bo'ysundirishga harakat qildi. U 1291-yilda Melanpiyani zabt etdi va Vizantiyaning bu go'zal shaharchasini o'ziga qarorgoh qilib oldi. Melanpiyaning aholisi bu yerni tashlab ketdi. Usmon bu yerga Garmiyon va Anatoliyaning boshqa hududlaridan aholini joylashtirdi. Xristianlar sobori Usmon buyrug'i bilan masjidga aylantirildi va har jumada uning nomi xutbada yangray boshladi.

XIII asr oxiri XIV asr boshlarida Usmon beyligi o'z hududini kengaytirdi.

1301-yil Usmon Yenishahrni zabt etib, u yerga qal'a qurgach, Bursa shahrini qo'lga kiritish uchun tayyorlana boshladi. 1302-yilning yozida Vizantiyaning Bursadagi vakili qo'shinlarini Vafeyada tor-mor etdi. Bu usmoniy turklarning katta janglardagi ilk zafari edi. Vizantiya imperiyasi qarshisida kuchli raqib turganini angladi. Usmon mulklari bo'lgan hududlarga ko'plab aholi kochib kela boshladi. Bu Usmonning keyingi yurishlariga turtki berdi. Vizantiyaliklar Usmonning mavqei oshayotganini ko'rib Anatoliya qishloqlarini tark eta boshlashdi.

1305-yili usmoniy turklar Levke jangida mag'lub bo'lishdi, ularga qarshi Vizantiyaliklar qo'shinida xizmat qilayotgan kataloniyalik bo'linmalar ham qatnashdi. Bu paytda Vizantiyada toju-taxt uchun kurashlar boshlanib ketadi, bu turklar uchun harbiy harakatlarni davom ettirish uchun qulay vaziyat yaratdi. Usmon qo'shinlari Anatoliyaning Qora dengiz sohilidagi Vizantiyaga tegishli bir qancha shaharlarni egalladi. Shu yili turklar birinchi marta Vizantiyaning Yevropa qismidagi hududlarga hujum qilishdi. Usmoniylar Bursani Usmonning o'g'li Urxon davrida egallashdi.

Usmoniylar davlatining ikkinchi hukmdori Urxon (1326-1359 yillarda boshqargan), 1288-yilda Anatoliyada tug'ilgan. Urxon Bursani bekklik poytaxti deb e'lon qildi. Urxon 1327-yilda birinchi marta kumush tanga- aqcha (aqcha.turk.-savdo-sotiq, to'lov muomalalarida narx, baho, qiymat o'lchovi birligi bo'lib, asosan kumushdan zarb qilingan) zarb qildi.

1330-yili Urxon qo'shini Nikeyani, 1337-yili Nikomediya (Izmir) ni qo'lga kiritdi. Turklar Urxonning ukasi A'loddin boshchiligida Nikeyaga qarab yurish qilayotganda Vizantiya imperatorining qo'shinlari bilan jang bo'lib o'tdi. Jangda imperiya qo'shinlari yengildi, imperator yaralandi. Nikeyaning zabt etilishi usmoniylarga Vizantiya imperiyasining Osiyodagi mulklariga hujum qilish uchun yo'l ochdi.

Dengiz orqali yordam olib turgan Nikomediya qamali 9 yil davom etib, Urxon bu hududni olish uchun Marmar dengizining tor bo'g'ozini qamal qildi. Chorasiz qolgan Nikomediya ahli shaharni turklarga topshirdi. Turklarning Marmar dengizi va Bosfor sohillariga chiqishi ularning Frakiyaga qiladigan hujumlariga zamin yaratdi.

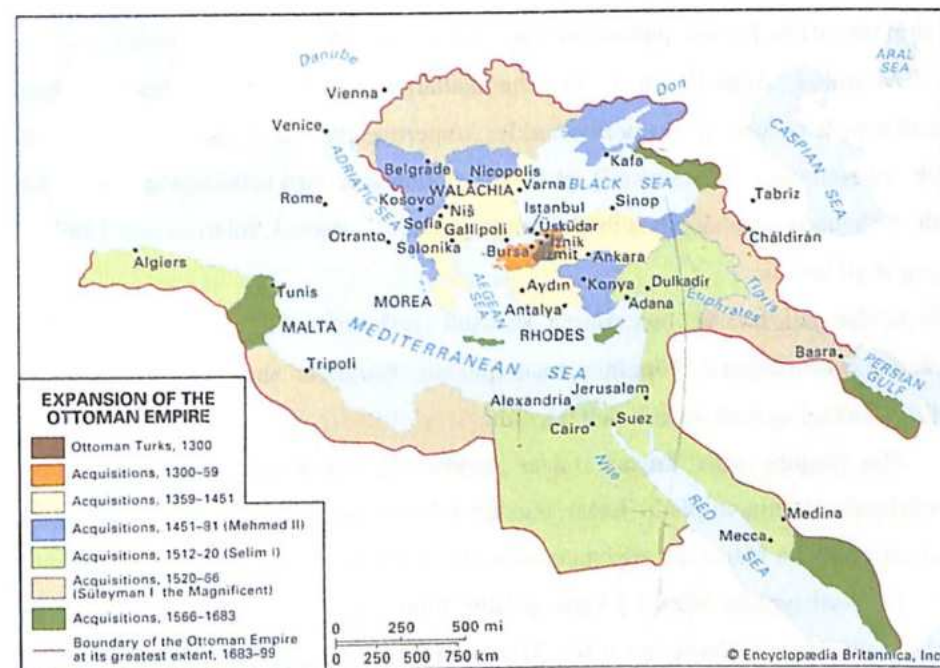
1338-yilda turklar Frakiya tomon yurish boshlashdi. Urxonning o'zi 30 ta kemasi bilan Konstantinopol ostonalarida paydo bo'ldi. Vizantiya imperatori Andronik III Paleolog (1328-1341 yillarda boshqargan), Urxon bilan munosabatlarini yaxshilash uchun unga qizini beradi va usmoniylar va Vizantiya imperiyasi munosabatlari bir muncha vaqt yaxshilanadi.

XIV asrning 40 yillariga kelib Karesi bekligidagi toju-taxt uchun kurash Urxon qo'shinlarini Vizantiyaning Yevropadagi qismiga kirib kelishi uchun zamin yaratdi. 1345-yili Urxon Karesi beyligini tugatdi. Turklar 1346-yili Vizantiyada davom etayotgan zilotlar va fuqarolar urushi (1341-1347) ga aralashib bo'lajak imperator Ioann VI Kantakuzenga yordam berishdi va amaldagi imperator Ioann V Paleologga qarshi kurashishdi. Buning evaziga Ioann VI qizi Feodorani Urxonga beradi. Turklar 1352-1354 yillarda Yevropaga birinchi yurishlarini boshlashdi. 1354-yili zilzila tufayli mudofaa devorlari vayron bo'lgan Gallipolni qiyinchiliksiz zabt etishdi.

XIV asrdagi to'xtovsiz olib borilgan urushlar paytida turklarda professional qo'shin tarkib topa boshladi. Urxon davrida turk qo'shini orasida xalq lashkari tipidagi muntazam qo'shinlardan tashqari, yanicharlardan iborat professional piyoda askarlar ortyadlari ham bor edi. Turklar Vizantiyaliklar tajribasidan o'rganib, jang paytlarida devor teshadigan qurol ishlatardilar.

XIV asr oxiri va XV asrda turklar o'q o'tadigan qurol ishlata boshladilar. 1326-yilda Urxon Bursani egalladi va poytaxtga aylantirildi.

Usmoniylar davlatining ikkinchi hukmdori Sulton Murod I (1359-1389 yillarda boshqargan). U taxt talashib ukalari Ibrohim va Xalilni o'ldirtirib yubordi. U hokimiyatni egallagach, e'tiborini davlatining sharqiy va janubiy chegaralariga qaratdi va bu viloyatlarni istilo etdi. Murod I 1361-yili Frakiyaning asosiy shahri Edirna (Adrianopol) ni bosib oldi u Brusu o'rniga Turkiyaning yangi poytaxti bo'lib qoldi. Murod sulton unvonini qabul qilib tarixga Murod I nomi bilan kirdi. U 1362-yilda bolgarlarning boy shahri bo'lgan Fillipol (Plovdiv) ni egalladi.

13.2. Usmoniylar imperiyasining kengayib borishi

Turk jangchilari Bolqon yarim orolida shafqatsizlik bilan ish ko'rdilar, tinch aholini talab o'ldirib, qul qilib Sharq bozorlarida sotib yubordilar. Adrianopolning bosib olinishi bundan keyingi turk istilolariga yo'l ochib berdi. 1371-yili serblar, bolgarlar, valaxlar va vengerlar ittifoqi 60 ming kishilik qo'shin bilan Murod I ga qarshilik ko'rsatdilar, lekin Maritsa daryosi bo'yidagi jangda yengildilar, shundan

so'ng Janubiy Serbiya qiroli sulton qo'l ostiga o'tdi, Vizantiya imperatori uning vassali bo'lib qoldi va o'rta asrlarda yosh Turkiya davlati tashkil topdi.

XIV asrning 80-yillarda Murod I g'arbga tomon yurishini davom ettirdi. 1385 yili Sofiyani, 1386 yili Nishni qo'lga kiritdi. Kichik Osiyoda davlat hududi Garmiyon, Tekka va Hamid beyliklari hisobiga kengaydi. 1386 yili bir qancha beyliklar Qaramon beyi qo'shini ostida birlashib usmoniylarga qarshi urush ochdi.

1387 yili Murod I Bolqondagi harakatlarini to'xtatishga majbur bo'ldi, bunga sabab, Qaramon beyligining ixtilofi bo'ldi. Murod I Qaramon beyi Aloiddinga qarshi qo'shin tayyorlab, Ko'nya pasttekisligida uni tor-mor erdi.

Murod I Anatoliyada harbiy harakatlarni to'xtatdi va qo'lga kiritilgan hududlarni 5 ta sanjoq (usmoniy turklar imperiyasida asosiy ma'muriy-hududiy birlik, viloyatning tarkibiy qismi) qa bo'lib, o'zining sodiq amaldorlariga taqsimlab berdi. So'ngra o'z qo'shinini olib Bolqonga jo'nadi. Bolqon xalqlari uchun 1389-yil eng og'ir yil bo'ldi.

O'sha yili turklar bolgarlarga qarashli yerlarni qo'lga kiritishdi va shoh Shishman yashiringan Nikopolni qamal qilishdi. Bolgarlar shohi Shishman taslim bo'lib o'zini sultonning vassali deb tan oldi.

Shu vaqtda serb knyazi Lazar turklarning Serbiyaga hujum qilishidan xavotirlanib qo'shin to'pladi. Lazar bundan ikki yil oldin bosniyaliklar yordamida Plochnika jangida g'alabaga erishgani uchun bu safar ham g'alabaga umid qilardi.

1389-yil iyunda Murod I katta qo'shin bilan Serbiya hududiga kirdi. Turklar mashaqqatli Ixtiman darasidan o'tib, Morava daryosigacha yetib kelishdi, Bosniya, Serbiya va Albaniya chegarasidagi Kosovo tekisligiga o'mashishdi. Murod I qo'shiniga qarshi bu yerda serb va bosniyaliklarning birlashgan qo'shini, shuningdek, albanlar, gersogoviniyaliklar, polyaklar va vengerlarning guruhlarini joylashgandi.

1389-yil 15-iyunda Janubiy Serbiyadagi Kosovo maydonida katta jang bo'ldi. Serbiya qiroli Lazar 80 ming kishilik qo'shin to'pladi. Sulton Murod I boshchiligidagi turklar Lazar kuchidan 3 marta ortiqroq kuch bilan Serbiyaga qarshi harakat qildilar. Erta tongda Murod I harbiy kiyimlarini kiyib jangga tayyorlanayotgan paytda uning qarorgohiga o'zini Milosh Obilich deb tanishtirgan bir

serb yigitini keltirishadi. U turklarga dushmanning holati haqida to'liq ma'lumot berishini aytadi. Serbni sulton huzuriga olib kirishadi. Milosh sultonga yaqinlashgan zahoti kutilmaganda qo'ynidan xanjarini olib sultonni sulton o'ldiradi. Uni shu zahotiyoq yanicharlar chopib tashlaydi. Bu voqea jangga o'z ta'sirini o'tkazmadi, turklar to'liq g'alabaga erishdi. Lazar asirga olindi va qatl etildi. Murod I ning o'limidan so'ng uni katta o'g'li Boyazid sulton deb e'lon qilindi va 1389-1402 yillarda boshqardi. Shundan keyin Serbiya hududining bir qismini egallab, faqatgina Dunay bo'yi Serbiyasi (u Podunaviya ham deyiladi) ning qolgan kichik bir qismigina serb knyazlari sultonning vassali sifatida bir oz idora qildilar.

Turklarning Maritsa daryosi bo'yidagi (1371-y) va Kosovo maydonida (1389-y) Nikopol yonidagi (1396-y) g'alabalari Konstantinopolni qulashini muqarrar qilib qo'ydi. Vizantiya imperatori Manuil II (1399-1402) G'arbiy Yevropaga ketib u yerda Italiya, Angliya, Fransiya qirollaridan yordam so'radi, lekin uning urinishi befoйда ketdi.

XIV asr oxirlarida turklarning asosiy maqsadi Bolqon yerlarini zabt etishdan iborat edi. 1393-yili turklar bolgarlar poytaxti Tirnovoni bosib oldi. 1395-yili Vidin shahri taslim bo'ldi, 1396-yilda Bulgariya bosib olindi va 1459-yilga kelib bu so'nggi serb hududi ham turklar tomonidan istilyo qilinib, turk mulklariga kiritildi.

1394-yili turklar Pelloponesga hujum qilishdi va grek knyazlari vassallikni tan olishdi. Albaniyaning kichik bir qismi turk sultoniga tegishli hududga aylandi. Boyazid qo'shinlari Vengriyaga suqilib kirdi. Vengriya qiroli Siguzmund I 1392-yili muvaffaqiyatsiz urush olib bordi.

Boyazid Anatoliyaning g'arbiy va markaziy qismidagi Oydin, Saraxun, Garmiyon, Monteshe va Hamid beyliklarini tobe qildi. 1390-1392 yillarda Qaramon beyligi tor-mor etildi. 1396-yili Boyazid davlatiga Sivas qo'shib olindi.

Boyazidning shiddatli harakatlari unga zamondoshlari «Yildirim, ya'ni shiddatli» laqabini berishgan. 1396-yilgi g'alabalardan ruhlangan Boyazid Vizantiya poytaxtini egallashga harakat qila boshladi. Lekin Vengriya qiroli Siguzmund I ning usmoniylarga qarshi salib yurishi boshlayotgani haqidagi xabar unga yetib keladi. Venger qiroli salib bayrog'i ostiga nafaqat vengerlar, balki Yevropaning boshqa

davlatlaridan ritsarlar to'pladi. Uning qo'shini safida ingliz, fransuz, italyan, nemis va chex ritsarlari bor edi. Salibchilarning umumiy soni 100 mingta askar edi.

Asosiy jang 1396-yil 25-sentabrda Dunayning o'ng qirg'og'idagi Nikopol shahri yonida bo'ldi. Jangda dastavval salibchilar ustun bo'ldi, fransuz ritsarlari turk yanicharlarini siquvga oldi. Jang taqdirini saralangan turk chavandozlari hal qildi.

Vassal knyaz Stefan Lazarevich boshchiligidagi 15 ming kishilik serb qo'shini hal qiluvchi pallada turklar g'alabasiga hissa qo'shdi. Siguzmund qo'shini tor-mor bo'ldi, uning o'zi Dunay bo'ylab qatnaydigan venetsiya kemalariga minib qochdi. Turkarga 10 mingga yaqin salibchi asir tushdi va ular Boyazidning buyrug'iga asosan qatl etildi. Boyazid bir necha nomdor ritsarlarni fransuz qiroli Karl VI ga juda katta to'lov evaziga qaytarib berdi. Fransuz qirolining sultonga to'lagan to'lovi miqdori 200 ming oltin dukat (og'irligi 3,44 gramm bo'lgan kumush va oltin tanga) bo'lgan.

Salibchilarning mag'lubiyati tufayli bolgarlarga qarashli yerlar usmoniylar qo'liga o'tdi. Valaxiya hukmdori ham sultonga vassalligini tan oldi. 1397-yili Boyazid qo'shini Attika va Pelloponesga yurish qildi. 1400-yili quruqlikdan Konstantinopolga hujum qildi va shaharni qamal qildi, lekin shaharni qamal qurollarisiz va kuchli flotsiz ololmasligini bilib iziga qaytadi.

Bu voqealardan so'ng Yevropa davlatlari tahlikaga tushib qoldi. Xuddi shu paytda Amir Temurning Boyazidga qarshi yurishi boshlandi. Yevropa davlatlari Boyazidga qarshi kurashish uchun Amir Temur bilan ittifoq tuzishga intildilar. Vizantiya, Venetsiya davlatlari shunday taklif bilan Amir Temurga murojaat qildilar. O'z navbatida Boyazid Amir Temurni birgalikda Yevropaga qarshi kurashga da'vat etadi. Biroq, Sohibqiron uni rad etib, sulton saroyida panoh topgan isyonchi turkman qabilalari boshliqlarini unga topshirishni talab qiladi. Muzokaralar natijasiz tugagach, ikkala tomon jangga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Sohibqiron Amir Temurning usmoniylar imperiyasiga yurishi natijasida 1402-yil 25-iyulda Anqara jangida turk yanicharlari Amir Temur qo'shinlaridan yengildi va Boyazid asir olindi. Boyazidning buyuk Sohibqironidan mag'lubiyati Yevropani muqarrar halokatdan qutqarib qoldi. Bu g'alaba bilan Amir Temurni tabriklab

ko'pgina Yevropa davlatlari qirollari maktub yuborgani bejiz emasdi. Vizantiya imperiyasi umri ham yana 50 yilga uzaydi. Ushbu buyuk g'alaba munosabati bilan katta xursandchilik izhor qilgan Fransiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Genrix IV va Vizantiya imperatori Manuil II Paleologlar bilan Amir Temur o'rtasidagi diplomatik yozishmalar shundan dalolat beradi. Ukrainalik tarixchi Omelian Pritsakning yozishicha: «Amir Temur saltanati Yevroosiyodagi eng so'nggi buyuk saltanatdir».

13.3. XV asrda Usmoniylar diplomatiyasi.

Amir Temurning Kichik Osiyodagi harakatidan so'ng vaqtinchalik Usmoniylar davlatining markazlashuvi to'xtatildi. Temur 1403-yil oxirlarida Anatoliyani tark etayotganida Oydin, Garmiyon, Qaramon kabi bir qancha beyliklarga o'zini-o'zi boshqarish huquqini berdi. Boyazidning katta o'g'li Sulaymonga usmoniylarning Yevropadagi mulklari tekkach u Edirna shahrini poytaxt qildi va sultonlikka da'vo qila boshladi. Uni Vizantiya imperatori Manuil II qo'llab-quvvatladi. Boyazidning ikkinchi o'g'li Musoni esa Valaxiya hukmdori Mirchi Staro qo'lladi.

1408-yili Sulaymon ukasi Musoni Konstantinopol yaqinida tor-mor etdi. Muso xalq orasida targ'ibot ishlarini olib borib, u Sulaymonning vizantiyaparast siyosatini qoralab, unga ergashganlarni «dinni himoya qilish uchun» o'ziga qo'shilishga da'vat qildi. Sulaymon askarlari birin-ketin uni tashlab, Musoga qo'shildilar. 1409-yili Sulaymon Konstantinopolga qochayotganda o'ldirildi. Muso Edirnadagi sulton taxtini egalladi. Muso taxtda bor-yo'g'i 4 yil (1409-1413 yillarda) o'tirdi.

Shu paytda Muso ukasi Muhammad bilan ular o'rtasida nizo kelib chiqdi. Nihoyat 1413-yili Maritsa yonidagi jangda Boyazidning o'g'illari o'rtasidagi birodarkushlik urushida Muhammadning qo'li baland keldi va taxtga o'tirdi va 1413-1421 yillarda boshqardi. Muhammad I nomi bilan taxtni egallagach 1414-1415 yillarda o'z hokimiyatini mustahkamladi. U Valaxiya hududlarini talon-taroj qildi. 1421-yil may oyida u vafot etgach uning o'g'li Murod II taxtga o'tirib (1421-1444, 1446-1451 yillarda boshqargan) otasining dushmani Mustafoga qarshi urush qilib, 1422-yil bahorida Bursadan uncha uzoq bo'lmagan Ulubod daryosi sohilida jang bo'lib, bu jangda Murod II g'olib chiqdi.

1424-1426 yillarda Oydin va Monteshe beyliklari usmoniylar davlatiga qo'shib olindi. Usmoniylarning ikkita dushmani Anatoliyada Qaramon beyligi va g'arbda Vizantiya imperiyasi qolgandi. Shunday qilib, Temur hujumidan so'ng ancha zaiflashib qolgan Usmoniylar davlati XV asrning 20-yillarida o'ziga keldi.

1422-yilning iyunida Murod II Vizantiya imperiyasini tugatishga harakat qildi, lekin Konstantinopol qamali muvaffaqiyatsiz chiqdi.

1440-yil turklar Serbiyaga yurish qildi. Ular Semendriya qal'asini buzishdi. Shu paytda turklarga qarshi Transilvaniya sarkardasi Yanosh Xunyadi kurash olib bordi. 1441-1442 yillarda venger va chex qo'shinlariga qo'mondonlik qilib sulton qo'shini ustidan g'alaba qozondi. 1442-yil Vozaga jangida u boshchilik qilgan qo'shin turklarni tor-mor etdi. 5 mingga yaqin turk askari asirga olindi. Sulton 1444-yilning iyulida venger qiroli Vladislav bilan Serbiya yerlarining Vengriya bilan chegara hududlari mustaqilligini tasdiqlab sulh tuzishga majbur bo'ldi. Sulh 10 yilga mo'ljallangandi, lekin o'sha yilning o'zidayoq buzildi. 1444-yil 10-noyabrda Varna yonidagi jangda Yanosh Xunyadi qo'shinlari yengildilar, Yanosh Xunyadi qochdi va turklarga qarshi kurashga kuchlar to'play boshladi.

Sulton Murod II XIV asrning ikkinchi yarmidayoq Shimoliy Frakiya, Shimoliy Bolgariya va Makedoniyaga Kichik Osiyodagi turk qabilalarini joylashtirdi. XIV asr oxiri va XV asrning birinchi yarmida Bolgariyaning Qora dengiz sohilidagi Dunay va Maritsa vodiylarida hamda O'rta yer dengizi va Qora dengizning hosildor yerlarida turk manzilgohlari vujudga keldi.

Bolqonga qilingan keyingi yurishlar Markaziy Yevropaga katta xavf sola boshladi. 1448-yili Yanosh Xunyadi turklarni to'xtatish uchun so'nggi bor harakat qildi. Venger, chex, polyak va nemislardan iborat qo'shin to'pladi. 1448-yil 17-19 noyabr kunlari Kosovo maydonidagi jangda 50 ming kishilik turk qo'shini Yanosh Xunyadining qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi, Yanosh Xunyadi Vengriyaga qochdi.

1451-yilda Murod II vafot etgach, uning o'rniga o'g'li Muhammad II Fotih (1451-1481 yillarda boshqargan) bo'ldi. Konstantinopolda Rumelihisor qurilayotganidan xabar topgan Konstantin XI sultonga elchi yuborib Vizantiyaga

qarashli bu hududda qal'a qurilishini to'xtatishni so'raydi. Biroq sulton elchilarni qabul qilishni xayoliga han keltirmadi. Qal'aning Konstantinopolga xavf solmasligiga ishonch hosil qilish uchun imperator sultonga yana elchilar jo'natdi. Sulton elchilarni zindonga tashlatib, ularni o'ldirtirib yubordi.

Imperator Konstantin XI Muhammad II bilan to'qnashuvdan qochish niyatida yana bir bor harakat qildi. Vizantiyaliklar barcha shartlarga rozi bo'lishini bildirdi, lekin sulton ulardan Konstantinopolni topshirishni so'radi. Konstantinopol o'rniga ularga Moreyani berishni taklif etdi. Imperator bunday sharmandalikdan ko'ra jang maydonida o'lish afzal ekanini bildirdi.

Vizantiya imperiyasining usmoniylar imperiyasi oldida kuchsizligi aniq edi. Ular tashqaridan yordam ololmadi. Rim papasi Nikolay V 1453-yil martida uchta genuyaliklar kemasida oziq-ovqat va qurol-yarog' yuborish bilan cheklandi. Genuya hukumati Konstantinopolga yordam bermaslikka qaror qildi. Venetsiyaliklar kemalari Konstantinopol qamal qilinganiga ikki hafta bo'lganda yetib keldi. Chet ellik yollanma jangchilar soni 7 ming kishi edi, flot esa 25 ta kemadan iborat bo'lgan.

Bu vaqtda Muhammad II Konstantinopol tomon siljib borardi. 1453-yil martida turk askarlari Konstantinopolga yurish boshladi. 5 aprelda sultonni o'zi Konstantinopol ostonalariga yetib keldi. Turk sultoninig qo'shini soni 150 ming kishini, 80 ta harbiy kema va 300 ta yuk kemasidan iborat edi.

1453-yil 18-aprelda sulton hujum qilishga buyruq berdi. Poytaxtning 400 ming aholisidan shahar himoyasida 5 ming kishi qatnashdi, xolos. Himoyada, shuningdek, 2 ming jangchidan iborat italiyalik harbiylar ham bor edi. Yevropa davlatlari esa Vizantiyada bo'layotgan voqealarga loqaydlik bilan qarashdi.

Manbalarda e'tirof etilishicha, sulton Mehmet II Yevropada xristianlarni tugatmaguncha o'z qilichini qiniga solmaslikka va'da bergan. Og'ir bo'lib o'tgan janglardan so'ng 1453-yil 29-mayda Konstantinopol quladi.

13.3. Konstantinopolning Usmoniylar tomonidan egallanishi. 1453.

Imperator Konstantin o'ldirilib, shahar himoyachilari qirib tashlandi. Vizantiya poytaxti talandi. Zabt etilgan shaharni Muhammad II Usmoniylar davlatining poytaxtiga aylantirish maqsadida sulton shahar binolariga ziyon- zahmat yetkazilmasin deb buyruq berdi. Yustinian zamonidagi mashhur yodgorlik ayo Sofiya sobori saqlanib qolib, u sultonning asosiy masjidiga aylantirildi.

Konstantinopolning olinishi turklarga Markaziy Yevropaga qilinadigan yurishlar uchun zamin yaratdi. Muhammad II ning dastlabki zarbasi Serbiyaga yo'naltirildi va 1454-1455 yillarda Serbiya egallandi. Konstantinopol qulaganidan so'ng yevropaliklar nazarida yengilmasdek tuyulgan turklar 1456 yili Yanosh Xunyadidan mag'lub bo'lishdi. Yanosh Xunyadi boshchiligidagi serb, venger, chex va nemis qo'shini 27-iyul kuni Belgrad ostonalaridagi jangda Muhammad II qo'shiniga qaqshatqich zarba berdi. Ko'plab jangchilarini yo'qotgan turklar Sofiyaga chekinishdi. Belgrad ostonasidagi omadsizlik venger yerlariga hujumlarni orqaga surdi. 1456-yili Egey dengizidagi Tamo, Imroz, Semendra va Lemnos orollari egallandi. Turklarga Dunay knyazliklari taslim bo'lishdi; Moldova 1456 yilda qaram bo'ldi, Valaxiya esa 1476-yil bo'ysundi.

1459-yili turklar Serbiyaning barcha hududlarini qo'lga kiririshdi va u Usmoniylar davlatining viloyatiga aylantirilib, 200 mingga yaqin serblar qul qilindi. 1461-yili turklar Kichik Osiyoning shimolidagi muhim savdo nuqtasi hisoblangan greklarning Trapezund imperiyasini (bu imperiya 1204-1461 yillarda yashagan) bo'ysundirdi. Trapezund imperatori David shaharni topshirishdi. David va zodagonlar dengiz orqali shaharni tark etishdi. Aholining ko'pchiligi Istanbulga ko'chirildi, 1500 ta bola yanicharlarga olindi.

1462-yili sulton Valaxiyaga yurish boshladi. Valaxiya sardori Vlad III turklarga qarshilik ko'rsatdi, lekin qochishga majbur bo'ldi. 1463-yil Bosniya egallanib, qirol Stefan qatl etildi. 1465-yili Gersogovina bo'ysundirildi. 1466-yili Albaniya egallandi. 1477-yilda Qrim Usmoniylar davlatiga o'lpon to'laydigan davlatga aylandi.

Bolqon va Kichik Osiyodagi g'alabalar turk sultonini ko'proq yurish qilishga undadi. Uning rejasiga Vengriya, Italiya va Germaniyaga yurish kirgan. Muhammad II 1479-yili Neapol va Milanga qarshi urush e'lon qildi. 1480-yili sulton qo'shini 300 ta kemada Italiya janubidagi Otranto shahriga yurish qildi va ikki haftalik qamalidan so'ng 1480-yil 11-avgust kuni shaharni qo'lga kiritdi. Shahar aholisining yarmi qatl etildi, 800 kishi islomni qabul qilmagani uchun o'ldirildi. Otrantoning 8 ming aholisi qullikka solindi. Turklarning Otrantodagi xatti-harakatlari butun Italiyaga ma'lum bo'ldi. Vatikan ulkan salib yurishiga tayyorgarlikni boshlab yubordi.

Muhammad II Misr mamluklariga (arab.qul), (1250-1517 yillarda Misrni boshqarganlar) qarshi urush olib borish ko'zda tutilgan edi, lekin usmoniylar qo'shini Italiyadan qaytayotganda yo'lda Muhammad II kasallikdan vafot etadi. Usmoniylar imperiyasi taxtiga Muhammad II ning o'g'li Boyazid II taxtga o'tirib (1481-1512 yillarda boshqargan) uning hukmronligi davrida Vengriya, Polsha, Venetsiya, Misr va Eronga qarshi urushlar olib borildi. Boyazid II yanicharlar fitnasi tufayli 1512-yil 25-aprelda taxtni o'g'li Salimga topshirdi va Salim I nomi bilan 1512-1520 yillarda taxtni boshqardi. Mehmed II ning nabirasi Salim I davrida (1512-1520) turklarning istilolari davom etgan. Salim Eronga qarshi olib borgan g'olibona urushi natijasida Ozarbayjon, Armaniston, Gruziyaning bir qismini, Dog'iston va Kurdistonni,

keyinroq esa Suriya va Misrni egallagan, so'ngra butun islom dunyosining yetakchisi sifatida o'ziga xalifa unvonini olgan.

Krit, Kipr va O'rta Yer dengizidagi yerlarin o'z qo'lida saqlab qolish uchun Venetsiya Turkiya sultoniga har yili katta hiroj to'lab turishga majbur bo'lgan. Sulton Sulaymon I Qonuniy davrida (1520–1566) Usmoniylar imperiyasining qudrati o'ta yuksak darajaga etgan. Sulaymon hukmronligining boshlaridayoq Belgrad va Rodosni egallashga muvaffaq bo'lgan. Shundan so'ng u 1526-yilda Moxach yonidagi jangda chexlar va vengerlarning birlashgan armiyasini mag'lubiyatga uchratgan. Vengriyaning kattagina qismi Turkiya qarashli 52 viloyatga, Valaxiya va Moldaviya vassal knyazliklarga aylantirilgan. Sulaymon davrida Arabiston ham turklar tomonidan bosib olingan. Turkiya XVI asr xalqaro hayotida ko'zga ko'rinarli rol o'ynagan. Turklar ko'plab davlatlar (Venetsiya, Genuya, Vengriya, Eron, Avstriya, Polsha, Rossiya) bilan qizg'in diplomatik va savdo aloqalariga ega bo'lgan. Avstriya va Ispaniyada hukmronlik qilgan gabsburglarga qarshi uzoq davom etgan shiddatli kurash Turkiyani Fransiya bilan yaqinlashtirgan.

Fransiya qiroli Fransisk I Sulaymon bilan rasmiy suratda Gabsburglarga qarshi ittifoq tuzgan. Gabsburglar imperiyasi va uning ittifoqchisi Rim papasi tomonidan odatda qo'llab-quvvatlangan Venetsiya va Genuyaga qarshi Turkiyaning kurash olib borishida Fransiya xayrixohlik qilgan. Fransiyaning Shimoliy Italiyadagi harbiy muvaffaqiyatsizliklari Fransiya–Turkiya munosabatlarining mustahkamlanishiga jiddiy sabab bo'lgan. Avstriya va uning ittifoqchilariga qarshi kurashda fransuzlarning ko'magiga umid qilgan sulton Sulaymon I fransiyalik savdogarlarga sezilarli imtiyozlar bergan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Saljuqiylar davlati ravnaqida Dandanakon jangining ahamiyati qanday kechgan?
2. Saljuqiylarning Abbosiy xalifalar bilan munosabati qanday kechgan?
3. Sulton Sanjar davrida Saljuqiylarning tashqi siyosati qanday kechgan?
4. Qatvon jangidan keyin Saljuqiylar davlatining taqdiri qanday kechdi?

5. Saljuqiylar davlatini XII asr boshlarida ikkiga bo'linib ketishiga nimalar sabab bo'lgan?
6. Usmon va O'rxon davrida davlatning Vizantiya bilan munosabatlari qanday kechdi?
7. Boyazid Yildirim va Amir Temur o'rtasida olib borilgan diplomatik munosabatlar haqida nimalarni bilasiz?
8. XVI asrda Fransiyaning Usmoniy turlar imperiyasi bilan o'zaro yaqinlashuviga nima sabab bo'lgan?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Dogan Gurpinar. Usmoniylar imperiyasi diplomatiyasi.
(Dogan Gurpinar. Ottoman Imperial Diplomacy. New York, 2014. Page 346.) Adabiyotni yuklab olish quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Saljuqiylar imperiyasi: Islom sivilizatsiyasining sirli tarixi
(Seljuk Empire: The Enigmatic History of Islamic Civilization). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

14-MAVZU: O'RTA ASRLARDA MO'G'ULLAR DIPLOMATIYASI.

Reja:

14.1. O'rta asrlarda mo'g'ullar diplomatiyasi

14.2. Mo'g'ullar va Yevropa davlatlari.

14.3. Mo'g'ullarning Yuan sulolasi davri diplomatiyasi.

14.4. Diplomatik tartiblar.

Tayanch tushunchalar: *kereitlar xoni Vanxon (Tooril), jarjirat qabilasi, «O'z kuchi bilan o'zini-o'zi yengish taktikasi», «Jautxuri», Kidan imperiyasi, Baxovuddin ar-Roziy elchiligi, Mahmud Yalovoch elchiligi, Bachu-no'yon, qurultoy, Yasoq qonunlari, «ulug'xon», dominikan monaxi Assellin, Plano Karpini, mironitlar, regentsha, Gilom Rubruk, oddiy payza, Djovanni Monte Korvino, yom (bekat, pochta) xizmati.*

14.1. O'rta asrlarda mo'g'ullar diplomatiyasi.

1206-yilda rasman tashkil topgan Chingizxon boshchiligidagi yagona mo'g'ul davlatining tashqi bosqinchilik yurishlari deyarli butun Yevroosiyo qit'asida o'zining og'ir asoratlarini qoldirgan. Oddiy mo'g'ul qabilalari orasida yetakchilik uchun boshlangan kurash natijasida yagona davlatchilik tizimi vujudga keladi. Boshqaruv apparati-davlatning ijtimoiy-siyosiy institutlari takomillashib boradi. Tashqi siyosat masalasiga esa Chingizxon hukmronligi davridanoq alohida e'tibor qaratilgan, chunki tashqi siyosat yangi mo'g'ul davlatining qo'shni xalqlar va davlatlar bilan yaqinlashib, o'zaro munosabat o'rnatishiga yordamlashib, kelajakdagi bosqinchilik yurishlari uchun qo'shimcha ma'lumotlar olish imkoniyatini ham bergan. Shu boisdan ham o'rta asr mo'g'ullar davlatining tashqi siyosati, diplomatiyasi, eng avvalo, ularning bosqinchilik siyosati bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

XII asr oxiri - XIII asr boshlarida mo'g'ul jamiyatida ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sodir bo'lib, feodal munosabatlar (chorvachilik asosida) vujudga kela boshlagan. Ayni shu vaqtdan mo'g'ul diplomatiyasining ilk ko'rinishlari - qabilalar orasidagi o'zaro munosabatlar shakllanib boradi. Ko'chmanchilik hayot tarzi, doimiy

muqim himoya qo'rg'onlarining yo'qligi, yaylovlarga egalik qilish yo'lida olib borilgan o'zaro kurashlar ayrim qabilalar o'rtasida harbiy ittifoqlarning vujudga kelishiga olib keldi. Chunki alohida qabila sifatida aytib o'tilgan sharoitda yashab qolishlikning imkoniyati juda kam bo'lgan.

Mo'g'ullarda andachilik munosabatlari qadimdan saqlanib qolgan. Bu alohida kishilar o'rtasida o'zaro munosabatlarning o'rnatilishi bilan birga yirik qabila zodagonlari orasidagi ittifoqchilik (qarindoshlik) aloqalarini bog'lashning eng sodda shakli bo'lgan. Qoidaga ko'ra, mo'g'ullarda anda, ya'ni aka- uka tutingan shaxslar qon chiqarib, bir-biriga surtishgan. Ammo hayotda andachilik munosabatlariga to'la amal qilinmagan. Biroq, Temuchinning (Chingizxonning asl ismi) otasi Yesugey vafotidan so'ng u otasi bilan bir vaqtlar anda tutingan kereitlar xoni Vanxon (Tooril) huzuriga borgan va atasining andasi bo'lganligi uchun ham otadek qadrlanishini bildirgan. Shu tariqa, Temuchin o'sha davrda qudratli bo'lgan Vanxonning siyosiy-harbiy «panohiga» kirishga erishadi. Temuchinning o'zi yoshlikda jarjirat qabilasidan bo'lgan Jamuxa bilan anda tutingan edi.

1198-yilda Xitoy dagi Szin (chjurchjenlar) imperatori Madagu (1190-1208) o'z vassalligida bo'lib kelgan tatarlar qo'zg'olonini bostirish uchun generali Vanyan Syanni Mo'g'ulistonga yuboradi. «O'z kuchi bilan o'zini-o'zi yengish taktikasi»ga amal qilgan xitoylik general tatarlarning qo'zg'olonini bostirish uchun keraitlar xoni Toorildan yordam so'raydi. Tooril Temuchin bilan ittifoqchilikda tatarlarga jiddiy zarba beradi. Bu xizmatlari evaziga Vanyan Syan Toorilni «Van» (shundan boshlab «Vanxon»), Temuchinni «Jautxuri» (buyuk amir yoki qo'shinlarning oliy qo'mondoni) unvoni bilan taqdirlagan.

Temuchinning dastlabki siyosiy faoliyati, asosan, o'ziga yaqin bo'lgan qabilalarni birlashtirish bo'lgan. Avval qabilalarni o'z qo'li ostida birlashtirish uchun boshlangan kurash yagona davlat tashkil topishi bilan yakunlanadi. Endi mazkur davlatning keyingi bosqinchilik yurishlari rejasi bevosita qo'shni mamlakatlar va xalqlar bilan aloqalarga kirishish zaruratini keltirib chiqargan. Bu ehtiyoj davlat apparatida tashqi siyosat bilan bog'liq maxsus lavozimlarni ta'sis etishni, unga savodli kishilarni jalb qilishni taqozo qilgan. Chingizxon va uning vorislari ushbu

muammoni ko'pincha boshqa xalq va elatlarga mansub olimlar hamda ziyolilarni xizmatga olish evaziga hal etishga harakat qilgan. Masalan, Chingizxon naymanlar (ular 1204- yilda bo'ysundirilgan) xonining kotibi bo'lgan Tatatanani o'z xizmatiga olib, farzandlarining o'qituvchisi etib tayinlaydi. Qolaversa, unga mo'g'ul yozuvini yaratish, davlat muhrlarini tayyorlash vazifasi ham yuklatiladi. U ikki xil davlat muhrini tayyorlab, birini davlatning ichki siyosati uchun, ikkinchisini tashqi aloqalar va maxsus farmonlar uchun mo'ljallagan. Kidan imperiyasi asoschilari avlodidan bo'lgan Yelyuy Chu-say Chingizxonning Shimoliy Xitoyga yurishi vaqtida xizmatga olingan bo'lib, u O'qtoy (Ugedey 1229-1241) zamonida ham muhim davlat lavozimida faoliyat ko'rsatgan. «Garchi biz egarda o'tirib imperiyani yaratgan bo'lsakda, ammo uni ot ustida o'tirib boshqarib bo'lmaydi» iborasining muallifi aynan Yelyuy Chu-say hisoblanadi.

Tangutlar davlati Chingizxon hujumiga duchor bo'lgan ilk yirik davlat hisoblanadi. Mo'g'ullar mazkur davlatga bir necha bor yurish qilgan. Chingizxonning so'nggi yurishi ham ana shu davlatga to'g'ri keladi. 1209-yilda Chingizxon ikkinchi bor Si Syani bosib olishga kirishadi. Tangutlarning asosiy shahri bo'lgan Chjunsinni egallash cho'zilib ketganligi sababli Chingizxon o'z elchisi Yedani An-syuanu (tangutlar hukmdori) huzuriga yuborib, tinchlik sulhini taklif etadi. Elchilikdan tangutlarni kelgusida mo'g'ullar harbiy yurishlarida ittifoqchi sifatida ko'ndirish maqsad qilindi. Mo'g'ullarning «o'ng qo'li» bo'lishga rozilik bergan tangutlar, Chingizxonning harbiy yurishlarida o'zlarining «o'troq elat ekanligi» bazonasi bilan ishtirok etmasliklarini ma'lum qildi. Buning evaziga ular katta to'lov to'lashga rozilik bildirib, uni yig'ib berish bilan birga An-syuanu shartnomani mustahkamlash uchun Chingizxonga o'z qizini ham beradi. Mo'g'ul manbalarida tangut malikasi Chaxa nomi bilan keltiriladi, u Chingizxonning uchinchi xotini bo'lgan. Bu bilan Chingizxon Mo'g'ulistonning bevosita qo'shnilari bo'lgan tangutlarni tinchlantirib turishga erishdi.

Chingizxon uyg'urlarni nisbatan osonlik bilan o'z tarafiga og'dirib olishga erishgan. Uyg'urlar hukmdori-idikuti Barguk elchilarini qabul qilgan Chingizxon, elchilar orqali idikutni Mo'g'uliston tobeligiga o'tishga chaqirgan. Barguk ham katta

sovg'a-salomlar bilan Chingizxon huzuriga kelgan va qizi Altunbegiga uylangan. Shundan boshlab uyg'urlar yurti Mo'g'ulistonda beshinchi ulus sifatida qarala boshlandi.

O'z davri uchun anchagina savodxon bo'lgan uyg'urlar mo'g'ullar imperiyasi boshqaruvida munosib ishtirok etdi. Masalan, uyg'ur Chinkay O'qtoy (1229-1241) va Guyuk (1246-1248) davrida birinchi vazir sifatida faoliyat ko'rsatgan. Ayrim uyg'ur savodxon kishilari bo'lsa xonlarning diplomatik elchiliklariga boshchilik qilib, turli davlatlarga yuborilgan. Masalan, Xey-mi-shi ismli uyg'ur mo'g'ul imperator elchisi sifatida Malabor va boshqa «dengizorti» davlatlariga yuborilgan.

Chingizxonning xorazmshohlar davlati bilan munosabati ham mo'g'ullar diplomatiyasida alohida o'rin egallaydi. Mo'g'ullar davlatining kuchayayotganligini va ular tomonidan Pekinning bosib olinganligini eshitib, Alovuddin Muhammad (1200-1220) Chingizxon huzuriga Baxovuddin ar-Roziyni elchi qilib yuborgan. Elchilik Pekinda qabul qilingan. 1218-yil bahorida Buxorodan borgan savdogarlar - Ahmad Xo'jandiy, Ahmad Balchich va Amir Husaynning o'g'li ham Chingizxon tomonidan shaxsan qabul qilingan. Ba'zi manbalarda ular elchilar emas, faqat savdogar bo'lgan deb keltiriladi.

Jaloliddin Manguberding kotibi bo'lgan Shaxobiddin an-Nasafiyning ma'lumoticha, Chingizxon Bahouddin ar-Roziy elchiligiga javoban, o'rta osiyolik savdogarlar - Mahmud Yalavoch Xorazmiy, Ali Xoja Buxoriy, Yusuf O'troriylar boshchiligida elchilarni o'z maktubi bilan yuborgan. Maktub mazmunida mo'g'ullar tomonidan Xitoy va qo'shni turkiy mamlakatlar bosib olinganligi, ikki o'rtada savdogarlarning borib kelishlari uchun yo'l ochish taklifi bildirilgan edi.

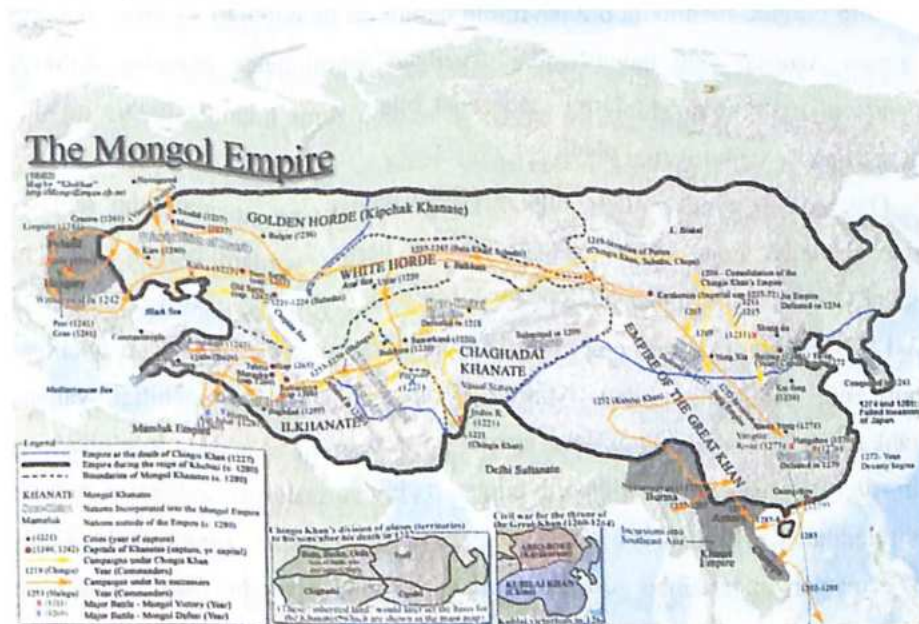
Mazkur elchilikka hali Alovuddin Muhammad javob elchiligini tashkil qilmasdan turib, Chingizxon xorazmshohlar saltanatiga yirik savdo karvonini yuboradi. Bu savdo karvonining xorazmshohlarning chegara shahri-O'trorda hokim Inalchiq (G'oyirxon) tomonidan talanishi ikki o'rtadagi munosabatlar yomonlashuviga olib keladi. Aybdorlar masalasida Chingizxon tomonidan yuborilgan Ibn Kafroj Bug'ro boshchiligidagi elchilar munosabatlarning uzil-kesil uzilishga sabab bo'ldi. Chunki xorazmshoh mo'g'ul elchilari rahbarini o'ldirib, qolgan

sheriklarini haqoratlab, orqaga qaytarib yuborgan edi. Endi masalani birgina yo'l - urush bilan hal etish ma'lum bo'lib qoldi.

Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul davlatining diplomatiyasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlardan biri bu urush qilmoqchi yoki egallash maqsad qilingan hududga birinchi navbatda elchilar (ular ayni vaqtda ayg'oqchilik xizmatini ham bajargan) yuborilgan. Agar mazkur hudud, elchilar tomonidan yetkazilgan mo'g'ullar talablarini bajarsa, bu ularni biroz vaqtga mo'g'ullar bosqinchiligidan asrab turgan. Lekin baribir mo'g'ullar ishni bajarib bo'lmaydigan shartlar orqali to urushgacha olib borgan. Mo'g'ullarda elchilarning daxlsizlik huquqiga qattiq rioya qilingan. Agarda mo'g'ul elchilari o'ldiriladigan bo'lsa, buning oqibati muqarrar urush bo'lgan. Bundan tashqari, mo'g'ullarning xorazmshohlar davlati bilan dastlabki diplomatik munosabatlari yana shundan guvohlik beradiki, Qoraqurumda (mo'g'ullar poytaxti) kelib chiqishi O'rta Osiyoga borib taqaluvchi kishilar ham Chingizxon va umuman mo'g'ul xonlari diplomatik faoliyatida asosiy bo'g'inlardan birini tashkil etgan.

Chingizxon davridan boshlab Koreyani bosib olishga urinish boshlangan. 1218-yilda kidanlar bosqinchilariga qarshi koreyaliklar mo'g'ullar va chjurchjenlardan harbiy yordam so'raydi va ular- ga tayanib kidanlarni tor-mor etadi. Shu tariqa koreyaliklar tashabbusi bilan mo'g'ullar va koreyaliklar o'rtasida «do'stlik rishtalari» o'rnatilgan. Lekin umumiy dushman-kidanlar mag'lub qilingach, mo'g'ullar bosqinchilik rejasini Koreyaning o'ziga qaratadi. Koreyaga 1221-yilda kelgan mo'g'ul-chjurchjen elchilari koreyaliklardan katta miqdorda to'lov talab qiladi. 1225-yilda mo'g'ul elchisi Chju Chu-yuy (Chjak Ko Yo) koreyaliklar to'plab bergan to'lov bilan ortiga qaytish paytida o'ldiriladi. Bu mo'g'ullar bilan koreyaliklar o'rtasidagi munosabatlarning olti yilcha uzilib qolishiga sabab bo'ldi. Chingizxon davrida Koreya yurishi amalga oshmadi. 1231-yilda mo'g'ullarning Koreyaga birinchi harbiy yurishi boshlandi. Yurish oldidan O'qtoyning Koreya hukmdorlariga ixtiyoriy ravishda taslim bo'lishga, taslim bo'lganlarning hayoti va moli omon qolishlik kafolati aks etgan nomasi yuboriladi. Maktub tahdid ohangida bo'lib, shu yo'l orqali mo'g'ullar Koreya ichida o'zlariga hayrixoh bo'lgan kuchlarni topishga urinib ko'rishdi. Koreys xalqi o'n yildan ziyodroq vaqt davomida mo'g'ullarga

qarshilik ko'rsatadi, ammo katta kuch va harajatlar evaziga mo'g'ullar Koreyani o'z ta'siri ostiga o'tkazdilar.

14.1. Mug'ullar imperiyasi.

Chingizxon tomonidan boshlab berilgan harbiy bosqinchilik yurishlari uning vorislari tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirildi. Chingizxon vorislari davri mo'g'ullar diplomatiyasida Kavkaz davlatlari ham alohida o'ringa ega bo'lgan. 1236-yilga kelib deyarli butun Kavkaz mo'g'ullar hukmronligi ostiga o'tdi. Kavkazdan keyin mo'g'ullar harbiy yurishlarini Kichik Osiyoga qaratdi. Bu yerda mustahkam o'rnatilgan Rum sultoni G'iyosiddin Qayxirav (1237-1247) Chmankatuk degan joyda Bachu-no'yon boshchiligidagi mo'g'ullar tomonidan qaqshatqich mag'lubiyatga uchratildi. Saljuq sultoni qo'shini tarkibida yunonlar, lotinlar, arablar, armanlar, kurdlar va boshqa qo'shni xalqlardan tarkib topgan yollanma askarlar jang qilgan bo'lsa, mo'g'ullar qo'shini tarkibida bu jangda arman va gruzin harbiylari qatnashgan. Jang taqdirini eshitgach, mo'g'ullar bilan ittifoq tuzish va o'z tobeligini izhor qilish uchun hali mustaqil bo'lib turgan Kilikiya Armanistoni hukmdori Getum

I darhol mo'g'ullar huzuriga o'z elchilarini yuboradi. Muzokaralar 1243-yil Kesariyada bo'lib o'tdi. Armanlar nomidan muzokaralarni lashkarboshi Konstantin Nebik olib borgan. Elchilikda o'z davrining taniqli qo'mondonlari - Smbat Sparapet va Simon Asorilar ham qatnashadilar. Tuzilgan shartnomaga muvofiq, Kilikiya Armanistoni mo'g'ul qo'shinlarini oziq-ovqat bilan, zarur hollarda harbiy qo'shin bilan ta'minlash majburiyatini oladi.

O'z navbatida mo'g'ullar Kilikiya arman davlatining suverenitetini saqlash, qo'shni davlatlar unga hujum qilgan taqdirda harbiy yordam berish kafolatini beradilar. Keyinchalik Smbat Sparapetning 1246-1247-yillarda, qirol Getum I ning 1253-1254-yillarda Qoraqurumga borishi natijasida ulug'xon bilan muzokaralar davom etib, mo'g'ullar bilan Kilikiya Armanistonining ittifoqchiligi yanada mustahkamlandi. Shundan boshlab, arman va gruzin qo'shinlari mo'g'ullarning Yaqin va O'rta Sharq hududlarida olib borgan harbiy yurishlarida muntazam ishtirok eta boshladilar. Kavkazdagi mo'g'ullar hukmronligining dastlabgi bosqichida (1236-1256) armanlar va gruzinlar «Jurjiston viloyati» nomi bilan bevosita Chingizxon imperiyasi tarkibiga kirgan bo'lsa, Xulagular davlati tashkil topgach (1256), butun Kavkaz ana shu elxonlar davlatining tarkibiy qismiga aylandi.

14.2. Mo'g'ullar va Yevropa davlatlari.

Yevropada Botu boshchiligidagi mo'g'ullar bosqinidan (1241-1242) so'ng Rim papasida ular bilan ittifoq tuzish yoki hech bo'lmaganda ularning keyingi rejalari bilan tanishish maqsadi tug'ildi. Ana shuni amalga oshirish yo'lida avval Rim Papaligi, keyinroq fransuz qiroli mo'g'ullar huzuriga elchilar yuboradi. O'zlariga nisbatan noma'lum bo'lgan mo'g'ullar haqida yevropalik sayohatchi-elchilar katta qiziqish bilan qaydlar yozib qoldirgan. Ana shu elchiliklarning ayrimlarida saqlanib qolgan ma'lumotlarga tayanib o'rta asr mo'g'ullar diplomatiyasining ba'zi jihatlarini ochib berish mumkin. Ushbu elchiliklar tufayli biz mo'g'ullardagi diplomatik marosimlarning ba'zi ko'rinishlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

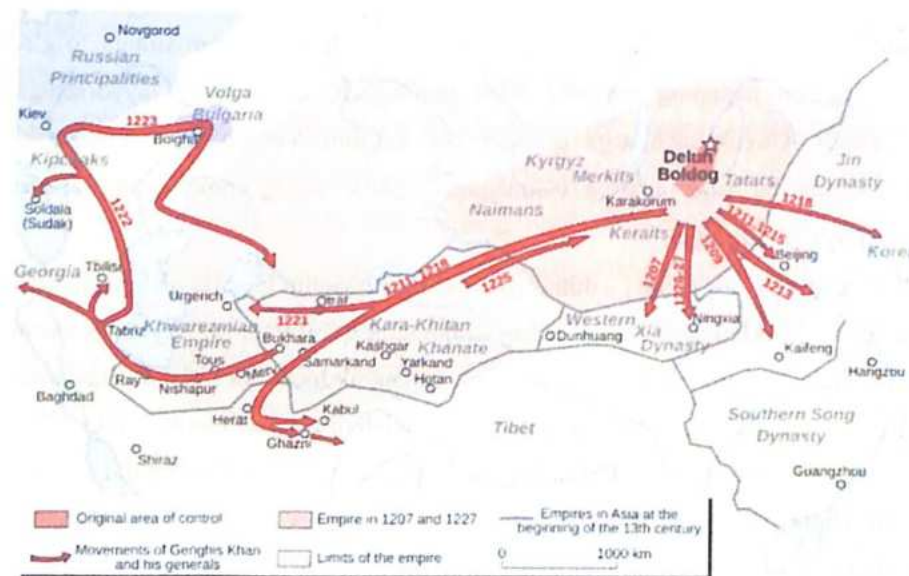
Rim papasi Innokentiy IV mo'g'ul xoni nomiga yozilgan bullasini olib yo'lga chiqqan Plano Karpini Mo'g'ulistonga ulug'xon - O'qtoyning vorisi Guyuk huzurigacha yetib borgan.

Plano Karpini Qoraqurumga yetib kelgan vaqti muhim bir umumdavlat miqyosdagi tadbirga - Guyukning ulug'xonlik taxtiga o'tirish marosimiga to'g'ri kelgan. Ulug'xon papaning maktubi bilan tanishgach, unga javob tayyorlashga buyruq beradi. Guyuk elchilarga qo'shib o'z vakilini Yevropaga yubormoqchi bo'lgan. Ammo bu istak amalga oshmagan. Elchilar «ulug'xon» maktubi bilan Yevropaga qaytib kelishgan.

Papaning yana bir elchisi - dominikan monaxi Assellin boshliq elchilik deyarli muvaffaqiyatsiz yakunlandi. Bunga uning diplomatik qobiliyatining sayozligi sabab bo'lgan. Chunki Karpini mo'g'ul xonlari Botu va Guyuk huzuriga kirishdan tashqari, oddiy mo'g'ul sakardasi qabuliga ham mo'g'ullar talab qilgan tartiblarni - ikki gulxan orasidan o'tib, tiz cho'kishni bajargan edi, ammo Assellin Baydju' no'yon poyiga tiz cho'kishni rad qilgan. Mo'g'ullar va yevropalik elchilar o'rtasida kelib chiqqan kelishmovchilik, hatto elchilarni o'ldirishgacha borib yetadi, ammo mo'g'ul no'yoni ularni jazolashdan o'zini tiygan. Elchilar mo'g'ullar ulug'xoni huzuriga borishdan ham bosh tortgan. Natijada mo'g'ul no'yoni elchilarning maktubini olib Qoraqurumga yuborgan va ularning o'zlarini qamoqqa olgan. Elchilar javob xati kelguncha qamoqxonada ushlab turildi. Ulug'xon maktubi elchilarga berilib, ular ozod qilib yuborildi. Xatda mo'g'ul xoni papadan vassallikni talab qilgan edi.

XIII asrning o'rtalarida, ya'ni 1248-yilda Fransiya qiroli Lyudovik IX navbatdagi salib yurishni uyushtirishga kirishar ekan, bu yurishlarda ittifoqchi sifatida mo'g'ullardan foydalanishga urinib ko'radi. O'z navbatida mo'g'ullar ham Lyudovik IX ning katta qo'shin bilan Kipr oroliga tushganligini bilib, fransuz qiroli bilan aloqa o'rnatishga shoshildilar. Yangi no'yon qilib tayinlangan Eljigidey shu maqsadni amalga oshirish uchun Ninaziyaga mosullik Sayfiddin Daud va Marka ismli kishilarni elchi qilib yuboradi. Tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra, har ikki elchi ham Suriyalik arablashgan xristianlar bo'lib, ular mironitlarga mansub bo'lgan degan fikrni bildiradilar. 1248-yilning dekabrda elchilar fransuz qiroli Lyudovik IX

ga Eljigideyning xatini topshirdi. Bu maktubda u fransuz qiroliga o'sha vaqtlarda mo'g'ul diplomatik hujjatlari uchun noodatiy bo'lgan an'ana asosida, ya'ni «qudratli qiroli» deb murojaat qilgan edi.

14.2. Mo'g'ullarning Yevropaga bostirib kirishi

Maktubda hech qanday aniq takliflar berilmagan bo'lsa-da, ammo elchilar (ular bilan muzokarani Lonjyumo olib borgan) fransuz qiroliga ulug'xon Guyuk o'zini ona tomonidan muqaddas Ioanning nevarasi ekanligini hisobga olib, cho'qindi hamda 18 ta mo'g'ul shahzodalarini cho'qintirishga buyruq berdi degan ma'lumotni yetkazadi. Hatto ular Eljigideyning ham cho'qinishga tayyor ekanligini aytadilar. Bu shakldagi «axborot»ni mo'g'ullar ma'lum maqsad yo'lida maxsus o'ylab topgan edi. Ma'lumki, 1249-yilda Eljigidey abbosiylar xalifasi markazi-Bog'dodga hujum qilishga tayyorgarlik ko'ra boshlagan. Shu sababali no'yon franklarning (fransuzlarning) salib yurishlariga qiziqib qoladi. Chunki ular yordamida Eljigidey abbosiylar xalifaligining eng yaqin ittifoqchisi bo'lgan Mismning «qo'llarini bog'lash»i mumkin edi. Lyudovik IX ni mo'g'ullar fransuzlar ixtiyoridagi yerlariga hujum qilmasligiga ishonirish

orqali, o'zlari buning evaziga uning oldida hech qanday majburiyat olmasligi mo'g'ullar uchun zarur edi. Guyukxoning cho'qinganlik xabari bo'lsa Lyudovik IX da Eljigidey uchun zarur bo'lgan kuchli taassurot uyg'otishi kerak edi va bu maqsad amalga oshirildi hisob, sababi Lyudovik IX 1248-yilning martida mo'g'ullar huzuriga Andre de Lonjumo boshchiligidagi dominikan ordenining uchta vakilidan iborat elchilar yuboradi. 1249-yil yanvarida elchilar Eljigidey qabulida bo'ladi. U ham tartibga ko'ra, elchilarni ulug'xon-Guyuk qarorgohiga yuboradi. Elchilar 1249-yilning kuzida Jung'oriyada regentsha⁵ - Ogul Gaymish va uning maslahatchisi nestorian Chinkay tomonidan qabul qilinadi (chunki ulug'xon Guyuk 1248-yilning aprelida vafot etgan edi).

Yangi xonni saylash qurultoyida Botu o'rdasining qo'llab-quvvatlashi evaziga Guyuk farzandlari o'rniga Tuluyning o'g'li Munke ulug'xon taxtiga o'tiradi. Shu boisdan ham Ogul-Gaymish qarorgohida ahvol notinch edi. Natijada regentsha tomonidan Lonjumo sovuq qarshi olindi. Shunday bo'lsa-da, Ogul-Gaymish Lyudovik IX ga javob xati tayyorlagan. Unda sobiq malika xristianlikka o'tishi va G'arb bilan ittifoq tuzish haqida bir og'iz so'z aytmagan, fransuz qirolini bo'lsa chingiziylar xonadoni hukmdorlarining vassaligini tan olishga chaqiradi. Manbalarda, yettinchi salib yurishida (1248-1254) mag'ulubiyatga uchrab bo'lgan Lyudovik IX bu maktubdan g'azabga kelganligi yozib qoldirilgan.

Shundan keyin ham fransuz qiroli Lyudovik IX Mo'g'ulistonga yana bir maxsus diplomatik missiya yuboradi. Missiya rahbarligiga o'ziga yaxshi tanish bo'lgan, oltinchi salib yurishining ishtirokchisi, g'ayratli, keng savod egasi, monax Gil'om Rubrukni tayinladi. Lyudovik IX ning Sartakka (Botuning o'g'li) maktubida musulmonlarga qarshi birgalikda kurash haqida hech narsa deyilmagan deb ko'rsatilsa-da, lekin fransuz qiroli Sartakdan uning o'lkasida missionerlik faoliyati bilan shug'ullanishini so'ragani aytiladi.

Mazkur elchilik janubiy yo'l orqali amalga oshirildi. Xuddi Plano Karpini va boshqa yevropalik elchilar singari, mazkur elchiliklar ham «quyidan» «yuqoriga»

⁵Regentsha - ayol regent yoki regentning rafiqasi.

bo'lgan tartibda qabul qilingan. Avval Sartak, so'ng Botu qabulida bo'lgan elchilar Qoraqurumga - ulug'xon huzuriga yuborilgan.

Munkexon saroyida elchilar yarim yilcha bo'ldilar. 1254-yil iyulida Munkexon Rubrukni javob xati bilan orqaga qaytarishga qaror qildi. Xon Rubruk bilan o'zining ikki xizmatkorini Yevropaga yubormoqchi bo'ladi. Lekin Karpini singari Rubruk ham yo'llarda xon elchilari hayotiga javob bera olmasligi bahonasi bilan ulug'xon talabini rad etadilar. Xon maktubining asosiy mazmuniga ko'ra, Lyudovik IX va boshqa Yevropa davlatlari hukmdorlari bilan tinchlik aloqalari ularning mo'g'ul xoniga bo'ysunish sharti bilan o'rnatilishi aytilgan edi.

Umuman olganda, XIX asrning taniqli sharqshunosi Abel Remyuzaning ma'lum otlariga ko'ra, G'arbiy Yevropa davlatlari mo'g'ullar bilan aloqa bog'lash, ittifoq tuzish uchun to'qqiz bora urinib ko'rishgan. O'z navbatida mo'g'ullar tomonidan Yevropaga o'n beshta elchilik yuborilgan.

14.3. Mo'g'ullarning Yuan sulolasi davri diplomatiyasi.

XIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Mo'g'ullar imperiyasida parchalanish jarayoni, alohida mo'g'ul davlatlarining mustaqillikka intilishi kuchayib bordi. Bu jarayon ayniqsa ulug'xon Munke vafotidan so'ng yaqqol namoyon bo'ldi. Chingizxon vafotidan keyin u o'rnatgan tartibga ko'ra «ulug' xonlik» taxtiga chingiziylarning eng munosibi o'tirishi kerak bo'lgan va shu asosda 1229-yilda taxtga vasiyat bo'yicha O'qtoy (Ugedey) kelgan edi. O'qtoyning vafotidan so'ng esa aka-ukalar o'rtasida ochiqchasiga «ulug'xonlik» taxtiga talash boshlangan. Lekin yangi xon saylanib, ulug'xon taxtiga o'tirgach, boshqa mo'g'ul xonlari, garchi unga to'lig'icha xayrixoh bo'lmasalar ham, uning hokimiyatini tan olinishda davom etgan.

Munkexon vafot etishidan oldin o'zining kichik ukase Arig Bugaga taxt merosxo'rligini vasiyat qiladi. 1260-yilda Munkexonning katta xotini Qoraqurumda mo'g'ul xonlarining qurultoyini chaqirib, unda «ulug'xonlik» taxtiga Arig Buga o'tqaziladi. Ammo uzoq yillar Xitoyda bo'lgan va buning natijasida kattagina ta'sirga ega bo'lib ulgurgan Xubilay 1260-yil iyunida Kaypin shahrida boshqa bir qurultoy chaqirib, o'zini qonuniy «ulug'xon» deb e'lon qiladi. Natijada mo'g'ullar

imperiya-sida ikki «ulug'xon», ikki poytaxt paydo bo'ldi. Bu esa, o'z navbatida, uzoq va og'ir oqibatlarni keltirib chiqargan urushga sabab bo'ldi. Tarix sahnasida mo'g'ullar davlatining navbatdagi bir merosxo'ri bo'lgan Yuan imperiyasi shu tariqa tashkil topdi.

Shunisi e'tiborliki, Yuan davlati tashkil topishi arafasida mo'g'ullar imperiyasida tanazzul boshlanishi, ayni vaqtda, tashqi siyosat masalalarida ilgari tartiblarning buzilishiga ham olib kelgan. Agar ilgari har qanday davlatdan kelayotgan elchilar va maktublar masalasi faqat Mo'g'ulistonda, ulug'xon o'rdasida hal qilingan bo'lsa, keyinchalik mo'g'ul xonlari orasida mustaqillikka intilish tufayli bu norasmiy qoidaga amal qilinmay qo'yiladi. Bunga Xubilay tomonidan poytaxtning Mo'g'ulistondan tashqariga-Xitoyga ko'chirishi ham sabab bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, boshqa xalqlar hududida hukmdor bo'lib turgan mo'g'ul xonlari Chingizxon zamonidan amalda bo'lgan tashqi siyosat tamoyillariga tayanishda davom etgan.

Yuan imperiyasi tashqi siyosatida ham boshqa davlatlar bilan diplomatik munosabatlarni ikki yo'nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo'nalish Osiyoning turli mintaqalarida hukmronlik qilayotgan mo'g'ul xonlari bilan munosabatlarda namoyon bo'lsa, ikkinchi yo'nalish mo'g'ullar hukmronligida bo'lmagan Osiyo va Yevropa davlatlari bilan o'zaro aloqalarni tashkil qilgan.

Yuan imperiyasining boshqa davlatlar bilan o'zaro aloqalari ko'proq savdo va diniy yo'nalishda olib borilgan. Davlatning mavqeini mustahkamlash hamda katta daromad olish maqsadida mo'g'ul feodallar tabaqasi o'z hududlarida boy savdogarlarning faoliyatiga g'amxo'rlik ko'rsatishgan, dunyoning ko'pgina davlatlari bilan ham savdo aloqalarini yo'lga qo'ygan. Aynan shu vaqtda Xonbolasog'unga va boshqa yirik imperiya shaharlariga ko'plab buxorolik, fors, suriyalik, uyg'ur, arab va yahudiy savdogarlari kelib turishgan. Manbalarda qayd etilishicha, o'sha vaqtlarda Xonbolasog'unda (Yuan davlati poytaxti) fransuz, nemis va boshqa yevropalik savdogarlar uchun maxsus uchta mehmonxona qurilgan va u yerda qizg'in hayot kechgan.

Tarixiy adabiyotlarda Yuan sulolasining Yevropa davlatlari bilan aloqalar o'rnatishdan ko'zlangan asosiy maqsad musulmon diniga qarshi qaratilgan siyosat

deb ko'rsatiladi. Bu unchalik haqiqatga to'g'ri kelmaydi, sababi bu vaqtda imperiyada barcha din vakillariga munosabat deyarli bir xilda bo'lgan. Ikkinchidan, aksariyat islomga e'tiqod qiluvchi xalqlar XIII asrning ikkinchi yarmida hamon mo'g'ullar hukmi ostida bo'lib, Yuan hukumati uchun musulmon diniga qarshi Yevropa davlatlari bilan o'zaro aloqalar o'rnatishga hech qanday asos bo'lmagan.

1260-yilda ikki nafar xristian elchilar savdogar qiyofasida Xubilayxon qabulida bo'ladi. Ularga katta ehtirom ko'rsatilgan, qaytishda oltin payzalar berilib, amaldor Kogotan kuzatuvida mo'g'ul elchilari sifatida ortiga qaytarib yuboriladi. Ularga «ulug'xon»ning Rim papasi nomiga yozilgan maxsus maktubi ham berilgan. Ushbu maktub mazmuniga ko'ra, Xubilay katolik dini boshlig'idan yuz nafar «yetti erkin san'at» egalarini yuborishini so'ragan.

Rim papasi Xubilayning elchilarini katta ehtirom bilan qabul qiladi, ular sharafiga qabul marosimi ham uyushtiradi. Elchilarga katolik cherkovi homiysi Nikolo Visenskiy va Gilom Trinalskiylarni qo'shib yuboriladi. Papa elchilari o'zlari bilan ishonch yorliqlarini va mo'g'ul xoni nomiga yozilgan maxsus maktub bilan yo'lga chiqqan, ammo ular Xubilay qarorgohigacha borolmay, yarim yo'ldan ortga qaytadilar.

Marko Polo (1254-1323)

Yevropalik yana bir sayyoh Marko Polo (1254-1323) deyarli o'n yetti yil davomida Xubilayxon saroyida istiqomat qilgan, bu davr ichida u mo'g'ul tili va yozuvini o'rganib, xonning yaqin kishisiga aylanadi. U mo'g'ul elchisi sifatida Hindistonga va boshqa Janubiy o'lkalarda (Xitoyga nisbatan) bo'lgan, Xitoy viloyatlari va shaharlari bo'ylab erkin sayohat qilgan. Poloning Italiyaga qaytishi chog'ida Xubilay unga maxsus tasvir (tamg'a)

tushirilgan ikkita oltin va bitta oddiy payza beradi. Bu ularga ko'rsatilgan eng katta ehtirom edi, Xubilay xorijliklar ichida birinchi bo'lib unga shunday payzalarni taqdim etgan.

1294-yilda Xubilay qarorgohiga kelgan Rim papasi elchisi Djovanni Monte Korvino umrining oxirigacha Xitoyda yashab qoladi. 1318-1325-yillarda taniqli italyan sayohatsichi, missioner Odoriko di Pordenone (1286-1331) Xitoyda bo'lgan.

Xubilay G'arbga xristian rohiblari bo'lgan uyg'urlarga mansub Rabban Sauma I va Marklar boshchiligida elchilar yuborgan. Xubilay ularga ham oltin payzalar bergan. Payzalari tufayli ular Erondagi mo'g'ul - elxon hukmdorlari tomonidan shaxsan ulug' xonning vakillari sifatida qabul qilinadi. Bunday ehtirom ko'rsatishning yana bir sababi Xubilayxon va Eronda mo'g'ul xonlari o'rtasidagi munosabatlarning iliqligida edi, chunki ulug'xonlik taxti uchun kurashda Erondagi mo'g'ullar Xubilayga 30000 kishilik qo'shinni yordam uchun yuborgan, buning evaziga Xubilay Xulaguga elxon unvonini beradi. Elchi bu yerda Mark (Mar Yaballah III nomi bilan) arxiepiskop martabasigacha ko'tariladi. Bu ham Xubilayning maxsus buyrug'i bilan bajarilgan bo'lishi mumkin.

1284-yilda elxonlar taxtiga Argunxon o'tiradi. U mintaqada mo'g'ullarning eng asosiy raqiblari bo'lgan mamluklarga qarshi kurashish maqsadida Rim papasi va Yevropaning xristian hukmdorlari bilan ittifoq tuzmoqchi bo'ladi. Bu ishni amalga oshirishda Xubilayning elchisidan foydalanadi.

Maxsus yorliqqa ega bo'lgan Rabban Sauma Konstantinopol, Rim, Parij va London shaharlarida bo'ladi. Vizantiya hukmdori P.Andronikus, Rim papasi Nikolay IV, Fransiya qiroli Filipp IV va Angliya qiroli Eduard I bilan uchrashib, ularga yorliq va sovg'alarni topshiradi. Fransuz va ingliz hukmdorlari javob elchilarini yuborib, Quddusga qarshi ittifoq tuzishga rozi bo'ladilar. Rim papasi Nikolay IV Bog'dod arxiepiskopi Markni Sharqdagi barcha xristianlarning patriarxi deb e'lon qiladi va bu to'g'risidagi yorliqni Rabban Saumaga topshiradi. Quddusga qarshi tuzilgan ittifoqni musulmonlarga qarshi deb qaramaslik kerak. Sababi Osiyoning katta qismini bosib olgan mo'g'ullar Yaqin Sharqda o'z hukmronligini o'rnatishga qiynalgan. Bunga Yaqin Sharqda va Misrda hukmron bo'lib turgan mamluklarning qattiq qarshiligi

sabab bo'lgan. Hatto 1260-yilgi Ayn Jalud jangida mo'g'ullar mamluklardan qaqshatqich mag'lubiyatga ham uchragan edi. Ammo ittifoq tuzish maqsadi amalga oshgan emas. Aftidan Rabban Sauma Bog'dodga qaytganidan so'ng o'z sayohati haqida ma'lumotlar bergan bo'lsa ham, ammo Argunxon g'ubaylik Buskarello de Gizolfi boshchiligida Yevropga yangi elchilar yuboradi. Bu elchilikka javoban Rim papasi Xitoyga Ioann Montekorvinskiy elchiligini yuborgan.

Xullas, uzoq yillar Yuan imperiyasining Yevropa va umuman G'arb bilan munosabatlarida asosiy vositachilik rolini elxonlar bajarib kelgan.

Yuan sulolasi parchalanishi arafasida ham G'arb bilan «Xitoy»ning munosabatlari davom etgan. 1342-yilning avgustida Togon-Temur hukmronligi davrida Xonbolasog'unga Rim papasi tomonidan yuborilgan Djon boshliq 32 kishidan iborat missiya keladi. Togon-Temur yozgi qarorgohi bo'lgan Shandunda elchilarni qabul qilgan.

Yevropa va G'arbdan tashqari bu davrda mo'g'ullar yaqin qo'shni hududlar - Anhom, Birma, Hindi Xitoy, Yaponiya kabi davlatlar bilan munosabatlar o'rnatishga intilgan. Bunday siyosat bilan mo'g'ullar kelgusida mazkur davlatlarga yurish oldidan zarur ma'lumotlarni to'plab borgan.

Xubilay Yaponiya bilan munosabatlar o'rnatishda unga qo'shni bo'lgan Koreyadan foydalanadi. Bunda koreyaliklar kuzatuvchi, tarjimon va hatto ayrim vaqtlarda bevosita vositachi sifatida mo'g'ul-yapon munosabatlarida ishtirok etib keldi. 1266-yilda Xubilay Yaponiyaga dastlabki elchisini yubordi. Unga koreyalik Xam Puga hamroxlilik qilgan. Ammo elchilik o'z oldiga qo'ygan maqsadga erisha olmadi. Yarim yil davomida Yaponiyada bo'lgan elchilar ulug'xonning maktubiga javobsiz ortga qaytadilar. Elchilik muvaffaqiyatsiz tugagach, vassal Koreya davlati ham yapon imperatoriga o'z nomidan elchi yuborib, uni ulug'xon talablarini bajarishga ko'ndirishga urinib ko'radi. Diplomatiya ish bermagach, Xubilay harbiy yo'l bilan o'z maqsadiga erishmoqchi bo'ladi, ammo tashkil qilingan ikki harbiy ekspeditsiya ham mag'lubiyatga uchraydi.

Yuan hukmdori Yava va Sumatrada ham elchilar yuborgan. Bu yerdagi ayrim davlatlar o'zlarini rasman mo'g'ul vassallari deb bilishsa-da, ayrimlari mustaqil

bo'lgan. Aynan shu mustaqil knyazliklarni tobe etish maqsadida Xubilay 1279-, 1280-, 1281-yillarda Singasariga (Indoneziyadagi o'rta asr davlatlaridan biri) elchilar yuborgan. Ammo bu elchiliklar natijasiz tugagach, ular o'z e'tiborini G'arbiy Indoneziyaga qaratadi. Bunga Sumatra orolida musulmon diniga e'tiqod qiluvchi savdogarlar katta rol o'ynashi va hatto orolning ayrim davlatlari islomni qabul qilganligi borasidagi ovozlar sabab bo'lgan. Bu ma'lumotlarga asoslanib, 1281-yilda orolga xitoylik musulmonlar-Sulaymon va Shamsiddinlar elchi qilib yuboriladi.

1281-1282- yillarda Janubiy dengizning ko'p sonli orollaridan Xitoyga elchilar kelishgan. Ular mo'g'ul xoniga katta sovg'a- salomlar keltirish bilan birga, ulug'xonga sadoqatli vassal bo'lib qolishlarini bildirganlar.

14.4. Diplomatik tartiblar.

Mo'g'ullarda davlatchilik munosabatlarining rivojlanishi, o'z navbatida, tashqi munosabatlar an'ana va tartiblarining shakllanishiga sabab bo'ldi. Qayd etish lozimki, o'rta asrlardagi mo'g'ullar diplomatiyasi qo'shni xalqlar va davlatlar namunasida paydo bo'lib, mo'g'ullar jamiyatiga xos an'analar bilan uyg'unlashgan. XIII asrning ikkinchi yarmida va XIV asrda mo'g'ullar ko'pgina davlatlar bilan keng ko'lamdagi diplomatik va iqtisodiy munosabatlarni o'rnatib kelgan. Bu ma'lumotlar xorijiy elchilar va savdogarlar estaliklarida qayd etilgan. Mo'g'ullar o'z tarixi davomida elchilik xizmatida payza yorliqlaridan keng foydalangan. Xon o'z elchilarini boshqa davlatlarga maxsus oltin payzalar bilan yuborgan. Payza elchilarga ulug'xon tomonidan berilganligi sababli ular mo'g'ullar hukmronligi ostida bo'lgan hududlarda bimalol harakat qilganlar. Ba'zi vaqtlarda bunday payzalar xorijlik elchilarga ham berilgan. Vilgelm Rubruk mo'g'ul elchilari lavozimi va diplomatik darajasiga qarab oltin, kumush, bronza va yog'och payzalardan foydalanganliklarini qayd etib o'tadi. Oltin payzalar «kaft kengligi, bilak uzunligi»ga teng bo'lib, unga xon farmonlari yozilgan. Bunday payzalarni olgan elchi yoki biror-bir amaldor yo'l davomida qishloq yoki shaharlardan istagan narsalarini talab qilish huquqiga ega bo'lgan. Ularning talablari esa so'zsiz bajarilgan. Mo'g'ul elchilari o'tayotgan aholi manzillaridagi mahalliy boshqaruvchilar ularni yuksak ehtirom bilan kutib olib, ular

sharafiga ziyofat uyushtirishgan, ularni qo'riqlash uchun alohida askarlar ajratilgan. Shaharlardagi hokimlar oltin payzaga ega elchilarni shahar darvozasi oldida nog'oralar va cholg'u asboblari sadosi ostida, tuyalar va bayroqlar bilan tantanali ravishda kutib olganlar.

Mo'g'ul elchilari hukmdorning ularga topshirgan ko'rsatmasini yoddan bilishgan, bu an'ana mo'g'ullar hayotidagi uzoq yillar og'zaki adabiyotning rivojlangan an'analari asosida kelib chiqqan. Xorijiy davlatlardan Mo'g'ulistonga kelgan elchilarni qabul qilish marosimi ham o'ziga xos bo'lib, bu jarayonda ma'lum bir tartiblarga amal qilingan. Ulug'xon qabuliga xorijlik elchilarga o'z urf-odatlarini asosida kirishga ruxsat berilgan. Mo'g'ullar xorijlik elchilarni dabdabali qabul qilishga harakat qilgan. Aslida bu o'zlarini «dalay-bin-xagan»-»buyuk hoqon» deb atovchi mo'g'ul xonlarining yaqin qo'shni va uzoq davlatlarda qudrati va buyukligi haqida tasavvur uyg'otish uchun qilingan amallardan biri bo'lgan.

Ayni vaqtda, xorijlik elchilarni qabul qilish chog'ida ulardan mo'g'ullarning tartib-qoidalariga rioya etishlari ham talab qilingan. Plano Karpinining yozib qoldirishicha, elchilar Botu qarorgohiga, mo'g'ullardagi odatga binoan, ikki o't orasidan o'tib xon qabuliga kirganlar.

Undan tashqari maxsus tashkil etilgan yom (bekat, pochta) xizmati xorijiy elchilarning hayotiga ham javob bergan. Bekatlar, odatda, davlat poytaxtiga olib boradigan yo'llar bo'ylab joylashtirilib, ular, asosan, pochta vazifasini bajargan. Elchilar hayoti daxlsizligi tartibiga qattiq amal qilingan, boshqa xorijiy davlatlardan ham shu talab qilingan. Mo'g'ul elchisi qatl qilinadigan yoki boshqa bir jazoga tortiladigan bo'lsa, mo'g'ullar bu holatni kechirib bo'lmaydigan jinoyat sifatida baholab, elchi «xuni» uchun o'sha yurtga harbiy yurishni boshlagan.

Mo'g'ullar davlati parchalanmasdan oldin tashqi siyosat faqat ulug'xon nomidan amalga oshirilgan. Xon xuzurida tashqi siyosatning barcha nozikliklarini chuqur biladigan maxsus lavozim egasi-bitikchi (bichegechi) faoliyat ko'rsatgan. Boshqa mamlakatlarga yuboriladigan maktublar, yorliqlarning yozilishida ham maxsus qoidalarga amal qilingan. Ko'pincha maktubning muqaddimasi uyg'ur alifbosi asosida mo'g'ul tilida yozilib, ba'zan turkiy so'zlar qo'llanilishi holatlari

uchrab turgan. Yuan sulolasi davrida bo'lsa kvadratli alifbodan (Xubilayning Xitoyda yozuv islohotidan keyin joriy qilingan alifbosi) foydalanilgan. Maktubning asosiy qismi qaysi mamlakatga yuborilayotgan bo'lsa, shu davlat tilida yozilishiga harakat qilingan. Maktub oxirida xon imzosi qo'yilib, davlat muhri bosilgan. Shu tartibda ulug'xon Guyukning Rim papasi Innokentiy III ga yuborgan maktubi bitilgan.

Guyukning fors tilida yozdirilgan ushbu maktubi uzun (1 metr 12 sm) va ensiz (20 sm) ikki bo'lak qog'ozga bitilgan bo'lib, uzoq vaqtlar yo'qolgan deb hisoblangan. Maktub so'nggida va ikki bo'lak qog'oz yelimlangan joy da muhrning qizil rangli izlari saqlanib qolgan. Mo'g'ulshunoslar xatni topishga uzoq intilishgan. Maktub to'g'risidagi alohida ma'lumotlar va uning lotincha tarjimai XIII asr muallifi Adam Salimbening «Xronika» sida saqlanib qolgan. Xat arab, lotin va mo'g'ul tillarida yozilgan deb ma'lumot beradi. Ushbu maktub 1920-yilda Vatikandagi papalik arxivlaridan birida polshalik rohib, olim Kirill Karalevskiy tomonidan topilgan va foto nusxa olinib, o'rganish uchun eronshunos olim Massega beriladi va u birinchi bo'lib maktubning tarjimasini amalga oshirdi. Keyinchalik maktub fransiyalik taniqli mo'g'ulshunos Pole Pell'o tomonidan qayta tadqiq qilindi. V.V.Bartoldning qayd etishicha, «yorliq» savodsizlarcha yozilib, bu fors tili uni yozayotgan kishining ona tili bo'lmaganidan dalolat bergan. U maktubda Guyukxon nomi keltirilmaganligiga e'tibor qaratadi, maktubning muqaddimasi turkcha so'zlar bilan boshlanib, matnning qolgan qismida ham turkiy so'zlar va iboralar uchrab turadi. V.V.Bartoldning fikricha, maktub o'rta osiyolik turk elatiga mansub savdogarlar tomonidan, ularda adabiy til sifatida qabul qilingan fors tilida yozilgan. Maktub oxirida 644-yilning jamadul-axar oyining oxirgi kunlarida (1246-yilning 3-11 noyabr) yozilganligi qayd qilingan. Guyukning maktubi to'raligicha tahdid mazmunida yozilgan, masalan, unda quyidagi fikrlar keltirilgan: «Xudoning qudrati bilan (ya'ni mo'g'ullar o'z xudolarini nazarda tutmoqda) quyosh chiqadigan joydan tortib to quyosh botadigan joygacha bo'lgan barcha yerlar bizga (ya'ni mo'g'ullarga) berilgan. Xudoning buyrug'isiz hech kim hech narsa qila olmaydi. Hozir sizlar chin ko'ngildan «biz sizlarning hukmronligingiz ostiga o'tamiz, biz sizlarga barcha boyliklarimizni beramiz» deb aytishingiz kerak. Senlar o'zing barcha qirollar boshchiligidagi, hech qanday

mustasnosiz, bizning huzurimizga xizmatga tobelik izhor qilishga kelishlaring kerak. Shunda biz sizlarni tobeligimizda deb hisoblaymiz. Agar siz xudoning buyrug'ini bajarmasangiz va bizning buyruqqa itoat etmasangiz, sizlar bizning dushmanlarimizga aylanasizlar. Mana shu siz bilishingiz kerak bo'lgan narsalar. Agar siz boshqacha yo'l tutganingizni biz biladigan bo'lsak, keyingi ishimiz yolg'iz xudoga ayon». Plano Karpini ma'lumoticha, maktub avval mo'g'ul tilida yozilgan, keyin «sarratsinchaga» o'girilgan. Bu aftidan shu bilan izohlanadiki, Sharqdagi an'analarga ko'ra tahdid mazmunidagi harbiy maktublarni yozishda begona tildan foydalanilgan.

Shunday qilib, o'rta asrlar mo'g'ullar diplomatiyasi ham mahalliy shart-sharoitlar va urf-odatlar asosida, ham qo'shni xalqlar, xususan, Xitoy ta'sirida shakllanib, rivojlanib borgan. Agarda mo'g'ullar diplomatiyasi dastlab qabilalar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish vositasi hisoblangan bo'lsa, davlatchilik qaror topishi bilan uning funksiyasi va vazifalari ham o'zgarib boradi. Tashqi siyosatni olib borish davlatning eng asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Bu masalalar bilan shug'ullanuvchi savodli kishilarga bo'lgan ehtiyojni mo'g'ul hukmdorlari, yuqorida takidlaganimizdek, muntazam ravishda boshqa elatlarga mansub ziyolilarni xizmatga olish bilan bartaraf etishga harakat qilgan. O'rta asrlar mo'g'ullar tashqi siyosati u qaratilgan davlatning xususiyatidan kelib chiqib belgilangan, birinchi navbatda davlatning qaysi e'tiqodda ekanligi hisobga olingan va u yerga iloji boricha shu dindagi kishini o'z elchisi qilib yuborishga harakat qilingan.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Mug'ullarda diplomatik munosabatlarning shakllanishi qanday kechdi?
2. Temuchinning dastlabki qashqi siyosiy faoliyati nimaga qaratilgan edi?
3. Mug'ullar davlatining Xorazmshohlar davlati bilan elchilik aloqlari haqida nimalarni bilasiz? Ikki davlat o'rtasida o'zaro elchilik aloqlaridan qanday maqsad ko'zlangan edi?
4. Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul davlatining diplomatiyasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar haqida so'zlab bering.

5. Mug'ullarning 1243-yil Kesariyada Armanistoni hukmdori Getum I elchilari bilan muzokaralar natijasida imzolangan shartnomasi shartlari nimalardan iborat edi?
6. Rim Papaligi, keyinroq fransuz qiroli mo'g'ullar huzuriga yuborgan elchilar faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
7. Rim Papasining dominikan monaxi Assellin boshliq elchiligini deyarli muvaffaqiyatsiz yakunlanishiga nima sabab bo'lgan?
8. Yuan imperiyasi tashqi siyosatida boshqa davlatlar bilan diplomatik munosabatlarni ikki yo'nalishni aytib bering.
9. Marko Poloning Xubilay saroyida kechgan faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
10. Yuan imperiyasining Yevropa va umuman G'arb bilan munosabatlarida qaysi davlat asosiy vositachilik rolini bajarib kelgan?
11. Mo'g'ullarda davlatchilik munosabatlarning rivojlanishi natijasida tashqi munosabatlarda qanday an'ana va tartiblarining shakllanishiga olib keldi?

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

Mo'g'ullarning globallashuvi davridagi diplomatiyasi. (Diplomacy in the Age of Mongol Globalization: an Introduction.) Adabiyotni yuklab olish quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

Mavzuga oid video material:

Mo'g'ul mafkurasi - Nega Chingizlar dunyoni zabt etmoqchi bo'ldi - HUJJATLI FILM (Mongol Ideology - Why Chinggis Wanted to Conquer the World - DOCUMENTARY). Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

15-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLAR TARIXIDA AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATINING TUTGAN O'RNI.

Reja:

- 15.1. Amir Temur davlatining tashqi siyosatdan ko'zlagan asosiy maqsadlari;
- 15.2. Yaqin Sharq mamlakatlari va Misr bilan tashqi aloqalar;
- 15.3. Hindiston va Xitoy bilan aloqalar;
- 15.4. Usmonlilar davlati va Yildirim Boyazid bilan o'zara munosabat;
- 15.5. Yevropa davlatlari bilan aloqalarning yo'lga qo'yilishi. Yevropa davlatlari bilan diplomatik va elchilik aloqalari.

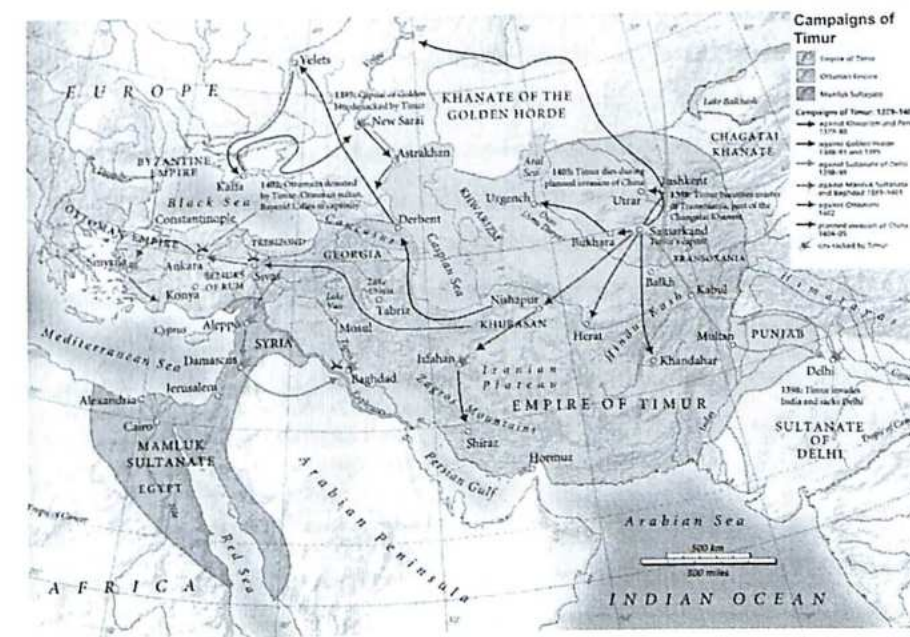
Tayanch tushunchalar: yomchilik (aravakashlik), Kastiliya elchilari, cherkas mamluklari, amir-ul-mo'minin, Sulton Faraj, Maniul II Paleolog, Trapezund (Tarabzun) saltanati, arxiepiskop Ioann elchiligi, Genuya davlatining arxivlari, Anqara jangi, Ernan Sanches de Palasuelos, Muhammad al-Keshiy elchiligi, Rennessans davri, nasroniy savdogarlar, «Mirassa Amirassa».

15.1. Amir Temur davlatining tashqi siyosatdan ko'zlagan asosiy maqsadlari.

Qudratli buyuk davlat barpo qilgan Amir Temur bunday davlatning iqtisodiy jihatdan ravnaq topishini g'alabalarga olib keluvchi harbiy yurishlar bilangina ta'minlab bo'lmagligini yaxshi his etardi. Movarounnahrning markazida, strategic jihatdan qulay joylashgan Samarqand shahrini poytaxt sifatida tanlar ekan, u Buyuk Ipak yo'lida joylashgan, Uzoq Sharqni musulmon dunyosi hamda Yevropa bilan bog'lovchi bu shahar ulug'vor inshootlari, dabdabali saroylari, saroy ahlining tantanavor kiyimlari bilan mehmonlarni hayratga solishi lozim, deb hisoblardi. Bundan tashqari, Samarqand azaldan ilm-fan va ma'rifat markazi bo'lib kelgandi. Mo'g'ullar davrida shaharning ilmiy va madaniy an'analari buzilgandi. Shu bois hukmdor shaharning o'sha an'alarini qayta tiklash orqali yuqorida ko'zlagan maqsadiga erishishga jazm qildi. Bunga Movarounnahrni iqtisodiy va siyosiy hayot markaziga aylantiribgina erishish mumkin edi. Buning uchun esa G'arb mamlakatlari

bilan Xitoy o'rtasida o'tmishda mavjud bo'lgan asosiy karvon yo'llarini tiklash va jonlantirish zarur edi.

Amir Temurgacha bo'lgan davrda feodallar o'rtasidagi janjallar va o'zga chetdan tez-tez bo'lib turadigan bosqinlar tufayli Oltin O'rdadan Sharq mamlakatlariga olib boradigan karvon yo'llari inqirozga uchragan edi. Egey va O'rta dengiz sohillaridan to Xitoy chegaralarigacha, Dashti Qipchokdan Arabiston dengizigacha bo'lgan oralikda ulkan saltanat barpo etib, Sohibqiron, avvalo Buyuk Ipak yo'lining karvon so'qmoqlarini bosqinchilar hujumidan muhofaza qildi. G'arbiy Eron, Iroq, Suriya va Sharqiy Anadoliyada bosqinchilar ayniqsa ko'p edi. Bungacha ana shu mamlakatlardan o'tadigan yo'llar xavfli bo'lganligi uchun nafaqat savdo karvonlari qatnovi, balki musulmonlar uchun farz hisoblangan haj amalini bajarish ham amri mahol bo'lib qolgan edi.

15.1. Amir Temur harbiy yurishlari

Buyuk Ipak yo'lining yopilib qolgan karvon so'qmoqlari Amir Temur iqtidori sharofatidan qayta tiklanishi tufayli Movarounnahrda turli mamlakatlardan sarmoya va mol oqib kela boshladi. Bunda, birinchi navbatda, Movarounnahrning Samarqand, Buxoro, Aksikent, Andijon va boshqa shaharlaridan chiqqan savdogarlar faol qatnashdilar.

Yurtimiz savdogarlarini Xitoy, Hindiston, Qrim, Kichik Osiyo va Shimoliy Afrikaning poytaxt shaharlari portlarida ko'rish mumkin edi. Savdo-sotiqning jadal rivojlanishi bu mintaqa taraqqiyotini ko'p jihatdan ildamlashtirdi. Xazina to'la boshladi. Amir Temur imkon qadar ichki savdoga ham, tashqi savdoga ham qulay sharoit yaratdi.

O'rta asrlarda savdo bilan diplomatiya uyg'unlashib ketgan edi. Savdo va diplomatiya munosabatlarini kengaytirish maqsadida Amir Temur karvon yo'llarini obodonlashtirdi. Manzillar va karvonsaroylar barpo etdi. U poytaxtga yoki harbiy o'rduga ketayotgan savdogar va elchilarning beto'xtov yurishi uchun sharoit yaratilishini talab qilardi. Shu maqsadda karvon yo'llarida joriy etilgan yomchilik (aravakashlik) xizmati harbiy intizomga bo'ysundiriddi. Chunonchi, har chaqirim masofada bir necha yom otlari bilan yomchi (aravakash) turgan.

Klavixoning shohidlik berishicha, agar biror sabab bilan yom otlari bo'lmay qolsa, u holda elchi istagan yo'lovchining, hatto davlat arbobining ham otini olib qo'yish huquqiga ega edi. Keltirilgan dalil Amir Temur davlatining hamma yerida yomchilik xizmati yaxshi yo'lga qo'yilganligini hamda aloqa yo'llari ishonchli va xavfsiz ekanligini ko'rsatadi: «Ularga (Kastiliya elchilariga) tez yurish uchun har kuni yangi otlar berishardi, chunki, (buyuk) senorning (Amir Temurnish) buyrug'i bilan har bir kunlik yo'lda ot saqlanadigan joylar hozirlangan, bir joyda — yuzta, boshqa yerda ikki yuzta ot bo'lib, uning yurtidagi barcha yo'llar to Samarqandgacha shunday tartibda edi. Agar senor kimnidir biron yerga yuboradigan bo'lsa yoki kimdir uning huzuriga kelayotgan bo'lsa, ular bu otlardan foydalanishi va otlar kechayu kunduz tez chopishi kerak edi. Odamsiz yo'llarda ham aholi zich yashaydigan joylarda ham otlar tayyor turardi. Kimsasiz joylarda senor yaqinroqdagi shahar va qishloklar aholisi ot va oziq-ovqat keltirsin, deb katta karvonsaroylar

qurdirgan. Otlarni parvarishlab turuvchi maxsus odamlar bo'lib, ular ancho (yomchi) deb yuritilgan.

Shunday qilib, podshoga xabar keltirgan choparlarning otlari egar-jabduqlaridan yechilib, boshqa, dam olib turgan otlar bilan almashtirilardi. Choparlar ketayotganlarida ancholardan bir-ikki kishi ularning otlariga qarab borardi. Ular podsho otlari turgan navbatdagi bekatga yetib kelganlarida ilgari almashtirgan o'z otlarini olib qaytishadi va yo'lovchiga boshqa ancho hamrohlik qiladi. Shunga qaramay, yo'lda biror ot banogoh horib qolsa, duch kelgan boshqa bir yo'lovchini otidan tushishga majbur qilardilar va otini olib qo'yib, podsho otlarini dam olishga qoldiradilar. Ularning odati shundayki, agar biror otliq yo'lda ketayotgan bo'lsa, u elchi (buyuk) senorning huzuriga ketayotgan odamga otini berishi shart, chunki u senorning huzuriga ketayapti yoki uning buyrug'ini bajarayapti. Mabodo yo'lovchi e'tiroz bildirgudek bo'lsa, u bu beodobligi uchun boshi bilan javob beradi, zero senorning buyrug'i shunday. Lozim bo'lsa, hatto askarlarning ham otlari olib qo'yiladi. Bu (Kastiliya) elchilar o'zlari va o'z odamlari uchun bir necha marta shunday otlarni olib qo'yib, ularni (egalarini) otlarni qaytib olishlari uchun o'z ortidan kelishga majbur qilganlar.

Aytadilarki, agar kerak bo'lsa, nafaqat oddiy odamlarning, balki hatto senorning katta o'g'lining ham otini olish mumkin bo'lgan. Elchilarga aytdilarki, avval shunday bir voqea bo'lgan: buyuk senorning huzuriga ketayotgan elchilar uning katta o'g'lini otidan tushishga majbur qilganlar. Faqat bu yo'lgina emas, balki uning butun mamlakatidagi yo'llar shunday otlar bilan ta'minlanganki, shunday tez yurish tufayli podsho bir necha kundayoq o'zining barcha mulklaridan va tevarakatrofdan xabardor bo'lishi mumkin».

Amir Temur davlatining barcha hududlarida qattiq intizomga bo'ysundirilgan aniq va tezkor yo'l-aloqa xizmati joriy qilingan. Mubolag'asiz aytish mumkinki, bunday xizmat Amir Temur va Temuriylar davlatining ildam taraqqiyotiga olib keldi.

Uzoq mamlakatlardan karvon yo'llari bo'ylab kelgan savdogarlar o'zlari bilan faqat mollargina emas, balki boshqa mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli, turmush tarzi, odatlari va dini haqida yangi-yangi xabarlar keltirardilar. Ular ayni vaqtda madaniyat

tarqatuvchilar ham edilar, chunki qo'lyozma kitoblar, qog'oz olib kelishar, boshqa xalqlardan eshitgan hikoya, afsona va rivoyatlarni so'zlab berardilar.

O'z navbatida, mahalliy savdogarlar uzoq yurtlarda bo'lib, jug'rofiy tasavvurlarini kengaytirar, safardan qaytib kelib, o'z ishlari va sarguzashtlari haqida hikoya qilib berardilarki, ularni munshiylar yozib olishardi. Savdo shu tariqa madaniyat va adabiyotning rivojini rag'batlantirardi.

Amir Temur o'z harbiy harakatlarini uzoq va yaqin mamlakatlar ila faol diplomatik munosabatlar bilan birga olib borardi. Umuman u tinch yo'l bilan qilingan barcha diplomatik harakatlar hech bir natija bermagan hollardagina tashqi diplomatik maqsadga erishishning bir vositasi sifatida urushdan foydalanar edi.

15.2. Misr sultonlari bilan diplomatik munosabatlar.

Amir Temurning Misr mamluklari bilan bo'lgan siyosiy munosabatlari diplomatik nuqtai nazardan juda ibratlidir. XIV asr oxirida vujudga kelgan muayyan xalqaro vaziyat tufayli Osiyo, qisman Afrika va Yevropa hududida Usmonli Turkiya, Amir Temur davlati, Misr mamluklar saltanati va Oltin O'rda eng qudratli davlatlar sifatida siyosiy may-donga chiqdi.

1382-yili Misrda hokimiyat tepasiga kelgan Sulton az-Zohir Barquq boshliq cherkas mamluklari davlati tarkibiga kirgan Suriya, ularga tobe' Iroq va muqaddas sajdagohlar makoni Xijoz bilan birgalikda qudratli kuchga aylangan bo'lib, Sharqdagi qo'shni mamlakatlar uchun himoya vazifasini ham o'tardi. Shu sabab qator mamlakatlar va amirliklar mamluklar davlatini e'tirof etib, uning himoyasiga umid bog'lagan holda mamluklar davlati bilan sulh tuzishga shoshildi.

Markaziy Osiyoda Amir Temur markazlashgan yirik davlat tuzib, uning g'arbiy sarhadlarida nufuzi oshaborgach, bu harakat ayniqsag kuchaydi. Amir Temur davlatining qudrati va nufuzi orta borishi bilan Misr mamluklar saltanatiga ko'p qo'shnilar murojaat qilib, yordam so'ray boshladilar. Masalan, Sinjar, Qaysariya va Takriyt hokimlari 1383 yili Misr Sultoniga maktub yo'llab, xutbani uning nomi bilan o'qiganlarini bildirganlarida Sulton Barquq darhol ularni o'z noiblari etib tayinladi.

O'z navbatida, aytish joizki, bu voqealar Amir Temurning ba'zi arab mamlakatlari hududlarida paydo bo'lishi bilan bir vaqtda to'g'ri keldi. Jumladan, 1386 yili Sohibqiron qo'shinlari Tabriz shahrini qamal qilib, undan Qora Yusuf turkmani haydab chiqarib, shaharni egallaganida Iroq hokimi Sulton Ahmad ibn Uvays Jaloyir bunga ko'p ham e'tibor bermay, mamlakat ichkarisiga — Bag'dodga chekinish bilan chegaralandi. Ayni vaqtda bu voqealar yaxshilikka olib kelmasligini his qilib, turkman Qora qo'yunlilar qabilasining boshlig'i Qora Yusuf va bir qator arab yo'lbo'shchilari bilan Amir Temurga qarshi bitim tuzdi.

Shu bilan birga, 1388-yil oxirlarida Amir Temur qo'shinlari Tabrizdan chiqib ketganlarida Qora Yusuf Misr sultoni Barquqqa maktub yo'llab, Tabrizda uning nomi bilan pul zarb etib, masjidlarda uning nomi bilan xutba o'qilayotganini bildirdi va o'zini Sultonning Tabrizdagi noibi etyb tayinlanishini so'radi.

Iroq hokimi Sulton Ahmad ibn Uvays badaxloqligi bilan tanilgan bo'lib, fisqu fujur va buzqlikka mukkasidan ketgan edi. Ayni vaqtda, u hokim sifatida mamlakatni yomon idora qilar edi, haddidan oshib, hatto birodarlariga ham zulm o'tkazib, harbiy boshliqlar va amirlarni muttasil tahqirlab, ra'iyatta rahm-shafqat qilmay, g'oyat adolatsizlik va nohaqlik bilan hukm yuritardi. Undan tashqari, Qora Yusuf bilan birgalikda karvonlarni va hojilarni talab, karvon yo'llarida qaroqchilik ham qilardi. Shu bois Bag'dod ahli, najot izlab Amir Temurga maktub yo'lladi va uni Sulton Ahmadga qarshi yurishga undadi.

Ustiga-o'stak Sulton Axmad o'lgudek xasis bo'lib, bir nechta sandiqqa joylab qo'yilgan mol-davlati va javohirlaridan xavotirda edi. Hammadan ko'ra u soqchilari mamluklardan ko'p xavfsirardi. Shu bois o'z bexatarligidan tashqari, mol-dunyosi va qimmatbaho boyliklarini qay tarzda qutqarish haqida mudom bosh qotirardi. Shu mulohazalarga ko'ra, o'z ittifoqdoshi Qora Yusuf va Damashqda hukm yuritayotgan mamluklar bilan doimiy aloqada bo'lib turdi.

Bir guruh maxsus navkarlarni uchqur otlar bilan ta'minlab, ular zimmasiga o'zi, oila a'zolari va boyliklarini qo'riqlashni, zarurat tug'ilgudek bo'lsa, qochishga tayyor turishlarini topshirgan. O'z hududlari chegarasida — poytaxt Bag'doddan 140 kilometr masofada xabarchi kabutarlar bilan o'z kuzatuvchilarini ham qo'yganki,

ularga Amir Temur qo'shinlari yaqinlashuvi haqida Sultonni o'z vaqtida ogoh qilish topshirilgan edi.

Shu voqealar jarayonida Amir Temur Mordin hokimi Majdiddin Isoga maktub yo'llab, uni o'z huzuriga kelishga da'vat qildi. Lekin Mordin hokimi Misr sultonining qo'llab-quvvatlashidan umid qilib, uning ruxsatisiz Amir Temur huzuriga bora olmasligi to'g'risida o'z uzrini bildirdi. Bunday javobdan g'azablangan Amir Temur unga ikkinchi marotaba xat yo'llab: «Sening yerlaring ustidan hukm yuritishga Misr Sultonining hech bir haqqi yo'q», degan uzil-kesil fikrni bildirdi hamda xat yo'llashdan maqsad Mordin hokimi bilan do'stona munosabatlar o'rnatish ekanligini uqdirdi. Amir Temur bu xolis niyatli maktub bilan birga qimmatbaho sarpo, oltin dan ishlangan buyumlar, javohirlar va ko'pdan-ko'p dinorlar ham yubordi.

Mordin hokimi yuqoridagi muloqotlar haqida Misr Sultoni Barquqqa xabar yetkazish taraddudida bo'lganida 1393-yili Amir Temur kutilmaganda orqaga qaytib g'arb tomondan Bag'dod ustiga hujum qildi. Sulton Ahmad ibn Uvays Amir Temur qo'shinlari hujumi kutilayotgan shaharning g'arbiy tomonidagi ko'prikdan o'tib, uni buzdirib tashladi va sahar chog'i o'z xonadoni a'zolari, xotinlari va boyliklarini olib shaharni tark etdi.

Bag'dodni muhosara qilish 1393 yil iyul oyida boshlanib, ikki oy davom etdi va shahar egallash bilan tugadi. Muhosara chog'idagi shiddatli janglarda ko'p odam halok bo'ldi, shaharning talay qismi, jumladan, devorlari, masjidlar va bozorlar vayron etildi. Amir Temur Sulton Ahmadning orqasidan Mironshoh boshliq ta'qib guruhini yubordi. Ikki kun ta'qibdan so'ng qochoqlar quvib yetildi. Sultonning boyliklari, ba'zi oila a'zolari qo'lga olindi, bir qism sheriklari qilichdan o'tkazilib, aksariyati asir qilindi. Sulton Ahmadning o'zi uch yuzga yaqin suvoriylari bilan qochib qutulib, yarim yalang'och holda Sulton Barquqning huzuriga ravona bo'ldi.

Bag'dod ahli shahar darvozalarini ochib, omonlik o'lponini to'ladi va Amir Temur hokimiyatini tan oldi. Ba'zi muarrixlarning guvohlik berishicha, Amir Temur shaharda ikki oy bo'lib, Sulton Ahmadga tegishli boyliklar, javohirlar va aholidan olingan omonlik to'lovi bilan chegaralanishni hamda shaharlardagi mashhur ustalar,

hunarmandlar, san'at ahli, mashshoqlar, munajjimu me'morlarni Samarqandga ko'chirishni buyurgan.

Ayni paytda musulmon dunyosining eng gullab-yashnagan markazlaridan biri hisoblanmish Bag'dodda ichkilikbozlik va turli buzuvchiliklar avj olganligi xaqida xabar topgan Amir Temur farmoni bilan shaharda mavjud barcha mast qiluvchi ichimliklarni Dajla daryosiga to'kib yuborishga, shaharda keng tus olgan fohishaxonalarni zudlik bilan yopishga majbur qiladi.

Amir Temur Bag'doddan ketaturib Qohiraga, Sulton Barquqqa og'zaki maktub bilan o'z elchilarini jo'natdi. Ular davlatlar o'rtasida do'stona munosabatlar o'rnatilishi, savdo va tijorat ahlari bemalol bordi-keldi qilishlari, o'rtada hech qanday adovat va ixtilof bo'lmasligi haqidagi fikrlarni bildirishdi. Biroq Sulton Barquq elchilarni qatl etib, o'zining bu qilmishidan g'oyatda sururga to'ldi. Bunda u ko'zlagan maqsadlardan biri turklar sultoni Boyazid e'tirofini qozonish edi. Chunonchi, Amir Temur qo'shinlaridan bir qismi Anatoliyaning ayrim hududlarida turishi turk sultonining unga nisbatan ochikdan-ochiq g'azabini qo'zg'atgan edi.

Shunga ko'ra, Misr va turk sultonlari Amir Temurga qarshi o'zaro ittifoq tuzdilar. Ularning tasavvuricha, na Dajla daryosi, na Jurjon dengizigacha ular qo'shinlariga to'siq bo'la oladigan hech bir kuch yo'q edi. Ular shimol tomondan turkmanlar, janubdan Suriya arablari qo'llab-quvvatlashiga ham amin edilar. Shu rejaga muvofiq turk qo'shinlari Mosulgacha oson yetib kelgan bo'lsa, Misr sultonining qo'shinlari Dajla daryosidan o'tib Bag'dodga kirib keldi. Ular o'zlari bilan Qohiradagi qochoq Sulton Ahmad ibn Uvays Jaloyimi Bag'dodga olib kelib, Misr sultonining noibi sifatida o'z taxtiga o'tqazdilar.

Amir Temur bilan Sulton Barquq o'rtasidagi rasmiy aloqalar 1385 yildan boshlangan edi. Nisbatan qisqa muddatda - 1386 yildan to 1405 yilgacha Amir Temur hamda Misr Sultoni Barquq va Faraj, shuningdek, ularning Suriyadagi noiblari o'rtasida taxminan 25 marta maktub va elchilar almashuvi bo'lgan.

1385-yil noyabr oyida Amir Temur maxsus elchi orqali Sulton Barquqqa maktub yo'llagani ma'lum. Elchi Qohirada yaxshi kutib olinib, unga munosib javob qaytarilgan. Afsuski, bu maktubning mazmuni aniqlanmay qolmoqda.

Avval zikr qilinganidek, Qohiraga Mordin hokimining choparlari kelib, Amir Temur Tabrizni egallagani, Sulton Ahmad ibn Uvays poytaxt Bag'dodga chekingani haqida xabar yetkazdilar. O'shanda Sulton Ahmad bir ayolni Sulton Barquqqa yo'llab, Amir Temurning niyati avval Bag'dodga kirib, so'ngra Suriyaga qaytish ekanligidan sultonni ogoh qilmoqni istagandi. Ayol Damashqqa kelgach, shahar noibi Baydamir uni darhol Qohiraga — sulton huzuriga jo'natdi. 1387 yilda Qohiraga kelgan bir xabardan Amir Temur Amid hokimi Qora Yusuf qo'shinini tor-mor qilib, shaharni egallagani va Qora Yusuf qochib ketgani ma'lum bo'ldi.

Bunday xatarli voqealardan keyin Sulton Barquq o'z qozilari, faqihlari va amirlarini yig'ib masharat qildi. Uzoq davom etgan tortishuvlardan keyin qo'shinning zaruriyati uchun vaqf yerlaridan bir yillik hosilni yig'ib olish va axborot to'plash uchun Suriyaga yirik amirlar boshchiligida uch yuz kishi jo'natish xususida qaror qabul qilindi. Qo'shinning asosiy qismi yo'lga tushi-shidan oldin pgu tariqa ilg'or guruh jo'natish mamluklarning odati edi.

O'sha yili Amir Temur qo'shinlari mamluklarga qarashli yerlarga ketma-ket qo'qqisdan hujum uyushtirib turdi. Ularning mamluklar davlati chegaralariga yaqinlashib qolgani haqida ovozarlar tarqaldi.

1388-yilda mamluklarning Amir Temur qo'shinlari bilan birinchi marotaba qurolli to'qnashuvi yuz berdi. Sivos turkmanlari mamluklarning hujumi tufayli himoya so'rab Amir Temurga murojaat qilganlari bunga sabab bo'lgan edi. To'qnashuvda, Amir Temur qo'shinlari son jihatidan ko'p bo'lmagani bois, g'alaba Halab noibi Yalbug'a an-Nosiriy boshchiligidagi mamluklarda bo'ldi.

1388-yil oxirida Amir Temur vataniga qaytdi. Uning yo'qligidan foydalangan Qora Yusuf to'satdan Tabriz ustiga hujum qilib, shaharni Amir Temur odamlaridan tortib oldi. Qora Yusuf bu bilan cheklanib qolmay, xutbani Sulton Barquq nomiga o'qitib, shuningdek Sulton Barquq nomiga pul ham zarb etib, unga o'sha dirhamlardan yubordi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Sulton Barquq har safar Amir Temurga o'ta nafrat bilan munosabatda bo'lib, doimo: «Men ...undan qo'rqmayman, chunki barcha

(podshohlar) unga qarshi meni qo'llab-quvvatlaydi, men faqat ibn Usmon (Boyazid)dan qo'rqaman», — deya ta'kidlardi.

Voqealarning shu tarzda rivojiga qaramasdan besh yil tinch-osoyishta o'tib, kutilmaganda, Amir Temurning 1393 yilda Bag'dodga qaytishidan keyin vaziyat hiyla keskinlashdi. Gap shundaki, shu yili Qaysariya, To'qat va Sivas hokimi Abul-Abbosga maktub yo'llab, undan o'ziga itoat qilishini talab etgandi. Hokim bu maktubga rad javobini bergan va maktubning bir nusxasini Misr Sultoni Barquqqa, birini esa turk Sultoni Boyazidga yuborgandi. Amir Temurning g'arb tomon yurishi ehtimoli tobora kuchayib borishi natijasida Boyazid, Barkuq, To'xtamish va Qozi Burhoniddin to'rtlik ittifoqini tuzdilar.

1383-yildan buyon Barquq bilan ittifoqda bo'lgan Abu-l-Abbos Amir Temur elchilari boshliqlari (kibor rusul) ning kallasini tanasidan judo qilib, kesilgan boshlarni tirik qolgan elchilarning bo'yniga osib, ularning yarmini Sulton Barquqqa va yarmini turk sultoni Boyazidga jo'natdi. Bu ikki sultonga maktub ham yo'llab, ulardan Amir Temurga qarshi shoshilinch yordam ko'rsatishni so'radi.

1393-yil oktyabrda Bag'dodda turgan Amir Temur bag'oyat qimmatbaho sovg'alar va maktublar bilan g'oyat obro'-e'tiborli va dono ulamolardan shayx Sova'iy boshchiligidagi maxsus elchilarni Sulton Barquq huzuriga jo'natdi. Elchilar Suriyadagi ar-Rahba shahriga yetib kelgach, shahar mutavallisi ularni mamlakatga kiritish uchun Sulton Barquqning ruxsatini so'radi va elchilar bilan birga qullar, joriyalar va hokazolardan iborat sultonga ko'pdan-ko'p sovg'alari borligini ham xabar qildi. Shunda elchilarni o'sha joyning o'zida zindonga tashlash, Amir Temurdan kelgan maktub va sovg'alarni unga jo'natish xususida sultondan amri farmon keldi.

Amir Temur maktubida Misrga qochib kelgan Bag'dod hokimi Sulton Ahmad ibn Uvaysni mamlakatdan chiqarib yuborishni talab qilgan edi. Bundan tashqari, maktubda Amir Temurga tegishli hududlar Misr davlati hududlari bilan chegaradoshligi sababli yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini o'rnatib, elchilar almashinib, do'stona aloqalarni mustahkamlash orqali savdo ahli va tijoratchilar

uchun bir mamlakatdan ikkinchisiga hech bir to'sqinliksiz borib, o'z ishlari bilan shug'ullanishi uchun imkon yaratish kabilar taklif qilingan edi.

(Sohibqiron) Misr elchistni xalat va kamar bilan taqdirlab, ko'p in'omlar berdi. So'ngra unga qaytishiga ruxsat etib, Mavlono Abdulloh Keshiyi elchi sifatida bir gurux bilan unga so'shib jo'natdi. Maktub ham yo'lladi: oltin suvida yozilgan, eni uch gaz (1,8 m), uzunligi yetmish gaz (42 m, mashhur xattot mavlono Shayx Muhammad xoja Bandgir Tabreziy o'gli qalami bilan bitilgan.

Sharafuddin Ali Yazdiy

Temurning bu takliflari Sulton Barquqqa yoqmad va hamma joyda rasm bo'lgan tartibotlarga xilof ravishda o'z noibiga Amir Temur elchilarini qatl etishni amr qilib, bu bilan unga nisbatan adovatini ochikdan-ochiq izhor etdi. Misr sultoni Barquq bilan turk sultoni Boyazid va boshqa guruhlar o'rtasidagi amaliy hamkorlik shu paytdan boshlangan edi. Ayni vaqtda Qora Yusuf Avnik qal'asining sardori, Amir Temurning yaqin qarindoshi Atalmish bilan bo'lgan jang paytida uni tutib Sulton Barquqqa jo'natganda, Sulton uni darhol zindonga tashlatdi. Shu voqealar jarayonida Halab va Malatiya noiblarining jangchilari bilan Amir Temurning ilg'or qo'shinlari o'rtasida Ruha degan joyda yengilgina to'qnashuvlar bo'lib, unda Amir Temur qo'shinlari mag'lub bo'lgandilar.

Amir Temur qo'shinining aksariyati qirib tashlangan, qolganlari asir olingan, bir qismi har tarafga qochib ketgandi. Shu jangdan keyin Amir Temurning qatl etilgan 240 nafar askarining kallasi bir guruh asirlar bilan birga Qohiraga jo'natildi. Bu voqealar asnosida Sulton Barquq shoshilinch ravishda Amir Temurga qarshi jangga hozirlik ko'ra boshladi va uni shaxsan o'zi boshqaradigan bo'ldi. Jangga tayyorgarlik ishlari avjiga chiqqan paytda Amir Temurdan Sulton Barquqqa ikkinchi maktub keldi.

Sulton Barquq sha'niga ba'zi do'q-po'pisalar bayon qilingan mazkur maktubda Amir Temur sultonni elchilarni o'ldirganlikda, shuningdek, o'ziga topshirishni talab qilgan Bag'dod hokimi Ahmad ibn Uvaysga boshpana berganlikda aybladi.

Javob xatida Sulton Barquq Amir Temurni xudosiz deb atadi, o'zini esa har qanday tajovuzkorlikka qarshi islom dinining homiysi deb e'lon qilib, faqat amir-ul-mo'mininga (ya'ni xalifaga) va payg'ambarga itoat etishini bildirdi.

Kerakli kiyim-bosh va asbob-anjomlar tayyorlanganidan keyin 1394-yil aprelida ko'p sonli mamluklar armiyasi Sulton Barquq qo'mondonligida yo'lga chiqdi. Ayni vaqtda o'z odamlarini atrofiga olgan Bag'dod hokimi Ahmad ibn Uvays ham yo'lga otlandi.

Amir Temur bu vaqtda o'g'li Mironshohni Bag'dodda qoldirib, o'zi Hindiston safariga otlangan edi. Garchi Amir Temurning Bag'doddan chiqib ketgani haqidagi xabar Sulton Barquqqa yetgan bo'lsa-da, u safarini davom ettirib. 1394 yil mayida ko'p sonli armiyasi bilan Damashqqa yetib keldi.

Damashqda Misr sultoni turk sultoni Boyazid va Oltin O'rda elchilari bilan uchrashib, Amir Temurga qarshi ularning nafratini qo'zg'atdi va birgalashib harakat qilib, undan qutulishga rag'bat bildirdi. Amir Temur siquvi natijasida o'z yerlarining ichkarisiga qarab chekingan To'xtamish yuborgan elchilar o'z xonlarining Sulton Barquqqa ko'rsatadigan madadini chiroyli ifoda etib, uning Sulton Barquq bilan Amir Temurga qarshi «mudofaa ittifoqi»ni tuzishga rag'batini izhor qildilar.

Turk sultoni elchilari ham Sulton Boyazid Sulton Barquqning Amir Temur bilan jangida ittifoqdosh bo'lishga, Misr sultoni tasarrufiga ikki yuz ming kishi berishga tayyor ekanligini bildirdilar. Ushbu takliflari uchun Sulton Barquq ularga o'z minnatdorchiligini izhor etib, tegishli javob berdi.

Ayni vaqtda Sulton Barquq Bag'dod hokimi Ahmad ibn Uvaysga har tomonlama yordam ko'rsatib, uni Bag'dodga o'z noibi sifatida jo'natdi. Natijada Ahmad ibn Uvays 1394 yil iyunida mamluk qo'shinlari va turkman Qora Yusufning yordami tufayli Mironshoh ustidan g'alaba qozonib, Bag'dodni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldi. Ahmad ibn Uvaysning g'alabasini eshitgan turk sultoni Boyazid Sulton Barquqqa maktub yo'llab, zarurat tug'ilsa, Amir Temurga qarshi kurashda o'z qo'shinlaridan uning ixtiyoriga yuborishini shaxsan tasdiqladi. Shuningdek, mamluklar davlati yerlari bilan chegaradosh bo'lgan turkman amirliklarining boshliqlari ham Sulton Barquqqa itoat etishlarini bildirib xabar yubordilar.

1395-yil boshlarida Barquq Qohiraga qaytib keldi. Oradan bir yil o'tgach Amir Temur Sulton Barquqqa o'z vakillarini yuborib, Qohirada zindonda yotgan Atalmishni ozod etishni talab kildi. Sulton Barquq bu talabga e'tiborsiz qarab, Atalmishga «Misr zaminida menga juda yaxshi» mazmunida xat yozib yuborishni buyurdi.

1399-yili Sulton Barquq vafot etgach, Misr va Suriya sultoni taxtiga uning o'n bir yoshli o'g'li an-Nosir Faraj o'tirdi. Sulton Barquqning vafoti tufayli Misrda vujudga kelgan beqarorlikdan foydalangan turk sultoni Boyazid al-Ublaystiy va Malatiyaga hujum uyushtirib, Darandni muhosara etdi.

1399-yil sentyabrida Sulton Faraj axborot to'plash uchun yuborgan amirlardan biri turk sultoni Boyazid Sivasda hukm yuritib, aholiga ko'pdan-ko'p kulfatu notinchliklar yetkazayotganligini xabar qilgandi. Ikkinchi tomondan, turk Sultonining bu xatti-harakatlari Amir Temurni ranjitdi.

1399-yil iyulida Amir Temur Hindiston Ozarboyjon hududiga kelib Tabrizni qarorgoh tutdi. Tabrizda turganida turk Sultoni Boyazidga maktub yo'llab, odob bilan unga o'zining Qora Yusuf va Bag'dod hokimi Ahmad ibn Uvays bilan bo'ladigan urushida betaraf mavqeda bo'lishini ishorat qildi.

Lekin Sulton Boyazid Amir Temurning bu maslahatini quloqqa olmadi va uning xatiga: «Yordam so'ragan odamni o'z holiga tashlab qo'yish turklarning odatidan emas», — deb qo'rslik bilan javob qaytardi. Keyin unga qarshi kuchli qo'shin bilan borishini va qaerga bormasin, uni ta'qib qilishini bildirdi. Shu mulohazalarning barchasidan Amir Temur Boyazid bilan ittifoq tuzish xususida gap yuritish befoyda, degan xulosaga keldi. Ustiga-ustak Bag'dodda vaziyat ancha keskinlashgan bo'lib, Amir Temur 1399-yil dekabrda shaharni ikkinchi marta egalladi.

Ahmad ibn Uvays va uning ittifoqdoshi Qora Yusuf turkman shahardan chiqib, g'arb tomon yurdilar va mamluklar sultonining yordamiga umid qildilar. Ular Halabga kelib, shahar noibi Damirdoshdan boshpana so'radilar. Ammo ularning yetti ming suvoriylari bilan shaharda turishi Damirdoshga mushkul ko'rinib, shaharga kirishga ruxsat bermadi. Damirdosh Hamo shahrining noibi Do'qmoq yordamida

ularga qarshi kurash olib bordi, biroq mag'lubiyatga uchradi. Ahmad ibn Uvays va Qora Yusuf Sulton Farajga maktub yo'llab, yuzaga kelgan vaziyatni o'zlaricha tushuntirishga harakat qildilar. Ammo yosh Sulton Faraj o'z amirlarining maslahatiga ko'ra bu xatti-harakatlarni adovat deb bilib, Damashq noibiga ularga qarshi hamma joyda urush olib borishni buyurdi. Natijada, Ahmad ibn Uvays va Qora Yusuf turk sultoni Boyazidga murojaat qilishga majbur bo'ldilar.

Boyazid ular bilan ittifoq tuzdi. Bu hol Amir Temur g'azabini qo'zg'atdi va uning turk sultoni yerlari tomon yurishi uchun zamin hozirladi. Amir Temur Sulton Boyazidning Sivasdagi noibi amir Mustafoga qarshi harbiy harakat boshladi. Sivasga madad ko'rsatish uchun 1400-yil iyulida Boyazidning o'g'li Sulaymon boshliq turk qo'shinlari keldi. Ammo Sulaymon o'z ittifoqdoshi Qora Yusuf bilan Amir Temur zarbasiga bardosh bera olmay Bursaga qochdi. Amir Temur avval Sivasni, so'ngra Malatiya shahrini ishg'ol qildi.

Amir Temur 1400-yil kuzida yosh Sulton Farajga maktub yo'llab, uning otasi yo'l qo'ygan «xatolar»ni: elchilarni o'ldirganini va Atalmishni zindonga solganini eslatdi. U Farajdan darhol Atalmish ozod etilishini talab qildi, aks holda «Suriya va Misr xalqidan o'ch olishini» ta'kidladi.

Amir Temur elchilari Halabga yetib kelganlarida shahar noibi, odatdagidek, ular haqida sultonga xabar yubordi. Faraj xuddi otasi kabi Halab elchilarini zindonga tashlashni buyurdi. O'z elchilarining ikkinchi bor tahqirlanganini bilgan Amir Temur Farajni jazolashga qaror qildi. Shu bois u Misr sultoni ustiga yurish qilishga irodlat etdi.

1400-yil noyabrda Amir Temur qo'shinlari al-Bahasna ustiga yurish qildilar. Qo'shinning qudratini ko'rgan shahar noibi darhol Amir Temurga itoat izhor etdi. Uning nomi bilan pul zarb etib, juma namozida nomini xutbaga ko'shib o'qitdi. So'ng Amir Temur Ayntob shahrini egalladi, uning noibi Halabga qochib ketgach, o'zi shaharga noib tayinladi.

Bu voqealardan keyin Amir Temur Damashq noibi Sudunga maktub yo'llab, Sivasni Sulton Boyazidning adabini berish uchun egallaganini, Misrga tomon yurish boshlagani esa Qohirada zindonda yotgan o'z qarindoshi Atalmishni ozod etish va bu

mamlakat bilan maromida munosabat o'rnatish maqsadida ekanini izohladi. Damashq noibi bu maktubga e'tibor bermadi va elchisini chormixga (salibga) tortishni buyurdi. Bunday xatti-harakatdan keyin Amir Temur qo'shinlari

Halab ustiga tashlandi. Bu vaqtda Suriyaning Damashq, Taroblus, Hamo, Safad va G'azo kabi shaharlari noiblari o'z qo'shinlari bilan Halabda to'plangan edi. Ular o'rtasida birlashib harakat qilish xususida yagona reja yo'q edi. Shahar ahli va birlashgan qo'shinlarning qattiq qarshiligiga qaramay shaharning mustahkam qal'asi ishg'ol qilinib, aholi talon-toroj etildi, shahar ahli va qo'shinning ko'pi halok bo'ldi. Ko'p odamlar quvib kelayotgan qo'shından qochish paytida halok bo'ldi, talay odamlar ot va fillarning oyoqlari ostida qolib nobud bo'ldi. Noiblar — Sudun va Damirdosh asir olindi.

Halabni ishg'ol etgach, Amir Temur Sulton Farajga yana maktub yo'llab, Atalmishni ozod etishni talab qildi, agar shunday qilsa, o'z huzurida asirda turgan noiblarini va boshqa asirlarni bo'shatishini bildirdi. Sulton Faraj bu safar ham Amir Temur talablarini rad etdi. Natijada, Sultonning bu xatti-harakati shahar va uning ahli uchun qimmatga tushdi. Amir Temur qo'shinlari poytaxt shahar Damashqqa yo'l oldi, Bu vaqtda Sulton Faraj ham Qohiradan chiqqan edi.

Misr Sultoni 1401-yil yanvarida Damashqqa yetib kelib, shaharning janubiy devoridan ikki mil masofada joylashgan Yalbug'a degan tekislikda to'xtadi. Suriyaning poytaxti tomon yuz tutgan Amir Temur qo'shinlari yo'l-yo'lakay Baalbak qal'asini egalladi. Bu qal'a betakror nafosati va ulug'vorligi bilan Amir Temurni maftun etgandi. Amir Temur qo'shinlari Damashq chetidagi Qatana qishlog'ida joylashib, Sulton Faraj qo'shinlarining yurish-turishini kuzatib turdilar.

Shuni ham qayd etish kerakki, Sulton Farajga oxirgi marotaba xat yo'llab Atalmishni ozod qilib, uning nomi bilan pul zarb qilishni taklif etganda Misr Sultoni o'z odatiga xilof ravishda Amir Temur elchilarini izzat-ikrom va xursandchilik bilan qabul qilib, o'z qo'shinining ulkan ko'rigini uyushtirib, ularga qimmatbaho sovg'alar ham topshirgan edi. Qaytishda Amir Temur elchilari Misr sultonining elchilari bilan birga qaytgandilar.

Sulton Faraj javob xatida Atalmishni bir kun mobaynida zindondan ozod etishni va'da qilib, bundan keyin Amir Temur bilan do'stona munosabatlar o'rnatishga tayyor ekanligini bildirgandi. Maktublarning bu tarzidagi do'stona ohangiga qaramasdan ikkala tomon ham Damashq ostonasidagi joylaridan turib hal qiluvchi jangga puxta hozirlik ko'rardilar. Lekin ular o'rtasida bu jang yuz bermadi. Chunki Sulton Farajga Qohiradan hamroh bo'lib Damashqqa kelgan amirlarning bir qismi kechasi maxfiy ravishda Qohira tomon jo'nab ketganligi, shuningdek, Qohirada mamluklar amiri Lojin boshchiligidagi sultonga qarshi fitna tayyorlanayotgani haqida Farajga ma'lum bo'lib qoldi.

Shu tufayli Sulton Faraj ham Damashqni tashlab, yashirincha Qohira tomon yo'lga chiqdi, O'z holiga tashlab ketilgan sulton armiyasi o'rtasida parokandalik boshlandi. Bu holatlarning barchasi Amir Temurning Damashqni egallashi uchun imkon yaratdi. Garchand, shahar ahli kattiq qarshilik ko'rsatgan bo'lsa-da, shahar egallandi.

Amir Temur turk sultoni Boyazid ustidan g'alabaga erishganidan keyin o'z mamlakatiga qaytaturib, Sulton Farajga yana bir maktub yo'lladi, unda o'zining Sulton Boyazid ustidan erishgan zafarini ta'riflab, avvalgidek Atalmishni zindondan ozod qilishini talab etdi. Agar Sulton Faraj uning bu shartini qabul qilsa, mamluk sultonining Damashqda asir olingan amirlari va noiblarini ozod qilishni va'da berdi. Aks holda u Misrga qaytib, uni yer bilan yakson qilishini bildirdi.

Amir Temurning bunday keskin bayonotidan keyin Sulton Faraj Atalmishni qal'a zindondan ozod qilib, unga besh ming dirham hadya etdi va bir necha amirlari hamrohligida uni vataniga jo'natdi. Shundan keyin Amir Temur bilan Misr sultoni o'rtasidagi munosabat bir qadar xayrixohlik tusini oldi. Binobarin, 1403-yilda, ya'ni Atalmish qaytib kelgandan keyin Amir Temur Sulton Farajga, mamluklar mamlakati bilan do'stona munosabatlar o'rnatish xususida istak bildirilgan maktub bilan o'z elchilarini jo'natdi. Lekin, Sohibqiron tomonidan Sulton Farajga yuborilgan ikki yashil bayroq uni Qohira va Damashqqa noib etib tayinlaganligini bildirib, bu Amir Temurning sulton shaxsiga munosabatini ifoda etardi. Shu bois sulton elchilarga iltifotsiz qaradi va hadyalarni qabul qilmay, ularni vataniga qaytarib yubordi.

Shu zayldagi nozik jihatlariga qaramay, Amir Temur bilan Misr sultoni o'rtasida bir qadar iliq munosabatlar qaror topdi. Chunonchi, o'sha davrga mansub qator manbalarda ikki mamlakat o'rtasida elchilar, maktublar almashgani haqida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, Ibn Arabshoh 1404-yil kuzida Samarqand yaqinidagi Konigilda Amir Temurning turk sultoni Boyazid ustidan qozongan g'alabasi sharafiga va Sohibqironning olti nevarasining nikoh to'yi (ular orasida o'n yoshli Ulug'bek ham bor) munosabati bilan uyushtirilgan katta tantanalarda Misr Sultoni an-Nosir Farajning qimmatbaho sovg'alar keltirgan elchilari ishtirok etganligi haqida yozadi. Bu elchilar orqali Amir Temur xayrixohlik ruhida zarhal harflar bilan yozilgan, uzunasiga 70 gaz, eniga 3 gazdan iborat maktubni Sulton Farajga yuboradi. Ayni vaqtda Abdulla Keshiy ismli bir kishini ham elchi sifatida Misrga jo'natib, ikki o'rtada sulh shartnomasi imzolashni taklif etadi.

XIV asr oxiri — XV asr boshida yashab, ushbu voqealarning bevosita shohidi bo'lgan taniqli misr tarixchisi Ibn Do'kmoqning guvohlik berishicha, shu tarzdagi sulh haqiqatan ham imzolangan va Misr sultoni o'zini Amir Temurning tobe'i (vassali) deb e'tirof etgan. Boshqa bir muallif Ibn al-G'oziy Shubhaning ta'kidlashicha, 1405 yil yanvarida, Sulton Farajga yo'llagan maktubida Amir Temur uning mamlakatiga noilojlikdan hujum qilgani uchun Misr sultoniga o'z uzrini bildirgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan Amir Temur davlati bilan Misr mamluklar saltanati o'rtasidagi o'zaro munosabatlar yigirma yillik (1386—1405) davrni o'z ichiga oladi, deb xulosa qilish mumkin.

15.3. Xitoy va Hindiston bilan o'zaro munosabatlar.

XIV asrning oxirgi o'n yilligiga kelib Amir Temur Jetani (Mo'g'ulistonni) o'ziga butunlay tobe' qiladi. Bu tobe'likning ramzi sifatida Amir Temur Jeta xoni Xizr Xojaning qizi To'kal xonimni nikohlab oladi. Mo'g'uliston ustidan erishilgan ushbu katta g'alaba Amir Temur davlatining Xitoy bilan savdo-elchilik munosabatlarini yo'lga qo'yishga imkon berdi, zero savdo yo'li Mo'g'uliston orqali o'tardi.

Savdo aloqalarining rivojiga Amir Temur alohida etibor bergan, chunki ular Movarounnahrning ham iqtisodiy, ham siyosiy qudratini yuksaltirishga ko'maklashardi. Bundan ilgari, ya'ni 70 — 80 yillarda Xitoy va Mo'g'ulistonda mavjud murakkab siyosiy vaziyat savdo - elchilik aloqalarining rivojlanishiga monelik qilib keldi.

Xitoyda 1368-yili Yuan mo'g'ul sulolasi tugagach, yirik markazlashgan Min saltanati (1368 - 1644) tashkil topdi. Dastlabki paytlarda Xitoyning siyosatidagi asosiy muammo mo'g'ullarning yangi hujumiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'lgan, zero bunday xavf mavjud edi. Shu bois Xitoy o'zining shimoliy sarhadlarida mo'g'ullar bilan tez-tez to'qnashib turardi. Natijada, XIV asrning so'nggi yillarida Min saltanatining chegarasi mustahkamlanib, keyingi yillarda ham deyarli o'zgarmay qoldi: shimolda Buyuk Xitoy devori, shimoli-g'arbda Gansu viloyati va g'arbda Sinhay viloyatining sharqiy qismi bilan chegaralangan edi.

Min sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi va uni mustahkamlash bilan bog'liq harbiy tadbirlar Xitoyning boshqa davlatlar, jumladan, Amir Temur davlati bilan savdo-elchilik aloqalarini to'xtatib qo'ydi. Shu sababdan, XIV asr ikkinchi yarmining dastlabki ikki o'n yilligi davomida musulmon manbalarida ham, Xitoy manbalarida ham savdo-elchilik aloqalari bo'lganligi qayd etilmagan. Amir Temur 1389 yili Mo'g'ulistonni uzil-kesil o'z tasarrufiga kiritgach, Xitoy bilan savdo-elchilik aloqalari tiklandi. O'sha davr Xitoy manbalaridan biri «Min shi lu»da 1389-1398 yillar oralig'ida Xitoyga Amir Temur nomidan to'qqiz marta elchi kelganligi qayd etilgan. Xitoydan, o'z navbatida, 1395-yili Fu An boshchiligida Samarqandga — Amir Temur huzuriga elchilar yuborilgan: u Xitoydan qaytgan Amir Temur elchilari bilan yo'lga chiqqan edi.

Xitoy solnomalarida 1403—1449 yillar davomida Xitoyga Samarqanddan o'ttiz uch marta va Hirotdan o'n to'rt marta, shuningdek, Temuriylar davlatining boshqa viloyatlaridan ham bir qancha elchilar kelganligi qayd etilgan. Xitoy bilan savdo-elchilik aloqalarini rivojlantirish an'anasi Amir Temur o'limidan so'ng Shohrux (1405 — 1447) va Ulug'bek saltanati davrida ham davom etdi.

Shu zayldagi nozik jihatlarga qaramay, Amir Temur bilan Misr sultoni o'rtasida bir qadar iliq munosabatlar qaror topdi. Chunonchi, o'sha davrga mansub qator manbalarda ikki mamlakat o'rtasida elchilar, maktublar almashgani haqida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, Ibn Arabshoh 1404-yil kuzida Samarqand yaqinidagi Konigilda Amir Temurning turk sultoni Boyazid ustidan qozongan g'alabasi sharafiga va Sohirqironning olti nevarasining nikoh to'yi (ular orasida o'n yoshli Ulug'bek ham bor) munosabati bilan uyushtirilgan katta tantanalarda Misr Sultoni an-Nosir Farajning qimmatbaho sovg'alar keltirgan elchilari ishtirok etganligi haqida yozadi. Bu elchilar orqali Amir Temur xayrixohlik ruhida zarhal harflar bilan yozilgan, uzunasiga 70 gaz, eniga 3 gazdan iborat maktubni Sulton Farajga yuboradi. Ayni vaqtda Abdulla Keshiy ismli bir kishini ham elchi sifatida Misrga jo'natib, ikki o'rtada sulh shartnomasi imzolashni taklif etadi.

XIV asr oxiri — XV asr boshida yashab, ushbu voqealarning bevosita shohidi bo'lgan taniqli misr tarixchisi Ibn Do'kmoqning guvohlik berishicha, shu tarzda sulh haqiqatan ham imzolangan va Misr sultoni o'zini Amir Temurning tobe'i (vassali) deb e'tirof etgan. Boshqa bir muallif Ibn al-G'oziy Shubhaning ta'kidlashicha, 1405 yil yanvarida, Sulton Farajga yo'llagan maktubida Amir Temur uning mamlakatiga noilojlikdan hujum qilgani uchun Misr sultoniga o'z uzrini bildirgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan Amir Temur davlati bilan Misr mamluklar saltanati o'rtasidagi o'zaro munosabatlar yigirma yillik (1386—1405) davrni o'z ichiga oladi, deb xulosa qilish mumkin.

15.3. Xitoy va Hindiston bilan o'zaro munosabatlar.

XIV asrning oxirgi o'n yilligiga kelib Amir Temur Jetani (Mo'g'ulistonni) o'ziga butunlay tobe' qiladi. Bu tobe'likning ramzi sifatida Amir Temur Jeta xoni Xizr Xojaning qizi To'kal xonimni nikohlab oladi. Mo'g'uliston ustidan erishilgan ushbu katta g'alaba Amir Temur davlatining Xitoy bilan savdo-elchilik munosabatlarini yo'lga qo'yishga imkon berdi, zero savdo yo'li Mo'g'uliston orqali o'tardi.

Savdo aloqalarining rivojiga Amir Temur alohida etibor bergan, chunki ular Movarounnahrning ham iqtisodiy, ham siyosiy qudratini yuksaltirishga ko'maklashardi. Bundan ilgari, ya'ni 70 – 80 yillarda Xitoy va Mo'g'ulistonda mavjud murakkab siyosiy vaziyat savdo - elchilik aloqalarining rivojlanishiga monelik qilib keldi.

Xitoyda 1368-yili Yuan mo'g'ul sulolasi tugagach, yirik markazlashgan Min saltanati (1368 - 1644) tashkil topdi. Dastlabki paytlarda Xitoyning siyosatidagi asosiy muammo mo'g'ullarning yangi hujumiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'lgan, zero bunday xavf mavjud edi. Shu bois Xitoy o'zining shimoliy sarhadlarida mo'g'ullar bilan tez-tez to'qnashib turardi. Natijada, XIV asrning so'nggi yillarida Min saltanatining chegarasi mustahkamlanib, keyingi yillarda ham deyarli o'zgarmay qoldi: shimolda Buyuk Xitoy devori, shimoli-g'arbda Gansu viloyati va g'arbda Sinhay viloyatining sharqiy qismi bilan chegaralangan edi.

Min sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi va uni mustahkamlash bilan bog'liq harbiy tadbirlar Xitoyning boshqa davlatlar, jumladan, Amir Temur davlati bilan savdo-elchilik aloqalarini to'xtatib qo'ydi. Shu sababdan, XIV asr ikkinchi yarmining dastlabki ikki o'n yilligi davomida musulmon manbalarida ham, Xitoy manbalarida ham savdo-elchilik aloqalari bo'lganligi qayd etilmagan. Amir Temur 1389 yili Mo'g'ulistonni uzil-kesil o'z tasarrufiga kiritgach, Xitoy bilan savdo-elchilik aloqalari tiklandi. O'sha davr Xitoy manbalaridan biri «Min shi lu»da 1389-1398 yillar oralig'ida Xitoyga Amir Temur nomidan to'qqiz marta elchi kelganligi qayd etilgan. Xitoydan, o'z navbatida, 1395-yili Fu An boshchiligidagi Samarqandga — Amir Temur huzuriga elchilar yuborilgan: u Xitoydan qaytgan Amir Temur elchilari bilan yo'lga chiqqan edi.

Xitoy solnomalarida 1403—1449 yillar davomida Xitoyga Samarqanddan o'ttiz uch marta va Hirotdan o'n to'rt marta, shuningdek, Temuriylar davlatining boshqa viloyatlaridan ham bir qancha elchilar kelganligi qayd etilgan. Xitoy bilan savdo-elchilik aloqalarini rivojlantirish an'anasi Amir Temur o'limidan so'ng Shohrux (1405 — 1447) va Ulug'bek saltanati davrida ham davom etdi.

15.4. Usmonlilar davlati va Yildirim Boyazid bilan o'zara munosabat

Biz yuqorida, Amir Temurning G'arbga harbiy yurishlari munosabati bilan bu masala xususida harbiy nuqtai nazardan to'xtalgan edik. Temurning lashkari G'arbga siljigani sari Kichik Osiyo amirliklari va usmonli turklar bilan bevosita diplomatik munosabatlar o'rnatila bordi. Bu munosabatlar XIV asrning 80-yillaridan boshlandi.

Turk sultonidan ozurdahol bo'lib (ozor chekib), yerlaridan ajralgan Kichik Osiyo amirlari Amir Temurga itoat bildirib, uni Yildirim Boyazidga qarshi jangga undaganlar. Jumladan, Arzinjon amiri Tahurtan, Ko'niya hokimi Alouddinbek Qoraxoniy Amir Temurning itoattalab murojaatiga ijobiy munosabat bildirganlar. Amir Temur mazkur amirlarni o'z himoyasiga olgan turk saltanati bilan bo'ladigan keyingi munosabatlarda bu vaziyatdan juda ustalik bilan foydalangan, zero bu hol unga harbiy nuqtai nazardan juda qulay hudud va turk sultoniga qarshi ta'na uchun bir sabab tariqasida xizmat qilgan.

15.2. Amir Temur va Boyazid Yildirim

Amir Temur Sivasdan turib Boyazidga yo'llagan ikkinchi maktubida, agar Boyazid sulhga rozilik bersa, uzrxohlik yuzasidan bir maktub yo'llab ma'lum

qilishini, bu taqdirda Amir Temur o'zi ham Sivasdan qaytib ketishini aytish bilan birga, o'zining Elxon sulolasidan ekanini ta'kidlab, yosh jihatidan ham ulug' ekaniga urg'u berib, Yildirim Boyaziddan itoat etishini talab qilgan. Mazkur nomaga javoban yo'llagan maktubida Boyazid Amir Temur bildirayotgan butun ta'nalar «jang uchun bir bahona» degan fikrni ilgari surgan va Amir Temur yaqinlashar ekan, turklar tomoni ham jangga hozir ekanligini ma'lum qilgan.

Amir Temurning 1395 yilda To'xtamishni mag'lubiyatga uchratishi natijasida katta xavf bartaraf etilgan edi. Ittifoqchilardan biri Qozi Burhoniddin 1398 yil yozidagi jangda halok bo'lgan. Orada ko'p o'tmay, Boyazid unga tegishli viloyatlarga yurishlar qildi. 1399 yili Barquq vafotidan so'ng Malatiya, Loranda, Divrigi qal'asini ishg'ol etdi. Bu bilan Boyazid Amir Temurga qarshi kurashda mutlaqo yakkalanib qolgan edi.

Boyazid Amir Temurga yozgan maktubida oradagi mavjud anglashilmovchiliklarni tushuntirishga harakat qilgan va maktubining yakunida oradagi gina-kudurlarga barham berishni taklif etib, sulh yoki mujodala ixtiyorini Amir Temurning o'ziga havola etgan. Amir Temur so'nggi marotaba Yildirim Boyazidga Marog'adan yo'llagan maktubda yana sulh taklifini ilgari surgan.

Ilk yozma manbalarga asosan ushbu daliliy ma'lumotlarni chuqur tahlil etish Amir Temurning ko'pgina xorijiy mamlakatlar bilan, xususan Misr sultonlari Barquq va Faraj bilan, shuningdek Boyazid va To'xtamish bilan bo'lgan munosabatlarning haqiqiy ahvolini tasavvur etishga yordam beradi.

Sharqning qimmatbaho mollari azaldan G'arb mamlakatlari savdogarlarining diqqatini jalb qilib kelgan. Shoyi, qimmatbaho ma'danlar va toshlar, dorivorlar va Sharqning afsonaviy turfa boyliklari G'arb mamlakatlarida doim manzur bo'lgan. Yakkaxudolik, lekin har xil diniy e'tiqod: Sharqda islomning va G'arbda nasroniylarning g'alabasi savdo-sotiq ishlariga monelik qila olmadi. Hatto salib yurishlari davrida ham Sharq bilan G'arb o'rtasida savdo unumli rivojlanib bordi. Biroq XIV asr o'rtasida Eron va Iroqda mo'g'ullarning Xuloguiylar sulolasi saltanatining tugashi va o'sha davrda Oltin O'rdada mo'g'ullar hukmining susayishi bilan bog'liq bo'lgan notinchliklar yuzaga kelishi sababli g'arb savdogarlari va

mollari uchun Markaziy Osiyo bozorlariga yo'l yopildi va bu xalqaro savdoga talafot yetkazdi.

XIV asr oxirida yosh Usmonli davlatining kuchayishi va uning Egey hamda Qora dengizlarni tutashtiruvchi bo'g'ozlarni o'z qo'liga olishi natijasida g'arbliklar uchun Markaziy Osiyo va Uzoq Sharqqa olib boruvchi yo'llar yopildi. Shu tariqa G'arb mamlakatlari uchun «turk masalasi» yuzaga keldi. Uni hal qilmay turib, Hindiston va Xitoyga o'tib bo'lmasdi.

Yevropa salibchilari 1396-yili Bolgariyadagi Nikopol shahri yaqinida mag'lubiyatga uchraganlaridan so'ng Vizantiya imperatori Maniul II Paleolog (1391 — 1425) (Sharq manbalarida Takur deb atalgan) 1399 yili G'arbdan yordam so'rab murojaat qildi. U turklarga qarshi Rim papasi bilan ittifoq tuzmoqchi edi. Shu kezlarda Amir Temur qudrati va uning ko'p yerlarni zabt etgani haqida Trapezund saltanati orqali Yevropaga xabarlar yeta boshladi. G'arb davlatlari rahbarlari Amir Temur bilan muloqotga kirishdilar.

1400-yil avgustida Amir Temur o'z lashkari bilan Shimoli-sharqiy Anatoliyadagi Mingko'l yaqinida turganida xuddi shunday imkoniyat tug'ilgan edi. «Shul asnoda Farang tarafidan elchilar keldilar, — deb yozadi Sharafuddin Ali Yazdiy, — amir Murodkim, Rum qaysarlaridan erdi, aning o'g'lini kelturdilarkim, ani faranglar asir qilib erdilar va havoxohlikdin hazrat qoshida keltirub erdilar, beklar, elchilarni hazrat Sohibqiron qoshig'a kiyurdilar. Ul hazrat alarni navozish birla qabul qildi va alarga xil'atlar kiydurub, har naki niszliq erdi, alarg'a komronlik baxshida qildilar. Va alar Tarabzun yo'lidin qaytdilar».

Boshqa manbalarga ko'ra, kelgan elchilar aslida Konstantinopolning Pera dahasidan kelgan genuyaliklardir. Elchilar ne maqsadda kelganliklari haqida aytilmagan bo'lsa ham, Amir Temur bundan avvalroq Trapezund (Tarabzun) saltanati bilan aloqa o'rnatganligi ma'lum. Binobarin, Amir Temur XIV asrning oxirgi o'n yilligida Vizantiya saltanati bilan ham aloqa o'rnatgan, chunki Trapezund Konstantinopol ma'murlari va Pera bilan uzviy bog'liq edi. Demak, bundan ko'rinadiki, Amir Temur Boyazidga qarshi kurashda o'zining quruqlikdagi

harakatlarini genuyaliklar va yunonlarning suvdagi harakatlari bilan moslashtirmoqchi bo'lgan.

Amir Temur bilan yevropaliklar o'rtasida necha o'nlab elchiliklar bo'lgan. Ko'pincha adabiy yoki tarixiy yodgorliklarda izi qolgan elchiliklar eslatib o'tiladi. Bu o'rinda gap ikkita — Kastiliya elchiligi va Amir Temur tomonidan jo'natilgan rohib — arxiepiskop Ioann elchiligi haqida bormoqda. Genuya va Venesiya senatining hisob-kitoblarida ana shu elchiliklarning keldi-ketdisi haqidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin. Mazkur ma'lumotlarda elchilarning kelishi va bunga qancha mablag' sarflangani qayd etilgan, chunki bu o'rinda gap faqat buxgalteriya hisoboti haqidagina bormokda. Sir tutilgan siyosiy maktublar bu hisobotlarda aks etmagan.

Murod qo'mondonligida, keyinchalik uning o'g'li Boyazid qo'mondonligida Usmonli turklar 1396 yilda Nikopol ostonalarida o'zlariga qarshi turgan nasroniy davlatlari uyushmasini yakson etib, G'arbiy Yevropani qo'lga kirita boshladilar va Konstantinopolda o'z qarorgohlariga asos soldilar.

Genuyaliklar va venesiyaliklar (ularning bo'linmalari Kavkaz, Tana, Saroy va Astraxanda turar edi) Osiyo bilan savdo-sotiq qilishar va Amir Temurning zafarlaridan xabardor edilar. Ular Amir Temur 1386 yil qishida Gurjistonni, Armanistonni zabt etganidan, 1387 yilda Arzirumga yaqinlashib qolganidan xabardor edilar. Ular Usmonli sultonligining qo'shnisi bo'lgan Arzinjon hukmdori, turkman amiri Tahurtan, garchi u sultonlikni bosib olishga rosa uringan bo'lsa ham, endi Amir Temurga tobeligidan, Sohibqiron uning homiysi bo'lib qolganligidan voqif edilar.

Shunday qilib, agar ikki ulug' lashkarboshidan biri ahvolni chigallashtiradigan bo'lsa, chaqmoqdan o't chiqib ketishi mumkin edi. Shu boisdan ham, genuyaliklar va venesiyaliklar Amir Temur bilan yaqinlashish siyosatini tutganliklariga ajablanmasa ham bo'ladi. Boyazid ularning hayot-mamotiga tahdid solganida Konstantinopol imperatorini unga qarshi gij-gijladilar.

Ayni paytda Amir Temur 1395 — 1396 yillarda Oltin O'rda ustidan g'alaba qozongandan keyin yana Kavkazni egallab, Uning xarbiy iste'dodiga gap yo'q. Uning jasorati dushman sari intiltirganiga qaramay, u donishmand siyosatchi bo'lib, qachon to'xtab o'z muddatini kutish kerakligini yaxshi bilardi. Kichik Osiyo bilan

yaqinlashdi. U Tana, Astraxan va Saroyini egalladi, O'rda bilan savdo-sotiq qilib turgan Venesiya va Genuya bo'linmalari yer bilan yakson etildi va shu tariqa Qora dengiz bilan tutashib ketgan Buyuk Ipak yo'lining bir tarmog'i to'sib qo'yildi.

15.5. Yevropa davlatlari bilan aloqalarning yo'lga qo'yilishi. Yevropa davlatlari bilan diplomatik va elchilik aloqalari.

Yevropaliklar va Amir Temur jo'natgan diplomatik missiyalarni Anqara jangidan avvalgi, shu jang vaqtidagi, shu jangdan keyingi guruhlariga bo'lish mumkin. Anqara jangidan avvalgi missiyalar nihoyatda sir tutilar edi, chunki genuyaliklar, venesiyaliklar va vizantiyaliklar Boyazidning qahr-g'azabidan cho'chirdilar, ayni vaqtda ular murosai-madora siyosatini, go'yoki mutelik siyosatini yuritishar edi, Amir Temurning barcha buyuk yurishlari sirru asror pardasiga o'ralgan edi. Shu bilan birga hisob daftarida, ayniqsa Genuyaning hisob daftarlarida ko'pdan-ko'p choparlarning kelish-ketishi haqida qisqa, lo'nda bitiklar mavjud. Jumladan, «Genuya davlatining arxivlari»da keltirilishicha, bu bitiklarni Mishel Balar o'zining «Genuya Italiyasi» asarida tahlil qilgan.

1394 va 1399 yilda Vizantiya imperatorining Konstantinopoldagi muovini Amir Temur huzuriga Fransua ismli dominikan monaxini ikki marta elchi qilib jo'natdi. Unga Sandro (uni ba'zi manbalarda Saratsinus deb ham ataydilar) hamroh bo'lgan. Sandro Genuya Podestati bilan yaqin aloqada bo'lgan, chunki uning qo'lida Genuyaning homiysi bo'lgan Fransiya qirolining Amir Temur nomiga yozilgan maktubi mavjud edi. Fransua o'zining birinchi safari chog'ida, agar Amir Temur Boyazidga qarshi urush ochguday bo'lsa, Sharqiy O'rta yer dengiz yoqasida joylashgan Yevropa davlatlari yordam beradilar, degan fikrni Amir Temurga yetkazdi.

Amir Temurning javobi ma'lum emas, lekin bu javob, albatta, biror-bir talabga bog'liq bo'lgan, chunki Fransua o'z hamrohi Sandro bilan ikkinchi bor Amir Temur huzuriga kelganida, Fransiya qirolining maktubi bilan tasdiqlangan Konstantinopol imperatorining majburiyatlarini unga izhor etdi. Bunga ko'ra, agar Amir Temur

Boyazidga qarshi urush boshlasa, odatda, Boyazidga mo'ljallangan xiroj Amir Temurga berilishi aytilgan edi.

Konstantinopol imperatorining Amir Temurga yozgan va Amir Temurning Fransiya qirolini Karl VI ga yozgan maktubida bitilgan ayrim jumlar ana shu elchiliklar haqida guvohlik beradi. Binobarin, monax Fransua vositachiligida yevropaliklar bilan Amir Temur o'rtasida do'stona muloqot boshlangan. 1400 yil mobaynida Venesiya senati Amir Temur huzuriga o'zining ikki vakili - Andrea Jistiniani va Mateo Barbadigolarni jo'natdi.

1401-yil avgust oyida asli peralik, keyinchalik Genuyada o'troq bo'lib qolgan kishining hisob daftarida yozilganiga qaraganda, bu shaharga Amir Temur elchisi kelgan. Mazkur elchi imperator saroyiga tashrif buyurgan, bu o'sha vaqtdayoq imperator bilan Amir Temur o'rtasida aloqa o'rnatilgan, deyish uchun asos bo'ladi. Ana shu ikki elchi Pera genuyaliklarining usmonlilar bilan ittifoqdan va har qanday xolislikdan voz kechishni iltimos qilishgan. Ushbu iltimos mamnunlik bilan qabul qilindi va elchilarga ikkita ot tuhfa etildi.

Peradagi hisob daftarida 1402 yil 18 maydan 21 iyunigacha bo'lgan davrda Amir Temur elchisi kelib ketganligi ta'kidlangan. Nusxasi Venesiya arxivlarida saqlanadigan bir maktubga qaraganda, 1402 yil iyunida yoki iyul oyi boshlarida Amir Temur monax Fransuani Konstantinopol imperatorining muovini xuzuriga jo'natgan (imperator bu vaqtda Yevropaga yordam so'rab jo'nab ketgan edi). Ushbu maktubda Amir Temur monax Fransuani qabul qilganini, monax unga yoqqanini va u Trapezund imperatoridan o'zaro ittifoq uchun yigirmata yaxshi qurollangan gallerlarni talab qilganini yozadi, shundan keyin Amir Temur muovinga Boyazid huzuriga monax Fransua hamrohligida elchilar jo'natganini ma'lum qiladi.

Elchilar Konstantinopol va Pera shu vaqtgacha Boyazidga beradigan xirojni bundan buyon Amir Temurga to'lashi lozimligini aytishlari kerak bo'lgan. Xatda ilova qilinganidek, Konstantinopol mushtarak ish uchun yana 20 galer takdim etishi kerak, shundan so'ng Amir Temur Boyazid bilan urush boshlash niyatidadir.

Vizantiya imperatorining Konstantinopoldagi muovini Ioann VII esa, o'z navbatida, Amir Temur kuchlarining bir qismini Bosfor orqali Yevropaga o'tkazib

qo'yishga va'da berdi. Biroq Anqara jangidan so'ng ular o'z va'dasiga amal qilmadi. Ammo Konstantinopol tez orada Amir Temurning hokimiyatini tan olishga majbur bo'ldi.

Mubolag'asiz aytish mumkinki, Anqara yaqinidagi jang butun G'arb olamining diqqatini jalb qildi, zero Anqarada Yevropaning taqdiri hal qilinayotgan edi. Fransuz qirol i Karl VI ning, Vizantiya imperatori Manuil II ning, Rim Papasining, Genuyaning, Venesiyaning hamda Kastiliya va Lionning qirol i Genrix III ning elchilari bu urushni kuzatib turgan edilar. Payo de Sotomayor va Ernan Sanches de Palasueloslar ispan qirolining elchilari edi.

Yevropa davlatlarining Anqaradagi jangga qiziqishi tasodifiy emas edi. Usmonli sultonining Janubi-sharqiy Yevropada erishgan qator g'alabalari o'sha paytlarda katta qudratga ega bo'lmagan Yevropa monarxlar i uchun dahshatli ogohlantirish edi. Salibchilarning 1396 yildagi mag'lubiyati o'sha paytda nafaqat alohida bir Yevropa davlati, balki davlatlarning birlashgan kuchlari ham Usmonli sultonining qudratiga bas kelolmasligini ko'rsatdi. Shuning uchun, agar Amir Temur bo'lmaganida, butun Yevropaning yoki uning bir qismining usmonlilar tomonidan bosib olinishi ertami-kechmi bo'ladigan ish edi.

Anqara ostonasidagi jangda Kastiliya qirolining elchisi tasodifan hozir bo'lib qolgan edi. Qirol o'zining ikki kibor (dvoryan)ini Kichik Osiyota jo'natar ekan, bundan maqsad Boyazid va Temur haqida aniq tasavvurga ega bo'lish, ularning Yevropaga munosabatini bilib olish edi. 1402 yil mayi yoki iyunida shu ikki ispani Boyazid qabul qildi.

Amir Temur yaqinlashib qolganida bu elchilar Anqara qal'asidagi haramga yashirib qo'yildi. Ular jangni va Amir Temurning jangdan keyin qal'aga kirib kelishini qal'a devorlari ustida turib kuzatdilar. Shunday qilib, ular birinchi bo'lib Sohibqironni g'alaba bilan qutlash imkoniga ega bo'ldilar, Amir Temur elchilarni qabul qildi. Ular Sohibqiron o'z qirollari Genrix III bilan do'stona munosabat o'rnatish to'g'risida murojaat etdilar.

Elchilar Yevropaga qaytib ketishayotganida Amir Temur ular orqali Boyazid haramidan ozod etilgan, nasl-nasabi toza uch nafar yosh qizni o'z nomidan Kastiliya

qiroliga sovg'a qildi. Ularga o'z elchisi Muhammad al-Keshiyni ham qo'shib yubordi. Uning qo'lida 1402 yil avgust sanasi qo'yilgan va qirolga atalgan do'stona xat bor edi. Maktubda Amir Temur Boyazid ustidan g'alaba qozonganini aytib, nasroniylarga mehr-oqibatli bo'lishini bayon etgan. Maktubning nusxasigina saqlangan.

Anqara jangidan keyin Amir Temur yuborgan otliq askarlar, turklarning qarshiligini yengib, iloji boricha ko'proq o'ljani qo'lga kiritganidan so'ngra jang tugadi. Shundan so'ng Amir Temur bilan yevropaliklar o'rtasida elchilar bordi-keldisi yana ham ildamlashdi. Lekin bu uchrashuvlar tafsiloti bizga ma'lum emas. Amir Temur o'zini hamma e'tirof etishini talab qilar va ilgari Boyazidga to'lab kelingan xirojni endilikda o'ziga to'lashlariga majbur etmoqchi edi. U Turkiyada qolmoqchi emas, o'z talabi tez orada bajarilishini kutar edi. U, harqalay, nasroniylar bilan boshlangan do'stona aloqalarni rivojlantirmoqchi, Yevropa bilan bo'ladigan savdo-sotiqni kuchaytirish niyatida edi.

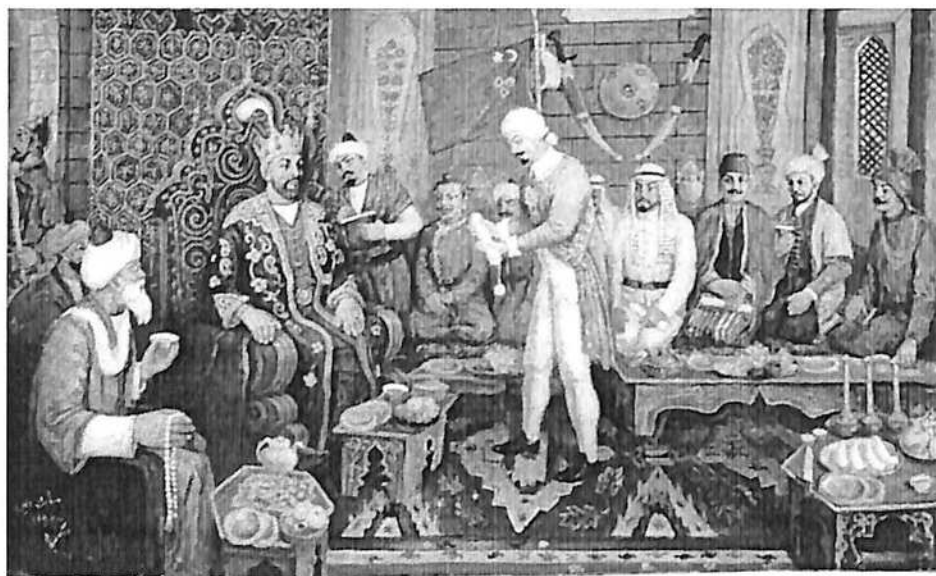
Darhaqiqat, u endilikda shu qit'adagi yo'llarni nazorat etib turar va Yevropa mamlakatlari bilan savdo qilishdan manfaatdor edi. Uning yevropalik ittifoqchilari, avvalo, kuch-qudratga to'lgan hukmdorni ranjitmaslikni o'ylashar, Boyazid saltanatini sindirgani uchun Yevropa Amir Temurdan minnatdor ekanini izhor etishni istashar va va'da qilingan xirojni unga to'lay boshlashga kirishmoqchi ekanliklarini ma'lum qilishardi. Ular yoshi 66 dan oshgan Amir Temurni ancha qartayib qolgan deb o'ylab, taxtdan ketishi mumkinligi uchun vaqtdan yutish xayolida edilar.

Rodos ritsarlari tomonidan muhofaza qilinayotgan Izmir qal'asigina, garchi tantanali buyruq bo'lsa-da, darvozalarini ochmadi, oqibatda boshiga katta kulfat tushdi. 1402 yil 2 sentyabr kuni Konstantinopol imperatori muovininin g ikki vakili — Podestat Bartolomeo Rosso va uning yordamchisi Jano Lomellino Amir Temurga peshvoz chiqib, unga beriladigan xirojning miqdori va turlari haqida kelishib olmoqchi bo'lishdi.

1402 yil sentyabri boshlarida Yangi Foseya (grek-turk savdosining muhim markazi) shahri vakili Messir Galeasso Amir Temur huzuriga kelib, uch kun turdi va 22 sentyabrda jo'nab ketdi. Usha vaqtda Amir Temur huzuriga Yevropadagi boshqa

mamlakatlar elchilari ham xiroj bilan kelishdi. Bular orasida Fransua Gattiluzio chopari, Lesbos va Xios orolida hukmronlik qilgan genuyalik Maono ham bor edi. Xuddi o'sha oyda Amir Temur elchilari Peraga kelishdi, elchilarga sovg'a-salomlar in'om etildi.

1402-yil dekabrda esa, Vizantiya imperatorining Konstantinopoldagi muovini vakili Kolajane Kayrano Amir Temur huzuriga yo'l oldi. Amir Temur 1402 yil noyabr va dekabr oylari oralig'ida o'g'li Pir Muhammadni va Shayx Nuriddinni ritsarlar qal'asi boshlig'i huzuriga elchi sifatida yubordi. Ulardan taslim bo'lish va islomni qabul qilish talab etildi. Ritsarlardan rad javobi olganidan keyin, 1402-yil 2-dekabrda Amir Temur qal'aga bir necha kun hujum qildi. Barcha ritsarlar halok bo'lishdi.

15.3. Malik Nabiyeving "Amir Temur elchilar bilan" (1994)

1403-yil yanvarida Genuya Podestati Amir Temur huzuriga yo'l oldi. Boyazid ustidan qo'lga kiritilgan g'alaba katta tarixiy ahamiyatga ega. Bu paytlarda G'arbiy Yevropa, avvalo Italiya ilk Renessans davrini o'tayotgan edi. Italiyaning shahar-davlatlari bo'lmish Venesiya va Genuya esa usmonlilarga dushman edi. Agar

Boyazid Anqara yaqinida g'alabaga erishganida, uning qudrati bir necha barobar ortib ketardi, chunki u holda butun islom davlatlari uning ta'sir doirasiga o'tardi. Bu esa, birinchi galda, Venesiya va Italiya uchun halokat bilan barobar edi.

Anqara jangidan so'ng Fransiya va Angliya yozishmalar orqali Amir Temur bilan dishyumatik munosabat o'rnatdi. Fransuz qiroli Karl VI bilan Amir Temur o'rtasidagi yozishmalarning bir qismi Fransiya hujjatxonasida saqlangan. Ulardan anglashilishicha, Amir Temur Fransiya qirolining takliflarini rad etmagan va Karl VI ning Sharqqa nisbatan siyosatini qo'llagan. Amir Temurning forscha yozilgan va 1402-yil 1-avgust sanasi qo'yilgan maktubi aslida Anqara jangidan (1402 yil 20 iyul) avval yozilgan bo'lib, unga sana keyin qo'yilganligi aniqlandi. Maktubda Amir Temur o'z davlati bilan Fransiya o'rtasida savdo aloqalarini o'rnatish istagini bildirgan.

Amir Temurning bizgacha saqlanib qolgan lotincha tarjimadagi ikkinchi maktubi ham 1402-yil 1-avgust bilan sanalangan. Ikkala maktubni ham Sultoniyaning katolik arxiepiskopi Ioann III Fransiya olib borgan. Arxiepiskop Ioann boshchiligidagi elchilarning 1403-yil iyunida Parijga tashrif buyurganliklari haqidagi xabar «Franklar qilmishlarining davriy bitigi»da keltirilgan. Elchi Parijga kelishi bilan tashrifning asosiy maqsadlarini tantanali ravishda bayon qildi:

✓ *Amir Temurning turk sultoni ustidan g'alabasi va turk sultonining asir qilinganligi haqida, Boyazid tomonidan asir olingan nasroniylarning ozod etilganligi va agar yana boshqa nasroniy asirlar bo'lsa, Amir Temurning ularni ham ozod etish mayli borligini ma'lum qilish;*

✓ *Fransiya saltanati buyukligining shohidi bo'lish istagini va Amir Temur saltanati hashamatini bildirish.*

Shundan so'ng elchi Amir Temur nasroniy davlatlarni qiziqitiruvchi quyidagi ikki taklifni kiritishini aytdi:

✓ *ikki davlat savdogarlarining erkin savdo munosabatlarini ta'minlash;*

✓ agar qirol gersoglar rozi bo'lishsa, bu savdo erkinligini tegishli bitim orqali kuchga kiritish.

Karl VI ning Amir Temur nomiga 1403 yil 15 iyulda yo'llagan birgina maktubi saqlangan. Maktub: «Karl, xudoning marhamati bilan fransuzlarning qiroli, eng shavkatli va eng g'olib hazrat podshoh Temurbekka salom va tinchlik bo'lsin» so'zlari bilan boshlanadi. So'ngra maktubda Fransiya bilan Amir Temur davlati o'rtasida savdo aloqalari o'rnatish masalasiga katta o'rin berilgan. Karl VI maktubidan uning fuqarolari Amir Temur mulkiga bemalol bora olganliklari anglashiladi.

Amir Temur bilan Karl VI o'rtasidagi yozishmadan ma'lum bo'lishicha, ikkala podshoh ham savdo bitimi tuzishdan manfaatdor. Biroq 1405 yil fevralida Amir Temur vafot etishi bu ishni poyoniga yetkazish imkonini bermadi.

Amir Temur va Mironshoh Angliya bilan diplomatik yozishmalar olib borishgan. Angliya qiroli Genrix IV (1399 —1413) ning lotincha yozilgan va Mironshoh bilan Amir Temurga yo'llangan ikki maktubi saqlangan. Bir tarafdin, Amir Temur va Mironshoh bilan, ikkinchi tarafdin, Angliya qiroli o'rtasida yana o'sha eslatilgan Sultoniya arxiepiskopi Ioann vositachi bo'lgan. Arxiepiskop Ioanning diplomatik tashrifi 1399 yil (Genrix IV taxtga o'tirgan yil) bilan 1404 yil orasidagi davrni o'z ichiga oladi.

Genrix IV dan kelgan maktubda Mirzo Mironshoh «Mirassa Amirassa» deb atalgan. Qirol Mironshohning katoliklarga bo'lgan do'stona va xayrixohlik munosabatlari va «ayniqsa diniy arboblarga va franko-katoliklarga lutfi karam baxsh etib, nasroniy savdogarlarning shaxsiy va faoliyat xavfsizligini ta'minlaganligi va barobariga savdo g'araziga xayrixohligi» uchun minnatdorchilik izhor etadi. Maktubda, «buyuk podshoh katolik dinining homiysi... bundan keyin ham bu qadar tavfiqli va saodatli niyatlardan voz kechmasligiga» umid bildiriladi, hamonki «janobi oliylari o'z xohishlari bilan ... xudoning shukri uchun davlat ishlariga taalluqli ba'zi masalalar xususida va ngu vaqtdan boshlab sulh borasida biz bilan do'stona bitim tuzishga iroda etibdilar, janobi oliylari bilishni lozim topsinlarkim, biz ana shu

bitimga bizning nomimizdan mazkur arxiepiskop imzo chekishini astoydil istaymiz».

Angliya qiroli arxiepiskop Ioannga to'la ishonishini bildiradi: u inglizlarning ishlaridan yaxshi xabardor. Maktub bunday yakunlanadi: «Bizning iltimosimizga ko'ra ham, uning oliy martabasiga ko'ra ham (arxiepiskopning) so'zlariga to'la ishonishingizni so'raymiz, shuningdek unga bo'ysunganlarning hammasini va maxsus biriktirilgan yana necha shaxsni ham qabul qilishingizni so'raymiz, bizga hammasini aniq tavsif etingki, biz ham o'z tarafimizdan janoblarning istaklarini bajo keltirgaymiz».

Maktub London shimolidagi Xortfordda fevral oyida, aniqlanishicha, 1402 yilda (maktubda yil ko'rsatilmagan) yozilgan. Genrix IV ning Amir Temurga maktubi Sohibqironning hozirgacha saqlangan maktubiga javoban yozilgan. U shunday boshlanadi: «Genrix, xudoning marhamati bilan Angliya va Fransiya qiroli, shuningdek Irlandiya hokimi, buyuk va qudratli podshoh Temurbekka, Tangrini sevuvchi do'stga, hammasining xaloskoriga salom va tinchlik bo'lsin».

Maktubda aytiladiki, Amir Temurning Angliya qiroliga mudom do'stlik munosabati (bu hakda u arxiepiskop Ioann dan biladi), qirol bunga arzimasa ham, Angliyada yuqori baholanadi. Amir Temurga buning uchun minnatdorchilik bildiriladi. Qirol Amir Temur fuqarolari bilan Genrix fuqarolari o'rtasida erkin savdo munosabatlarini o'rnatish haqidagi taklifga rozilik bildiradi. U yana yozadi: «bundan keyin ham bizga va fuqarolarimizga mudom xayrixohligingiz bilan tasarrufingizdagi mulkingizga borsalar va sizning savdogarlaringiz ham bizning mulkimizga kelishsa, biz shuning tarafdorimiz».

Qirol Amir Temurning «umumiy dushman — turk sultoni Boyazid ustidan erishgan buyuk g'alabasi» tufayli «katta yengillik va katta xursandchilik sezgani»ni bildiradi. Maktubda yana aytiladiki, maktub muallifi «nafaqat xayrixohlik bilan, balki do'stlik» munosabatida bo'lgan arxiepiskop Ioann podshoga qirolning ushbu maktubini topshirishi kerak, shuningdek «ishlar va harakatlar haqida unga og'zaki aytishi kerak, chunki unga (arxiepiskop Ioannga) fikrlarimiz batafsil aytilgan».

Britaniya qiroli unga yuklangan, qirol nomidan aytishi kerak bo'lgan barcha so'zlariga to'la ishonishni so'raydi.

Maktubdan ayon bo'ladiki, arxiepiskop Ioann Angliyaga borishdan avval Mironshohning buyrug'i bilan Fransiya borib kelgan. Dominikan ordeni monaxi Fransisk Amir Temurning ishonchli kishilaridan biri bo'lgan. Uning nomi Amir Temurning Vizantiya imperatori muoviniga yo'llagan maktublarida va fransuz qiroli Karl VI, ingliz qiroli Genrix IV nomlariga yuborilgan ikki maktubida eslatilgan. Bu monax Amir Temurning diplomatik vazifasini bajarish bilan birga unga G'arb haqida ma'lumotlar keltirgan. U haqda boshqa ma'lumotlar saqlanmagan.

Yevropa qirollari bilan bo'lgan yozishmalardan ma'lumki, Amir Temurning qudratli olamshumul davlatning hukmdori sifatida obro'si G'arbda juda yuksak bo'lgan. Yevropa monarxlari uni chuqur ehtirom bilan «eng shavkatli va eng g'olib podsho Temurbek», deyilar.

Amir Temur vafotidan so'ng Temuriylar davlatida Yevropa davlatlariga munosabat o'zgardi. Temuriylarning biror G'arb mamlakati bilan diplomatik munosabatda bo'lganliklari haqida ma'lumotga ega emasmiz. Amir Temurning ba'zi elchilari o'z vazifalarini ado etish asnosida o'ldirilgan. Lekin Amir Temurning o'zi doimo elchi daxlsiz ekanligini ta'kidlab kelgan. Agar elchi hatto dushman tarafidan kelgan bo'lsa ham, u doimo ularga sarpo kiydirgan. Amir Temur karvon yo'llarining xavfsizligi uchun harakat qilib, doimo ham yaqin, ham uzoq mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlar o'rnatishga intilardi. U ulkan hududlar va ko'plab mamlakatlarni bir davlatga birlashtirib, ular orasida uzviy iqtisodiy aloqalar o'rnatishga harakat qilgan.

Turli mamlakatlarni bog'lovchi savdo karvonlari bexatarligi, osoyishtaligini ta'minlash, ayniqsa Buyuk Ipak yo'li shuhratini tiklash borasida qilingan sa'y harakatlar bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada Sharq-Farb, Janubu-Shimol o'rtasidagi elchilik, diplomatik va savdo tijorat munosabatlari yanada kuchaydi, bu esa Temur davlatining ijtimoiy iqtisodiy va madaniy yuksalishida hal qiluvchi rol uynadi. Amir Temur mohir diplomat sifatida qaysi mamlakat bilan aloqa bog'lashga yo'l tutsa, u dastavval, ikki o'rtadagi har bir masala,

muammoni urushsiz, nizolarsiz tinch, muzokaralar yo'li bilan hal etishga intilgan boshqa hukmdorlarni shunga da'vat etgan. Urush harakatlariga esa faqat noiloj xollardagina izn berilardi. Xususan, Sohibqironning Oltin Urda xoni Tuxtamishxon, Turkiya sultoni Boyazid Yildirim singari hukmdorlar bilan avval boshda olib borgan muloqotu yozishmalari ham bundan guvohlik beradi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. Amir Temurning tashqi siyosatdan ko'zlagan asosiy maqsadlari nimalardan iborat edi?
2. Amir Temur davlati bilan Misr mamluklari o'rtasida ziddiyatni keskinlashuviga sabab nima bo'lgan?
3. Amir Temur ichki va tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish uchun qanday ishlarni amalga oshirgan?
4. Amir Temur va Sulton Boyazid o'rtasida olib borilgan yozishmalar haqida so'zlab bering.
5. XIV asrning 70 – 80 yillarda Amir Temur davlatining Xitoy savdo - elchilik aloqalarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan omilni ayting.
6. 1394 va 1399 yilda Vizantiya imperatorining Konstantinopoldagi muovini tomonidan Amir Temur huzuriga ikki marta elchi qilib jo'natilgan Fransua ismli dominikan monaxiga qanday topshiriqlar yuklatilgan edi?
7. Peradagi hisob daftarida Amir Temur davlatidan kelgan qaysi elchilik haqida ma'lumot uchraydi?
8. Amir Temur va Mironshohning Angliya bilan diplomatik yozishmalari haqida so'zlab bering.

Mavzuga oid qo'shimcha adabiyot:

L.Keren, A.Saidov. Amir Temur va Fransiya. Toshkent. Adolat, 1996, 88 b. Adabiyotni yuklab olish quyidagi QR kodni skanerlang.

Mixail Ivanin. Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur. Toshkent. Yangi asr avlodi, 2018, 306 b. Adabiyotni yuklab olish quyidagi QR kodni skanerlang.

Nurbayeva Feruzaning "Klavixo kundaligi Amir Temu tarixiga oid muhim manba sifatida" (The Clavijo Diary Is An Important Source On The History Of Amir Temur) nomli maqolasini yuklab olish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

Mavzuga oid video materiallar:

Amir Temur va Yildirim Boyazid o'rtasidagi yozishmalar. Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

Temuriylar imperiyasi va Fransiya o'rtasidagi diplomatik aloqalar. Videoni ko'rish uchun quyidagi QR kodni skanerlang.

SCAN ME

SCAN ME

SCAN ME

SCAN ME

SCAN ME

XULOSA

Iqtisodiy asosi qulchilik munosabatlarini o'z ichiga olgan qadimgi dunyoda diplomatiya davlatlarning tashqi siyosatga doir masalalarini hal etuvchi muhim omilga aylangan. Quldorlik tuzumi taraqqiyotdan to'xtab qolmagan. U bosqichma-bosqich bir nechta jarayonlarni boshdan kechirgan.

Urug'-qabilaviy munosabatlardan butkul qutilib ulgurmagan ilk quldorlik jamiyatlari Qadimgi Misr, Ossuriya, Xett podsholigi, Qadimgi Xitoy, Qadimgi Hindiston kabi davlatlarning shakllanishiga muhim turtki berdi. Ushbu diniy - harbiy boshqaruvga asoslangan davlatlarning tashqi siyosati asosan bosqinchilik xarakteriga ega bo'lgan. Yangi yerlarni bosib olish, qullar va chorva mollarini qo'lga kiritish, boyliklarni talash maqsadida ular o'rtasida tez-tez harbiy to'qnashuvlar sodir bo'lar edi. Bunday urushlar xalqaro masalalarni hal etishning yagona yo'li hisoblangan.

Quldorlik tuzumining asta-sekin mustahkamlanib borishi bilan davlatlar o'rtasida diplomatik munosabatlarga ehtiyoj sezilgan. Qadimgi Sharqning yirik hukmdorlari ba'zi o'zaro masalalarni diplomatik yo'l bilan hal etishga alohida e'tibor qarata boshlaganlar. Nikoh diplomatiyasi xalqaro munosabatlarda o'z o'rniga ega bo'lib bordi. Lekin bosqinchilik urushlari Qadimgi Sharq dunyosida xalqaro masalalarga yechim topishda asosiy vosita bo'lib qolavergan.

Tovar-pul munosabatlariga asoslanuvchi rivojlangan quldorlik jamiyatlari – Qadimgi Yunoniston va Rimda xalqaro munosabatlar hamda diplomatiya yangi bosqichga qadam qo'ygan. O'z yerlarini kengaytirish, qullarni qo'lga kiritish, bozorlarga egalik qilish maqsadida tashqi siyosat olib boruvchi ushbu davlatlar o'z maqsadlariga erishishi yo'lida ittifoqlar tuzganlar, turli siyosiy diplomatik o'yinlarni amalga oshirganlar. Bunday diplomatik jarayonlar ayniqsa, Yunon–Eron, Rim – Karfagen munosabatlarida yaqqol namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin.

Yunon–Rim jamiyatida zamonaviy elchilikning dastlabki kurtaklari shakllangan, diplomatik munosabatlarni tartibga soluvchi alohida davlat tashkilotlari vujudga kelgan, professional diplomatlar yetishib chiqqan, diplomatiya oid bilimlar takomillashib borgan. Elchilarning daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan, ularning

huquq va majburiyatlarini ifodalovchi dastlabki qonun hujjatlari yaratilgan. Yunon-Eron, Peleponess, Puni urushlari davomida nafaqat harbiy kuch-qudrat, shuningdek, diplomatiya ham urushlar taqdirini hal qiluvchi muhim kuchga aylanganligi yaqqol ko'zga tashlandi. Ayniqsa, Rim diplomatiyasiga oid bilim va tajribalar asosida o'rta asrlar so'ngida zamonaviy diplomatiya shakllangan. Xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi yangi me'yorlar, tamoyillar, qonun hujjatlari ishlab chiqilgan. «Bo'lib tashla va hukmronlik qil» deb nomlangan Rim tamoyili keyingi davrlarda ham eskirmagan holda dunyoga hukmronlikni da'vo qiluvchi yirik davlatlarning asosiy tamoyiliga aylangan.

O'rta asrlar davrida sharq va g'arbning qudratli davlatlari hisoblangan sulolalar, imperiyalar, qabilalar ittifoqi hamda boshqa siyosiy kuchlar tomonidan olib borilgan siyosiy va diplomatik aloqalar, ularning xalqaro munosabatlarda tutgan o'rni alohida e'tiborga loyiqdir.

Sharq xorijiy davlatlaridan Xitoy, Hindiston, Arab xalifaligi va mo'g'ullar davlatlarining o'rta asrlarda xalqaro munosabatlardagi ishtiroki, diplomatiyasining umumiy ko'rinishi, elchilik marosimlari o'ziga xos xususiyatga egadir. Vizantiya imperiyasi, Fransiya, Italiya davlatlari, Rim papalari va Rus davlatining tashqi siyosatlarida esa dunyo tarixida muhim rol o'ynagan.

Kuchli diplomatiya o'rta asrlar davrida o'zining qudrati, mavqei va insoniyat sivilizatsiyasida alohida o'ringa ega bo'lgan davlatlarda olib borilgan.

Hukmdorlar, sulolalar, davlatlar va shaharlar tomonidan olib borilgan tashqi siyosat bugungi kun diplomatiyasiga asos soladi. O'rta asr davlatlarining diplomatik aloqalari, tashqi siyosati va elchilik marosim hamda tartiblari turli-tuman bo'lgan. Sharq davlatlaridan Xitoy, Hindistondagi diplomatik tartiblar, elchilik marosimlari va hatto siyosiy bilimlar ham boshqa mamlakat va xalqlarga nisbatan birmuncha ertaroq shakllangan. Ammo Arab xalifaligi va mo'g'ullarda bu jarayon biroz keyinroq shakllana boshlagan. Har bir davlat va xalqning o'ziga xos elchilik tartiblari, urf-odatlar, sovg'alar ulashish va boshqa jihatlari yozma manbalarda saqlanib qolgan.

Ayniqsa Hindiston, Arab xalifaligi va mo'g'ullardagi elchilik munosabatlari, tartiblar va boshqa shu kabi ma'lumotlarning yoritilishida tarixiy manbalarning o'rni katta.

Yevropadagi davlatlar Vizantiya imperiyasi va Italiya davlatlarining xalqaro munosabatlardagi ishtiroki, uning boshqa davlatlar, ayniqsa, qo'shni xalqlarga va davlatlarga ta'siri kuchli bo'lgan. Vizantiya imperiyasi diplomatiyasi masalasida janubiy va sharqiy slavyanlarga ta'siri alohida o'ringa egadir. Italiya davlatlari diplomatiyasida feodal tarqoqlik sharoitida bo'lgan yarim orol davlatda sharq bilan savdo tufayli boyib ketgan Venetsiya, Genuya va Florensiya kabi shahar-davlatlar muhim o'rin egallaydi.

Venetsiya va Genuya Kichik Osiyo, O'rtayer dengizining sohillarida joylashgan davlatlar bilan savdo-sotiq natijasida shu aloqalarga mos ravishda xalqaro munosabatlarni yo'lga qo'ygan bo'lishsa, Florensiya nafaqat o'zining tashqi siyosati uchun yoki xalqaro munosabatlar uchun diplomatlar tayyorlagan, balki Yevropaning deyarli barcha davlatlari va hukmdorlari tomonidan bildirilgan iltimoslarga binoan diplomatlar va elchilar tayyorlab bergan. Dastlabki diplomatlar va elchilar tayyorlab beruvchi maktablar tashkil qilingan.

Venetsiya respublikasidagi diplomatik va elchilik munosabatlari keyinchalik Yevropa davlatlari uchun elchilarni tayinlash, ularni kutib olish, qanday munosabatda bo'lish va boshqa shu kabi tartiblarni o'zlashtirib olishadi.

Rus davlati, Fransiya va boshqa Yevropa davlatlaridagi diplomatik, elchilik va tashqi siyosat tartiblarining shakllanish jarayoni umumiy tafsifga ega. Sharq va g'arb dunyosining o'ziga xos tomonlari naqadar ko'p bo'lib, madaniyatlar va urf-odatlar juda rangba-rangdir.

O'rta asrlarning so'nggi davriga kelib xalqaro munosabatlarda, ayniqsa, Yevropa davlatlaridagi tartiblar bir-biriga yaqinlashib borgan va natijada asta-sekinlik bilan elchilar, diplomatlar va ularga xos urflarning umumiy lashib borishi kuzatiladi.

GLOSSARIY

Agora — Qadimgi Yunoniston shaharlarida xalq yig'ilishi joyi, markaziy maydon.

Akveduk — ustida shaharga suv keladigan anhor bo'lgan baland ko'pri.

Albigoyichilar urushi — (1209-1215 va 1216-1229) — Simon de Manfor boshchiligida Shimoliy Fransiya feodalarining daxriy albigoyichilarga qarshi «salb yurishlari». Bu yurishlar Rim papalarining da'vatiga binoan tashkil etilgan edi.

Altamir — Ispaniyadagi so'nggi paleolitga oid qoya rasmlari topilgan g'or.

Amfiteatr — sahna atrofida tomoshabinlar o'tirishiga mo'ljallangan qurilmalar bilan qurshalgan tomsiz katta inshoot.

Amfora — suyuq mahsulotlarni tashish va saqlash uchun mo'ljallangan bo'g'zi.

Amulet — misrliklar fikricha, mabodo inson o'zi bilan birga olib yursa, yovuz ruhlar va balo-ofatlardan himoya qiluvchi kichik buyumlar; tumor.

Anglikan cherkovi — yepiskoplar cherkovi — Angliyaning davlat cherkovi. **Anglikan cherkovi** — XVI asrning 30-yillarida Angliya qiroli Genrix VIII o'tkazgan reformatsiya natijasida vujudga kelgan.

Angllar — qadimgi german qabilasi. Birinchi marta Tatsit asarlarida tilga olinadi. IV asr — V asr boshlarida Angllar Yutlandiya yarim orolining janubida yashadilar. V asrning o'rtalaridan ko'chib bora boshladi, bu yerda VI asrda Mersiya, Sharqiy Angliya va Nortumbriya qiroliklariga asos soldilar, angllarning qit'ada qolganlari daniyaliklarga qo'shib ketdi. Britaniya hududida Angllar VII-X asrlarda tarkib topgan anglo-sakslar elatining bir qismini tashkil qildilar.

Anglo-sakslar istilosi — german qabilalari — angllar, sakslar, yutlarning Yevropa qit'asidan Biritaniyaga ko'chib borishi va uni zabt etishdan iborat uzoq jarayondir. Anglo-sakslar istilosi V asr o'rtalarida boshlandi va VI asr oxirlarida Britaniyaning tamomila boysundirilishi bilan tugallandi.

Animizm — insonni qurshab turgan muhitda jonlar va ruhlarning mavjudligiga.

Anju — Luara daryosining quyi oqimidagi Fransiya viloyati. Feodalizm davrida u qudratli graflik edi, 1154 yilda Anju grafi ingliz qiroli bo'lib, Angliyada Plantagenetlar sulolasiga asos soldi. Anju grafligi 1480 yilda fransuz qirollari yeriga uzil-kesil qo'shib olindi.

Antik tarix — Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rim tarixi.

Antioxiya kinyazligi — 1097-yil 21-oktabrdan 1098-yil 3-aprelgacha davom etgan qamaldan keyin Antioxiyani (hozirgi Antakya) qo'lga kiritgan salibchilar birinchi yurishidan keyin tashkil etilgan feodal davlati. Antioxiya knyazligining hududi O'rta dengiz sohili boylab joylashgan edi. Knyazlik Quddus (Ierussalim) qirolligi tarkibiga kirgan edi, 1262-yilgacha yashab keldi. Shu paytga kelib Antioxiyani Misr sultoni Beybars egalladi.

Argonavtlar — oltin mo'ynani (sehrli qo'chqor terisini) izlab «Argo» degan ko'p eshkakli kemada daryoga chiqqan Ellada qahramonlari.

Ariylar — qadimgi xalqlar; tarjimasi «sodiqlar», «erkinlar» ma'nosini anglatadi; oriylar.

Arxeologiya — ashyoviy manbalarni o'rganuvchi va ular bo'yicha tarixiy o'tmishni.

Arxitektura — binolar va boshqa inshootlarni barpo etish san'ati.

Arxiv — davlatga oid hujjatlar saqlanadigan joy.

Assizlar — Angliyada va Fransiya feodalizm davrida qirolik kengashi yoki sudining yig'ilishi, shuningdek sayyor sudlar, qiroi farmoyishlari, feodal huquqi to'plamlari.

atalgan.

Avarlar — katta qabila uyushmasi bo'lib, unda turk tilida so'zlashuvchi qabilalar asosiy rol oynagan. Avarlar VI asrda Osiyodan Markaziy Yevropaga bostirib kirib, Dunay sohilida Pannoniya hoqonligini tuzganlar.

Avstralopitek — eng qadimgi odam turi.

Ayyubiylar — Yaqin Sharqdagi sulola (Misrda fotimiylar sulolasi qulagandan so'ng, 1171 yilda sulton Salohiddin tomonidan asos solingan, sulola nomi Salohiddinning otasi Ayyub ibn Shodi nomidan olingan).

Balya — Fransiya qiroi tayinlaydigan amaldor. Qiroi Fillipp II Avgust (1180-1223) davrida Balya lavozimi katta ahamiyat kasb etdi. Fillipp II joylardagi qiroi tayinlagan eski amaldorlarga Balyani boshliq qilib qoydi.

Baron — G'arbiy Yevropada feodallar unvoni. VI-VII asrlarda umuman aslzodalarni Baron deb atashardi. Baron o'sha paytda ikki guruhga bo'linardi: 1) oliy baronlar — qiroiining bevosita arkoni davlati va vassallari; 2) Quyi baronlar — bevosita vassallarining vassallari. Feodal Angliyada eng yirik va qudratli feodallarni Baron drb atashardi.

Bashmak — 1493-yilda feodallarga qarshi qo'zg'olon tashkil etish maqsadida El'zasda vujudga kelgan dehqonlarning yashirin ittifoqi. Nomini bayroqda aks etirilgan dehqon chorig'i — «Bashmakdan» olingan.

Bodrichlar, obodritlar — qadim zamonlarda Drava va Varna daryolari oralig'ida yashagan polab slavyanlariga oid shimoliy qabilalarning eng kuchlisi.

Bogomillar — Bolgariya da dinga shak keltirish formasini olgan dehqonlarning feodallarga qarshi harakati qatnashchilari. Ular o'z nomlarini pop Bogomil nomidan olganlar.

Boyarlar — Rossiya va Ruminiya da feodal jamiyatining oliy tabaqasi; Rossiya XV asrda saroydagi yuqori martaba bo'lib, bu martaba boyarlar dumasida ishtirok etish huquqini berardi.

Boyarlar dumas — X asrdan XVIII asrning boshlarigacha Rus davlatida knyaz huzuridagi (1547-yildan podsho huzuridagi) oliy kengash.

Budda — Siddhartha Gautamaning ikkinchi ismi, laqabi; «Ma'rifatlan- 9an» tarzida tarjima qilinadi.

Buddaviylik — miloddan avvalgi VI asrda Hindistonda Siddhartha Gautama

Buyuk Polsha — Polsha davlatining negizi bo'lgan viloyatning tarixiy nomi. IX-X asrlarda Poznan, Gnezno, Kalish shaharlari bilan Varta daryosining havzasi Buyuk Polsha tarkibiga kirgan.

Byurgerlar — G'arbiy Yevropa o'rta asr shaharlarining aholisi iqtisodiy negizi sex hunarmandchiligi va savdodan iborat bo'lgan shahar uyushmasi.

Chashniklar — XV asrning birinchi yarmida Guschilar harakatining mo'tadil qanoti vakillari. Shahar aholisining o'rta tabaqalari, mayda va yirik chex feodallari bir qismining manfaatlarini ifoda etgan Chashniklar dasturi 1420 yil iyul Praga moddalarida bayon etilgan. Ular Chexiyada nemis feodallarining shahar patritsiylarning zulmini yo'q qilishga urindilar, cherkov yerlarining davlat foydasiga musodara qilishga urindilar, cherkov yerlarining davlat foydasiga musodaro qilishga gusizm ruhida targ'ibot olib borish erkinligini olishga erishdilar. Chashniklar gusizmning inqilobiy qanoti bo'lgan — taboriylardan xavotir olib feodal katolik lageri bilan kelishuvga o'tdilar, 1434 yil 30 mayda Lipanadagi jangda ularga hal qiluvchi zarba berdilar.

Danaylar — Gomer «Iliada»da yunonlarni shunday atagan.

«**Dahshatli sud kitobi**» — Vilgelm I Istilochi tashabbusi bilan 1086-yilda Angliyada o'tkazilgan umumiy yer royxati materiallari to'plami.

Delta — Nil daryosi O'rtayer dengiziga quyilayotganda uchburchaksi- mon yalpi manzarani yuzaga keltiruvchi makon.

Demokratiya — har bir fuqaro o'z mamlakatini boshqarish masalasi bo'yicha o'z

Diadohlar (vorislar) — Makedoniyalik Aleksandr vafotidan keyin turli hududlar

Diktator — favqulodda vaziyatlar ro'y bergan taqdirda tayinlanuvchi yakkaboshchi hukmdor.

Dinastiya (sulola) — birin-ketin hukmronlik qiluvchi podsholar urug'i; sulola vakillari ko'pincha bitta nom bilan aytilgan, masalan, ahamoniylar.

Diniy urushlar — Fransiyada Gugenotlar urushi, yani XVI asrning ikkinchi yarmida katoliklar va kalvinistlar (gugenotlar)ning o'zaro olib borgan urushi. Bu diniy niqob qilib olgan turli ijtimoiy kuchlarning o'zaro murakkab kurashi edi.

Doj — Venetsiya va Genuyada respublikaning umrbod saylanadigan boshlig'i.

Domen — feodalaning o'z ixtiyoridagi yer mulki; bevosita feodal hokimga boysunuvchi hudud.

Ellada — Qadimgi Yunoniston.

Ellinlar — qadimgi yunonlar; dastlab Yunonistonning barcha aholisi shunday

Erkinliklarning Buyuk Xartiyasi — 1215-yil 15-iyunda ritsarlar va shaharliklar bilan ittifoqda qo'zg'olon ko'targan yirik feodallar (baronlar) imzo chekib ingliz

qirolu Ioann Ersizga taqdim qilgan yorliq. Erkinliklarning Buyuk Xartiyasi asosan yirik feodallarning manfaatlarini aks ettirdi. U 63 ta moddadan iborat. Ularning ko'plarida baronlar qirolning huquqlarini chekladilar. etiladigan hadyalar.

e'tiqod.

Falanga — og'ir qurollangan askarlarning bir necha, odatda 9 yoki 16 qator saf tortishi.

fikrini bayon etadigan, shuningdek, davlat boshqaruvida ishtirok etadigan ijtimoiy

Fir'avn — Misr hukmdori; «tug' xonadon» ma'nosini anglatadi.

Forum — yig'ilish joyi va bozor maydoni bo'lib xizmat qilgan shahar markazi.

Franklar — III asrdan boshlab ommaviy ravishda shimoliy Galliyaga bostirib kirgan bir qator g'arbiy german qabilalari: brukterlar, xamavlar, sukambrlar va boshqa qabilalarning bildirish uchun Rim yozuvchilari tomonidan qo'llanib kelingan nom. Vaqt o'tishi bilan IV asrning o'talarida franklarning umumiy ommasidan sali (yani dengiz boyi) franklari ajralib chiqdilar va ular Reynning quyi oqimidan to Sheldgacha bo'lgan yerlarga ko'chib joylashib oldilar. 385-yil imperator Yulian tomonidan zabt etilgan va Rim imperiyasiga qaramligi majburan e'tirof ettirilgan sali franklari o'z qirollari boshchiligidagi janubi-sharqqa qarab siljishda davom etdilar. Ular IV-asrda Rim Toksandriyasining hammasini (Maas viloyatigacha), V-asrning birinchi yarmida Kamre viloyatini va Galliyaning shimoliy-g'arbiy qismini to Sommigacha bosib oldilar. Xlodvig davrida franklarning o'zaro birlashgan qabilalari (shu jumladan Reynning ikkala qirg'og'idagi to Maasdan sharqqa tomon ketgan yerlarda yashovchi Ripuar franklari ham) Rim hukumati bilan aloqalarini uzadilar, deyarli Galliyaning barcha hududini bosib olib mustaqil frank davlatini tuzadilar.

Freska — selgimagan suvoqqa chizilgan rasm.

G'arbiy slavyanlar — G'arbiy Yevropada qadimdan yashab kelgan va quyidagi guruhlariga bo'linadigan ko'pdan-ko'p qabilalar; 1) chex-moraviya slavyanlari; 2) Polsha slavyanlari; 3) polab — Boltiq boyi slavyanlaridir. VI-VII asrlarda g'arbiy slavyanlar g'arb tomonda El'ba (Laba) bilan uning Salay (Zaalo) irmog'i oralig'idagi sharq tomonda G'arbiy Bug bilan Sana o'rtasidagi keng hududni egallashdi. Ular orasida chex, moraviya va slovak qabilalari polyak serblari va lujichanlar bor edi; shimolroqda yashovchi boshqa polab slavyanlari orasida vilenslar yoki lyutichlar, obodrid yoki bodrichlar Boltiq dengizi sohilida esa pomor slavyanlari yoki pomoryanlar bor edi.

Gabsburglar — Muqadas Rim imperiyasi deb ataluvchi imperiyada 1806-yilgacha hukmronlik qilgan german millatiga mansub sulola. Bu sulolaga mansub dastlabki imperator Rudolf (1273-1291) Avstriya va Shtiriya gertsogliklarini Gabsburglar qo'lga o'tkazadi va bu gertsogliklarga XIV-asrda Karintiya, Kraina, Tirol

shaharlari qo'shilishi bilan bu yerlar Gabsburglar mulkining asosiy negizi bo'lib qoldi.

Ganza – XIV –XVI asrlarda (rasman 1669-yilgacha) Lyubek boshchiligida bo'lgan shimoliy nemis shaharlarining savdo ittifoqi.

Gayda – Angliyada ilk o'rta asr davrida bir oilaga tegishli jamoa yeri. Yerning o'rta hajmi 120 akr haydaladigan yerni tashkil qilardi (1 akr=0,4 gektarga teng). Haydaladigan yer bilan bir qatorda Gaydaga yaylov yerlari ham kirardi.

General shtatlar – (Tabaqa vakillarining yig'ilishi).

Germaniyada dehqonlar urushi - Islohotchilik davrida 1524-1525 yillarda bo'lib o'tgan buyuk dehqonlar qo'zg'oloni.

Germanlar - (qadimiy) – tillarning hind-yevropa oilasiga mansub bo'lgan hamda shimolda Shimoliy dengiz va janubda Dunaygacha, G'arbda Reyn va sharqda El'bagacha bo'lgan hududda, shuningdek Skandinaviya yarim orollarida yashagan qabilalar va xalqlarning katta guruhi.

Gertsog – dastavval qadimiy germanlar qabila zodagonlari saylaydigan harbiy boshliq, ilk o'rta asr davrida G'arbiy Yevropada – qabila knyazi, feodal tarqoqligi davrida – katta hudud egasi. O'rta asr oxirlarida va yangi davrda Gertsog – G'arbiy Yevropada yuqori dvoryanlik unvonlaridan biri.

Geylbronn dasturi – Frankoniyada 1524-1525yillardagi dehqonlar urushi davrida 1525-yil may oyining boshlarida tuzilgan hamda Geylbronn shahrida chaqirilishi kerak bo'lgan dehqon otryadlari vakillarning sezida muhokama qilishga mo'ljallangan Germaniyani siyosiy jihatdan qayta qurish loyihasining shartli nomi. Geylbronn dasturi frankon shaharlari, byurgerlari orasida tuzildi.

Gilgamlash — Mesopotamiyaning afsonaviy qahramoni, tarixiy shaxs. Uruk shahri

Goplit — Qadimgi Yunoniston va Yunoniston-Makedoniya armiyala- rining og'ir

Graf – ilk feodalizm davrida G'arbda qirol tayinlaydigan okrug boshlig'i.

Gugenotlar – XVI asrda Fransuz protestantlari (kalvinistlar).

Gupta – IV-V asrlarda Shimoliy Hindistondagi davlat. Bu davlatga 320 yilda Chandragupta asos solgan. Gupta davlatida quldorchilik munosabatlari yemirilib, feodal munosabatlar qaror topa boshladi.

Guriylar – Suri xonadonidan chiqqan Guri sultonlari sulolasi (1148-1206 yillarda mavjud bo'lgan va o'z hokimiyatini hoz. Afg'oniston hududiga yoyib, shimoliy Hindistonni ham bosib olishgan edi.

Gyozlar – XVI asrdagi Niderlandiya burjua inqilobi davrida; 1) mamlakat erkinligini va din erkinligini Ispaniyada «qonuniy vositalar» yordamida himoya qilish maqsadida Niderlandiyada 1565-yilda tashkil topgan ittifoq azolarining nomi; 2) Niderlandiyaga hukmronlik qiluvchi ispanlarga qarshi quruqlikda (o'rmon gyozlari) va dengizda (dengiz gyozlari) kurash olib borgan xalq qo'zg'olonchilari – partizanlarning nomi. Dengiz gyozlari (shimoliy viloyatlarning matros va

baliqchilari) ayniqsa katta rol oynab, ispan kemalariga hujum qildilar va Ispaniya bilan Niderlandiya o'rtasidagi dengiz aloqalarining deyarli tamomila to'xtatilishiga erishdilar. 1572-yil 1-aprelda dengiz gyozlarining Gollandiya qrollaridan biriga borib Brill shahrini egallashlari Shimoliy Niderlandiyaning yalpi qo'zg'oloniga sabab bo'ldi, bu qo'zg'olon Ispaniya zulmidan ozod bo'lish bilan tugallandi.

Ibodatxona — muqaddas deb e'lon qilingan, odamlar xudolarga sig'ingan bino yoki joy.

Iezuitlar – iesa jamiyati – kurashchan katolik diniy ordeni; kontrreformatsiyaning bosh quroli sifatida ispan (sobiq harbiy) Ignatij Loyola tomonidan 1534-yilda asos solingan.

«**Iliada**» — Gomerning Troya urushi haqidagi dostoni.

Imperiya — hukmdorning cheklanmagan hokimiyati joriy etilgan davlat.

Indulgentsiya – O'rta asrlarda katolik cherkovi ish amaliyotida qo'llanilgan pul barobariga yoki cherkov oldida ko'rsatilgan xizmatlarai uchun ayb va gunohlarini kechirish va cherkov jazosidan ozod etilganligi haqida beriladigan yorliq; Indulgentsiya berish bilan uni sharm-hayosizlarcha ravishda sotish xalq ommasining g'azabini keltirdi va bu hol islohot o'tkazishga qaratilgan harakatning kelib chiqishiga asosiy sabablardan biri bo'ldi.

ingichka va qo'shaloq dastali katta ko'za.

Inkvizitsiya – katolik cherkovida XIII asrdan to XIX –asrgacha mavjud bo'lgan bid'atchilar ishi yuzasidan ish ko'ruvchi maxsus cherkov sudi.

Investitura – 1) vassalni tantanali ravishda yer-mulkka feodal etib tayinlash; 2) cherkov mansablariga yepiskoplar va abbatlar tayin etish, binda ular cherkovga qarashli yerlarni u yerlarda yashab turgan aholisi bilan birgalikda boshqarish va o'zlari sud qilish huquqiga ham ega bo'lganlar. XI asr oxiriga qadar cherkov investiturasini imperator hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan. Keyinchalik papalar yepiskoplar va abbatlarni tayin etishni o'z hokimiyati ostiga olish uchun harakat qildilar. Investitura uchun kurash ana shunday boshlangan edi.

Ionitlar – XI asrning ikkinchi yarmida Falastinda tuzilgan ana shu nomdagi xayr-ehson birodarligidan kelib chiqqan diniy-ritsarlik ordeni.

Italiklar — Apennin yarimorolida istiqomat qilgan qadimiy qabilalar.

Iyerogliflar — qadimgi yunonlar misrliklar yozuvini shunday atashgan; «muqaddas bitiklar» ma'nosini anglatadi.

Jakeriya – 1358-yilda Fransiya dehqonlarning feodallarga qarshi qo'zg'oloni. U o'z nomini «Jak-bonom» («Omi Jak») laqabidan olgan. Fransuz feodallari dehqonlarni ana shunday deb atardilar. O'sha davrdagi boshqa dehqon harakatlari singari Jakeriyaning asosiy sabablari pul xo'jaligining rivojlanishi va shu tufayli mehnatkashlar ommasini ekspluatatsiya qilishning kuchayishi bo'lgan edi.

Janubiy slavyanlar – bolgarlar, serblar xorvatlar, bosniyaliklar, slovenlar, chernogorlar, va boshqa qabilalar.

Jupan – dastavval qabila boshlig'i, keyinchalik janubiy va g'arbiy slavyanlarda okrugning feodal hukmroni. Bu unvon boshqa ba'zi xalqlarga (masalan vengerlarga) ham o'tdi, janubiy slavyanlarda esa turli lavozimdagi shaxslarni (viloyat boshlig'i, shahar boshlig'ini) bildiruvchi so'z sifatida so'ngi vaqtlargacha saqlanib keldi.

Kaboshchilar – Yuz yillik urush davrida, ya'ni 1413-yida Parijda bo'lgan feodallarga qarshi shahar qo'zg'olonining ishtirokchisi.

Kal'mar uniyasi (1397y) – Daniya, Shvetsiya va Norvegiyaning bitta qirol hokimiyati ostida birlashuvi to'g'risida Kal'mar shahrida tuzilgan shartnoma.

Kapetinglar – fransuz qirollari sulolasi bo'lib, Fransiyaning yagona markazlashgan davlat bo'lib shakllanish jarayoni shu sulola tarixi bilan chambarchas bog'langandir. Kapetinglar Fransiya karolinglardan so'ng 987 –yildan to 1328-yilgacha hukmronlik qildilar. Kapetinglar davrida feodal davlatining yangi formasi – toifaviy monarxiya vujudga keldi.

Kapitoliy tepaligi — Rimdagi eng baland tepalik.

Kardinal – katolik cherkovining oliy mansabdori. Kardinallar majlisi – konklav papani saylaydilar.

Karolinglar – 751-yilda Merovinglar sulolasi o'rini egallagan frank qirollari sulolasi. Bu nom shu sulolaning eng ulug' namoyondasi bo'lgan va deyarli butun G'arbiy Yevropani o'ziga boysundirgan (800-yilda u imperator bo'lgan) Buyk Karl nomidan kelib chiqqandir. Ammo uning o'limidan (814y) va imperiyaning uchga bo'linib ketganidan so'ng hamma yerda karolinglar hokimiyati yemirilib ketdi: Italiyada 887-yilda, Germaniyada 911-yilda va 987-yilda Fransiya karolinglar o'rini kapetinglar egalladilar.

Katarlar – XI –XIII asrlarda G'arbiy Yevropada eng keng tarqalgan bid'at tarafdorlari.

Kirill va Mefodiy – slavyan ma'rifatchilari, xristianlikning targ'ibotchilari, diniy kitoblarni slavyan tiliga tarjima qilgan birinchi tarjimonlar Kirill (taxm. 827-869 yil) va uning akasi Mefodiy (820-885.y.) bo'lgan. 863-yilda Kirill slavyan alifbesini tuzadi Kirill va Mefodiy 866-yil papaning chaqirig'iga muvofiq Rimga keldilar. Kirill og'ir kasalga chalinadi va Rimda vafot etadi. Mefodiy Moraviya va Pannoniya arxiyepiskopi lavozimiga tayin etildi va slavyancha toat-ibodat qilishni yoyish boyicha katta ishlar olib bordi; u Moraviyada Bibliyani (Injilni) slavyan tiliga tarjima qilish bilan shug'ullandi. Kirill va Mefodiy slavyan yozuvi va adabiyotiga asos soldilar.

Klermon yig'ilishi – 1095-yilning noyabrda papa Urban II tomonidan Klermon shahrida (Markaziy Fransiya) chaqirilgan cherkov yig'ilishi. Bu yig'ilishda

cherkov yerlari va boyliklarini egallab olish uchun turk-musulmonlariga qarshi salib yurishi tashkil etish haqida qaror qabul qilingan edi.

Klyuniychilik harakati – katolik cherkovida cherkov-monastir islohoti uchun bo'lgan harakat.

Ko'chmanchilar — doimiy istiqomat joyiga ega bo'lmagan kishilar.

Kohinlar — ibodatxona ruhoniylari.

Koloniya — o'z yurtini tark etgan odamlar tomonidan yangi yerlarda asos solingan

Kommuneros – 1520-1522 yillarda Kastiliyaning o'rta asrlardagi o'z-o'zini boshqarish huquqidan foydalanuvchi shaharlarida, qirol absolutizmiga qarshi qaratilgan va Karl I tomonidan dvoryanlarning yordamida ayovsiz bostirilgan qo'zg'olon.

Konklav – Rim papasini saylaydigan cherkovning yuqori mansabdagi shaxslar va kardinallar kollegiyasining majlisi. Birinchi marta Konklav 1271-yilda Grigoriy X ni saylash munosabati bilan chaqirilgan edi.

Konkorat – katolik cherkovining boshlig'i bo'lgan papa bilan ayrim davlatlar hukumatlarining o'zaro kelishuvlarining oddiy nomi.

Konsul — Respublika davrida Rimdagi oliy siyosiy lavozim. Har yili saylangan ikki nafar konsul Senat va armiyaga rahbarlik qilgan.

Korteslar – feodal Ispaniya va Portugaliya vakillar majlisi. Korteslar degan nom birinchi marta 1137-yil Kastiliya uchragan.

Kurfyurstlar – O'rta asr Germaniyasi (Muqaddas Rim deb atalmish) imperiyasining imperatorini saylash uchun mutaq huquqqa ega bo'lgan ruhoniylari va knyazlari. XIII asrning ikkinchi yarmida 7 kurfyurst bo'lgan edi. (Mayns, Kyoln va Trir arxiyepiskoplari, Reyn grafi, Sakson gersogi, Brandenburg markgrafi va chex qirol.) 1356-yilda Oltin bulla bu yetti kurfyurstlarning siyosiy huquqlarini kengaytirdi va mustahkamladi. Ular faqat imperatorga qaram bo'libgina qolmasdan, baki 1519-yildan boshlab (ya'ni Karl V saylanganidan boshlab) imperator bo'lib saylanganlarning oldiga alohida hujjatlarda ko'rsatib, sanab o'tilgan bir qator shartlar qoyadigan bo'ldilar. 1648-yildan Vestfal sulhidan to «Muqaddas Rim imperiyasi» ning tugashi bilan «kurfyurst» degan nomning o'zi ham tugab ketdi. Kurfyurstning kelib chiqishi feodal Germaniyasining siyosiy rivoji xususiyatlari va bu yerda hududiy knyazliklarning paydo bo'lishi, siyosiy tarqoqlikning uzoq davom etishi va markaziy hokimiyatning kuchsizlanishi bilan bog'liq edi.

Kuriya – 1) patritsiylar kuriyasi - qadimgi Rimda urug'lar guruhining nomi, teng huquqli aholiga patritsiyaga aylantirilgan urug' guruhining nomi; 2) Rim kuriyasi – papachilikning markazlashgan muassasalari; 3) Qirol kuriyasi – o'rta asrlarda qirol huzuridagi uning vassallari va amaldorlari kengashi.

Langobardlar – 568 yilda Italiyaga kirib borib, u yerda Langobardlar qirolligini tashkil etgan german qabilasi. Uning Markaziy viloyati hozirgi Longbardiya bo'lgan. Langobardlar Rim viloyatini egalab olishga harakat qilayotgan papalar bilan qattiq kurash olib bordilar. Papachilikni yoqlab turgan franklar VIII asr o'rtalarida langobardlarga og'ir zarar yetkazdilar. 774-yilda Langobardlar qirolligi Buyuk Karl tomonidan zabt etildi. Langobardlar Shimoliy va O'rta Italiyaning qolgan aholisi bilan aralashib ketdi.

Latin imperiyasi – to'rtinchi salb yurishlari qatnashchilari tomonidan bosib olingan Vizantiya imperiyasining Yevropa yer-mulklarida Konstantinopol poytaxti qilib asos solingan feodal davlati.

Legat – Rim papasining bajarilishi ma'lum muddatga belgilab qoyilgan alohida topshiriq bilan chet elga safarbar qilingan favqulodda elchisi.

Legion — Rim armiyasida eng yirik jangovar birlik.

Livoniya ordeni – qilichbardorlar ordenining Tevton ordeni bilan qo'shib ketishi natijasida 1237-yilda Sharqiy Boltiq boyida maydonga kelgan diniy ritsarlik ordenining keng tarqalgan nomi.

Lyublin uniyasi – 1569-yilda umumiy Lyublin seymida Polsha va Litvaning davlat birlashuvi.

Malta ritsarlari (Malta ordeni) – ilgarilari gospitalerlar, ionitlar va rodos ritsarlari deb atalgan diniy jamiyat azolari. Bu ritsarlar 1530-yilda imperator ayni vaqtda Sitsiliyaga ham qirol deb hisoblangan Karl V dan O'rta dengizni va uning qirg'oqlarini turk va Afrika dengiz qaroqchilaridan saqlab turish majburiyatini olib, Malta orolini oldilar. Malta ritsarlari dengizda Jazoir, Tunis, Tripoli va Levantiya qaroqchilariga qarshi aktiv kurash olib bordilar va turklarning (1565y) ayovsiz hujumlarini qaytarib turdilar.

Mamluklar – 1250-yildan boshlab Misr (1507-yilgacha) va Suriyada (1516-yilgacha) mustaqil ravishda hukmronlik qilgan Ayubiylar sulolasining oxirgi qul-jangchilari.

Mans – O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada dehqon xo'jaligi majmuasini tashkil etuvchi uy xo'jalik qurilishlari hamda yer-mulk kompleks. Mans tarkibiga haydaladigan yerlar, yaylovlar, ba'zan uzumzorlar kirgan. Dala yerlarini o'z ichiga olgan Mans maydonlari 6-8 ga dan 25-30 gektargacha (ko'pincha 10-15 ga) bo'lgan. manzilgoh va shaharlar.

Marka – german hududiy yoki qishloq jamoasi.

marta Olimpiyalik Zevs sharafiga bag'ishlab o'tkaziladigan umumiyunon sport musobaqalari.

Mayordom – palata meri, Merovinglar sulolasi davridagi Franklar davlatida yuqori martabali mansabdor shaxs. Davlatni boshqarishda eng ko'p funksiyani o'z qo'llariga to'plab borayotgan mayordomlar VII – asr boshlarida Merovinglar qirollarining

qulashi bilan paralel ravishda Frank davlatining barcha uch qismida: Burgundiya, Neystriya va Avstraziya ichki va tashqi siyosatga amalda rahbarlik qilishni o'z qo'llariga oldilar. Avval qirol tomonidan tayinlab qoyiladigan mayordomlar endi yirik feodal aristokratlar qatoridan saylab qoyiladigan bo'ldi.

Metek — Afinada yashovchi ajnabiy.

Min – mo'g'ul feodallariga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon rahbarlaridan biri Fin-Yana (shimoliy Anxoy) dehqonining o'g'li Chju Yuan-chjan tomonidan o'rnatilgan. Xitoy sulolasi (1368-1644y.). Min sulolasi 1644-yilda Li Szin rahbarligida qo'zg'olon ko'targan dehqonlar tomonidan ag'dariladi. Xitoy feodallarining bir qismi manchjurlar tomoniga o'tdilar va ularga dehqonlar qo'zg'olonini bostirishda hamda Xitoyda Sin dinastiyasi hukmdorligini mustahkamlashga yordam berdilar.

Mixxat — shumerlar va forslarning qadimgi yozuvi.

Moxenjodaro — Hindistondagi eng qadimgi sivilizatsiya.

Mozaika — rangli sopol yoki st'isha parchalaridan devorda yoki polda ishlangan

Mumiylangan jasad — dafn etishga tayyorlangan, maxsus uzoq saqlanuvchi moddalar qo'shilmalari bilan ishlov berilgan jasad.

«**Muqaddas Rim imperiyasi**» – 962-yilda Germaniya qiroli Otton I tomonidan Shimoliy va O'rta Italiyaning boysundirilishi natijasida asos solingan va 1806-yilgacha davr surgan o'rta asr imperiyasi.

Nant edikti (farmoni) – 1598 – yil 13 aprelda Nant shahrida fransuz qiroli tomonidan imzo chekilgan farmon. Bu farmon Fransiya'dagi diniy urushlarga xotima berdi, gugenotlar bilan hukumat o'rtasidagi bitimlar shartnomasi bo'lib xizmat qildi. Edikt katolitsizm bilan bir qatorda «isloh qilingan» din, yani kalvinizimga ham iqrar bo'lishga yo'l qoydi, o'zlarining siyosiy konferensiyalari (Parij va boshqa ayrim shaharlardan tashqari). Gugenotlar o'zlarining siyosiy konferensiyalari va sinodlarini chiqarish, sud ma'muriy va harbiy mansablarni egallash huquqiga ega bo'ldilar; ularga gornizoni bilan 100 istehkom (asosan La-Roshel, Monnel, Montaban va b) va boshqa imtiyozlar ham berib qoyildi. 1639-yil Gugenotlar qal'asi tugatildi, 1685-yilda Lyudovik XIV Nant ediktini batamom bekor qildi.

Nekropol — qabriston; maqbara.

Neshava Statuti (1454y.) – Neshava shahri yaqinidagi lagerda Polsha qiroli Kazimir IV tomonidan shlyaxtaga berilgan imtiyozlar.

«**Nomlar**» — Misrdagi ilk davlatlar.

Normanlar – Skandinaviya xalqlarining VIII asr oxiri va XI asr o'rtalarida keng istilosi davrida G'arbiy Yevropadagi nomi (Skandinaviyaning o'zida yurish qatnashchilarini vikinglar deb atashgan); Rossiyada normannlar varyaglar nomi bilan yuritilgan.

Olimpiada o'yinlari — Pelopenos yarimorolidagi Olimpiya shahrida tort yilda bir

Oq gul va Qizil gul – Oq gullar bilan Qizil gullar urushi (1455-1485). Plantagenlarning qiroli sulolasining ikki yo'nalish Langkaster (gerbida-qizil gul) va York(gerbida –oq gul) o'rtasidagi ingliz toj-taxti uchun olib borilgan qonli feodal kurashidir.

Oykumena — Yer yuzining odamlar yashaydigan qismi, chegarasi.

Papa – Rim yepiskopi, katolik cherkovining boshlig'i. Papa apostol Petrning noibi hisoblanadi. Papa oliy ruhoniylar kardinallar tomonidan odatda o'z ichidan saylab qoyildi.

Papirus — poyasining mag'zi yozuv yozishga material tayyorlash uchun ishlatiladigan qamish.

Patritsiylar — senatorlarning avlodlari.

Piramida — mahobatli tosh inshoot, fir'avnlar maqbarasi.

Plantagenetlar – Anjuy sulolasi – Angliya qirollari sulolasi (1154-1399). Asoschisi Genrix II. Angliyadan tashqari Fransiyaning juda katta yerlari Plantagenetlar qo'l ostida bo'lgan.

Plebeylar — oddiy xalq, shaharliklar, kambag'allar. podshosi.

Polab slavyanlari – qadim zamonlardan beri El'ba daryosidan (slavyancha – Laba) to sharqdagi Odr (Oder) daryosigacha, janubda kon tog'laridan shimoldagi Boltiq dengizigacha bo'lgan yerlarda yashab kelgan g'arbiy slavyanlar qabilalarining guruhi. Ular 3 guruh ittifoqiga bo'linganlar: Luns Serblari, lyutichlar(veletlar), bodrichlar (obodritlar). Polab slavyanlarining asosiy tirikchiligi dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik edi. Polab slavyanlari german feodallari agressorlariga qarshi olib borilgan to'xtovsiz kurashlar ta'sirida chuniqdi. X asrda nemis qirollari Genrix I va Otton II Polab slavyanlaridan bosib olingan yerlarda harbiy viloyatlar, markazlar tashkil etishdi. Ammo 986-yilda polab slavyanlari nemislar zulmiga qarshi ommaviy isyon ko'tardilar. Isyonni urushqoq lyutichlar boshlab berdi. Polab slavyanlari qariyb yuz ellik yildan beri nemis feodallari qaramligidan chiqish uchun kurash olib bordilar. Agressiyaga qarshi kurash davomida Polab slavyanlarining birinchi ilk feodal davlat birlashmalari mustahkamlandi, kuch yig'di. Ulardan eng kuchlisi Vend davlati edi. XII asrda Polab slavyanlarining Niklot boshchiligida german armiyasiga qarshi kurashning oxirgi bosqichi boshlandi. Uning tashkilotchilari Genrix Lev va Alberxt Medved edi. Polab slavyanlarining turli qabila knyazlariga bo'linib ketganligidan foydalangan german feodallari Polab slavyanlarining oxirgi erkin yerlarini bosib oldi va u yerlarda keyinchalik Brandenburg markgrafligiga (lyutichlar yerida) va Maklenburg knyazligiga (bodrichlar yerida) asos soldilar.

Pomoryanlar – polab slavyanlariga yaqin bo'lgan g'arbiy-slavyan qabilalari guruhlaridan biri: Boltiq boyi Pomoryanlari Orda (oder) dan to Visla daryosigacha

bo'lgan yerlarda joylashgan. Ular V-VI asrlarda qabila urug'chilik tuzumini yemirilish davrida edilar. Pomoryanlar polab slavyanlari kabi harbiy demokratik tuzumdan ilk feodal davrining boshigacha (VI-X asrlar) mustaqil taraqqiyot yo'lini bosib otdilar. X asrni oxirida Pomoryanlar yashagan ilk feodal Polsha davlati tarkibiga kirar edi.

Protestantizm – XVI- asrdagi Reformatsiya natijasida rim-katolik cherkovidan ajralib chiqqan lyuteranlik, kalvinizm kabi xristian diniy ta'limotlarining umumiy nomi. Protestantlar deb dastlab Shpeyerda (1529) chiqarilgan german imperiyasi seymi a'zolarining reformatsiya harakatiga qarshi kurash haqidagi ko'pchilikning qaroriga qarshi norozilik bilan chiqqan (protest) ozchilik qilgan qismini atashardi. Protestantlar Ausburgdagi (1530) royxatga Martin Lyuter tomonidan tuzib chiqilgan yangi diniy ta'limot asosini taqdim etdilar. Keyinroq umuman, Reformatsiya tarafdorlarining hammasi protestantlar deb ataladigan bo'ldi. Germaniyada protestantizm mamlakatning ayniqsa shimolida va sharqidagi yirik knyazlarning yer-mulkarida hamda janubiy-german shaharlarida keng tarqaldi. Gabsburglar yerlari, Reyn boylab ruhoniylar knyaz mulklari hamda Bavariya katolikligicha qoldi. Germaniya tashqarisida asosan Skandinaviyada lyuteranlik formasida yoyildi. Angliya va Shotlandiyada yepiskop boshchiligidagi cherkov (anglikan cherkovi)tarafdorlari va ularning negizidan kelib chiqqan metodistlar deb ataladigan va anglo-shotland kalvinizmining boshqa yo'nalishlari hisoblangan presviterianlar va independentlarni ham protestantizmga kiritish mumkin. Shveysariyada, Fransiya va Polshada Svingli va Kalvin tarafdorlari yoki reformatorlar (Fransiya gugenotlar deb atalar edi) ham protestantlar deb hisoblangan. AQSh, Angliya, Germaniya va boshqa mamlakatlarda XVI-XVII asrlarda Protestantizm negizida vujudga kelgan baptistlar, menonitlar, kvakerlar va shunga o'xshash juda ko'p sektalar mavjuddir.

Puritanlar – Angliyada XVI asrning II – yarmida maydonga kelgan va Anglikan cherkovini katolitsizm qoldiqlaridan tozalashni (yepiskopchilikni yo'q qilish va uni o'rnini saylab qoyiladigan oqsoqol (starshina) presviterlar bilan almashtirilishini, cherkov rasm-rusumlarining oddiylashtirilishini yoki butunlay yo'q qilib yuborilishini) o'z oldiga maqsad qilib qo'yg'an diniy harakatning qatnashchilari.

Qalqon puli – Angliyada Genrix II (1154-1189 yillar) tomonidan davlatning mudofaa qudratini kuchaytirish uchun ta'sis etilgan feodallarning harbiy xizmatini o'tash o'rniga to'lab turadigan maxsus pul to'lovlari.

Qarzdorlik qulligi — qarzni vaqtida qaytarmagan erkin fuqarolarning qullarga aylantirilishi jarayoni.

Qilichbardorlar – Qilichbardorlar ordeni – Sharqiy Boltiq bo'yini bosib olish uchun Rim papasi Innokentiy III yordamida 1202 yilda asos solingan diniy ritsarlik ordeni.

Qonunlar to'plami – Stefan Dushan tuzgan o'rta asrlardagi Serbiya qonunlari to'plami. Serb podshosining tashabbusi bilan (1331-1355) tuzilgan bu majmua dehqonlarni uzil-kesil asoratga solgan edi.

Qul — o'zga bir kishining mulki bo'lgan va ishchi kuchi sifatida ishlatiladigan erksiz odam («so'zlovchi mehnat quroli»); qulni sotib olish va sotib yuborish mumkin bo'lgan.

Qurbonlik bag'ishlash — mehr-shafqatini qozonish maqsadida xu- dolarga tortiq qurollangan piyoda jangchisi.

Rech Pospolita – XV – XVIII asr oxirlarida seym tomonidan saylab qoyiladigan qirol boshchiligidagi monarxiyaning o'ziga xos formasiga ega bo'lgan Polsha davlatining nomi.

Reformatsiya – keng, katolik cherkoviga qarshi kurash shaklini olgan, feodallarga qarshi xarakterga ega bo'lgan to'qnashuvchilarning tarkibi jihatidan murakkab bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va g'oyaviy harakat, XVI asrda G'arbiy va Markaziy Yevropaning ko'pchilik mamlakatlariga yoyildi. Reformatsiyani keltirib chiqargan sabablar G'arbiy Yevropada feodal ishlab chiqarish usulining yemirilishi va feodalizm zaminida yangi kapitalistik munosabatlar hamda yangi sinflarning vujudga kelishi va bunday sharoitlarda ijtimoiy qarama-qarshiliklarning keskinlashib ketganligi bilan bog'liq edi.

Rekonkista – VIII- XV asrlarda Pireney yarim oroli xalqlarining arablar va berberlar tomonidan bosib olingan (keyinroq mavrlar degan umum nom olgan) hududlarini qayta tortib olishi.

Respublika — «umumiy ish» ma'nosini anglatadi; tuzum nomi.

Rikos ombres – O'rta asr Ispaniyadagi oliy zodagon.

Rus haqiqati – qadimgi rus huquqlari nomlari to'plami. Qadimgi Rusda huquqiy va ijtimoiy munosabatlar va ayniqsa qaram bo'lgan aholining ayrim guruhlari (smerdlar, zakuplar, xoloplar) ning mavqei haqida guvohlik beradigan manba. Odam o'ldirganlik, haqorat qilganlik va mulkni o'g'irlaganlik uchun beriladigan jazolarning bayoniga katta o'rin berilgan.

Sali haqiqati – sali franklari oddiy huquqlarining yodgorligi, Frank davlati ko'pchilik aholisining huquq manbalari, dastlabki varvar haqiqatlaridan biri VI asr boshlarida qirol Xlodvig (481-511) buyrug'i bilan yozilgan, uning vorislari davrida qo'shimchalar kiritilgan va qayta ishlangan. Sali haqiqatida franklarning moddiy madaniyati va xo'jaligining ahvoli haqida to'la ma'lumotlar berilgan. U franklar o'rtasida huquqiy jihatdan rasmiylasha borgan ijtimoiy tabaqalanishning boshlanish jarayonidan guvohlik beradi.

Salib yurishlari – G'arbiy Yevropa feodallarining 1096-1270 yillarda katolik cherkovi tashabbusi bilan Falastindagi xristian avliyolarini musulmon dini hukmronligidan ozod qilish uchun olib borilgan bosqinchilik urushlari.

Sekulyarizatsiya – cherkov mulklari (ko'pincha yerni) davlat ixtiyoriga olish; Sekulyarizatsiya Frank davlatida Karl Martel (715-741) davrida, Vizantiyada butga qarshi kurashuvchi imperatorlar Isavrkar sulolasi (171-802) davrida keng ko'lamda tarqalgan edi. Biroq Sekulyarizatsiyaning eng kuchaygan davri XVI – asrga to'g'ri keladi va bu reformatsiya bilan bog'liq bo'lgan edi.

Selibat (uylanmaslik) katolik ruhoniylarining uylanmasligi majburligi selibat katolik cherkovlarida haligacha davom etib kelaadi. Papa Girigoriy VII (1703-1085) tomonidan joriy etilgan. Katolik cherkovi selibatan cherkov yer-mulklarini mudom saqlab qolish vositasi sifatida foydalanib kelgan (yer-mulk merosxo'rlar o'rtasida bo'lib berilmaydigan bo'ldi). Prosestant cherkovi selibatni inkor qiladi. Pravoslav cherkovida uylanmaslik faqat monaxlarga majburiy hisoblanadi.

Senat — «Oqsoqollar kengashi» ma'nosini anglatadi.

Seneshal – V- VIII asrda Frank davlatida qirol saroyning bosh ish boshqaruvchisi. Seneshallar VIII asrga kelib sud va harbiy vakolatlariga ega bo'ldi. Seneshallar VIII asrdan boshlab qirol chinovnigi, Fransiyaning janubi va G'arbida juda keng ko'lamda sud, ma'muriy, moliyaviy va harbiy vakolatlariga ega bo'lgan hamda ko'proq mahalliy feodal zodagonlardan tayinlab qoyiladigan sud ma'muriy okrugi (seneshallik)ning boshlog'i. XVI asrdan boshlab Seneshallar faqat harbiy vakolatlarni o'zida saqlab qoladi. Seneshallar mansabi buyuk fransuz inqilobi davrida bekor qilindi.

Senyor – feodal jamiyatida o'ziga qarashli yerlarida yashab turuvchi yirik yer egasi, va shu bilan birga o'z vassallari hamda unga qaram bo'lgan aholilar uchun hukmdor.

Sfinks — jasad sherniki va boshi insonniki bo'lgan, piramidalarni qo'riqlovchi

Shahar-davlat (polis) — tevaragidagi hududlarni tasarrufiga olgan o'zini o'zi boshqaruvchi shahar;

Shahar-kommuna – shahar tuzilishining turlaridan biri, o'rta asrlardagi mustaqil shahar. Fransiya va Italiyada o'z senyoridan kattagina mustaqillik va muayyan darajada avtonomiya olgan shaharlar.

Sivilizatsiya — jamiyat taraqqiyotining ancha yuksak darajasi.

Sokmenlar – o'rta asr ingliz yer mulkining (manora) sining lordga faqat sud qilish huquqi jihatidagina boysunadigan ozod aholisi.

Strateg — Afinaning harbiy boshlig'i.

Taboriylar – guschilar harakatidagi mo'tadil inqilobiy oqim. Janubiy Chexiyadagi Lujitsa daryosining tog'li qirg'oqlarda mustahkamlangan Tabor lagerining nomidan olingan. Taboriylar safida dehqonlar, shahar kambag'allari va hunarmandlar bor edi.

Tampliyerlar – xaramoviklar – Ierussalimda birinchi salb yurishidan so'ng Falastinda va Suriyada salibchilar davlatini mustahkamlash maqsadida fransuz ritsarlari tomonidan 1119-yilda asos solingan diniy-ritsarlik ordeni. Bu orden tez orada o'z qo'lida juda katta boylik to'pladi. Salib yurishlarida duch kelgan

mag'lubiyatlardan keyin Tampliyerlar o'z faoliyatlarini Yevropaga ayniqsa Fransiya ko'chiradilar; tampliyerlar XIII asrga kelib G'arbiy Yevropada eng yirik bankarlarga aylandilar.

Termlar — Qadimgi Rim shahridagi jamoat hammomlari.

Tevton ordeni — 1190-yilda Falastinda nemis salibchilari tomonidan asos solingan diniy ritsarlik ordeni. 1211-yilda tevtan ordeni ritsarlarining bir qismi qipchoqlar bilan kurashish uchun Vengriyaga o'tdilar. 1225-yilda esa orden a'zolarining ko'pchilik qismi Polsha knyazi Konrad Mazovenning chaqirig'iga muvofiq prusslar yerlarini zabt etish uchun Vengriya va Falastindan Prussiyaga o'tadilar. Prussiyaning Xelmin viloyati ordenga tortiq qilib berilgan edi, ammo ular tez orada butun Prussiyani egallab, uni o'z mulki qilib oladilar. Tevtan ordeni 1237-yilda qilichbardorlar ordeni bilan birlashib ketadi. Visla va Neman daryolarining quyi oqimi oralig'ida Sharqiy Yevropaning nemis feodal agressiyasining eng muhim o'chog'iga aylangan, ayniqsa Polsha va Litvaga qarshi bo'lgan va 1410-yildagi Gryunvald jangiga qadar o'z mulkini muntazam ravishda kengaytirib borgan Tevtan ordenligining ulkan davlati vujudga keladi.

Tiran — mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan hukmdor.

tomonidan asos solingan diniy ta'limot.

tuzum.

Uniya — (lotincha — birlashma) — monarxiya davlatining bitta monarx hokimiyati ostida birlashuv formasi.

ustidan hokimiyatni egallab olgan harbiy sarkardalar.

Varfolomey tuni — 1572-yil 24-avgustda muqaddas Varfolomey bayramiga o'tar kechasi katoliklar tomonidan gugenotlarning ommaviy qirg'in qilinishi. Varfolomey tunini Karl IX davrida mamlakatga aslida hukmronlik qilgan qirolning onasi Yekaterina Medichi hamda Gizlar boshchiligidagi katoliklar partiyasi uyushtirgan edi.

Varvar — dastlab: yunon tilida so'zlashmaydigan har qanday chet mamlakatlik kishi; keyinchalik bu so'z madaniylashmagan odamlarga nisbatan ishlatiladigan bo'ldi.

Varvarlar qiroliklari — V- VI asrlarda G'arbiy Rim imperiyasining hududida germanlar zabt etishi natijasida quyidagi varvarlar qiroliklari: 1) Galliyada; franklar; a) janubda — vestgotlarning (Tuluza qirolligi; b) janubi — sharqda — Burgundiya qirolligi; 2) Ispaniyada — vestgotlar qirolligi; 3) Shimoli Afrikada — vandallar qirolligi 4) Italiyada — Ostgot qirolligi va so'ngra Langobard qirolligi; 5) Britaniyada — Anglosakslar qirolligi vujudga keldi.

Vassallik — G'arbiy Yevropada o'rta asrlarda eng ko'p tarqalgan bir feodalning ikkinchi bir feodalga shaxsan qaramligidan iborat munosabatlar tizimi.

Velflar — O'rta asrlarda Germaniya tarixida muhim rol oynagan nemis knyazlarining sulolasi. Velflar VIII-IX asrlardayoq Shvabiya va Burgundiya katta yerlarga ega edi. XI-XII asrlarda Bavariya, Braunshveyg, Saksoniyani bosib olib, yanada kuchaydi. XII asrda Velflar bilan ularga qarshi turuvchi Gogenshtafenlar xonadoni boshliq bo'lgan knyazlar guruhi o'rtasida Germaniyada ustunlik qilish uchun kurash boshlandi. Velflar xonadonidan bo'lgan Genrix Levning kuchayishi German knyazlarini Fredrix I Gogenshtafen (Barbarossa) ni qo'llab quvatlashga undadi, natijada Velflar o'z yerlarini katta qismidan mahrum bo'ldilar va bu yerlar yirik feodallar o'rtasida taqsimlab olingan (1180). Velflar bilan Gogenshtafenlar kurashining ta'siri Italiyaga ham yoyildi. Velflardan biri Otton IV — Genrix Lev (Sher) ning o'g'li imperator bo'ldi (1209-1218).

Vendlar davlati — XI asr — XII asr boshlarida o'z nomini vendlardan olgan shimoliy polab va pomor silavyanlarning ilk feodal davlat birlashmasi.

Verden shartnomasi (843y) — Buyuk Karl nabiralari Lotar, Lyudovik Nemis va Karl Yaltiroqbosh tomonidan 843-yilda Verdenda Buyuk Karl imperiyasini taqsimlash haqida tuzilgan bitim.

Vergeld — germanlarning «Varvarlar haqiqati»ga ko'ra o'ldirilganining joni uchun pul bilan xun to'lash.

Virgata — o'rta asrlarda Angliyadagi qaram dehqonning yeri. Virgata erkin jamoachi dastlabki chek yerining — gaydanning to'rtidan bir qismini tashkil qilardi. Vigrataning o'rtacha hajmi — 30 akr.

Vitenagemot, uitenegamot (vitanlar, yani «dono»lar yig'ini) — Anglo-Saksoniya qiroliklarida va Birlashgan Angliyada normanlar zabt etguncha yirik ruhoniylar va feodallardan tuzilgan kengash. Vitenagemot yirik feodal yer egalari siyosiy hukmronligining bevosita organi edi.

Xartiya — iqtisodiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi bir hujjatlarning nomi. Masalan Konstutsiyaga yozib qoyilgan asosiy qonunlar ba'zi «konstutsion xartiya» deb nomlanadi. Hozirgi paytda bu atama iste'moldan chiqib ketdi, o'rta asrlarda esa u juda keng tarqalgan edi. Xartiya deb nom olgan o'rta asr tarixiy hujjatlari ichida eng mashhuri 1215-yilgi «Erkinliklarning buyuk xartiyasi»dir.

Xronologiya — asrlar, davrlar, vaqt o'lchovi haqidagi fan; turli-tuman voqealar sanasi xronologiya yordamida aniqlanadi va aniqlashtiriladi.

Yagellonlar — Polsha qirollarining (1377-1572 yillar tanaffuslar bilan) sulolasi; Yagellonlarning namoyandalari (1474-1526 yillarda) Chexiyani, (1440-1444 va 1490-1526 yillarda) Vengriyani idora qilgan. Bu nom urug' boshlig'i — Yagaylo (Yagello) nomidan kelib chiqqan u 1377-1392 yilda Litva ulug' knyazi; 1386-1443 yilda Polsha qiroli bo'lgan.

Yanicharlar (yangi qo'shin) — XIV asrda sulton Murod I (1362-1389) davrida tuzilgan turk muntazam piyodasi. Yanicharlar unvoni va yanicharlikda xizmat qilish

asta-sekin nasldan-naslga meros bo'lib o'tadigan bo'ldi. Xazinadan xizmat haqi olish va aholini talash savdo va hunarmandchilik hisobiga tirikchilik o'tkazadigan yanicharlar harbiy kastani tashkil etar edi. Yanicharlar sulton hukumati siyosatga aralashib turgani uchun bora-bora saroy to'ntarishlarining aktiv qatnashchilariga aylandilar. Sulton Mahmud II 1826 yilda yanichar qo'shinini bekor qilib yubordi.

Yepiskop – xristian cherkovlarida yuqori lavozimli ruhoni (mutavvali).

«**Yengilmas armada**» – Ispaniya tomonidan Angliyani bosib olish uchun 1588-yilda tuzilgan yirik harbiy flot (130 yirik va 30 kichik kemalar va 2,5 mingdan iborat qirol aslahalardan iborat). 1588-yil 30mayda Yengilmas armada (noshud flot boshlig'i gersog Medina Sidoniya boshchiligida) Angliyada 19 ming soldatdan iborat desant tashlamoq uchun Lissabondan yo'lga chiqdi. 1588-yil iyul-avgust oylarida besonaqay ispan kemalari Angliya floti (admiral Xouard boshchiligida) bilan bo'lgan to'qnashuvda kuchli zarbaga uchradi. Ispaniya kemalari orqaga qaytayotganida ularning ko'pchiligi dengiz shtormidan halok bo'ldilar. Ispanlar bu yurishda 75 kema, 10ming kishi yo'qotdi. Yengilmas armada halokati ispanlar qudratini bo'shashtirib yubordi.

Yutlar – shimoliy Yutlandiyani egallagan qadimgi german qabilalari. V-VI asrlarda yutlarning bir qismi angllar va sakslar tomonidan Britaniyaning zabt etib olinishida ishtirok etgan edilar.

Zikkurat — tepasida ibodatxonasi bo'lgan zinapoyali yirik minora.

«**O'n ikki tezis**» («**O'n ikki modda**») – 1524-1525 yillardagi Dehqonlar urishi davrida nemis dehqonlarining talablari bayon qilingan dasturlardan biri. Bu dastur janubi-g'arbiy Germaniyada vujudga kelgan va 12 moddadan iborat edi. U krepostnoy huquqning tugatilishini dehqonlardan tortib olingan jamoa yerlarining qaytarilishini turli majburiyatlarining cheklanishi yoki bekor qilinishini pomeschiklar zo'ravonligining cheklanishini talab qilardi. Injildan dalillar keltirish bilan asoslangan bu talablar umuman mo'tadilligi bilan ajralib turardi.

FOYDALANGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Prezident asarlari

- I. 1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B.50.
- I. 2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. –B.59.
- I. 3. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. –B.107.
- I. 4. Mirziyoev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. –B.491.
- I. 5. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. –B.56.
- I. 6. Mirziyoev Sh.M. Niyati ulug' halqning ishi ham ulug' hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. –B.205
- I. 7. Mipziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. "O'zbekiston" nashriyoti, 2024. – 560 b.

II. Ilmiy tadqiqotlar, monografiyalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalar

- II. 1. Abdullaev O.B. Amur Temur-mohir diplomat. Ilmiy to'plam. – Urganch, 2003.
- II. 2. Abhishek Mishra. Diplomacy in the Ancient Near East. [The Armarna System. University of Pittsburgh Press, 2017.
- II. 3. Aldrich Richard J. British intelligence and the Anglo-American Special Relations' during the Cold War. Review of International Studies, 1998.
- II. 4. Anderson, M. S., The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919. Harlow, 1993.
- II. 5. Aruz, Joan, Kim Benzel, and Jean M. Evans. Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C. (New Haven, CT: Yale University Press, 2009).
- II. 6. Asimov, Muhammad Seyfeydinovich, Bosworth, Clifford Edmund. History of civilizations of Central Asia, v. 4: The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century; Pt. I: the historical, social and economic setting. Paris : UNESCO, 1998. 485 pages : illustrations, maps. ISBN 92-3-103467-7
- II. 7. Austin, M. M. (2012). The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818080>

- II. 8. Berg, Chris. "What Diplomacy in the Ancient Near East Can Tell Us About Blockchain Technology." *Ledger 2* (2007): 55-64. doi:10.5195/LEDGER.2017.104.
- II. 9. Black Jeremy. A History of Diplomacy . London, Reaktion Books Ltd, 2010
- II. 10. Bogaturov A.D. Xalqaro munosabatlar va Rossiya tashqi siyosati: ilmiy nashr. - M.: «Aspekt press» nashriyoti, 2017. B. 30-37.
- II. 11. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2024, September 13). *Hundred Years' War. Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/event/Hundred-Years-War>
- II. 12. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Kievan Rus". Encyclopedia Britannica, 29 May. 2024, <https://www.britannica.com/topic/Kyivan-Rus>. Accessed 25 September 2024.
- II. 13. Cohen, Raymond. Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations. (Baltimore MD: Johns Hopkins University Press, 2002).
- II. 14. Cutler, A. (2008) "Significant Gifts: Patterns of Exchange in Late Antique, Byzantine and Early Islamic Diplomacy." *Journal of Medieval and Modern Greek Studies* 38: 79–102.
- II. 15. Drocourt, N.(2018). Byzantine Diplomacy. In *The Encyclopedia of Diplomacy*, G.Martel(Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781118885154.dipl0039>
- II. 16. Ergashev Sh. Uch buyuk fransuz. – T., 2014.
- II. 17. Etzioni A. Imperiyadan jamoaga: xalqaro munosabatlarga yangi yondashuv / Per. ingliz tilidan. ed. V.L. Inozemtseva. - M.: Ladomir, 2004. - 384 b.
- II. 18. Farmonov R., To'laganova N., Jo'raev Q va boshqalar. Zamonaviy siyosatshunoslik: nazariya va amaliyot. – T., 2008.
- II. 19. Fiaschetti, F. (2020). Diplomacy in the Age of Mongol Globalization: an Introduction. *Eurasian Studies*, 17(2), 175-181. <https://doi.org/10.1163/24685623-12340071>
- II. 20. Franklin S. Kievan Rus' (1015–1125). In: Perrie M, ed. *The Cambridge History of Russia. The Cambridge History of Russia*. Cambridge University Press; 2006:73-97. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521812276.005>
- II. 21. Fuhrmann M. Port Cities of the Eastern Mediterranean: Urban Culture in the Late Ottoman Empire. Cambridge University Press; 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108769716>
- II. 22. Jo'raev S. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosati va diplomatiyasi. – T., 2007.
- II. 23. Jo'raev S. Zamonaviy xalqaro munosabatlar. – T., 2007.
- II. 24. Kissinger Henry. Diplomacy. Highlighting edition. Simon & Schuster, 1994.
- II. 25. Kerin L.Saidov A. Amir Temur va Fransiya. Toshkent, Adolat. 1996. 88 b.
- II. 26. Lazzarini, Isabella, Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520, Oxford Studies in Medieval European History

- (Oxford, 2015; online edn, Oxford Academic, 17 Sept. 2015), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198727415.001.0001>, accessed 25 Sept. 2024.
- II. 27. Lopez, J. C. (2021). International Relations in/and the Middle Ages. Routledge Handbook of Historical International Relations . DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351168960>
- II. 28. Mookerjee, G. K., Diplomacy: Theory and History . New Delhi, 1973.
- II. 29. Nazirov B.S., Yaqubova D.T. Yangi va eng yangi zamon davri xalqaro munosabatlar tarixi. Termiz, 2023. Bekshox print servis. – 538 b.
- II. 30. Nurbayeva Feruza Yodgorbek qizi, Jurayev Sunnatilla Sa'dulla o'g'li, & Aliyev Islambek Jumagazievich. (2020). The Clavijo Diary Is An Important Source On The History Of Amir Temur. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(11), 242–247. <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue11-43>
- II. 31. O'zbek diplomatiyasi tarixidan. – T., 2003.
- II. 32. Rashidova F. Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi (qadimgi davr). O'quv qo'llanma. Samarqand, 2015.
- II. 33. Rui Gonzales de Clavixio. Diary of a trip to Samarkand - Amir Temur Palace. (1403 - 1406). – Tashkent, Uzbekistan, 2010.
- II. 34. Saidov A.X. Rtvelatze E.B. O'zbekiston Hududida qadimgi davrda diplomatik munosabatlarning rivajlanishi. – T., 2001.
- II. 35. Tanin Z. Afg'oniston XX asrda 1900-1996 yy. (fors tilida). – Tehron, 1997.
- II. 36. Howard, D. A. (2017). A History of the Ottoman Empire. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781139026062>
- II. 37. Howard LeRoy Malchow. History and International Relations. From the Ancient World to the 21st Century. Mar 19 2020.
- II. 38. Xashimova M.M., Gadayev H.U., Usarov S. O'rta asrlarda diplomatiya va xalqaro munosabatlar tarixi. O'quv qo'llanma. T.; 2013.
- II. 39. Xolliiev A. Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi. – T., 2014.
- II. 40. Zamonaviy dunyo siyosati: amaliy tahlil / Ed. ed. A. D. Bogaturov. 2-nashr, rev. va qo'shimcha - M.: Aspect Press, 2010. - 592 b.
- II. 41. Zamonaviy global muammolar/ Vah. ed. V. G. Baranovskiy, A. D. Bogaturov. - M.: Aspect Press, 2010. - 350 b.
- II. 42. Zamonaviy xalqaro munosabatlar: darslik / Ed. A.V. Torkunova, A.V. Malgin. - M.: Aspect Press, 2012. S.44-72.
- II. 43. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / Пер. Левченко М.В. - М.: Арктос - Вика-пресс, 1996.
- II. 44. Айдын Ариф оглы Али-заде. Хроники мусульманских государств I-VII веков хиджры. М., 2007.

- П. 45. Бажанов Е.П., Бажанова Н.Е. Многополюсный мир. М., 2010.
- П. 46. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. М., 2001.
- П. 47. Басовская Н.И. Зверева Г.И. Союз Франции и Шотландии в системе англо-французских противоречий XII-XV вв. // Средние века. Вып. 48. 1997.
- П. 48. Басовская Н.И. Столетняя война 1337-1453 гг. М., 2005.
- П. 49. Беляев Е.А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. М., 1995.
- П. 50. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. 4-ое издание. М., 1997.
- П. 51. Богатуров А.Д., Аверков В.В. История международных отношений. 1945-2008. М., 2010.
- П. 52. Васильев Л.А. История Востока. Т.1. М., 1998.
- П. 53. Византия между Западом и Востоком. М., 1999.
- П. 54. Жураев С.А., Касимова Н.А. Актуальные вопросы современных международных отношений. – Т., 2008.
- П. 55. Заборов М.А. Из истории международных отношений в Западной Европе в конце XII - начале XIII вв. // Средние века. Вып. 23. 1998.
- П. 56. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. М., 2000.
- П. 57. Загладин В.Н. Всемирная история. – М., 2006.
- П. 58. Загорский А.В. Хельсинский процесс: Переговоры в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1972-1991 гг. М., 2005.
- П. 59. Ибрашев Ж. Демократия во Франции (очерки). – Алматы, 2009.
- П. 60. История Востока. В 6 т. Т.П. Восток в средние века // Гл. ред. кол. М., 2002.
- П. 61. История дипломатии. Составитель: А.Лактионов. М., 2009.
- П. 62. История Индии. М., 1954.
- П. 63. История Китая. Учебник. под. ред. А. В. Меликсетова. М., 2002.
- П. 64. История международных отношений. Основные этапы с древности до наших дней. – М., Логос, 2007. / под ред. Г.В.Каменской, О.А.Колобова, Э.Г.Соловьева.
- П. 65. История Франции. Т.1. М., 2002.
- П. 66. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
- П. 67. Ковалев А. Азбука дипломатии. 6-е издание. Москва, 1994.
- П. 68. Коттрелл Л. Во времена фараонов. – М., 2002.
- П. 69. Лавренов С., Попов И. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. М, 2003.
- П. 70. Лебедева М.М. Мировая политика М., 2003.
- П. 71. Левандовский А.П. Карл Великий. Через Империю к Европе. М., 1995.

- П. 72. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX - начало XIII в.). СПб., 2000.
- П. 73. Лозинский С.Г. История папства. М., 1996.
- П. 74. Медведев И.П. К вопросу о принципах византийской дипломатии накануне падения империи // Византийский временник, Т. XXXIII. 1992.
- П. 75. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. – М., 1998.
- П. 76. Мировая политика после 1945 года. Книга 2, М., 2000.
- П. 77. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. – Т 1-2-3. М., 1999.
- П. 78. Низомулмулк. Сиясатнома (Сияр ул-мулк). Форс тилидан таржима. Т., 2010.
- П. 79. Прокопий из Кесарии. Война с готами. М., 1996.
- П. 80. Прокопий Кесарийский. Войны с персами. Война с вандалами. Тайная история. М., 1993.
- П. 81. Протопопов А.С., Козьменко В.М. Елманова Н.С. История международных отношений и внешняя политика России. – М., 2006.
- П. 82. Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России 1648-2000. М., 2003.
- П. 83. Саидова Л. Дипломатическое права в Узбекистане: проблемы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Т., 2001.
- П. 84. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. IX - первая половина X в. М., 1980.
- П. 85. Системная история международных отношений. 1918-2003. В четырех томах. Отв. Ред. А.Д.Богатуров. М., 2003.
- П. 86. Современные международные отношения. М., 2000.
- П. 87. Созаев Э., Махов С. Схватка двух львов. Англо-голландские войны XVII века. М., 2011.
- П. 88. Соколов Н.П. Колониальная политика Венеции в XIII в. // Средние века. Вып. 5. 1994.
- П. 89. Стародубов В.П. Супердержавы XX века. Стратегическое противоборство. М., 2001.
- П. 90. Сто великих дипломатов. М., 2001.
- П. 91. Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. Т., 1997.
- П. 92. Султанов. Т. И. Чингисхан и чингизиды. Судьба и власть. М., 2006.
- П. 93. Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1992.
- П. 94. Фармонов Р. Развитие общественно-политической мысли в годы Второй Республики (1848-1951). – М., 1992.
- П. 95. Хафизов. Г. Г., Распад Монгольской империи и образование улуса Джучи. Казан, 2000.

- II. 96. Хидоятов Г.А., Гуламов Х.Г. Всемирная история. Новейший период. Европа и США после Второй мировой войны (1945-1995 г). – Т., 1999.
- II. 97. Хидоятов Г.А. Дипломатия XX века. –М., 2010.
- II. 98. Хидоятов Г.А. История дипломатии. – Т., 2003.
- II. 99. Хидоятов Г.А. История дипломатии. Т. 2004.
- II. 100. Хидоятов Г.А. Основы дипломатии. Т. 1998
- II. 101. Христианский мир и «великая монгольская империя»// материалы францисканской миссии 1245г. М., 2002.
- II. 102. Цыганков П.А. Теория международных отношений. М., 2003.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I BO'LIM. QADIMGI DAVR XALQARO MUNOSABATLAR TARIXI	
1-§. Kirish. Qadimgi Misr diplomatiyasi	5
2-§. Qadimgi Mesopatamiya diplomatiyasi	32
3-§. Qadimgi Xett podsholigi diplomatiyasi	53
4-§. Qadimgi Ossuriya podsholigi diplomatiyasi	71
5-§. Qadimgi Eron, Xitoy va Hindiston diplomatiyasi.....	97
6-§. Qadimgi Yunoniston diplomatiyasi va xalqaro aloqalari.....	131
7-§. Qadimgi Rim diplomatiyasining asosiy xususiyatlari.....	139
II BO'LIM. O'RTA ASRLAR DAVRI XALQARO MUNOSABATLAR TARIXI	
8-§. Xalqlarning buyuk ko'chishari davridagi xalqaro munosabatlar. Ilk o'rta asrlar Yevropa davlatlari diplomatiyasi	148
9-§. Vizantiya va Rus knyazliklarining diplomatiyasi	170
10-§. O'rta asrlarda xristian cherkovining xalqaro munosabatlarda tutgan o'mi. Salb yurishlari davrida diplomatiya	205
11-§. XI-XV asrlarda Angliya, Fransiya, Germaniya va Italiya davlatlari diplomatiyasi.....	235
12-§. O'rta asrlarda Arab xalifaligi, Hindiston va Xitoy diplomatiyasi.....	284
13-§. XI-XVI asrlarda Saljuqiylar va Usmoniylar davlati diplomatiyasi	327
14-§. O'rta asrlarda mo'g'ullar diplomatiyasi	344
15-§. Xalqaro munosabatlar tarixida amir temur va temuriylar davlatining tutgan o'mi	364
Xulosa.....	397
Glossariy.....	400
Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati.....	417

**O'QUV ADABIYOTINING
NASHR RUXSATNOMASI**

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligining 20 25 yil " 14 " Aprel
dagi "136"-sonli buyrug'iga asosan

B.S.NAZIROV

muallifning familiyasi (ism-sharifi)

Tarix

bu nom va muddat imzolash muddatidir

_____ ning
talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

Qadimgi va o'rtta asrlar davri xalqaro munosabatlar tarixi

bu qo'shimcha adabiyotning nomi va turi. darslik, o'qov qo'shimmasi

_____ ga
O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr
etishga ruxsat berildi.

Vazir

K.Sharipov

№ 291007

NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH

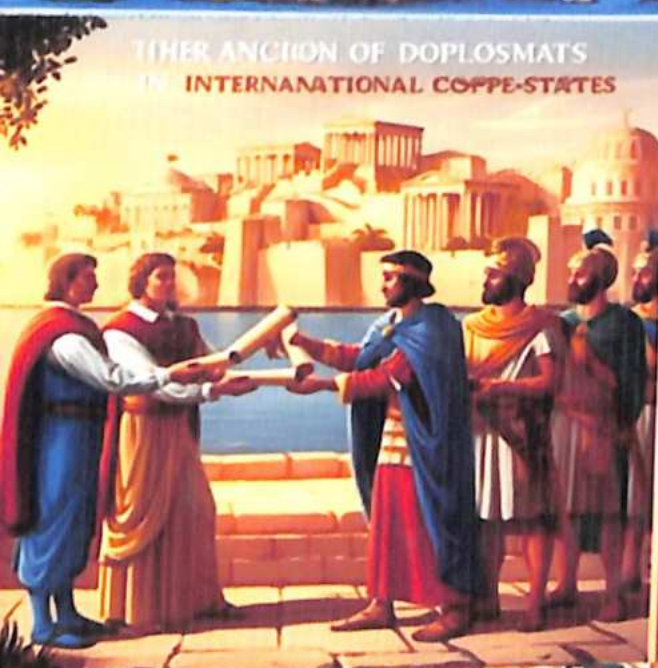
**QADIMGI VA O'RTA ASRLAR DAVRI XALQARO
MUNOSABATLAR TARIXI.**
(darslik)

"Bekshox print servis" nashriyoti
Termiz – 2025

Bosh muharrir: S.N.Tursunov
Muharrir: B.S.Nazirov
Sahifalovchi: B.S.Nazirov

Nashriyot litsenziyasi № 013751
Bosishga 14.04.2025 yilda ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 84x108¹/₃₂ . Ofset qog'oz.
Times New Roman garniturasida offset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 26,5. Adadi 300.
Shartnoma 39

"Bekshox print servis" nashriyoti.
Manzil: Termiz shahri "Navbog'" ko'chasi, 20-uy.
Tel: (+99891) 972-77-03

*"Bekshox print servis"
nashriyoti, 2025*

